

Інститут історії України НАН України
Центр дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському державному університеті

Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського

Державний архів Вінницької області

Сергій ГАЛЬЧАК

ВИЗВОЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Вінниця
Книга-Вега
2005

ББК 63.3 (4УКР – 4 ВІН) 624
УДК 94 (477.44) “19”
Г 17

У монографії аналізується період з 20 грудня 1943-го по 28 березня 1944 року – час визволення Вінницької області від нацистських загарбників, йдеться про бойові дії на фронті, внесок у визволення Вінниччини народних месників та підпільників, участь в опорі загарбникам сил національно-визвольного спрямування, антифашистів, цивільного населення, розповідається про подвиги героїв, безчинства окупантів на заключному етапі їхнього перебування на вінницькій землі.

Для широкого кола читачів.

Г 17 Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / 2-е вид.: доповн., перероб. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2005. – 000 с.; іл.

Книга видана за сприяння

Рецензенти:

П. Т. Тронько, доктор історичних наук, професор,
академік НАН України, Герой України
Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор,
директор Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському державному університеті
О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду
Другої світової війни Інституту історії
України НАН України

ISBN

© Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / 2-е вид.: доповн., перероб., 2005 р.

© Видавництво “Книга-Вега”, 2005 р.

ВСТУП

Восени 1943 р. Червона армія підійшла до Дніпра. Розпочалася історична за своєю значимістю битва за ріку. Саме її, а також сильно укріплений правий берег Славутича, німецьке командування проголосило неприступним “Східним валом”. Об нього, за задумом гітлерівських стратегів, мав розбитись триваючий наступ радянських військ. Це дозволило б ще численним угрупованням вермахту та польовим військам СС оговтатись від нищівних поразок під Сталінградом та на Курській дузі, внести перелом у несприятливий для них перебіг війни.

Битва за Дніпро ознаменувалася безприкладним масовим подвигом воїнів-визволителів. Досить сказати, що за проявлені у ній мужність, хоробрість, ратну доблесть 2438 солдатів, сержантів, офіцерів та генералів удостоєні звання Героя Радянського Союзу.¹

Особлива увага обох воюючих сторін була прикута до столиці Радянської України. 12 жовтня 1943 р. з метою оволодіння нею розпочали штурм “Східного валу” на київському напрямку війська Воронежського (з 20 жовтня – 1-го Українського) фронту. 6 листопада вони звільнили місто від ворога. Розвиваючи далі наступ на Коростень, Житомир і Фастів, війська фронту просунулись до 150 км., утворили на правому березі Дніпра Київський стратегічний плацдарм. Відчайдушні спроби противника у другій половині листопада та грудні 1943 р. знову оволодіти Києвом, успіху йому не принесли.

В цей час війська 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів громили ворога на півдні України на криворізькому та кіровоградському напрямках та в пониззі Дніпра. В ході тримісячних боїв армії 2-го і 3-го Українських фронтів ліквідували Запорізький плацдарм противника, звільнили Запоріжжя та Дніпропетровськ, створили на Дніпрі 2-й крупний плацдарм стратегічного значення, а війська 4-го Українського фронту очистили майже все пониззя Дніпра, заблокували ворога в Криму.

Із захопленням стратегічних плацдармів на Дніпрі розпочалося звільнення від німецько-нацистських загарбників Правобережної України.

Фронт все ближче наближався до Вінниччини...

Часу звільнення з нацистської неволі населення області чекало із нетерпінням, адже окупаційний режим, встановлений на вінницькій землі, був особливо жорстоким – насамперед, у зв'язку з розташуванням тут нацистських надсекретних об'єктів – ставки А. Гітлера “Вервольф”, штабного комплексу люфтваффе “Штайнбрух” (ставка Г. Герінга), ряду вищих військових установ. Так, у ставці “Вервольф” по приїзду фюрера розміщувались штаб Верховного головнокомандування збройних сил (вермахта), служба безпеки, партійна канцелярія на чолі з М. Борманом. У Вінниці в будинках по вул. Л. Толстого, Малиновського, Гойхера, котрі утворювали окремих закритий для місцевого населення район,² дислокувались штаб Головного командування сухопутних військ, так званий “штаб Валлі-1”, що керував діяльністю абвера³ на радянсько-німецькому фронті, зондерштаб “Р” (“Росія”), діяльність якого спрямовувалась для боротьби з партизанським рухом, радянськими розвідниками-парашутистами, для ведення антирадянської пропаганди на тимчасово окупованій території СРСР, особливий штаб під керівництвом штурмфюрера СС Гентшеля – начальника відділу переселення особливого фронтового району, інші командно-штабні структури військових та розвідувальних органів Третього рейху.⁴ Крім того у місті на території психоневрологічної лікарні № 4 (тепер: обласної психоневрологічної лікарні імені академіка О. І. Юценка) у приміщеннях нині діючих 10-го та 18-го відділень було обладнано два тимчасових житла для фюрера.⁵ У цій же лікарні, попередньо звільненій майже від 2 тис. хворих шляхом їх фізичного знищення, містився санаторій для вищих офіцерів та генералітету вермахта. Тут побувало практично все найближче оточення А. Гітлера: Г. Герінг, Г. Гімmlер, Й. Геббельс, М. Борман, А. Розенберг, В. Кейтель, Ф. Гальдер, інші високопоставлені особи.⁶ У Вороновиці в колишньому поміщицькому палаці брата російського конструктора і винахідника О. Можайського розміщувався відділ абверу.⁷ В ряді населених пунктів, зокрема у м. Вінниці, с. Гуцинцях Калинівського району, функціонували створені нацистами спеціальні шпигунські розвідувально-диверсійні школи. В самій Калинівці у зв'язку з обслуговуванням ставки “Вервольф” та штаб-квартири Герінга особливого статусу набув місцевий аеродром. Навколо згадуваних об'єктів, але насамперед, ставок перших осіб рейху, було запроваджено винятково жорсткий охоронний режим.

Проте грізний перелік заборон, суворі регламентації поведінки місцевого населення стосувались не лише цих районів, вони фактично поширювалися на всю німецьку зону окупації області – від Бару до Немирова й Гайсина. Зазначена територія розділялась на пронумеровані райони, підрайони, зони й ділянки, в яких здійснювалася жорстка пропускна система.⁸ Вінниця та прилеглі до неї райони були буквально нашпиговані підрозділами таємної поліції, різноманітними військовими частинами, каральними загонами СС, котрі кожен найменший супротив придушували з особливою жорстокістю. Тому встановлені тут окупаційною владою порядки, без перебільшення, можна назвати еталонним нацизмом.

У цілому ж, запроваджений на вінницькій землі окупаційний режим, як і скрізь в Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування всього Подільського краю, ліквідацію в ньому будь-яких ознак національної державності, культури та духовності.

Мешканці області розглядалися нацистами як безправні раби, тубільці, “недолюди”, яких належало безпощадно знищувати: фізично і непосильною працею. Згідно з циркуляром, підписаним рейхсфюрером СС Г. Гімлером, “у разі успіху німецької політики на Сході”, вони разом з усіма “українцями, гораками, лемками” мали щезнути з лиця землі.⁹

Проти них було запроваджено кривавий терор, про що свідчать численні документи.

“...В перші ж дні [окупації] німці звозили підозрілих для них людей машинами. Людолови-фашисти в кашкетах з гербами смерті їздили розправлялись із активістами. З Уладівки Хмільницького району (**назва населених пунктів та адміністративно-територіальний поділ тут і далі на період визволення**¹⁰) 22 чоловік стояло в черзі до розстрілу... Тут же копали ями, в які мали лягти ці невинні жертви. По селах фашистські прислужники розтаскували з колгоспних дворів і ферм все, що захопили”.¹¹

Село Березівку Джулинського району німецькі окупанти захопили 20 липня 1941 р. Увійшовши в населений пункт, вони почали знущатися над місцевим населенням. Зокрема, жорстоко побили Мотрону Чернегу, Андрія Третяка, Олександра Фрилюка, Горпину Притуляк, Гафію Чоталду, Тодоску Мартинюк, Петра Роїка, Ганну Слободяник та інших мешканців села. Аналогічно повелися і в с. Вищому Ташлику, де до крові побили 60-річного Якова Цибульського – батька чотирьох синів-червоноармійців.¹²

“З перших днів окупації загарбники по-звірячому розправлялися із населенням [с. Струтинки Липовецького району]... Німець-комендант Бенінг, німець Маєер, котрі майже щоденно до сходу сонця приїжджали з німецької комендатури, резиновими нагайками нещадно били кожного зустрічного мешканця села... Жорстоко познущавшись, німці розстріляли колгоспника Кравчука Григорія Мартиновича, залишивши сиротами 5 малих дітей, розстріляли разом із трьома учнями вчительку Табачник Марію Григорівну та інших радянських громадян...”¹³

Невдовзі епіцентр розправ перемістився на єврейське населення.

Кривава драма розігралася 14 серпня 1941 р. у м. Хмільнику. Тоді о 8 годині ранку гітлерівці почали зганяти у двір місцевої райспоживспілки людей єврейської національності. Глумлячись над ними, “обрізали бороди стариків, заставляли молодих під ударами палиць їсти це волосся, після чого ставили всіх на біте скло біля кам’яної стіни, де почалось систематичне побиття: вдаряли головами об стіну і т. і.

На знак наведення “нового порядку” тут таки повішали двох ні в чому не винних мирних громадян. Решту – побитих і закривавлених повезли розстрілювати до наперед підготовленої ями. Тих, що втратили свідомість і зовсім знесилених від побоїв, заставили в мішках нести до могили, де їх і розстріляли...”¹⁴

16 вересня 1941 р. нацистські кати поставили під кулі 3 тис. чол. єврейського населення м. Гайсина, тоді ж, у вересні 1941 р., – 3460 чол. м. Немирова, а 7 листопада – ще 2680 чол. 19 вересня по-звірячому були замучені в П’ятничанському лісі 15000 євреїв-вінничан. 9 січня 1942 р. карателі знищили 6600 мирних жителів м. Хмільника. Масові розстріли єврейського населення були проведені також у Літині, Липовці, Дашеві, Комсомольському, Погребищі, Гнівані, багатьох інших населених пунктах області.

Терор продовжувався і після поголового винищення єврейського населення – протягом усього періоду окупації і стосувався в основному українських громадян. Так, у грудні 1942 р. гітлерівці зігнали в один будинок 300 мешканців м. Іллінців і живцем спалили їх. 2 квітня 1943 р. в с. Тернівці Джулинського району есесівці знищили 240 селян. 14 лютого 1944 р. в с. Гайсинських Хуторах фашисти кинули в криницю 24-х чоловік, серед них шестеро дітей.¹⁵

Подібних прикладів чимало.

Одним із основних методів масового знищення людей було також заручництво. Сутність його полягала в тому, що загарбники заздалегідь самовільно оголошували певну кількість людей заручниками (відповідальниками), яких негайно ж розстрілювали при появі навіть найменшого опору “новому порядку” на території даного населеного пункту чи його околицях, хоч визначені для розправи люди не мали ніякої причетності до “інциденту”, що стався.

Зрозуміло, серед заручників найбільше розстріляно українців, оскільки вони складали основну масу населення, яке жило на Вінниччині у передвоєнний період, та й під час окупації. Так, 42-х заручників української національності було розстріляно в с. Трибухах Літинського району.¹⁶ 19 заручників-українців, серед яких колишній секретар сільської Ради депутатів трудящих, розстріляно в с. Сеферівці Барського району,¹⁷ 9 чол. – в Майдані Курилівському Літинського району,¹⁸ 5 чол. – у с. Михайлівці Гайсинського району.¹⁹ Власне, мало в якому населеному пункті області обійшлося без страт заручників.

Інколи траплялося, що заручники залишалися живими, проте морально-психологічний терор, який доводилось їм витримувати, був не легшим від страждань реальних смертників. Серед таких заручників, зокрема, опинилось 48 чоловік с. Підвисокого Оратівського району. Місяць гітлерівці тримали їх у замкненому приміщенні: знущались, морили голодом, для остраху кидали по між них гранати з вилученими запалами...²⁰

Ефективним інструментом знищення значної кількості населення стало його напівголодне існування. Якщо сільських мешканців у якійсь мірі ще рятували присадибні ділянки, то городянам доводилось вкрай нелегко. Єдиним порятунком для них тимчасово був “чорний ринок”, де вони купляли за спекулятивними цінами продукти харчування, або ж вимінювали їх за речі особистого та домашнього вжитку, запаси яких досить швидко вичерпувались. Запроваджена восени 1941 р. карткова система на хліб і окремі продукти харчування фактично лише продовжувала агонію. У Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу

людину становила на той час всього 300 грамів (для вцілілих після перших погромів євреїв – 225 г.).²¹ Пізніше вона була скорочена. Від голоду за час німецької окупації вмерли тисячі вінничан.

Тому жахливою реальністю виявилися слова чи не найбільшого ката українського народу рейхскомісара Е. Коха:

“Ми панівний народ і повинні керувати суворо... Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення... Деякі хвилюються, що населення, може, не отримує достатньої їжі. Населення не повинне цього вимагати... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну...”²²

Фізичному знищенню мешканців окупованих територій сприяв і вкрай низький рівень їхнього медично-санітарного обслуговування. Хоч на території Вінниччини й функціонувала певна мережа закладів охорони здоров'я, проте запроваджена окупантами шкала оплати за медпослуги виявилась зовсім недоступною для пограбованого населення. У 1942 р. захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним періодом зросла в 15 разів, черевним тифом – у 12, дифтеритом – у 18. Різко збільшилась кількість хворих на туберкульоз. Так, в Бершадському районі від цих та інших пошестей загинуло 12,5 тис. чол.²³

Всього під час німецько-фашистської окупації стали жертвами терору і поховані на вінницькій землі (у сучасних адміністративно-територіальних межах) 169260 мирних жителів.²⁴

Для знищення працею та нелюдськими умовами існування із території області в нацистський рейх депортовано 78650 чоловік. Найбільше бранців було вивезено з м. Вінниці (13400 чол.), Монастирищенського (5711 чол.), Хмільницького (4868 чол.), Гайсинського (4862 чол.), Теплицького (3892 чол.), Калинівського (3613 чол.), Липовецького (3125 чол.), Дашівського (2978 чол.), Оратівського (2817 чол.), Уланівського (2798 чол.) районів.²⁵ Станом на 1 жовтня 1948 р. повернулися в область лише 48705 чол.²⁶ Тисячі наших земляків знайшли смерть на чужині.

Обезлюднюючи території, нацисти варварськи нищили виробничо-господарські та соціально-культурні об'єкти, перед цим ретельно пограбувавши їх, житлові будинки, спалювали цілі села. Трагічної долі білоруської Хатини зазнали 16 населених пунктів Вінницької області. На Вінниччині практично не було міста та села, не пограбованого чи не спльондрованого гітлерівцями.

За планами загарбників, на “звільнені” таким чином від “примітивних слов'ян” території мали переселитись 25 млн. німців, румунів, угорців. Передбачалось створення 8 окремих районів, заселених виключно німцями. Зокрема, такий переселенський район, що отримав назву “Хагевальд”, було утворено у південно-східній частині Житомирщини. Інший аналогічний район – “Форстенштадт” – нацисти розмістили північніше “Вервольфу” – неподалік Калинівки. Для реалізації своїх планів у липні 1943 р. вони насильно депортували населення сіл Майдана-Бобрика та Бруслинова. При цьому, як повідомляється в донесенні унтерштурмфюрера СС та кримінального оберсекретаря зі ставки А. Гітлера “Вервольф” К. Даннера начальнику імперської служби безпеки Й. Ратенхуберу, “...солдати діяли дуже жорстоко... Доводилось застосовувати і такі заходи, як розстріл та поранення...”²⁷

Чистокровні (так звані “народні”) німці мали поселитися в 60-и населених пунктах “Хагевальда” та 70-и – “Форстенштадта”. Не дозволила здійснитись цим расистським планам Червона армія.

Вона ж прогнала з Поділля і румунських загарбників.

У відповідності до “Угоди...”, підписаної 30 серпня 1941 р. у Тігіні (Бендерах) представниками німецького та румунського командування, Румунія як сателіт і стратегічний партнер нацистської Німеччини отримала мандат на здійснення тимчасової “адміністрації” і економічної експлуатації території між Дністром і Південним Бугом. До цього штучного адміністративно-територіального утворення, що отримало назву “Трансністрія”, ввійшла значна частина Південної та Південно-Західної Вінниччини (Бершадський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Шпиківський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський райони; до “румунських володінь” належали також майже весь Копайгородський район, дві третини Тиврівського, більша половина Брацлавського, половина Жмеринського та Яришівського районів, майже половина Барського, деяка частина Мурованокуриловецького та Немирівського районів).

Оволодівши колонією, румунські загарбники, в першу чергу, кинулись грабувати її, нічим не поступаючись німецьким окупантам. Причому грабували все підряд: промислові підприємства, сільськогосподарські общини, одиноких і престарілих, здорових і хворих громадян, безцеремонно забираючи усю виготовлену продукцію, обкладаючи їх непосильними податками та штрафами. Досить показовий у цьому плані архівний документ:

“Претору Шпиківського району від громадянина с. Даньківки Ліщишина Кузьми Федоровича.

...Мене обклали у цьому 1943 році такими податками: 30 кілограмів волячого м'яса, 10 кілограмів свинячого, 10 кг баранини, 110 яєць і грошей 59 марок різних податків, із яких я заплатив 29 марок поземельного та комінного податків, здав 50 яєць. Ще заплатити 30 марок культподатку, здати 60 яєць та м'ясо я не маю можливості, бо не має з чого платити, тому що я старий, 73 роки, а також хворий...”²⁸

За румунськими даними, загальна вартість награбованого в СРСР майна складала під кінець війни близько 948 млрд. лей у довоєнній валюті (для порівняння: видаткова частина державного бюджету Румунії в 1941/1942 рр. складала всього 160 млрд. лей).²⁹

Хоч румунський окупаційний режим порівняно з німецьким був дещо ліберальнішим (якщо гітлерівці, скажімо, нещадно карали за найменше порушення, то в румун за аналогічну провину жертва могла інколи й відкупитися або зазнати м'якшого покарання), становище підневільного населення було однаково нестерпним. Воно розглядалося новітніми колонізаторами теж як раби, дешева робоча сила, яку належало максимально експлуатувати.

Голодних, пограбованих подолян окупанти заставляли працювати ледь не цілодобово.

“№ 1556 від 22/VIII-42 р.

Претурі Станіславчицького району.

Управі с. Станіславчик.

Общині “Албіна”.

...В останнє нагадую, що робота починається з 4 год. ранку. Тим, які вийдуть пізніше указанного часу, не буде рахуватись трудовень, а якщо це буде повторюватися, то вони будуть покарані як за саботаж. Керівники, які не виконуватимуть цих розпоряджень, будуть запроторені в тюрму.

Зав. рай с/г відділом Петку”.³⁰

Про те, що це були не пусті погрози, засвідчують інші архівні документи. Так, за невихід на роботу в с. Юзвинцях Барського району 16 чоловік до крові були побиті в полі, а двоє мешканців – заарештовані і відправлені у в'язницю.³¹

За аналогічну провину побито майже 2 тисячі мешканців с. Студеної Піщанського району.³²

Пізньої осені 1943 р. в с. Писарівка Ямпільського району за відмову від роботи було арештовано 12 жінок – членів місцевої общини. Румунські окупанти вишикували їх у колону і тричі від берега до берега прогнали через річку Русаву, що невдовзі мала вкритись кригою. Наступного дня зібрали іншу групу жінок, яких до втрати свідомості побили гумовими шлангами в примарії.³³

В цілому ж румунська окупаційна адміністрація у свідомості подолян залишилась як суто злочинна, що чинила розправи над мирним населенням, нещадно грабувала та експлуатувала його...

Визволення Вінниччини відбувалось у два етапи і тривало 99 днів. Під час першого етапу (в період проведення Червоною армією Житомирсько-Бердичівської наступальної операції) військами 1-го Українського фронту в кінці грудня 1943 р. – у першій половині січня 1944 р. від гітлерівців були очищені північно-східні райони області. В середині січня – на початку лютого, противник, намагаючись перешкодити з'єднатися ударним угрупованням 1-го і 2-го Українських фронтів, які завершували оточення більше десяти ворожих дивізій в районі Корсуня-Шевченківського, допомогти їм уникнути розгрому, а також з метою розчленування та знищення передових частин наступаючих армій, наніс з боку Вінниці та Гайсина силами перекинутих туди танкових дивізій потужного контрудару і потіснив на широкому фронті (від Вінниці до Монастирища) наступаючі війська (місцями до 50 км). Однак поставленої мети не домогся.

На початку березня розпочались Проскурівсько-Чернівецька та Умансько-Ботошанська наступальні операції, які стали основним і завершальним етапом визволення Вінницької області від нацистських окупантів. У важких умовах весняного бездоріжжя та водопілля війська 1-го і 2-го Українських фронтів пройшли з боями сотні кілометрів, очищаючи від ворога подільську землю.

У визволенні області (включаючи Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію) безпосередньо брали участь чи були частково задіяні 6 загальновійськових, 5 танкових і 2 повітряні армії, майже півмільйона радянських воїнів. Пліч-о-пліч з ними проливали кров у визвольних боях бійці і командири 1-ї Чехословацької бригади під командуванням майбутнього Героя Радянського Союзу Людвика Свободи. Наступаючі армії розгромили до 20 ворожих дивізій, знищили і взяли в полон 95 тисяч гітлерівських солдатів і офіцерів.

Особливо значимими були бої за Вінницю, Жмеринку, Ладизин, Джулинку, Хмільник. Німецьке командування поклало великі надії на укріплення, споруджені вздовж Південного Бугу, оголосивши ці та ряд інших населених пунктів “кріпостями”, що повинні були своїм стійким опором зупинити наступ Червоної армії. Однак і вони не допомогли: Джулинку наступаючі радянські армії визволили 12 березня, Ладизин – 14-го, Хмільник – 18-го, Вінницю – 20 березня. Цього ж дня ворога остаточно було вигнано із Жмеринки.

Не менш запеклими виявилися бої і за інший важкодоланий водний рубіж – р. Дністер, зокрема переправи в районі Могилева-Подільського, сіл Садківців, Серебрії, Кременного, Яруги Могилів-Подільського району, с. Михайлівки – Ямпільського, цілий ряд населених пунктів Вінниччини: за міста Гайсин, Могилів-Подільський, Калинівку, Немирів, Бар, селища міського типу Дашів, Гнівани, Комсомольське, Іллінці, Уланів, Муровані Курилівці, Погребище, стратегічно важливі Козятинський, Жмеринський, Вапнярський залізничні вузли, залізничні станції Оратів, Губник. Одна з найбільших танкових битв під час визволення області відбулася під Липовцем. Як про особливо запеклі, можна говорити про бої з гітлерівцями під селами Адамівкою Барського району, Берісками-Бершадськими – Бершадського, Старим Дашевом – Дашівського, Корделівкою – Калинівського, Попівкою, Журавою, Струтинкою, хутором Якубівським – Липовецького, Владиславчиком, Петрівкою, Цибулевим – Монастирищенського, Ступником – Уланівського, Березною, Держанівкою, Журавним, Сандраками – Хмільницького, Вербкою – Чечельницького, Хоньківцями – Яришівського районів та ін.

Вінницька земля стала місцем подвигу десятків кращих синів Вітчизни. Тут повторили героїчний вчинок О. Матросова рядовий О. В. Полін і ефрейтор Г. Т. Ткаченко, у критичну хвилину бою кинулись із гранатами під ворожі танки і ціною власного життя зупинили їх гвардії ефрейтор С. В. Тартиков із далекого Алтайського краю і старший сержант І. І. Жеребцов із Пензенської області, гвардії лейтенант М. П. Сьомак із Погребища. У кровопролитному поєдинку під Цибулевим група розвідників винищувально-протитанкового полку під командуванням українця гвардії майора І. І. Загрядського знищила 5 ворожих БТРів і захопила бойовий прапор противника. Білорус механік-водій танка гвардії старшина В. М. Гінтовт був у складі танкової роти, яка прорвалася на залізницю Вінниця – Жмеринка, перерізала її і утримувала 40 автоматних рубіж 4 доби. В боях з 24.12.1943 р. по 16.01.1944 р. екіпаж танка знищив 18 гармат, 15 танків, 40 автомашин, 17 кулеметних гнізд, значну кількість живої сили противника. Тут вели своїх підлеглих у бій з ворогом командири-подоляни І. Н. Бойко, Т. П. Абрамов, А. П. Касян. Визволяли рідний край Герої Радянського Союзу командири взводів молодші лейтенанти уродженець с. Лучинця Мурованокуриловецького району Г. Г. Бондар, чия ратна доблесть на вінницькій землі відзначена орденом Олександра Невського, та уродженець с. Хрінівки Липовецького району І. І. Оленич. У небі над Вінниччиною громили ворога уславлені повітряні аси тричі Герої Радянського Союзу І. М. Кожедуб та О. І. Покришкін, майбутній космонавт, двічі Герой Радянського Союзу Г. Т. Береговий, двічі Герой Радянського Союзу А. В. Ворожейкін, Герої Радянського Союзу уродженці Іллінецьчини В. А. Гелета, Г. Л. Шимко, уродженець с. Демидівки Тростянецького району І. Г. Могильчак. За подвиги, в тому числі здійснені у небі Вінниччини, удостоїлись відзнаки Героя відважні соколи, заступник командира ескадрильї лейтенант І. В. Першутів, командири ескадрилей О. І. Виборнов, М. І. Сачков та ін.

Всього ж за визволення Вінницької області медаллю “Золота Зірка” нагороджено майже 150 солдатів і офіцерів. Найбільше – росіян (більше половини) і українців. У когорті нагороджених також 6 білорусів, 2 – комі, один адигеєць, алтаєць, осетин, татарин, тувинець. Серед кавалерів “Золотої Зірки” 5 уродженців Вінницької області. Причому І. Н. Бойко удостоєний почесного звання Героя Радянського Союзу двічі. Особливо багато серед удостоєних відзнаки Героя солдатів та офіцерів 40-ї та 52-ї загальновійськових, 1-ї, 2-ї, 6-ї танкових, 2-ї та 5-ї повітряних армій.

У боях за визволення Вінниччини відзначились винятковою хоробрістю командир ескадрильї винищувачів капітан М. І. Мудров та командир розвідроти 6-ї танкової армії капітан Д. П. Плотников. На знак особливих ратних заслуг уже в теперішній час їм посмертно присвоєно звання Героя Російської Федерації.

Визволяли область також три майбутніх повних кавалери ордена Слави. Два з них – уродженці Вінниччини (М. П. Костенко, О. Й. Янковський).

Більше двадцяти військовим частинам та з'єднанням, що особливо відзначились у боях на вінницькій землі, присвоєно почесні найменування “Вінницьких”, “Жмеринських”, “Вапнярських”, “Дністровських”. На честь подвигу визволителів Вінницької області, визнання їхніх заслуг перед Вітчизною столиця СРСР Москва 5 разів салютувала від імені Батьківщини.³⁴

У визвольних боях за подільський край з новою силою розкрився яскравий талант уславлених полководців Г. К. Жукова, І. С. Конєва, М. Ф. Ватутіна, К. С. Москаленка, М. Ю. Катюкова, А. Г. Кравченка, П. Ф. Жмаченка, С. Г. Трофименка, К. О. Коротеєва, С. К. Горюнова, С. І. Богданова, не менш відомих воєначальників А. Л. Гетьмана, І. А. Гусєва, Ф. Ю. Шевардіна, Д. І. Кислицина, П. Г. Арабея, М. О. Кичаєва, С. Я. Красовського, Є. П. Журавльова, В. С. Голубовського, М. П. Каманіна та інших.

Наступальному пориву визволителів у значній мірі сприяла активна боротьба проти гітлерівців у тилу ворога радянських партизанів та підпільників. На бойовому рахунку патріотів понад 34 тисячі знищених окупантів та їхніх найманців, велика кількість пущених під укіс військових ешелонів, підірваних мостів, розбитої техніки.

Мужню боротьбу вінничан очолювали відомі ватажки народних месників Я. І. Мельник, Д. Т. Бурченко, М. І. Владимиров, В. Є. Нижник, А. Г. Кондратюк, А. К. Микитенко, І. Д. Мединський, А. В. Кузнецов, О. Н. Кравченко, С. І. Олійник, В. Ф. Слюсаренко, Ю. Т. Посвятенко, П. Т. Кугай, Т. М. Шкрабоцький та багато інших.

Певна частка у боротьбі з гітлеризмом і представників національно-визвольних сил, антифашистів – громадян зарубіжних країн.

Перемога над ворогом дісталася дорогою ціною. Віддали життя за свободу Вінниччини, навечно залишились лежати у подільській землі тисячі її визволителів, в т. ч. Герої Радянського Союзу командири та червоноармійці Д. П. Богдан, Ю. М. Броніцький, О. Ф. Бурда, О. Ф. Володін, С. М. Воронін, І. І. Жеребцов, О. А. Захаров, І. О. Івін, А. П. Касян, В. О. Коноваленко, Ф. А. Крючков, С. Т. Кузнецов, В. І. Мельников, Ф. М. Мехнін, М. К. Овсянников, І. В. Першутів, О. В. Полін, М. С. Савін, Л. С. Смавзюк, Б. А. Сордія, М. П. Сьомак, С. В. Тартиков, Г. Т. Ткаченко, Б. Д. Шевченко, І. П. Яркін, керівник Вінницького підпілля І. В. Бєвз, перший комісар партизанського загону ім. В. І. Леніна П. К. Волинець, підпільниця Л. С. Ратушна, Герой Російської Федерації М. І. Мудров.

Світлу пам'ять про тих, хто поліг на фронтах, загинув від фашистських тортур, необхідно зберегти нинішнім та прийдешнім поколінням. Вони повинні знати про кожну краплю крові, кожну сльозу, пролиті нашим нескореним народом, про його подвиг у титанічній боротьбі з гітлеризмом, в т. ч. на подільській землі, якими б трагічними не були сторінки цієї боротьби, про його вирішальний внесок у Перемогу.

Велич всенародного подвигу, нетлінна пам'ять про полеглих відомих та безіменних героїв повинні стати духовною підмогою на шляху утвердження Української держави, суспільної консолідації, примирити живих і мертвих незалежно від національності, політичних і релігійних поглядів та переконань, сприяти розгортанню патріотизму, синівської любові до рідної Батьківщини.

Цьому в певній мірі покликане сприяти дане монографічне дослідження, в якому аналізується період з 20 грудня 1943 р. по 28 березня 1944 р. – час визволення Вінницької області від нацистських загарбників, йдеться про бойові дії на фронті, внесок у визволення Вінниччини народних месників та підпільників, участь в опорі загарбникам сил національно-визвольного спрямування, антифашистів – громадян іноземних країн, цивільного населення, розповідається про подвиги героїв, безчинства окупантів на заключному етапі їхнього перебування на вінницькій землі.

¹ Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 100.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 156, арк. 34.

³ Абвер (Abwehr) – орган військової розвідки і контррозвідки Німеччини.

⁴ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 21.

⁵ Дідик В. Сліди кованого чобота // Подільська зоря (м. Вінниця). – 2001. – 2 серпня.

⁶ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 13.

⁷ Загородній І. Руїни “Вервольфу” свідчать. – Вінниця: Консоль, 2002. – С. 43.

⁸ Там само; - С. 42.

⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. ред. колегія: Герасимов І. О. (голова), Муковський І. Т., Панченко П. П. (заступники голови), Вишневський Р. Г. (відповід. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 174.

¹⁰ На період визволення до складу Вінницької області входили райони: Барський, Бершадський, Брацлавський (ліквідований 30.12.1962 р.), Вінницький, Вороновицький (ліквідований 10.09.1959 р.), Гайсинський, Дашівський (ліквідований 21.01.1959 р.), Джулинський (ліквідований 10.09.1959 р.), Джуринський (ліквідований 10.09.1959 р.), Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Комсомольський (ліквідований 30.12.1962 р.), Копайгородський (ліквідований 10.09.1959 р.), Крижопільський, Липовецький, Літинський, Могилів-Подільський, Монастирищенський (переданий 07.01.1954 р. до складу Черкаської області), Мурованокуріловецький, Немирівський, Ободівський (ліквідований 21.01.1959 р.), Ольгопільський (ліквідований 28.11.1957 р.), Оратівський, Піщанський, Плисківський (ліквідований 30.12.1962 р.), Погребищенський, Самгородоцький (ліквідований 28.11.1957 р.), Ситковецький (ліквідований 21.01.1959 р.), Станіславчицький (ліквідований 28.11.1957 р.), Теплицький, Тиврівський, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Турбівський (ліквідований 10.09.1959 р.), Уланівський (ліквідований 30.12.1962 р.), Хмільницький, Чернівецький, Чечельницький, Шаргородський, Шпиківський (ліквідований 30.12.1962 р.), Ямпільський, Яришівський (ліквідований 04.04.1958 р.).

Під час окупації німецько-румунські загарбники запровадили власний адміністративно-територіальний поділ. З утворенням рейхскомісаріату “Україна” (20 серпня 1941 р.) Вінниччина відійшла до генералбецірку (генерального округу) “Житомир”. На її території було утворено міський комісаріат “Вінниця” та одинадцять районів-областей (крайсгебітів), що об'єднували по декілька довоєнних районів: район-область “Калинівка” – Уланівський, Хмільницький, Літинський, Калинівський; “Козятин” – Комсомольський, Самгородоцький, Погребищенський, Козятинський; “Гайсин” – Монастирищенський, Дашівський, Ситковецький, Гайсинський; “Вінниця” – Вороновицький, Іллінецький, Немирівський, Вінницький; “Жмеринка” – Барський, Станіславчицький, Тиврівський, Жмеринський; “Копайгород” – Мурованокуріловецький, Яришівський, Копайгородський; “Тульчин” – Брацлавський, Шпиківський, Шаргородський, Тульчинський; “Крижопіль” – Ямпільський, Чернівецький, Томашпільський, Крижопільський; “Чечельник” – Ольгопільський, Бершадський, Піщанський, Чечельницький; “Теплик” – Джулинський, Тростянецький, Ободівський, Теплицький; “Липовець” – Турбівський, Плисківський, Оратівський, Липовецький [Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України), ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 123. Однак у згаданому архівному документі не йдеться про Джуринський та Могилів-Подільський райони. Не виключено, що окупанти автоматично включили їх до складу інших сусідніх: Могилів-Подільський район до складу Чернівецького чи Яришівського, Джуринський – до Шаргородського].

Восени 1941 р. сталися нові адміністративно-територіальні зміни. Станом на 25 вересня 1941 р. Яришівський та Копайгородський райони разом із Віньковецьким, Новоушицьким та Солобковецьким районами Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області крайсгебіту “Вінківці” перебували вже у складі генералбецірку “Волинь”. До даного генерального округу в складі крайсгебіту “Вовковинці” (Вовковинецький, Деражнянський, Михалпільський, Ярмолинецький райони Кам'янець-Подільської області) відійшов також Барський район.

Станом на 25 вересня 1941 р. в генералбецірку “Житомир” залишалися райони-області “Калинівка”, “Козятин”, “Липовець”, “Гайсин”, “Вінниця” (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 7, арк. 2; 12; 23). Решта районів

Вінниччини опинилися під протекторатом Румунії (у складі штучного адміністративно-територіального утворення “Трансністрія”).

15 лютого 1942 р. німецькою окупаційною владою було здійснено ще один адміністративно-територіальний поділ, у результаті якого утворено генералбецірк “Волинь–Поділля”, а також гебітскомісаріати (області). До новоутвореного генерального округу “Волинь–Поділля” від Вінниччини відійшов гебітскомісаріат “Бар” у складі Барського, Новоушицького, Мурованокуріловецького та Яришівського районів.

У генералбецірку “Житомир” на території Вінниччини нараховувались вісім гебітскомісаріатів: “Вінниця” (власне місто, а також Турбівський район); “Гайсин” (Гайсинський, Джулинський, Теплицький райони); “Іллінці” (Іллінецький, Липовецький, Плисківський райони); “Калинівка” (Калинівський, Комсомольський, Уланівський райони); “Козятин” (Козятинський, Самгородоцький, Погребищенський райони), “Літин” (Літинський, Хмільницький, Жмеринський райони); “Монастирище” (Монастирищенський, Дашівський, Оратівський райони); “Немирів” (Немирівський, Ситковецький, Вороновицький райони) (*ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 2 – 5*).

¹¹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

¹² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 17, 18.

¹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 16 зв.

¹⁴ Життєві обрії (м. Хмільник). – 1995. – 25 січня.

¹⁵ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38 а, арк. 15.

¹⁶ Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ), ф. 7021, оп. 54, спр. 1245, арк. 171, 171 зв.

¹⁷ Там само; - Спр. 1273, арк. 244.

¹⁸ Там само; - Спр. 1245, арк. 67.

¹⁹ Там само; - Спр. 1272, арк. 182.

²⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 38.

²¹ ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5.

²² Федеральний військовий архів, м. Фрайбург (Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg). – RH 2/V 2560. – F. 3 ff.

²³ Безсмертя.... – С. 182.

²⁴ Гальчак С. Д. Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства // Книга Скорботи України. Вінницька область: Історико-меморіальне видання / Гол. обласної ред. колегії О. В. Шестопалюк. – Т. 1. – Вінниця, 2001. – С. 21.

²⁵ Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2004. – С. 110, 111.

²⁶ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 71.

²⁷ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 6, 7.

²⁸ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19.

²⁹ Загорулько М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, пер. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 378.

³⁰ ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 81.

³¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131.

³² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 39.

³³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 30.

³⁴ Визволителі Вінниччини: Фотоальбом / Ред. колегія: Татусяк С. П. (гол.), Лазаренко В. І. (заст. гол.), Азаров С. І., Будьонна Л. Г., Буренніков А. П., Гальчак С. Д., Кароєва Л. Р., Космина Н. М. та ін. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2004. – С. 2.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Про Другу світову війну, зокрема про її складову – Велику Вітчизняну війну – написано чимало. Різні її аспекти, періоди були предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених. Причому кожне дослідження містить рельєфну позначку часу, оскільки виконувалось у різних конкретно-історичних умовах, що зумовлювали не лише спрямованість наукового пошуку, але й типи та форми опублікованих видань, їхній зміст і функціональну призначеність, ідеологічне навантаження. Саме домінуючі ідеологічно-кон'юнктурні кліше призводили до свідомого возвеличування одних аспектів війни та замовчування інших, насичення робіт елементами суб'єктивізму.

Досить показова у цьому плані перша велика узагальнююча праця подій Другої світової війни на території СРСР – книга Й. В. Сталіна “О Великой Отечественной войне Советского Союза”.¹ Хоч йому, як нікому іншому, було відомо про причини нищівних поразок, яких зазнала Червона армія у 1941 – 1942 рр., прорахунків радянського керівництва напередодні і в початковій стадії війни, про численні інші трагічні сторінки, в праці про них не обмовлено й словом, як і не сказано про величезні людські втрати на

фронтах та в результаті нацистської окупації значної частини території країни. Скрізь домінує бравурний тон, всюди перемоги, котрі, врешті-решт, призвели до найвеличнішої і найпам'ятнішої в історії людства – Перемоги над німецьким нацизмом...

Подібна однобокість у певній мірі характерна й для праці М. І. Супруненка "Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945 рр.)".² Проте вона в порівнянні з названою вище більш об'єктивна, охоплює досить значну кількість проблем історії України періоду воєнних років. У ній, зокрема, вперше зроблена спроба проаналізувати результати мобілізації сил українського народу в початковий період війни, детально відображені оборонні бої радянських військ під Києвом і Одесою, в Донбасі та під Севастополем і участь у них населення України, процес перебазування промисловості України в східні райони СРСР. Певна частина роботи присвячена розкриттю нацистського окупаційного режиму, героїчної боротьби з ним радянських людей, в тому числі українців, визволенню території республіки Червоною армією.

Найбільш крупними працями радянських учених-істориків, присвячених темі агресії нацистської Німеччини проти СРСР та боротьби наших співвітчизників із загарбниками, визволення від гітлерівців територій СРСР, поневолених країн Європи, стали видані в 60 – 70-х роках ХХ століття 6-томна "История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг."³ та 12-томна "История второй мировой войны, 1939 – 1945".⁴ Подіям Другої світової війни присвячені також книга 1-а 5-го тому шеститомної "Истории Коммунистической партии Советского Союза",⁵ десятий том дванадцятитомної "Истории СССР с древнейших времен до наших дней",⁶ деякі інші праці. Їх вирізняє фундаментальність викладу, академізм, повнота висвітлення боротьби з окупантами на радянській землі, визволення із нацистського ярма Червоною армією європейських народів. Фрагментарно, в контексті звільнення від гітлерівців Правобережної України, йдеться також про визвольні бої на території Вінниччини.

Аналогічне можна сказати і про тритомник "Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг."⁷ та сьомий том "Історії Української РСР",⁸ що озаглавлений "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)".

Історія боротьби населення України проти нацистських загарбників висвітлюється у цих виданнях як невід'ємна складова частина боротьби всього радянського народу проти ворога. Вона викладається згідно з періодизацією, що склалася в радянській історіографії: перший період війни – 22 червня 1941 р. – листопад 1942 р. – період віроломного нападу нацистської Німеччини на СРСР і створення умов для докорінного перелому у війні; другий – листопад 1942 р. – грудень 1943 р. – період докорінного перелому; третій – 1944 – 1945 рр. – завершальний період Великої Вітчизняної війни.

Більш конкретно про опір ворогові на території Вінниччини, зокрема, про збройну боротьбу партизанських загонів, діяльність патріотичного підпілля повідомляється в дослідженнях В. Клокова, І. Кулика, І. Слінька "Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни",⁹ В. Мольченка, М. Петрова "Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни",¹⁰ І. Стафійчука "Комсомол України в партизанському русі: Політична робота серед населення окупованих районів",¹¹ дисертація Л. Будьонної (Вінниця) "Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей",¹² М. Бабія (Вінниця) "Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944)",¹³ у його (в співавторстві з В. Кравчуком) путівнику "Партизанськими стежками Вінниччини"¹⁴ та ін. Автори праць переконливо доводять, що народні месники та підпільники своєю героїчною боротьбою завдали ворогові відчутних втрат, серйозно дезорганізували його тил.

У той же час не можна не помітити певної заангажованості деяких робіт, насамперед, згадуваних дисертаційних. Вони зорієнтовані лише на показ героїки, радянського патріотизму, возвеличення суспільно-економічної та політичної системи, що протистояла кривавим гітлерівським супостатам, авангардної ролі в житті радянського суспільства комуністичної партії. Разом з тим не можна дорікати авторам у необ'єктивності, бо ж відомо, що стихійно зростаючий протест та опір населення політичним, економічним та іншим заходам окупантів не зміг би самостійно похитнути позицію загарбників, якби антифашистський рух опору не набув організованих форм. У цьому процесі провідна роль належала саме компартії, яка, переборюючи труднощі та прорахунки, все-таки зуміла консолідувати більшість населення на окупованій радянській території, залучити його активно-динамічні сили до боротьби з гітлерівськими загарбниками. Дана теза, зокрема, чітко простежується в "Нарисах Вінницької обласної партійної організації".¹⁵

Об'єктивне бачення місця та ролі підпільно-партизанського руху в період нацистської окупації висвітлено в статті О. Лисенка "Людський фактор Перемоги".¹⁶ В ній наголошується, що крім суто військових завдань, цей рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку засвідчив волю населення окупованих територій до організованого супротиву "новому порядку", а з другого – підтримав у людей переконання у справедливому, визвольному характері війни. До того ж, на окупованих землях народні месники були єдиними носіями радянської ідеології, через яких здійснювався зв'язок з "Великою землею".

Серед праць інших сучасних українських істориків на особливу увагу заслуговує підсумковий том історико-меморіального серіалу "Книга Пам'яті України" "Безсмертя".¹⁷ Його авторський колектив доклав

зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юнктурних висновків. Тут домінують гуманістичний, антропоцентричний та українознавчий підходи в аналізі відомих і невідомих подій минулої війни, максимально об'єктивно висвітлюються усі її найважливіші етапи.

Видання цінне ще й тим, що порушує проблему чим, власне, було визволення України від німецько-фашистських загарбників: визволенням чи її новою окупацією (на цей раз Червоною армією, на чому наполягають деякі дослідники¹⁸)? Полемізуючи з ними, автори колективної праці одностайні у висновку: визволення України від тотального нацистського насильства, рабства і розбою було порятунком нашого народу, оскільки з приходом нацистських загарбників Україна виявилась цілковито поглиненою Третім рейхом, стала "великонімецьким простором", абсолютно безправною територією. Тому теза про окупацію у 1943 – 1944 рр. території України Червоною армією не є обгрунтованою ні з наукових, ні з моральних позицій.

Автори наголошують, що дана версія взагалі не витримує критики з точки зору міжнародного права. "Адже на той час реально існувала унітарна держава – Радянський Союз, до складу якої поряд з іншими національними республіками входила й Україна. Західні кордони цієї держави, визнані міжнародним співтовариством, були підтверджені у лютому 1945 р. спеціальним рішенням Кримської конференції, а пізніше – і на Паризькій мирній конференції. Сьогодні ці межі є кордонами Української незалежної держави, і порушувати питання про окупацію всієї України чи окремих її земель означає, по суті, навмисно чи мимоволі ставити під сумнів легітимність кордонів сучасної України, підкопуватись під її вже реалізовану соборність.

Сумнівною є вказана вище теза і з погляду елементарної логіки. Якщо припустити, що західні українські землі були окуповані Радянським Союзом, то одразу виникає запитання: а в якій ж країні вони були загарбані, кому ще належали як не Радянському Союзу, а отже, Україні, його складовій? І ще один алогізм у міркуваннях прибічників версії "окупації" України Червоною армією: у 1943 – 1944 рр. Україну визволяли мільйони воїнів-українців, які билися з ворогом у складі цієї армії".¹⁹

У праці містяться також фрагментарні дані про визволення Вінниччини з нацистської неволі, про боротьбу подолян з гітлерівськими загарбниками на фронті та ворожому тилу, про їхній особистий внесок у Велику Перемогу.

Відзначаються багатогранням висвітлених аспектів війни, насамперед увагою до людського фактора як найважливішого чинника здобутої Перемоги, праці І. Муковського та О. Лисенка "Звитяга і жертвність: українці на фронтах другої світової війни",²⁰ М. В. Ковалю "Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)"²¹ та ін. У них теж у певній мірі згадуються Вінниччина та вінничани, їхній героїзм і жертвність у найкривавішій із воєн.

Однак у вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, в яких комплексно досліджувався б період визволення від нацистських загарбників безпосередньо Вінницької області.

Більше того, малорозкритими залишаються окремі аспекти цього періоду, як, наприклад, потужний контрнаступ військ вермахту і танкових дивізій СС на території Вінниччини в 2 – 3-й декадах січня 1944 року, котрий перешкодив військам Червоної армії під час Житомирсько-Бердичівської наступальної операції широким фронтом вийти на Південний Буг та закріпитися на ньому, а в разі успіху – створював передумови для розгортання загрозливого наступу німецьких армій у київському напрямку, змушував би ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів відходити назад до Дніпра.

В умовах ідеологічної заангажованості радянським дослідникам "помітити" вдалий контрнаступ ворога перешкоджало торжество перемоги в історичній битві за Дніпро, успішне розгортання наступальних операцій по визволенню Правобережної України, здобуті перемоги на інших ділянках радянсько-німецького фронту. Тому вони обумовлювались про нього в кращому випадку кількома фразами. Так, у багатотомному виданні "Історія Української РСР" про згадуваний контрнаступ гітлерівців сказано лише двома реченнями.²²

Навіть у спогадах безпосереднього учасника подій, командуючого 11-м танковим корпусом генерала А. Л. Гетьмана, про нього повідомляється досить лаконічно: противник перейшов у наступ майже по всій смузі 1-го Українського фронту, 14 січня в його атаках взяли участь понад 500 танків. Найбільше угруповання – 280 танків – наступало проти 38-ї і 1-ї танкової армій у напрямку на Липовець. Того ж дня ускладнилось становище і в смузі 40-ї армії – ворог силами танкових корпусів та декількох піхотних дивізій завдав удару з району Христинівки на Звенигородку назустріч своєму угрупованню в Корсунь-Шевченківському і прорвав фронт. Однак уже 25 – 26 січня 1-й і 2-й Українські фронти силами 5-ї і 6-ї танкових армій здійснили концентрований удар на Звенигородку і з'єднались, оточивши війська противника у Канівському (Корсунь-Шевченківському) виступі, – Манштейну стало не до наступу...²³

Фактично нічого не пишуть про нього у своїх книгах-мемуарах генерал М. Ю. Катуков ("На острие главного удара"²⁴), маршал Г. К. Жуков ("Спогади і роздуми"²⁵), О. М. Василевський ("Справа всього життя"²⁶). Певним винятком тут є хіба що спогади колишнього командуючого 38-ю армією К. С. Москаленка "На південно-західному напрямі".²⁷

З тих же ідеологічно-кон'юнктурних причин, але, насамперед, через поразку контрнаступу, невиконання контрнаступаючими військами поставлених завдань, не знайшов належного висвітлення контрнаступ і в працях німецьких дослідників та полководців. В "Історії Другої світової війни 1939 – 1945",²⁸ автором якої є К. Тіппельскірх, про нього йдеться одним абзацом. А генерал-фельдмаршал Е.

Манштейн у своїй книзі “Втрачені перемоги”²⁹ хоч і згадує на кількох сторінках про здійснюваний під його особистим керівництвом наступ, проте далекий від об’єктивного висвітлення подій...

Здійснити комплексні дослідження, як і висвітлити ряд інших не повністю розкритих або ж взагалі не порушуваних аспектів війни, дозволяє наявна **джерельна база**, що зосереджена в архівах України, близького та далекого зарубіжжя.

Особливо багато документів, що відображають період Великої Вітчизняної війни, містять фонди **Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України)**.

Насамперед, у цьому архіві зосереджено документи Центрального Комітету Компартії України (ЦК КПУ; до жовтня 1952 р. – ЦК КП(б)У). Оскільки Комуністична партія в радянському суспільстві конституційно була керівною і спрямовуючою силою, ЦК до серпня 1991 р. мав статус політичного керівного органу республіки. Це визначало його незаперечну роль у вирішенні всіх питань державного рівня, в тому числі в організації партійно-комсомольського підпілля, партизанської боротьби на окупованій гітлерівцями території республіки, у розслідуванні та встановленні злочинів і збитків, спричинених населенню нацистськими загарбниками. Його постанови, резолюції, рішення, котрі досить часто дублювали аналогічні розпорядчі документи ЦК КПРС, у значній мірі проливають світло на події воєнного періоду.

Багаті на інформацію також інші види партійних документів: доповідні записки, інформаційні повідомлення, зведені дані про акти злодіяння окупаційного режиму, масові знищення мирних громадян та військовополонених, примусове вивезення цивільного населення на каторжні роботи до Німеччини, що їх регулярно надсилали на адресу ЦК КП(б)У обласні, міські та районні комітети партії.

Особливий масив джерел складають документи Республіканської комісії сприяння Надзвичайній Державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Це – завірені місцевими органами влади протоколи опитування громадян, котрі пережили окупацію, акти збитків, спричинених населенням пунктам, промисловим підприємствам, колективним господарствам республіки, кількісні показники та поіменні списки насильно депортованого населення, надіслані з регіонів аналогічними обласними, міськими, районними комісіями сприяння, місцевими партійно-радянськими органами.

Окремі факти злочинів нацистських окупантів та їхніх прислужників стосовно мирного населення загарбаних територій відображено в доповідях, доповідних записках, донесеннях Наркомату Внутрішніх Справ УРСР, Українського штабу партизанського руху, партизанських формувань до ЦК КП(б)У.

Усі згадані документи зосереджені у досить об’ємному фонді № 1.

Такий же великий документальний масив підпільно-партизанського руху в Україні. Кількісно він представлений у 6792 справах 73-х фондів. Це – і звіти підпільних обкомів партії, командування з’єднань, бригад, загонів, полків про виконання бойових завдань, діяльність на окупованій території; і довідки, доповідні записки командування партизанських формувань про політичне, економічне становище на окупованій території, про окупаційний режим; і рапорти, донесення, листівки, газети, що видавалися та розповсюджувалися партизанами та ін. Про діяльність народних месників Вінниччини, зокрема, йдеться у фондах 62 (оп. 27, спр. 101), 76 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 5).

Із документів фонду 57 (оп. 4, спр. 377) (та й інших фондів) можна почерпнути відомості про діяльність ОУН на Поділлі. Крім того, у даному фонді зосереджено копії документів окупаційної влади: довідки, відомості про звірства загарбників, знищення мирного населення, створення концтаборів і гетто. Примусове вивезення громадян на каторжні роботи до Німеччини, руйнування та пограбування населених пунктів, майна (в тому числі у Вінницькій області), копії витягів з доповідей на засіданнях гебітскомісаріатів Волині та Поділля.

Серед документальних джерел із даної проблематики, що зберігаються в **Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)**, особливий інтерес становлять документи окупаційної влади, зокрема Рейхсміністерства окупованих східних областей (ф. КМФ-8) та рейхскомісаріату “Україна”. Вони дозволяють повніше збагнути сутність політики геноциду, яку здійснювали завойовники на загарбаних територіях.

Певні відомості про діяльність ОУН на Поділлі, про особливості окупаційного режиму на території “Трансністрії” можна почерпнути з матеріалів **довідково-інформаційного фонду науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України**.

Досить багата документальна база дослідження знаходиться в центральних російських архівах. Насамперед, у **Державному архіві Російської Федерації (ДА РФ)**. Тут зосереджено документи Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. 7021; даний фонд налічує 155 описів, 42826 справ, понад 3,5 млн. одиниць документів). У матеріалах комісії широко представлені і відомості стосовно Вінниччини. Це – акти про злодіяння гітлерівців, надіслані з кожної місцевої Ради регіону, списки розстріляних мирних громадян та насильно вивезених у німецьке рабство, цифрові дані про замучених військовополонених, свідчення про нелюдське утримання їх у концентраційних таборах, що в період окупації існували на території Вінницької області.

У дослідженні теми визволення Вінниччини від нацистських загарбників не обійтися без вивчення масиву документів, що зберігається в **Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ)**. У його фондах містяться найдетальніші відомості про бойові дії 1-го та 2-го Українських фронтів, проведені ними Житомирсько-Бердичівську, Проскурівсько-Чернівецьку, Умансько-Ботошанську наступальні операції, про армії та інші військові підрозділи, що визволяли Вінниччину з нацистської неволі, подвиги солдатів та офіцерів у визвольних боях.

Досить важливі для з'ясування аспектів окупаційної політики загарбників, здійснених ними заходів щодо пограбування захоплених територій, є документи окупаційної влади. Значна кількість їх, зокрема, документи Рейхсміністерства окупованих територій, Рейхсміністерства праці зберігаються у **Федеральному архіві Німеччини (Бундесархіві)**, розташованому в м. Кобленц (**Bundesarchiv, Koblenz**). Серед них директиви нацистських властей стосовно “вербування” населення і його використання в економіці Німеччини, матеріали, що розкривають механізм “вербування” східних робітників шляхом застосування насильства як з боку каральних служб, так і з боку військових та цивільних окупаційних структур влади, яке тривало до останніх днів окупації загарбаних на Сході територій, в т. ч. Вінниччини (фонди: РВ 19/2147, РВ 19/2148, РХ 36/348 та ін.). Чимало документів також свідчать, що примусові методи “вербування” робочої сили були неефективними, що вони, як і нелюдське поводження з цивільними бранцями, не кажучи уже про військовополонених, активно стимулювали партизанський рух, патріотичне підпілля (РВ 30/33).

Чимало документів, які розповідають про нелюдську, грабіжницьку політику окупаційної влади (як німецької, так і румунської), опір окупантам у рядах радянських партизанів, партійно-комсомольського та націоналістичного підпілля, зосереджено у **Державному архіві Вінницької області (ДАВО)**. Так, тут зберігається певна частина документів місцевих комісії сприяння Надзвичайній Державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спілників і заповіданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. Р – 1683, П – 136, оп. 13). Серед документів – значна кількість поіменних списків депортованих гітлерівцями громадян, акти про пограбування народно-господарської та соціально-культурної сфери Вінниччини, інші злочини нацистських загарбників.

Окремий масив становлять документи окупаційного періоду, насамперед, органів окупаційної влади: рейхскомісаріату “Україна”, гебітс- і штадтс-комісаріатів, міських, повітових (в румунській зоні окупації), районних, сільських управ. Зокрема, накази, вказівки, розпорядження рейхскомісаріату і його шефа Е. Коха з адміністративно-господарських питань, запровадження і виконання трудової повинності, вербування населення до Німеччини та використання робочої сили на місцях зустрічаються серед документів гебітс- та штадтс-комісаріатів (адміністративних одиниць у рейхскомісаріаті “Україна” обласного та міського рівня), які в свою чергу видавали директиви та розпорядження з різних питань (ф. 2271, оп. 1; ф. Р – 1504, оп. 1).

Аналогічні документи, лише більш конкретизовані і “прив’язані” до місцевості, підпорядкованих населених пунктів, характерні і для діяльності органів місцевого управління – міських, районних та сільських управ. Тут і рапорти у вищі органи про виконання тих чи інших заходів окупаційної влади, і погрози покарання непокірних, і конкретні факти жорстокого поводження з підневільним місцевим населенням (ф. Р – 1312, ф. Р – 1358, ф. Р – 1433).

Глибше збагнути особливості румунської окупації північної частини “Трансністрії” дозволяють документи, що містяться у фондах Р – 2966 “Могилів-Подільська повітова управа”, Р – 1533 “Станіславчицька райуправа”, Р – 1417 “Шпиківська райуправа”, Р – 1644 “Джугастрівська сільуправа” та ін.

Безумовний інтерес дослідників викликають документи, котрі безпосередньо стосуються ставки А. Гітлера “Вервольф”, – про діяльність охоронної групи “Ост” таємної польової поліції імперської служби безпеки, про масове ухилення населення від вивезення в Німеччину, розгортання збройної партизанської боротьби в прилеглих районах, про каральні акції окупантів (ф. П – 425, оп. 1).

В архіві зберігається цілий масив документів, що розповідають про пасивний та збройний опір мешканців області гітлерівським загарбникам, про їхню участь у патріотичному підпіллі та в рядах загонів народних месників (ф. П – 425, ф. Р – 4422).

У плані дослідження порушеної у даній праці теми значний інтерес становлять документи фонду Р – 4422 “Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницької області та звільнення їх частинами Радянської армії”, а також фотодокументи того буремного періоду (ф. Р – 7240) – фотокартки командирів, полководців, червоноармійців, котрі відзначились у визвольних боях за Вінниччину, партизанів та підпільників, знімки, на яких зафіксовано вандалізм окупантів, бойові епізоди під час звільнення Вінниці та області від нацистських загарбників.

Важливим джерелом виступають видані в колишньому СРСР та в Україні **збірники документів і матеріалів**.

Подією став, зокрема, вихід у світ матеріалів Нюрнберзького процесу.³⁰ Після їхнього опублікування мільйони жителів колишнього Радянського Союзу вперше ознайомились із людиноненавистливими надтаємними і таємними документами нацистського уряду і німецького військового командування. В науковий обіг була введена значна кількість нових фактів, що послужили пізніше основою ряду наукових

досліджень і узагальнень. Вони викривали божевільні ідеї завоювання “нового життєвого простору”, світового панування, страшні злочини гітлерівців проти людства.

Багатий на цікавий фактаж збірник “Преступные цели – преступные средства”.³¹ Його перше видання було здійснене, причому російською, німецькою і французькою мовами, в 1963 році у зв’язку з 3-ю Міжнародною конференцією з історії руху Опору в м. Карлових Варах, присвяченій окупаційній політиці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Враховуючи проявлений інтерес до нього з боку істориків та широкої громадськості, в 1968 р. збірник було перевидано, а в 1985 р. здійснено його 3-є видання.

Вміщені у збірнику документи яскраво викривають злочинні дії загарбників, наочно засвідчують про навмисні масові звірства стосовно радянського мирного населення та військовополонених, що було конкретним втіленням у життя державної політики нацистської Німеччини. Документи також переконливо повідують, що основою цих злодіянь стала “расова теорія”, котра проголошувала надумане право німців панувати над іншими народами.

Поденну хроніку війни від її початку до завершення відображено в досить об’ємному збірнику (856 сторінок книжкового тексту) “СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: краткая хроника”.³²

Поряд із згадуваними збірниками в колишньому Радянському Союзі виходили також книги матеріалів і документів, котрі “прив’язувалися” виключно до конкретних територій – тодішніх союзних республік. Першим в Україні таким був збірник документів і матеріалів “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”.³³ У ньому повідується про горе і страждання, яких зазнало населення республіки під владою гітлерівців.

Досить різнопланові трьохтомний збірник “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945”: Документы и материалы,³⁴ в якому, крім документального висвітлення широкої гами проблем, спричинених гітлерівською навалою на українську землю, йдеться також про те, що населення республіки не схилилось перед ворогом, а чинило йому мужній опір, а також двохтомник “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944”.³⁵

Аналогічний поденній хроніці війни “СССР в Великой Отечественной войне...” збірник документів “Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий”.³⁶

Безумовний інтерес серед документальних збірників становить підготовлене на основі трофейних документів вченими-істориками та архівістами УРСР видання “Історія застерігає”,³⁷ що повідує про політику свавілля, насильства, беззаконня гітлерівських окупантів.

Такий же інтерес викликає і підготовлене уже сучасними істориками та архівістами України науково-довідкове видання “Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.)”.³⁸

Видання складається із статті про партизанів України, історичних довідок про нелегальний ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху (УШПР), представництва УШПР при військових радах 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів, обласні штаби партизанського руху, партизанські з’єднання, дивізії та бригади, що діяли в Україні та за її межами (Польща, Угорщина, Чехословаччина), де на підставі архівних документів розкриваються питання організації та основні напрями їхньої діяльності. У статтях про партизанські з’єднання, дивізії, бригади висвітлюється історія створення цих формувань, їхній бойовий шлях, наводяться прізвища командирів, комісарів та начальників штабів, відомості про чисельний та національний склад, їхнє озброєння, бойову та диверсійну діяльність, масово-політичну роботу на окупованій території. Зокрема, подаються розгорнуті відомості про 2-у партизанську бригаду ім. Й. В. Сталіна, партизанську кавалерійську бригаду ім. В. І. Леніна, які діяли на Вінниччині, Вінницьке партизанське з’єднання, а також короткі дані про партизанські загони області, що не входили до складу партизанських з’єднань, дивізій та бригад, а діяли самостійно.

Ряд документальних збірників, виданих у різні роки, присвячено безпосередньо Вінницькій області. Зокрема, про події, що відбувались на її території під час нацистського лихоліття, повідується у збірнику документів і матеріалів “Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)”.³⁹ В книзі йдеться про кривавий терор, що його зазнало населення області в роки гітлерівської навали, про свавілля і жорстокість поневолювачів. Окремий підрозділ, в якому вміщено 30 найбільш характерних документів, присвячений визволенню Вінниччини від німецько-фашистських загарбників (грудень 1943 – березень 1944 р.). Це і повідомлення Радянського інформбюро про звільнення райцентрів області, і витяги із журналів бойових дій 38-ї та 40-ї армій, і кореспонденції про становище у м. Вінниці в день визволення та про бої радянських військ проти німецько-фашистських загарбників в районі Ямполья тощо.

Хронологію подій на вінницькій землі в 1941 – 1945 рр., в тому числі під час її звільнення від ворога радянськими військами, відображено в документальному збірнику “Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: хроніка подій”.⁴⁰

Більш детально хроніка визволення Вінницької області від німецько-фашистських загарбників досліджується у збірнику “У боях за Вінниччину”.⁴¹ Крім того, в збірнику подаються короткі відомості про Героїв Радянського Союзу, удостоєних високого звання за подвиги, проявлені в боях на вінницькій землі, а також про Героїв, полеглих у цих боях.

Різноманітні аспекти періоду Великої Вітчизняної війни відображено також у книгах “Дзвони пам’яті”,⁴² багатотомних виданнях “Книга Пам’яті України. Вінницька область”,⁴³ “Книга Скорботи України. Вінницька

область”,⁴⁴ фотоальбомі “Визволителі Вінниччини”,⁴⁵ інших документальних виданнях, в тому числі підготовленій на обширній документальній базі “Історії міст і сіл УРСР. Вінницька область”.⁴⁶

Інформаційні, багаті фактажем про визвольні бої з нацистськими окупантами на Вінниччині, про внесок партизанів і підпільників у боротьбу з ворогом **мемуари** та **спогади** колишніх командуючих фронтами та арміями,^{47 – 51} ушлявлених фронтовиків,^{52 – 55} командирів і комісарів партизанських з’єднань,^{56 – 59} що визволяли Вінницьку область із нацистської неволі, а також спогади німецьких генералів,^{60 – 61} керівників націоналістичного підпілля,⁶² численні краєзнавчі розвідки, опубліковані в місцевій пресі.⁶³

Однак жодне із наукових досліджень, жоден збірник матеріалів і документів, жодні спогади безпосередніх учасників подій не відтворюють цілісно, об’ємно, комплексно реальної картини визволення Вінниччини від нацистських загарбників. Дана праця є першою спробою заповнити існуючу прогалину, науково осмислити події, що відбувалися в області в період з 20 грудня 1943 р. по 28 березня 1944 р., передували цьому проміжку часу.

¹ *Сталин И. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.

² *Супруненко Н. И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 6-и т / Ред. комиссия: Пospelов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.

⁴ История второй мировой войны, 1939 – 1945. – В 12-и т / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т / Главн. редакция: П. Н. Пospelов (пред.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Книга первая (1938 – 1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.

⁶ История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1942 – 1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А. С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 3-х т / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.

⁸ Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відп. редактор, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

⁹ *Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видав. АН УРСР, 1983. – 220 с.

¹⁰ *Мольченко В., Петров М.* Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 36 с.

¹¹ *Стафійчук І. П.* Комсомол України в партизанському русі: Політична робота серед населення окупованих районів. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

¹² *Будьонна Л.* Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.

¹³ *Бабій М. Л.* Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1967. – 284 с.

¹⁴ *Бабій М., Кравчук В.* Партизанськими стежками Вінниччини: Путівник. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.

¹⁵ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та інші; Ред. колегія: В. М. Таратута (відповід. ред.) та ін.]. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.

¹⁶ *Лисенко О. Є.* Людський фактор Перемоги // Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 21.

¹⁷ Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941 – 1945... – 944 с.

¹⁸ *Панасенко А.* Боротьба українського народу з другою більшовицькою окупацією [1944 р.] // Укр. ідеал і чин. – 1988. – № 9. – С. 15 – 21.

¹⁹ Безсмертя. Книга Пам’яті України... - С. 580 – 581.

²⁰ *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с.

²¹ *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

²² Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945). – С. 330.

²³ *Гетман А. Л.* Танки идут на Берлин. – 2-е изд. – М., 1982.

- ²⁴ *Катуков М. Е.* На острие главного удара. – 2-е изд. – М., 1976.
- ²⁵ *Жуков Г. К.* Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
- ²⁶ *Василевський О. М.* Справа всього життя / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1989. – 590 с.
- ²⁷ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі. 1943 – 1945: Спогади командарма. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 672 с.
- ²⁸ *Типпельскірх К.* История Второй мировой войны 1939 – 1945 / Пер. с нем. М. А. Захарченко и Л. К. Камоловой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 795 с.
- ²⁹ *Маништейн Э.* Утерянные победы / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.
- ³⁰ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т / Под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954 – 1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 – 1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.
- ³¹ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
- ³² СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: краткая хроника / Под ред. С. М. Кляцкина, А. М. Синицина. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. – 856 с.
- ³³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.
- ³⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы. – В 3-х т / Гл. редколлегия: В. И. Юрчук (пред.), Ю. В. Бойко, В. Ф. Возианов и др. – К.: Наукова думка, 1980.
- ³⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944. – В 2-х кн. – К., 1985.
- ³⁶ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. – К., 1985. – 618 с.
- ³⁷ “Історія застерігає”: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1988. – 264 с.
- ³⁸ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.
- ³⁹ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: А. Ф. Олійник (відповід. редактор), М. Л. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.
- ⁴⁰ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Хроніка подій. – К.: Наукова думка, 1965.
- ⁴¹ *Гальчак С. Д.* У боях за Вінниччину: Збірник документів. – Вінниця, 1994. – 96 с.
- ⁴² Дзвони пам'яті: Художні та документальні твори. – Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами в роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей / Упорядн.: М. Ф. Каменюк та ін. – К.: Радянський письменник, 1990. – 206 с.
- ⁴³ Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3 – 8 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редакція головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.
- ⁴⁴ Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1 / Гол. редколегії Шестопалюк О. В., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін.; Вступ. стаття Гальчака С. Д. – Вінниця: Вінницька обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – 456 с.
- ⁴⁵ Визволителі Вінниччини: Фотоальбом. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2004. – 65 с.
- ⁴⁶ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (Інститут історії АН УРСР), 1972. – 778 с.
- ⁴⁷ *Жуков Г. К.* Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
- ⁴⁸ *Василевський О. М.* Справа всього життя / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1989. – 590 с.
- ⁴⁹ *Конев І. С.* Записки командуючого фронтом. 1943 – 1945 / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.
- ⁵⁰ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі. 1943 – 1945: Спогади командарма. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 672 с.
- ⁵¹ *Красовский С. А.* Жизнь в авиации. – М.: Воениздат, 1968. – 374 с.
- ⁵² *Береговой Г.* Три высоты / Лит. запись Г. А. Сомова. – М.: Воениздат, 1986. – 254 с.
- ⁵³ *Ворожейкин А. В.* Над волчьим логовом. – В кн.: Последние атаки. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1979. – 184 с.
- ⁵⁴ *Каманин Н. П.* Летчики и космонавты. – М.: Политиздат, 1971. – 488 с.
- ⁵⁵ *Кожедуб И. Н.* Верность Отчизне: Рассказы летчика-истребителя / Лит. запись А. Худадовой. – М.: Воениздат, 1971. – 519 с.
- ⁵⁶ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Лит. запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. – 208 с.

- ⁵⁷ *Владимиров М. І.* Вогненна зона / Літ. запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. – 100 с.
- ⁵⁸ *Кугай П., Калінічев С.* Біля вовчого лігва. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – 232 с.
- ⁵⁹ *Кугай П., Калінічев С.* Звіра ще тільки поранено. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 206 с.
- ⁶⁰ *Маништейн Э.* Утерянные победы / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.
- ⁶¹ *Гудериан Х. В.* Воспоминания солдата. – М., 1954.
- ⁶² *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – 419 с.
- ⁶³ *Асаулюк О.* Йшли у бій патріоти. – Вінницька правда. – 1984. – 12 січня; *Барабан В.* Слава героїв. – Вінницька правда. – 1979. – 13 лютого; *Бранько Я.* Рейд на Уланів. – Робітничка газета. – 1984. – 11 жовтня; *Вербицький М.* Двобій. – Вінницька правда. – 1973. – 8 квітня; *Гребельський С.* Село патріотів. – Вінницька правда. – 1974. – 19 лютого; *Дикий К., Ткаченко П.* Спалах зірки. – Вінницька правда. – 1969. – 13 червня; *Залюбівський Б.* Знаменна дата. – Вогні комунізму (Бершадь). – 1984. – 13 березня; *Іванов Г.* Бій над Вінницею. – Вінницька правда. – 1982. – 20 березня; *Криводубський Н.* Так кувалася перемога. – Колос (Погребище). – 1983. – 29 грудня; *Кушнір І.* Герої Сталінграда – визволителі Вітчизни. – Комсомольське плем'я (Вінниця). – 1983. – 1 лютого; *Литвинюк І.* У вінницькому небі. – Комсомольське плем'я. – 1970. – 7 квітня; *Малінський А.* Ім'я їй «Вінницька». – Вінницька правда. – 1983. – 27 грудня; *Мініна А., Ярошевич В.* Весняний наступ. – Вінницька правда. – 1982. – 14 квітня; *Муляр Я.* Дорогами 3-ї гвардійської. – Вінницька правда. – 1982. – 10 березня; *Нехонов Г.* Переправа. – Вінницька правда. – 1973. – 23 березня; *Оберемок І.* І озвались спомином ті дні. – Комсомольське плем'я. – 1984. – 26 квітня; *Подольн І.* На підступах до Гайсина. – Комсомольське плем'я. – 1974. – 14 березня; *Санкін М.* На підступах до Вінниці. – Вінницька правда. – 1971. – 5 травня; *Сахневич Л.* Коли Буг виходив з берегів. – Комсомольське плем'я. – 1967. – 19 березня; *Ткачук П.* Вони звільняли наш край. – Радянське життя (Літин). – 1984. – 22 березня; *Червонолюк І.* Попереду – Дністер. – Вінницька правда. – 1970. – 14 жовтня; *Шлапак Я.* Останні бої. – Комсомольське плем'я. – 1977. – 19 березня; *Штейнман Б.* На безіменній висоті. – Комсомольське плем'я. – 1969. – 20 березня; *Юрков В.* Імені почесного громадянина. – Вінницька правда. – 1984. – 6 квітня; та ін.

ЗИМОВИЙ НАСТУП

Успіх радянських військ у Київській наступальній операції мав винятково важливе значення для подальшого розгрому ворога. Захоплений на правому березі Дніпра в районі Лютежа стратегічний плацдарм на середину листопада 1943 року розширився до 400 км по фронту і на 150 км углиб. Це сприяло розгортанню наступу по визволенню території Правобережної України. В результаті в грудні фронт перемістився ще далі. Запеклі бої гриміли уже неподалік Вінниччини.

Першим населеним пунктом Вінницької області, визволеним від німецьких загарбників, стало с. Скибинці Погребищенського району.¹ 20 грудня 1943 року в нього переможно увійшли частини Червоної армії. 22 грудня вони примусили ворога залишити сусіднє селище радгоспу «Коржиха», що, як і с. Скибинці, до війни та у післявоєнний час входило до складу Борщагівської сільської Ради депутатів трудящих (нині селище Коржиха; з 20 листопада 1976 р. у складі Володарського району Київської області).

Проте остаточно зоря визволення зійшла над Вінниччиною з початком Житомирсько-Бердичівської наступальної операції. Вже 25 грудня 1943 р. війська 1-го Українського фронту визволили с. Велику Радзивилівку (нині с. Велика) Козятинського району.² В наступні дні, розвиваючи наступ, вони назавжди прогнали ворога з ряду інших населених пунктів Вінницької області.

Сама ж наступальна операція радянських військ розпочалася 24 грудня 1943 року. За задумом Військової ради та командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна в ході неї передбачалось розгромити протидіючі сили ворога і вийти до Південного Бугу.

Головний удар згідно з планом, затвердженим Ставкою Верховного Головнокомандування, завдавався в центральній смузі фронту. Ударним силам, 1-й гвардійській, 18-й, 38-й, 1-й та 3-й гвардійській танковим арміям під командуванням відповідно генерал-полковника А. А. Гречка, генерал-полковника К. М. Леселідзе, генерал-полковника К. С. Москаленка, генерал-лейтенанта танкових військ М. Ю. Катюкова, генерал-лейтенанта танкових військ П. С. Рибалка, ставилось завдання розгромити угруповання противника в районі Брусилова, оволодіти Житомиром, Бердичевом, північно-східними районами Вінницької області, досягти рубежа Любар – Вінниця – Липовець.

Одночасно планувався допоміжний удар в напрямі Сарни – Шепетівка – 60-ю армією генерал-лейтенанта І. Д. Черняхівського та 13-ю – генерал-лейтенанта М. П. Пухова у взаємодії з 3-ю гвардійською танковою армією генерал-лейтенанта танкових військ П. С. Рибалка. Їм належало

розгромити малинсько-житомирське угруповання противника з подальшим оволодінням рубежу Любар – р. Случ – Новоград-Волинський.

Операція забезпечення покладалась на 40-у та 27-у армії генерал-лейтенантів П. Ф. Жмаченка та С. Г. Трофименка. Ці армії з району Білої Церкви мали повернути на Христинівку назустріч військам 2-го Українського фронту.

Підтримку наступаючих військ належало здійснити 2-й повітряній армії генерала С. Я. Красовського.

Таким чином вістря наступу одночасно спрямовувалися у двох стратегічних напрямках: одне – на південний захід, друге – на захід. Реалізація наміченого дозволила б покінчити з настирливими спробами гітлерівців відвоювати Київ та ліквідувати загрозливий для них київський плацдарм. До того ж противник втрачав би чималу частину контрольованої території Правобережжя України.

Разом з тим такий “загальний наступ” при наявності в тилу не повністю обладнаних комунікацій через Дніпро приховував певну небезпеку у випадку вдалого контрнаступу ворога, що, очевидно, було результатом не цілком вірної оцінки реального становища командуючого фронтом, а також Ставки.

Почалася Житомирсько-Бердичівська наступальна операція з прикрого непорозуміння. Як пізніше згадував у своїх спогадах К. С. Москаленко, відлік її мав піти з 9 год. 05 хв. 24 грудня. Однак за 15 хвилин до наміченої артпідготовки, коли командний склад перебував на спостережних пунктах і визначених вогневих позиціях, коли десятки тисяч червоноармійців – піхотинців, артилеристів, танкістів, саперів, зв’язківців – чекали на сигнал, одна установка гвардійських мінометів його армії дала несанкціонований залп – “зіграла катюша”, як тоді говорили солдати. Командарм ще раз поглянув на годинник: не хотів вірити, що відбулося щось непередбачене. Він схопив телефонну трубку, аби з’ясувати причину передчасного залпу. Та в цей час “заграла” інша установка, потім ціла батарея, а за нею всі гвардійські міномети. Спроби К. С. Москаленка зупинити вогонь ні до чого не привели. Почалася своєрідна ланцюгова реакція. Вся артилерія армії відкрила вогонь.

Представник Ставки маршал Г. К. Жуков, який разом з М. Ф. Ватутіним перебував на спостережному пункті 18-ї армії, послав для розслідування інциденту начальника контррозвідки та прокурора фронту. “Винуватець” був знайдений швидко: пошкоджений електропровід, що спричинив замикання і залп. Оскільки гармати і міномети були заряджені, навідники тримали руку на пускових механізмах, а годинників в артилеристів не було (носив їх здебільшого лише командний склад), вогонь був швидко відкритий не тільки в розташуванні 38-ї, а й сусідніх 18-й та 1-й гвардійській арміях.

Цей надзвичайний випадок, на щастя, не мав негативних наслідків для операції. Піхота й танки одержали наказ вступити у бій на 15 хв. раніше, і все пішло за планом. Атака почалася на 51-й хвилині артилерійської підготовки, як і планувалося.³ Можна тільки уявити, що чекало командування 38-ї армії, якби прикрій випадок провалив операцію...

Наступаючим військам, котрі здійснювали головний удар, протистояла німецька 4-а танкова армія, в якій було зосереджено майже третину всіх танкових дивізій противника, що діяли на радянсько-німецькому фронті. Армія, зокрема, налічувала 30 дивізій, в тому числі 8 танкових та одну моторизовану. Їй було також додано два батальйони важких танків, шість дивізій штурмових гармат, велику кількість артилерійських, інженерних, охоронних, поліцейських та інших частин і підрозділів. Структурно вона входила до групи армій “Південь”, котрою командував один з найдосвідченіших військових авторитетів Третього рейху генерал-фельдмаршал Е. Манштейн. Для зручності управління військами та особистої безпеки в той період його штаб розміщувався в добре пристосованій для цих цілей колишній ставці “Вервольф”, уже покинутій А. Гітлером.

Крім Манштейна радянським генералам, серед яких було чимало українців і які успішно очолювали наступаючі армії, протистояли такі аси військової теорії і практики, як Мелентін, Раус, Голлідт. Фюрер небезпідставно сподівався на їхній військовий талант, вимагав від них рішучих дій, зміни становища на свою користь. Для посилення 4-ї танкової армії він дав дозвіл на переміщення танкових дивізій з північних ділянок радянсько-німецького фронту та із Франції.⁴

Значні сили противник зосередив у смузі згадуваної 38-ї армії, що наступала безпосередньо на вінницькому напрямку. В складі цих сил до 3 грудня було шість танкових дивізій, згодом залишилось три – 8-а, 19-а і 25-а, котрі мали понад 190 танків. Активних дій вони не вели, оскільки на них покладалась оборона даного напрямку. Йому ворог надавав виняткового значення, адже він пролягав до крупних вузлів сполучення – Бердичева і Козятина, що використовувались як бази постачання німецько-фашистських військ.⁵

Тут було створено систему опорних пунктів із сильними гарнізонами, що поступово дедалі більше “закопувались” у землю; одночасно ставились загородження, особливо мінно-вибухові.

Та, незважаючи на ці приготування, а вони велись не лише в смузі 38-ї армії, удар військ 1-го Українського фронту виявився приголомшливим для ворога. Е. Манштейн образно порівняв його навіть з грозою.

У своїх мемуарах він, зокрема, писав:

“...Було ясно, що на цьому фланзі групи армій знову збирається гроза. Двадцять четвертого грудня вона вдарила. Перші повідомлення про початок наступу противника по обидва боки від шосе Київ – Житомир я отримав, перебуваючи в 20-й мотодивізії, що розташовувалась на безпечній ділянці фронту в резерві. Я хотів побувати на різдвяному святі в її полках. Спершу донесення не викликали особливої

тривоги. Лише на фронті 25-ї танкової дивізії, що діяла на південь від шосе Київ-Житомир, становище почало набувати загрозливого характеру. Однак вечірні донесення, отримані мною після повернення в наш штаб у Вінницю, свідчили, що противник намагається крупними силами прорватися у напрямку Житомира...”⁶

Наступ успішно розгортався. Уже після першого його дня Г. К. Жуков доповідав Верховному Головнокомандуючому:

“1. Прорив оборони противника в районі Брусилова арміями Леселідзе, Москаленка і лівим флангом Гречка здійснено.

О 14. 00 у прорив введено армії Катукова і Рибалка...

Наказав загонати діяти вночі, щоб не дати противникові закрити прорив...”⁷

Це викликало наростаючу тривогу командування групи армій “Південь”. 25 грудня 1943 р. воно надіслало телеграму Головному командуванню сухопутних сил. В ній відмічалось, що 4-а танкова армія не зможе зупинити противника наявними силами, а також прикрити глибокий фланг армій “Південь” і “А”. Час для врятування становища на північному фланзі групи армій шляхом часткових заходів, як, наприклад, перекидання окремих дивізій, втрачено. Армію необхідно терміново посилити.

Далі з не меншою тривогою констатовалось, що становище складається таким чином, що у найближчі тижні в районі Коростень – Житомир – Бердичів – Вінниця – на південь від Києва противник може перерізати тиліві комунікації, а потім відкинути німецькі війська на південний захід.⁸

Тривога справді була небезпідставною. В результаті прориву та дводенних боїв у смузі фронту ворог втратив убитими і пораненими майже 15 тисяч солдатів та офіцерів. Великих поразок зазнали 8-а, 19-а, 25-а танкові дивізії, танкова дивізія СС “Рейх”, 68-а піхотна, 213-а охоронна дивізії. Оборону було прорвано на 80 км по фронту і на 40 км в глибину. Передові частини наступаючих військ впритул наблизились до адміністративних меж Вінницької області.

Не забарилось вигнання гітлерівських загартників і з території Вінниччини. 26 – 27 грудня були звільнені ще два населені пункти Козятинського району – Держанівка і Верболози, 28 грудня – села Вернигородок, Пузирки, Непедівка, Махаринці (Волоські Махаринці), Селище (Татарське Селище), Кашперівка, Гурівці, Білопілля, Іванківці (Янківці) цього ж району, сам Козятин, залізничні станції Козятин, Козятин – II, Махаринці, а також с. Озірна сусіднього Погребищенського району.⁹

Особливо важливе значення мало визволення м. Козятина – райцентра, крупного залізничного вузла. Саме через нього проходили важливі магістралі сполучення, які використовувались гітлерівцями для постачання своїх військ у вигині Дніпра. Їхня присутність у цьому регіоні давала підставу геббельсівській пропаганді горлати на весь світ, що німецько-фашистська армія, як і раніше, тримає оборону на позиціях Східного валу, а німецькі кухарі “черпають воду з ріки”...¹⁰

У першому визволеному від ворога місті Вінниччини було розгромлено німецький гарнізон і спеціально перекинуті на даний рубіж частини, які загалом нараховували 35000 чол. особового складу. Відступивши, гітлерівці кинули бойову техніку та військовоє спорядження. Наступаючими військами захоплено чималі трофеї: 103 польові і самохідні гармати, багато мінометів, вогнепальної зброї, бронепоезд, 7 паровозів, 2 залізничні ешелони, близько 1000 автомашин, 100 мотоциклів, 300 коней, склад з паливом та великі продовольчі склади.¹¹ Але найголовніше – звільнено з нацистського рабства перші тисячі подолян. Населення з великою радістю зустрічало визволителів. Воно не приховувало своїх почуттів, готове було надати посильну допомогу.

Німецьке командування не хотіло змиритися з втратою надзвичайно важливого у стратегічному відношенні опорного пункту. Фашистська авіація піддала місто шаленому дводенному бомбардуванню. Мешканці міста разом із зенітниками відстоювали склади пального та продовольства. А вже третього дня колони трофейних машин, навантажених цукром, борошном, крупою, маслом, були відправлені з Козятина як новорічний подарунок киянам. Проте систематичні артилерійські обстріли та бомбардування тривали до 15 березня 1944 року. За цих умов козятинці трималися мужньо. Залізничники забезпечували вчасне відправлення ешелонів, постійно відновлювали зруйновані ділянки залізничної колії.¹²

Від бомб, скинутих гітлерівською авіацією, загинуло 180 мешканців міста.¹³

Крім Козятина інтенсивних бомбардувань зазнало також приміське село Сокілець.¹⁴

Свій останній наліт на населені пункти Козятинського району німецькі літаки здійснили влітку 1944 р. Тоді в ніч з 10 на 11 липня об'єктом нападу стало с. Непедівка. Від скинутих ними бомб згоріли 13 хат, семирічна школа, частково були зруйновані 4 оселі мешканців села.¹⁵

Найбільша заслуга у визволенні Козятина військ 1-ї танкової армії. Саме вони першими увірвались у місто, примусивши ворога безпорадно залишити його, а потім успішно відбили ряд контратак.

30 грудня вони визволили ще один райцентр Вінницької області – Погребище.

В боях за селище загартники теж зазнали великих втрат у техніці й живій силі. Зокрема, було знищено 2 полки німецької піхоти, захоплено 42 гармати, з них 6 самохідних, 125 кулеметів, 46 мінометів, 2 склади боєприпасів, понад 250 автомашин з вантажами, великий обоз з військовим спорядженням. Взято багато полонених.¹⁶

Того ж дня довгоочікуване визволення прийшло у села Пляхову, Пустоху, Малі Гадомці, Закутинці Козятинського району, Новофастів, Саражинці, Свитинці, Смаржинці, Старостинці, Хмелівку, Ширмівку – Погребищенського.¹⁷

А напередодні розгорівся жорстокий бій за с. Панасівку Козятинського району. За його визволення віддали життя 140 воїнів-червоноармійців.¹⁸

Не менш запеклий бій гримів 29 грудня і на території села Струтинки та хутора Якубівського Липовецького району. Бій тривав майже тиждень (з 27 грудня 1943 р. по 1 січня 1944 р.). У ньому гітлерівці втратили убитими близько 800 солдатів та офіцерів.¹⁹

Зазнали втрат і визволителі. Лише при штурмі хутора та його утриманні полягли смертю хоробрих 29 червоноармійців.²⁰ Причому, коли ворогові вдалася контратака, з окремими із них загарбники розправилися надзвичайно жорстоко. Пораненого червоноармійця, що потрапив їм у руки, вони роздягнули на морозі і піддали нелюдським катуванням: осатаніло били свою жертву, обрізали на її спині та животі шкіру. Лише після цього розстріляли. Іншого схопленого червоноармійця кинули живцем у вогонь палаючої хати мешканця хутора Кліма Чухацького...²¹

В останній день 1943 року від ворога були звільнені села Бабинці, Білашки, Борцагівка, Бурківці, Ворошилівка, Гопчиця, Круподеринці, Кулешів, Кур'янці, Люлинці,²² Павлівка, Соснівка, Талалаї, Черемошне, хутір Новий Сторожин Погребищенського району, села Дзюньків, Закриниччя – Плисківського,²³ Прушинка – Самгородоцького,²⁴ залізничні станції Рось та Ржевуська.²⁵

Всього в грудні 1943 р. від німецько-фашистських загарбників було звільнено 66 населених пунктів Вінницької області: райцентри Козятин і Погребище, 20 сіл Козятинського району, 34 села – Погребищенського, 2 села – Плисківського, одне – Самгородоцького, ряд залізничних станцій.

1 січня 1944 року визволителів вітало населення ще 54-х населених пунктів Вінниччини. Зокрема, гітлерівців було прогнано із райцентрів Самгородок²⁶ та Комсомольське,²⁷ 27-и сіл Самгородоцького району, 18-и – Плисківського, 12-и – Погребищенського, 4-х – Козятинського, 2-х – Оратівського.²⁸

Відчутними виявились втрати ворога і в боях за Самгородок: наступаючими частинами Червоної армії знищено 1 тис. гітлерівців, захоплено 22 гармати, 89 кулеметів, 15 мінометів, 65 автомашин, 6 радіостанцій, взято в полон велику кількість солдатів вермахта.²⁹

Наступ наростав.

Ще до нового року прорив фронту досяг 300 км у ширину і 100 км у глибину. Вісім танкових, одна моторизована, чотирнадцять піхотних і дві охоронні дивізії противника втратили вбитими і пораненими близько 40 тис. солдатів і офіцерів. Крім того, було захоплено і знищено 579 танків, 92 штурмові гармати, понад 700 гармат різних калібрів, 680 мінометів, у тому числі 60 шестиствольних, 2303 кулемети, 38 складів, взято понад 3 тис. полонених.³⁰

Деякі військові формування зникали назавжди. Показова у цьому плані доля 25-ї танкової дивізії противника, що прибула із Франції. Будучи повністю укомплектованою, вона мала в своєму складі 240 танків, із них 100 важких – “тигрів”.³¹ Дивізія потрапила під удар частин 38-ї і 1-ї танкової армій. Ось що писав гітлерівський генерал Гудеріан з приводу згадуваної дивізії, на яку покладалися великі надії: “У боях з 24 по 30 грудня 1943 року ця нещасна дивізія опинилася в тяжкому становищі: на фронті завширшки 40 км вона була атакована переважаючими силами противника і зім'ята. Дивізія зазнала таких тяжких втрат, що її треба було майже заново формувати. Гітлер і Головне командування сухопутних військ вирішили її розформувати”.³²

На величезному просторі, від Прип'яті до букринського плацдарму, наступаючі армії (13-а, 60-а, 1-а гвардійська, 38-а, 40-а, 27-а загальновійськові, 1-а і 3-я гвардійська танкові), ламаючи опір ворога, йшли вперед.

За визнанням того ж Е. Манштейна, на початку січня 1944 року загальне становище військ, якими він командував, ще більше ускладнилось. У смузі 4-ї танкової армії воно оцінювалось генерал-фельдмаршалом, як вкрай критичне.³³ Командування німецько-фашистської групи армій “Південь”, котре ще зовсім недавно робило оптимістичні прогнози, вважаючи, що зможе повернути собі Київ, тепер вдавалось до термінових заходів, аби закрити величезний пролом у своїй обороні. З Дніпровської дуги (всупереч волі А. Гітлера – за Е. Манштейном³⁴), інших ділянок радянсько-німецького фронту гарячково перекидалися танкові і піхотні дивізії. Відступаючи, противник відчайдушно чіплявся за населені пункти, командні висоти, поєднував оборону з численними контратаками піхоти і невеликих груп танків.

Сильні резерви з'явились у цей час у напрямку населених пунктів Погребище, Липовець, де тривав наступ 17-го гвардійського і 21-го стрілецького корпусів. 2 січня на південь від Погребища були взяті полонені з 17-ї танкової дивізії. Через кілька днів там же виявилася 6-а танкова і 101-а гірсько-стрілецька дивізії. Усі вони прибули з пониззя Дніпра.

Тоді ж було зафіксовано зосередження понад 120 німецьких танків в районі Плискова, Люлинець, а в районі станції Оратів – ще 80, котрі рухались на північ.³⁵

У результаті перекидання з'єднань з інших районів перед військами 1-го Українського фронту додатково з'явилось дванадцять дивізій, із них дві танкові: 6-а та 17-а.

Дуже впертий опір 1-й танковій та 38-й арміям, які наступали в парі, зокрема дивізіям 74-го стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ю. Шевардіна, що рухався на правому фланзі 38-ї армії, ворог виявив на рубежі Жежелів – Комсомольське – Турбів. Досить сказати, що визволений напередодні райцентр Комсомольське після неодноразових сильних контратак 2 січня 1944 року знову перейшов у руки гітлерівців.³⁶ 107-а стрілецька дивізія, яка до цього оволоділа селищем, змушена була залишити його.

Проте того ж дня від німецько-фашистських окупантів були звільнені 13 населених пунктів Вінниччини: села Гермашівка, Миколаївка, Широка Гребля Самгородоцького,³⁷ х. Григорівка, села та залізничні станції Мончин, Сопин – Погребищенського,³⁸ с. Скала, залізничні станції Погребище Перше, Скоморошки – Плисківського,³⁹ Старий Животів, Якимівка – Оратівського районів.⁴⁰ У с. Сопині радість визволення була затьмарена нальотом німецької авіації. Від осколків скинутих нею бомб отримали смертельні поранення дев'ять мешканців села.⁴¹

Певну загрозу наступаючим військам приховував можливий зустрічний удар гітлерівців з районів Бердичева і Білої Церкви, який у разі здійснення відрізав і оточував би частини 18-ї та 1-ї танкової армій, на що особливо сподівалися гітлерівські генерали. Однак завдяки рішучим заходам командування 1-го Українського фронту потенційну небезпеку було ліквідовано. 4 січня противник втратив Білу Церкву, 5 січня – Бердичів.

У центрі ж, особливо на лівому фланзі, ворог чинив слабший опір, спішно відходив у бік Вінниці й на південь.

3 – 4 січня 1944 р. вітало своїх визволителів населення райцентрів Плискова та Оратова, сіл Будьоннівки, Довжка, Андрушівки, Вербівки, Кожанки, Бартошівки, Ганнівки, Паріївки, Чернявки, залізничних станцій Погребище Друге та Андрусово Плисківського району,⁴² Голубівки (Леонардівки), Червоного Степу – Калинівського,⁴³ Великої Ростівки, Медівки, Нового Животова, Сологубівки, Бугаївки, Малої Ростівки – Оратівського,⁴⁴ Брицького, Вахнівки – Липовецького,⁴⁵ Петрівки – Турбівського,⁴⁶ хутора Красна Самгородоцького районів.⁴⁷

4 січня розпочався бій за с. Журава Липовецького району. За два кілометри від населеного пункту наступаючі військові частини зупинив сильний артилерійський вогонь. Опір гітлерівців виявився надзвичайно сильним. Хоч бій тривав більше семи днів, оволодіти селом частинам Червоної армії так і не вдалося...⁴⁸

В наступні два дні від гітлерівських загарбників були звільнені ще 28 населених пунктів Вінницької області: села Вахнівка, Зозів, Зозівка, Ясенки, Гайсин, Нападівка, Попівка, Росоша, Скитка Липовецького району, Богданівка, Люлинці, Очеретня, Очитків – Плисківського, Чагів, Животівка, Заруддя, Клюки, Лопатинка, Оратівка, Юсична, Юшківці – Оратівського, Бабин, Яблуновиця – Іллінецького,⁴⁹ Зарубинці, Лукашівка – Монастирищенського⁵⁰ районів та ін.

Найбільше не бажав ворог відступати з Росоші. Маючи певну перевагу в повітрі, його “Мессершміди” неодноразово бомбили село, особливо західну частину населеного пункту. Проте їхні нальоти не залишались безкарними. 6 січня було збито два німецькі бомбардувальники. Наступного дня активність гітлерівської авіації ще більше зросла. Авіанальоти здійснювалися групами по 40 – 60 літаків. І хоч бомбардування велось з великих висот, жертв, особливо серед цивільного населення, виявилось чимало.⁵¹

Вечором 6 січня, відступаючи з Липовця, гітлерівці вдалися до цілеспрямованих руйнувань соціально значимих будівель. Вони знищили приміщення середньої школи, пошту, колишній будинок піонерів, будинок вчителів...⁵²

До кінця дня частини 305-ї стрілецької дивізії, які атакували гітлерівців у районі с. Комсомольське, оволоділи південно-східною і південною околицями райцентру.⁵³

7 січня, ламаючи опір ворога, що посилювався, 1-а танкова та 38-а армії були вже за 15 – 20 кілометрів від Вінниці. Оскільки оборона ворога на підступах до неї виявилась особливо міцною, удар спрямовувався далі на південь в обхід міста.

Того дня гітлерівців вдруге було вибито з Комсомольського.⁵⁴ Стяг перемоги замайорів над райцентром Липовець,⁵⁵ звільнено від німецько-фашистських окупантів села Березівку та Іваньки Липовецького,⁵⁶ Варварівку (Барбарівку), Джупинівку, Даньківку, Павлівку, Уланівку, Якубівку – Іллінецького,⁵⁷ Рожичну – Оратівського,⁵⁸ Бондурівку – Немирівського,⁵⁹ Сорочин, Розсоху, Зарудинці, Кальнишівку, Марківку – Вороновицького,⁶⁰ ст. Бродецьке – Комсомольського,⁶¹ с. Долинку (Яцковицю) – Монастирищенського⁶² районів.

Досить успішним виявився наступний день. Ворога було вигнано з 13-и населених пунктів Вороновицького району (з самого райцентру, сіл Гуменного, Воловодівки, Ганщини, Глинянця, Дубівчик-Маслівки, Кордишівки, Михайлівки, Обідного, Олександрівки, Никифоровець, Чаульського, ст. Гуменне),⁶³ 11-и – Комсомольського (з сіл Бродецького, Вовчинець, Глухівців, Жежелева, Куманівки, Марківців, Медвідки, Мшанця, Полічинець, Черничок, ст. Глухівці),⁶⁴ 5-и – Монастирищенського (з сіл Княжої Криниці, Коритні, Медоватої, Теоліна, Цибулева),⁶⁵ 4-х – Немирівського та Липовецького районів (з сіл Боблева, Супрунівки, Козаківки, Мар'янівки,⁶⁶ Білозерівки, Лозоватої, Війтівців, Скакунки),⁶⁷ а також із райцентру Іллінців,⁶⁸ с. Лугового Іллінецького району,⁶⁹ с. Кліщів – Тиврівського,⁷⁰ с. Яришівки – Вінницького⁷¹ районів.

Під кінець дня 8 січня радянські війська (1-а танкова армія) вийшли до Південного Бугу (в Тиврівському районі), перерізавши комунікації 6-ї та 8-ї німецьких армій.

9 січня на центральній ділянці 1-го Українського фронту на вінницькій землі були визволені села Юрівка Комсомольського,⁷² Борисівка – Іллінецького,⁷³ Ступки – Оратівського,⁷⁴ Кошлани – Дашівського,⁷⁵ Байраківка, Кудлаї, Потуш, Комарів, Латанці, Лука – Вороновицького,⁷⁶ Гребля, Івахни, Конельська Попівка, Конельські Хутори, Копієвата, Петрівка, Шабастівка, Шарнопіль – Монастирищенського,⁷⁷

Рубань, Хвостівці, Чеколапівка, Яри, Блідки, Біївці, Вергіївка, Коровайна, Сподахи – Немирівського,⁷⁸ Борсків, Михайлівка, Тарабанівка – Тиврівського районів, сам райцентр Тиврів.⁷⁹

Проте ворогові цього дня вдалося взяти під свій контроль села Зарудинці, Кальнишівку, Марківку, Никифорівці Вороновицького району,⁸⁰ Білозерівку, Лозовату – Липовецького.⁸¹

Найдалі ж на території Вінниччини наступаючі війська просунулись 10 – 11 січня. В останній день першої декади 1944 р. ворог залишив райцентр Немирів, села Велику Бушинку, Гуньку, Кірове, Медвеже, Мухівці, Потоки, Селище, Стрільчинці, Ворошилове Немирівського району,⁸² Лукашову – Липовецького,⁸³ Підвисоке – Оратівського,⁸⁴ Степівку (Конельську Цеберманівку), Чапаєвку – Монастирищенського⁸⁵ районів.

Населення скрізь тепло вітало своїх визволителів. У Немирові від гурту схвильованих від радості людей до командира танкового екіпажу Д. М. Янкіна підійшла місцева жителька В. П. Завадська. Вона розгорнула червоний прапор профспілки працівників освіти, і, вручаючи його танкісту, сказала: “Цей прапор я зберігала три роки. Ми вас чекали, ми знали, що ви прийдете. І ви прийшли. Я з радістю передаю цей прапор вам, нашим визволителям. Громіть нещадно фашистських катів і скоріше повертайтеся здоровими додому з перемогою”.⁸⁶

Того ж дня частини 11-го гвардійського танкового корпусу генерал-лейтенанта А. Л. Гетьмана пересікли залізницю на ділянці Вінниця – Жмеринка біля населеного пункту Яришівка.

1-а гвардійська танкова бригада полковника В. М. Горелова увірвалася на східну околицю Жмеринки, і, перехопивши ділянку залізниці, що вела на Одесу, зруйнувала колію та знищила кілька ешелонів противника.⁸⁷

8-й механізований корпус генерал-майора І. Ф. Дрьомова оволодів селами Грижинці, Пилява Тиврівського району й, форсувавши Південний Буг, визволив села Колюхів, Ворошилівку, Маянів, Шершні цього ж району.⁸⁸

Поява радянських танків на правому березі Південного Бугу викликала неабиякий переляк у румунських окупантів, які в паніці стали розбігатися. Так, у с. Рахнах Польових (Тиврівський район) вони поспішно залишили не лише надійно укріплений пост, але й військове спорядження. І, навіть, державний прапор Румунії.⁸⁹

В ніч на 10 січня танковим підрозділом старшого лейтенанта Захарова і капітана Дубоделова (11-й гвардійський танковий корпус) тимчасово вдалося оволодіти Гніванню. Проте вже о 4-й годині ранку спалахнув запеклий бій, який тривав до ночі і який завершився на користь гітлерівців. Смертю хоробрих полягли 23-є радянських танкістів...⁹⁰

11 січня ворог залишив села Немирівського району Селевинці і Монастирок,⁹¹ Байраківку, Жабелівку – Вороновицького,⁹² Балабанівку – Оратівського районів.⁹³ Одночасно війська 40-ї армії значно наблизилась до Умані...

Таким чином в обороні противника утворився величезний пролом – на вінницькому й уманському напрямках – у смузі 38-ї і 40-ї армій. Існував й інший – на півночі – на рівненському і сарненському напрямках, де наступали 13-а і 60-а армії.

Обидва проломи були надто небезпечні для німецько-фашистського командування. Перший з них розривав фронт групи армій “Південь”, загрожував позбавити комунікацій війська противника, що тримали оборону у вигині Дніпра. Другий пролом роз’єднував суміжні фланги груп армій “Центр” і “Південь”, створюючи загрозу оточення всього лівого флангу останньої.

В ході Житомирсько-Бердичівської наступальної операції війська 1-го Українського фронту просунулись на глибину до 200 кілометрів, а на деяких ділянках фронту – до 220 км. За два тижні напружених боїв гітлерівці втратили 72,5 тис. солдатів і офіцерів, 1227 танків і самохідних артилерійських установок, 1311 артилерійських гармат і мінометів. Крім того, радянські війська взяли в полон 4468 солдатів та офіцерів противника, захопили 246 танків і самохідних артилерійських установок, 1087 артилерійських гармат і мінометів, 3246 автомашин.⁹⁴ Повністю від ворога були звільнені Київська і Житомирська області, а також ряд районів Вінницької та Рівненської областей. На Вінниччині від німецько-фашистських окупантів визволено 10 райцентрів, понад 200 населених пунктів.

9 січня Г. К. Жуков як представник Ставки разом із командуванням 1-го Українського фронту надіслав до Ставки міркування щодо подальшого ведення операцій. Мислилось, що на правому крилі фронт повинен був за 10 – 12 днів вийти на річки Горинь і Случ, у центрі і на лівому крилі розгромити жмеринське й уманське угруповання ворога, заволодіти Вінницею, Жмеринкою, Уманню і вийти на рубіж Любар – Хмільник – Тульчин – Умань. У подальшому, не даючи ворогові закріпитися, з 20 січня продовжити операцію і на 5 – 10 лютого вийти головними силами на рубіж Ожехівський канал – Ковель – Луцьк – Дубно – Кременець – Волочиськ – Кам’янець-Подільський і річку Дністер на ділянці Хотин – Могилів-Подільський – Сороки, при цьому на правому крилі розгромити рівненсько-шепетівське угруповання ворога, а на лівому – забезпечити стик з 2-м Українським фронтом.⁹⁵

Проте вирішення цих завдань довелося тимчасово відкласти, оскільки ворог був ще досить сильним. Починаючи з 11 січня 1944 року, ініціатива на центральній смузі 1-го Українського фронту на певний час перейшла в його руки.

- ¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 69.
- ² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14, арк. 19.
- ³ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 235 – 237.
- ⁴ *Тинпельскірх К.* История Второй мировой войны 1939 – 1945... – С. 441.
- ⁵ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... - С. 219.
- ⁶ *Маништейн Э.* Утерянные победы... – С. 597.
- ⁷ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі: ЦАМО РФ), ф. 236, оп. 2712, спр. 36, арк. 115.
- ⁸ *Маништейн Э.* Утерянные победы... – С. 598.
- ⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14, арк. 4, 6, 11 – 13, 15 – 17, 20; спр. 1, арк. 68, 69; спр. 29, арк. 59.
- ¹⁰ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 269, 270.
- ¹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14, арк. 21.
- ¹² Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 305.
- ¹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14, арк. 21.
- ¹⁴ Там само; - Арк. 25.
- ¹⁵ Там само; - Арк. 10.
- ¹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 372.
- ¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14; спр. 29.
- ¹⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп.1, спр. 14, арк. 9.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 17.
- ²⁰ Там само; - Арк. 64.
- ²¹ Там само.
- ²² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 7 – 15, 20, 24, 26, 40, 42, 44, 50, 65.
- ²³ Там само; - Арк. 67, 75, 78, 81, 86, 88.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 1, арк. 70.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 5.
- ²⁷ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 216, арк. 2.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 6 – 17, 19, 23, 24, 26 – 28; спр. 29, арк. 22, 28, 46, 52, 61, 63, 76, 82, 84, 90; спр. 28, арк. 6, 10, 14, 15, 17, 20, 24, 26 – 28, 31; спр. 26, арк. 48, 56.
- ²⁹ Красная звезда. – 1944. – 3 января.
- ³⁰ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... - С. 245, 246.
- ³¹ *Маништейн Э.* Утерянные победы... – С. 654.
- ³² *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. – С. 313.
- ³³ *Маништейн Э.* Утерянные победы... – С. 601.
- ³⁴ Там само; - С. 603.
- ³⁵ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... - С. 249, 250.
- ³⁶ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 167, арк. 1.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 18, 21, 29.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 34, 54, 73.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 28, арк. 25; спр. 1, арк. 69, 70.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп.1, спр. 26, арк. 50, 63.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп., спр. 29, арк. 73.
- ⁴² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 28, арк. 5, 7, 11, 13, 18, 22.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13, арк. 9, 35.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 5, 11, 26, 28, 32, 46.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 17.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 15.
- ⁴⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 30 зв.
- ⁴⁹ *Гальчак С. Д.* У боях за Вінниччину. – С. 8 – 9.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 52.
- ⁵² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6, 7.
- ⁵³ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 167, арк. 4.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 15, арк. 5.
- ⁵⁵ Сообщения Советского информбюро. – Т. 6. – М., 1944. – С. 12.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 7, 10.
- ⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12, арк. 5.
- ⁵⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 42.
- ⁵⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7.
- ⁶⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 27, 28.

- ⁶¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15, арк. 3.
- ⁶² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 4.
- ⁶³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ⁶⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15.
- ⁶⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁶⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23.
- ⁶⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁶⁸ Сообщения Советского информбюро. – С. 13.
- ⁶⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
- ⁷⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ⁷¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5.
- ⁷² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
- ⁷⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁷⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8.
- ⁷⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ⁷⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁷⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23.
- ⁷⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ⁸⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ⁸¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁸² Красная звезда. – 1944. – 11 января; ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7, 10.
- ⁸³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁸⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁸⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁸⁶ Зоря. – 1945. – 8 грудня.
- ⁸⁷ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 252.
- ⁸⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ⁸⁹ Там само; - Арк. 36.
- ⁹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 567.
- ⁹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7, 10.
- ⁹² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ⁹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁹⁴ Безсмертя... – С. 230.
- ⁹⁵ Василевський О. М. Справа всього життя... – С. 380.

КОНТРАНАСТУП ВОРОГА

Ще під час наступу радянських військ німецьке командування спішно підтягувало резерви, щоб стабілізувати обстановку, а потім схилити терези успіху на свою користь. З 24 грудня 1943 року по 12 січня 1944 року воно перекинуло і ввело в бій проти військ 1-го Українського фронту додатково шістнадцять дивізій, в тому числі дев'ять піхотних і чотири танкових, а також одну бригаду. На кінець першої декади січня 1944 р. перед військами 1-го Українського фронту було виявлено 30 дивізій противника, в тому числі 17 піхотних, 10 танкових, серед яких дивізії СС "Адольф Гітлер" і "Рейх", одну моторизовану, дві артилерійські. Хоч більшість танкових дивізій противника після завданих їм раніше поразок мала певний некомплект, все ж у їхніх бойових порядках налічувалось близько 600 танків. Призначення наявних сил та перекинутих резервів, як показали подальші події, полягало в тому, щоб здійснити чергову "ідею" командуючого групою армій "Південь" Е. Манштейна: завдати Червоній армії важких втрат несподіваними ударами, розчленуванням частини військ і швидким знищенням їх.¹

Особлива увага ворога була прикута до вінницько-уманського пролому. За визнанням Е. Манштейна, даний пролом становив для гітлерівців найбільшу небезпеку, оскільки через нього можна було ввести значні сили та завдати нищівного удару в південному напрямку, після чого 8-а та 6-а німецькі армії, що діяли в районі Кіровограда та в пониззі Дніпра, опинилися б оточенні. Крім того, з просуванням радянських армій пролом загрозливо збільшувався. А це створювало додаткові сприятливі умови для наступаючих. Тому німецьке командування гарячково розробляло заходи по усуненню загрози.

Конкретний план було підготовлено штабом групи армій "Південь". Ним передбачалося завдати нищівного удару по противнику з трьох боків (із заходу, півдня та сходу) і розгромити його.²

Головний удар намічався на вінницькій землі. Саме тут гітлерівці сподівались остаточно поквитатися з 38-ю, 40-ю та 1-ю танковою арміями, для чого сконцентрували в районі Вінниці – Умані значні сили.³

Резерви ж надійшли чималі. Так, із району Кривого Рогу прибули управління 1-ї танкової армії і цілий ряд танкових і піхотних дивізій, а також 96-а і 254-а піхотні (із групи армій “Північ”), 16-а танкова (із групи армій “Центр”), 101-а легкопіхотна (із групи армій “А”), 371-а піхотна (з Німеччини) дивізії. Всього в названий район перебазувалося 12 дивізій.⁴

Фактично відразу після прибуття їх було залучено до активних бойових операцій.

Контрнаступ ворога розпочався 11 січня 1944 року. На південь від Вінниці розгорілися жорстокі бої. Вістря свого удару противник спрямував на Липовець, маючи намір розгромити 68-у гвардійську і 241-у стрілецькі дивізії, що вирвалися вперед. Атакувавши їх двома великими групами автоматників та 100 танками, ворог прорвався було на глибину 5 – 6 км і оволодів населеними пунктами Обідне і Воловодівка Вороновицького району, проте під натиском контратак частин 241-ї стрілецької дивізії і двох танкових бригад 1-ї танкової армії відступив до Степанівки.⁵ Та все ж в результаті настирливих атак до кінця дня під його контроль перейшли Вороновиця, Гуменне, Кордишівка, Комарів, Олександрівка Вороновицького району,⁶ Борсків та Кліщів – Тиврівського.⁷ Крім того, підлеглі Е. Манштейну сили примусили радянські частини відійти від с. Журави Липовецького району, повторно захопили сусіднє с. Ясенки.⁸ Виникла загроза оточення передових загонів одинадцятого танкового та восьмого механізованого корпусів, а також згадуваних 68-ї гвардійської і 241-ї стрілецької дивізій, що перебували в авангарді наступаючих військ Червоної армії. Через відсутність можливості надійно закріпитись на здобутих рубежах, їм було віддано наказ на відхід.

Наступного дня ворог знову шалено атакував. У результаті кровопролитних боїв йому вдалося повторно захопити села Ганцину, Дубівчик-Маслівку, Зарудинці, Жабелівку, Шендерів Вороновицького,⁹ Супрунівку, Ковалівку – Немирівського,¹⁰ Михайлівку – Тиврівського районів.¹¹

Реалізуючи свій стратегічний задум, він перейшов до активних дій і на східній ділянці фронту, де йому протистояла 40-а армія. Так, протягом п'яти годин вів ураганний артилерійський вогонь по визволеному 9 січня селу Петрівці Монастирищенського району, зруйнував при цьому 127 хат колгоспників та всі громадсько-господарські будівлі, а потім при підтримці авіації навалився армадою танків на позиції захисників села, примусив їх відступити.¹²

Крім Петрівки йому також вдалося оволодіти селами Чапаєвкою та Колюхів цього ж району.¹³

Не припинялись бої і 13 січня. Особливо на південь від Вінниці. *Не рахуючись із втратами, гітлерівці вперто йшли вперед.* Вони примусили радянські війська залишити Тиврів, села Дзвонику, Пиляву, Тарабанівку Тиврівського району.¹⁴ Під їхній контроль перейшли також села Байраківка, Лука, Розсоха, Потуш, Сорочин – Вороновицького,¹⁵ Гунька, Медвежа, Мухівці, Селиванівці, Селище, Стрільчинці, Монастирок – Немирівського,¹⁶ деякі інші населені пункти. Проте такий здобуток не влаштував ворога.

Вперто силкуючись здійснити свій намір, *гітлерівці 14 січня ще раз розпочали наступ, причому ще більшими силами і одночасно на багатьох ділянках 1-го Українського фронту.* Так, на шепетівському напрямку 60-а армія того дня відбивала атаки двох піхотних дивізій і до 40 танків. 1-у гвардійську армію противник атакував 70 танками з піхотою з району на південний захід від Янушполя. 40-а армія північніше Умані в районі Дзензелівки – ст. Поташ відбивала удари двох піхотних дивізій і 75 танків. Майже такі ж сили (дві піхотні дивізії з 50 танками) атакували 27-у армію.

Проти 38-ї і 1-ї танкової армій на фронті Липовець – Жорнище наступали дивізії при підтримці 280 танків.

Всього 14 січня в атаках противника брали участь майже десять піхотних дивізій і понад 500 танків. Крім того, військовою і авіаційною розвідкою було виявлено на різних ділянках фронту ще понад 200 ворожих танків, які вивантажувалися на залізничних станціях, перебували на марші, або в місцях зосередження і готувалися вступити в бій. Радіорозвідка засікла переміщення радіостанції танкової дивізії СС “Мертва голова” із району Кіровограда (2-й Український фронт) в район Тальне (смуга 40-ї армії). Штаб 48-го танкового корпусу противника перемістився в район на південний захід від Липовця. Сюди ж підтягувалися все нові сили ворога.¹⁷

14 січня військам вермахта вдруге вдалося захопити Немирів,¹⁸ с. Глинянець Вороновицького,¹⁹ Війтівці, Іваньки, Попівку – Липовецького,²⁰ села Бондурівку, Велику Бушинку, Рубань, Хвостівці, Чеколапівку, Яри, Блідки, Біївці, Ворошилове, Вергіївку, Коровайну, Сподахи – Немирівського,²¹ Сабарівку – Оратівського,²² Грижинці – Тиврівського²³ районів. У той же час від них було звільнено с. Володимирівку Іллінецького району.²⁴

10 – 14 січня 1944 р. гриміли запеклі бої також на півночі Вінниччини. Наступаючи, передові танкові частини 3-ї гвардійської танкової армії увійшли на територію Уланівського району. 10 січня біля с. Ступника вони наштотували опір гітлерівців.

Бій розпочався на північно-західній околиці села і тривав 3 дні. В ніч на 13 січня радянським військам вдалося увійти в населений пункт та оволодіти більшою його частиною. Проте вибити гітлерівців з південної половини села не вистачило сил. Лінія фронту так і поділяла село навпіл протягом майже двох місяців (до 7 березня 1944 р.).²⁵

13 січня двадцять п'ять радянських танків з'явилися на околиці с. Чеснівки того ж району. Після двохгодинного бою вони звільнили село від ворога. Однак противник підтягнув значні сили і перейшов у

контратаку. Прицільним артилерійським вогнем він знищив усі бойові машини. Загинули 25 танкістів та 22-є мирних жителів.²⁶

12 січня 18 радянських танків 53-го танкового полку під командуванням Героя Радянського Союзу підполковника Д. Г. Суховарова з десантом на борту зайняли Уланів. Вони знищили багато військової техніки та живої сили противника. Проте і тут сили виявилися нерівними. Потужною танковою контратакою та вогнем артилерійських засобів гітлерівці вивели з ладу всі танки. Смертю хоробрих полягли 50 танкістів,²⁷ решта, відбиваючись із стрілецької зброї, 14 січня залишила Уланів.

Перехопивши ініціативу, гітлерівці перейшли до активних дій і на півночі Вінниччини.

В цих умовах командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін 15 січня дав військам директиву перейти до оборони, вжити заходів до відсічі контрударів, що означало *завершення Житомирсько-Бердичівської наступальної операції*. Лише 13-а армія генерал-лейтенанта М. П. Пухова, котра наступала на Рівне, отримала наказ просуватися далі передовими загонами.

Загроза радянським військам справді була великою. У випадку успіху гітлерівці могли значно продовжити термін свого перебування на українській землі.

На потужність ворожого контрнаступу мимоволі вказує Й. В. Сталін в листі від 14 січня 1944 року до Прем'єр-Міністра Великобританії У. Черчілля: "...Наші армії дійсно мають за останній час успіхи, але до Берліна нам ще дуже далеко. До того ж німці здійснюють зараз досить серйозні контратаки, особливо в районі на схід від Вінниці. Це, звичайно, не небезпечно, однак все ж німцям вдалося тут відтіснити наші передові частини і тимчасово призупинити наше просування..."²⁸

Верховний Головнокомандуючий фактично визнає, що *контрнаступ ворога не дозволив вийти на Південний Буг основним силам 1-ї танкової та 38-ї загальновійськової армій, закріпитися на ньому*, що ставило б ворога у досить скрутне становище, прискорювало б його розгром на Правобережній Україні.

15 – 16 січня німецько-фашистські загарбники полишили села Головеньки та Язвинки Немирівського району,²⁹ але вдруге оволоділи Бобловим, Мар'янівкою, Поташем Немирівського району,³⁰ Воловодівкою і Чаульським – Вороновицького,³¹ а 17 січня – ще раз селом Язвинки Немирівського району.³²

Особливо жорстокий бій розгорівся 16 січня біля с. Попівки Липовецького району. На цій ділянці фронту частини Червоної армії відбили з великими втратами для ворога до десяти атак танків та піхоти.³³ Гітлерівцям вдалося взяти під свій контроль лише села Лукашівку та Конюшівку Липовецького району,³⁴ Потоки – Немирівського.³⁵

Увірвавшись в Конюшівку, вони знову почали відновлювати свої "порядки" – грабувати, глумитись, убивати. Насамперед, подбали про забезпечення себе житлом. З цією метою повиганяли на вулицю жителів, котрі не встигли відійти з Червоною армією, зайняли їхні та інші пустуючі оселі. Згодом усіх працездатних селян відправили у свій тил, а решту населення погнали на копання окопів.³⁶

Після вимушеного відходу Червоної армії німецькі загарбники відразу ж провели у с. Тарабанівці Тиврівського району облаву. Спіймали 26 чоловіків, яких відправили на нацистську каторгу. Решта мешканців встигла заховатися. Наступного дня гітлерівці знову полювали за людьми. Проте село, неначе вимерло. Окупанти зірвали замки з колгоспного складу і, не знайшовши нічого кращого, забрали наявні там мішки, а в селян – худобу та птицю, що ще залишилися.³⁷

Увійшовши в с. Вахнівку Липовецького району, вони спалили 76 хат і розстріляли 56 мешканців, у т. ч. жінок і дітей. Деяких убивали гранатами...³⁸

Ні в чому не поступались німцям і румунські окупанти. Після залишення частинами Червоної армії Дзвоники Тиврівського району в селі з'явився румунський каральний загін. Він піддав катуванню місцеве населення (за допомоги Червоної армії, сприяння в розгромі жандармського посту, захоплення в полон 45-и жандармів). Чотирьох селян було розстріляно.³⁹

Аналогічно вели себе загарбники і в інших вдруге захоплених населених пунктах.

17 січня теж виявилось не особливо вдалим для контрнаступаючих військ. Крім с. Язвинок Немирівського району їм вдалося захопити лише села Кошлани і Хрінівку Дашівського району.⁴⁰

Наштовхнувшись на стійку оборону, противник протягом наступного тижня не вдавався до активних дій.

Винятком стала хіба що ділянка фронту в Монастирищенському районі. Так, населений пункт Владиславчик з 13 по 23 січня тричі переходив із рук в руки. Внаслідок бойових дій він був практично повністю зруйнований. Лише руїни залишилися від громадських та господарських споруд, більше 150-и осель місцевих мешканців.⁴¹

В період з 20 по 23 січня включно ворогові вдалося захопити 9 сіл району: Зарубинці, Зюбриху, Княжики, Конельську Попівку, Лукашівку, Владиславчик, Івахни, Новосілку, Цибулів.⁴²

Накопичуючи сили для нових ударів, гітлерівці і далі підтягували резерви і зосереджували їх головним чином у смугах 38-ї і 40-ї армій, котрі в ці дні закріплювалися на досягнутих рубежах. З обох боків велася розвідка.

24 січня противник перейшов у новий наступ. У смузі 38-ї армії він завдав потужного удару з рубежу Костянтинівка – Вахнівка. Тут він наступав силами двох піхотних і двох танкових дивізій. Їхні дії підтримувала артилерійська дивізія. Перед першою атакою, в якій брали участь близько трьох піхотних полків і понад 200 танків, гітлерівці здійснили наліт 50 – 70 бомбардувальниками і провели артилерійську підготовку. Переважаючим силам ворога, підтримуваним з повітря авіацією, вдалося наприкінці дня

вклинитись в оборону на ділянці 183-ї дивізії на 7 км по фронту і на 5 – 6 км углиб. Атаки тривали і з настанням темряви, а вранці знову розгорілися запеклі бої. Противник рвався у південно-східному напрямку в тил частинам 17-го гвардійського стрілецького корпусу.

Назустріч цьому ворожому угрупованню у смузі 40-ї армії, що діяла у західних районах теперішньої Черкащини, поспішали три німецькі танкові дивізії. Спрямовуючи їхній удар у північно-західному напрямку на Лукашівку Монастирищенського району, вороже командування в такий спосіб намагалося зрізати уманський виступ.

38-а армія разом із частинами 1-ї танкової армії і 7-м гвардійським танковим корпусом 3-ї гвардійської танкової армії цілий день вела важкі бої з атакуючими танками і піхотою.

Наприкінці дня 24 січня противнику знову вдалося просунутись на південний схід, обійшовши 17-й гвардійський корпус із півночі.

У подальшому основні зусилля військ, що стримували на центральній ділянці фронту натиск ворога, спрямовувались на те, щоб не дати йому прорватися на північ. З цією метою командуючий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін передав 1-у танкову армію в оперативну підлеглість 38-й армії, а один її корпус (11-й гвардійський) – 40-й армії. Але цього було замало. Щоб посилити протидію ворогу, вимагалися додаткові заходи. Тим паче, як з'ясувалося, частина сил, що наступали в смузі 38-ї армії, в тому числі танкова дивізія СС “Адольф Гітлер”, була перекинута сюди із складу військ, котрі протидіяли раніше 1-й гвардійській і 18-й арміям.

Виходячи з цього, генерал М. Ф. Ватутін наказав командуючим згаданих армій в ніч на 26 січня, а також наступного ранку вести розвідку боєм з попередньою артилерійською підготовкою для скоювання противника. Водночас, щоб відбити удар з боку ворожого угруповання на вінницькому напрямку, командуючий фронтом передав 38-й армії 70-у гвардійську стрілецьку дивізію, 7-й гвардійський танковий корпус 3-ї гвардійської танкової армії і 9-у винищувально-протитанкову артилерійську бригаду. Крім того, 3-й танковий корпус 2-ї танкової армії зосереджувався у Погребищі з готовністю наступати на Вахнівку або Плисків.⁴³

На вінницькому й уманському напрямках противнику протягом 24 і 25 січня вдалося просунутись до 20 км. Він захопив цілий ряд населених пунктів (села Брицьке, Вербівку, Зозів, Зозівку, Олександрівку Липовецького району,⁴⁴ Конельські Хутори, Медовату, Теолин, Долинку, Княжу Криницю, Степівку, Шабастівку, Шарнопіль – Монастирищенського⁴⁵) і атакував Липовець з півночі і зі сходу. На посилення цього угруповання із Проскурова рухалась танкова дивізія, що мала 180 танків і штурмових гармат.

На ранок 26 січня вороже угруповання продовжувало наступ у південно-східному напрямку, обходячи Зозів і Липовець з півночі. Дивізії 17-го гвардійського стрілецького корпусу, знімаючи частини з неатакованих ділянок і вимушено створюючи новий фронт у північно-східному і східному напрямках, поступово відходили на південний схід.

Намагаючись оточити і знищити частини Червоної армії на цій ділянці, противник завдав ще одного удару в районі 8 – 10 км на південь від Липовця з рубежу Гордіївка – Павлівка. Танкова дивізія, яка щойно прибула (з її прибуттям у смузі 38-ї армії стало діяти понад 350 фашистських танків), одержала завдання прорвати фронт оборони і з'єднатися з угрупованням, що йшло в обхід з метою взяти радянські війська в районі Липовця в кільце. Вона завдала удару лівому флангу корпусу на ділянці 309-ї стрілецької дивізії, котра до цього перекинула частину своїх військ на північ, щоб створити заслон проти угруповання противника, яке йшло в обхід, а тому зустріла удар танкової дивізії послабленими силами. В результаті цього під час жорстоких кровопролитних боїв противнику вдалося вклинитись у супротивну оборону, порушити взаємодію і взаємозв'язок.⁴⁶

В його руках знову опинилися села Гайсин, Нападівка, Росоша Липовецького району.⁴⁷

Ворог рвався вперед. Його авіація, яка мала на цій ділянці фронту перевагу в повітрі, роблячи по 600 – 700 літако-вильотів на день, бомбардувала вогневі позиції артилерії, а танки, нерідко групами у 100 – 140 одиниць, не припиняли атакувати і вночі.

Німецькій авіації у міру своїх можливостей протистояла 2-а повітряна армія. Її частини і з'єднання головним чином завдавали ударів по танкових угрупованнях противника. За два тижні боїв ними зроблено 4200 літако-вильотів, у тому числі 2500 – на знищення ворожих танків.⁴⁸

27 січня 1944 року противник вдруге взяв райцентри Липовець і Оратів, села Бабин, Варварівку, Даньківку, Джупинівку, Павлівку, Стрижаків, Улянівку, Якубівку Іллінецького,⁴⁹ Богданівку, Ступки – Оратівського,⁵⁰ Березівку, Скитку – Липовецького районів.⁵¹

На 28 січня становище погіршилося. Противник зранку поновив наступ силами двох угруповань. Одне з них, що налічувало близько 120 танків, спрямовало удар із району Росоші у східному напрямку, друге – в складі 60 танків – у північно-східному. До 13-ї години їм вдалося замкнути кільце оточення навколо частин 17-го гвардійського стрілецького корпусу.

Після цього танкова дивізія СС “Адольф Гітлер” силами близько 100 танків і одного полку піхоти 4-ї гірськострілецької дивізії, а також танкова дивізія за невстановленим номером з частиною сил 1-ї піхотної дивізії розгорнули наступ на схід у напрямку ст. Оратів. У той же час близько 120 танків ворога зі сходу, з рубежу Оратів – Казимирівка, атакували цю станцію і захопили її, завершивши оточення двох дивізій 21-го стрілецького корпусу.⁵²

Ворогові вдалося відновити контроль над селами Заруддя, Підвисоке, Прибережне Оратівського району.⁵³

Така активність гітлерівців зумовлювалася не лише намаганням ліквідувати пролом, відсікти частини радянських військ та знищити їх, але й значно більш суттєвою обставиною – 24 січня розпочалася операція 1-го та 2-го Українських фронтів по оточенню більше десяти ворожих дивізій в районі Корсуня-Шевченківського.

Для її виконання командування 1-го Українського фронту створило ударне угруповання у складі 6-ї танкової армії, частини сил 40-ї та 27-ї армій. 2-й Український фронт виділив для наступу 4-у гвардійську, 53-ю армію, а також 5-у танкову армію. Вони успішно зламали ворожу оборону і, вирвавшись на оперативний простір, приступили до реалізації вирішального етапу операції.

Активними діями в районі на схід від Вінниці вороже командування розраховувало відтягти сили Червоної армії, не дати з'єднатися ударним угрупованням обох фронтів і таким чином замкнути кільце навколо них.

Проте, не зважаючи на відчайдушні зусилля, повторення нового Сталінграда 28 січня стало для гітлерівців реальністю, в той час як оточені частини 17-го гвардійського та 21-го стрілецького корпусів уже наступного дня зуміли вирватися з оточення і зайняли нові рубежі оборони.

Виходячи з оточення, частини 68-ї гвардійської і 309-ї стрілецьких дивізій (17-й гвардійський корпус) після півторагодинного бою розгромили в с. Скитці ворожий гарнізон з великими для нього втратами. Понад тисячу солдатів і офіцерів противника було вбито і поранено, підбито і спалено 10 танків, знищено 15 важких і 28 легких кулеметів, 11 мінометів. Гітлерівці, які вціліли, розбіглися. Зазнали розгрому і гарнізон в селищі радгоспу ім. Тельмана та окремі групи противника, що траплялися на шляху виходу.⁵⁴

29 січня після дводенних жорстоких боїв остаточно було звільнено від німецько-фашистських загарбників станцію Липовець.⁵⁵ Гітлерівцям же вдалося вдруге захопити с. Борисівку Іллінецького району,⁵⁶ а наступного дня – с. Коритню Монастирищенського району.⁵⁷

У результаті січневого контрнаступу ворога, усі армії, що протистояли йому, виявились помітно ослабленими. Так, за словами автора книги "Танки повернули на захід", безпосереднього учасника тих подій М. Попеля бойові втрати 1-ї танкової армії у період з 23.12.1943 р. по 01.02.1944 р. складали 1056 танків – найбільше за весь час існування армії (майже аналогічними були вони лише під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції – 926 танків).⁵⁸ За свідченням К. С. Москаленка, в 3-й гвардійській танковій армії, яка брала участь в наступальних боях з 24 грудня 1943 року, залишилося в строю лише 73 танки і 13 самохідно-артилерійських установок, у тій же 1-й танковій армії – 67 танків і 22 самохідно-артилерійські установки. У 2-й танковій армії було всього два корпуси – танковий і механізований нечисленного складу. Не мала великих сил також 38-а армія. В той час противник на рубежі Голендри – Ротмистрівка – Андрушівка – Росоша – Оратів тримав 300 – 350 танків,⁵⁹ що складали чималу загрозу.

В цих умовах командуючий фронтом М. Ф. Ватутін ставив підлеглим військам завдання:

"Командармам 38, 3 гв. танкової, 2 і 1 танковим.

Противник в районі Зозів намагається розширити свій прорив, і може статися, що противник завдасть удару із району Зозів у північному напрямку на Козятин, маючи на меті згорнути наші бойові порядки.

Щоб перешкодити цьому, о 6. 00 29.1.44 в район Самгородок, Спичинці виводжу головні сили 3 гв. ТА.

В результаті наших перегруповань на рубежі Голендра, Спичинці, Оратів діють чотири армії, три з них танкові.

З метою конкретизації завдань і кращої взаємодії між арміями наказую:

1. Відповідальність за міцне утримання всього рубежу Голендра, Ротмистрівка, Андрушівка, Росоша, Оратів покладається на командарма 38, в руках у котрого залишаю всі засоби посилення, придані мною. Зобов'язую командарма 38 маневрувати цими засобами і швидко кидати їх на загрозові напрямки.

2. Командарму 3 гв. танкової відповідати за рубіж Голендра, Нова Гребля, Ротмистрівка, Андрушівка. Головна увага рубежу: Шендерівка, Ротмистрівка, Андрушівка. У цій смугі дій командарму 3 гв. ТА організувати взаємодію зі стрілецькими військами, які перебувають на даному рубежі.

3. Командарму 2 танкової відповідати за рубіж виключно Андрушівка, Росоша, Яблуновиця, Оратів, організувати взаємодію із стрілецькими військами 38 армії. Прийняти собі в підпорядкування 31 тк і 1 ТА.

4. Командарму 1 танкової передати всі справні і самохідні установки до складу 31 тк. Всі неходові танки і СУ поставити в оборону першої лінії і здати їх 2 ТА. Управління армії, 8 мк без танків і СУ, а також тили вивести в район Погребище, де негайно приступити до укомплектування 8 мк, район Погребище привести до оборонного стану. 31 тк передати у підпорядкування 2 ТА.

5. Загальне завдання командармів не допустити дальшого прориву противника, надійно утримувати зайняті рубежі..."⁶⁰

На додаток до наказу він дав цілий ряд корисних вказівок. Зокрема, вимагав відбивати ворожі атаки вогнем з усіх видів зброї, танки ретельно маскувати і налаштовувати їх так, щоб вести вогонь з місця в бойових порядках піхоти, контратакувати хіба що в тих випадках, коли виникне сприятлива можливість швидко знищити противника, котрий необачно вирветься вперед, ударом у фланг і тил.

Перелічені в наказі війська перейшли до глухої оборони.

Вирішальну роль у тому, що їм вдалося відстояти утримувані рубежі, відіграла дезінформація ворога стосовно справжніх сил і засобів, котрі протистояли йому. Для цього разом із обладнанням смуги

оборони інженерні батальйони одержали розпорядження терміново виготовити в тилу і доставити залізницею до позицій якомога більше макетів танків і артилерійських гармат.

Як відзначав пізніше у своїх спогадах К. С. Москаленко, завдання виконали швидко. Незабаром прибуло поповнення – з 500 “танків” і декілька сотень “гармат”. Їх везли у спеціально виділених ешелонах, котрі, як і слід було чекати, відразу ж були зафіксовані ворожою авіарозвідкою. Вона ж, без сумніву, простежила і за тим, як щойно прибула “техніка” перекидалася на позиції. Ясна річ, “маскували” макети в такий спосіб, щоб противник міг виявити їх.

Сам командуючий 38-ю армією не дуже вірив, що такі заходи принесуть велику користь – надто вже впадала в очі підробка. Але демонстрація виявилася на славу – ворог сприйняв все за реальність.

“Ще й досі я бачу перед собою майже невірогідну картину, котра запам’яталася від того дня: авіація противника, хвиля за хвилею, засипає бомбами макети, немов би то було справжнє скупчення танків і артилерії, – писав, зокрема, генерал (пізніше – Маршал Радянського Союзу). – Одночасно з ударами авіації противник протягом двох днів вів розвідку боєм. Наші війська успішно відбили атаки, в яких брали участь близько 90 танків. Ще понад 200 танків очікувало тоді в різних районах або підходило з глибини ворожого розташування. Проте у бій їх не ввели”.⁶¹

Наляканий зосередженням величезної кількості “танків”, *противник припинив на вінницькій ділянці контрнаступ.*

Очевидно, взяв до уваги наявність “танкової армади” і сам Е. Манштейн. В кінці січня 1944 р. він терміново перевів свій штаб із “Вервольфа” в Проскурів (саму ж колишню ставку фюрера гітлерівці знищили 7 – 13 березня – спочатку спалили наземні дерев’яні будинки, а потім підірвали залізобетонні бункери).

Проте для поспішної передислокації штабу командуючого групи армій “Південь” з’явилась й інша причина – 27 січня війська правого крила 1-го Українського фронту (13-а армія, частково сили 60-ї армії, 4-й гвардійський і 25-й танкові корпуси) розпочали на захід від Сарн велику наступальну операцію, в результаті якої визволили обласні центри міста Рівне й Луцьк. Було вигнано гітлерівців з Шепетівки. Внаслідок цього праве крило 1-го Українського фронту нависло над проскурівсько-кам’янецьким угрупованням ворога.

На лівому крилі фронту справи теж успішно складались на користь Червоної армії. В ніч на 17 лютого було завершено ліквідацію оточеного корсунь-шевченківського угруповання. В ході боїв 55 тис. ворожих солдатів і офіцерів були вбиті, понад 18 тис. взято в полон. Гітлерівці втратили тут усе своє озброєння і бойову техніку.⁶² *Надійно зімкнулися фланги 1-го і 2-го Українських фронтів, завершивши важливий етап на шляху визволення Правобережної України.*

Успіхи на фронті стали можливими не в останню чергу завдяки видатному полководницькому таланту командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна. Він блискуче виконав надзвичайно складне завдання – керував одночасно двома наступальними операціями, стримав контрудар ворога в районі вінницько-уманського пролому.

“Щоб уявити всю грандіозність [цього], – як відзначав К. С. Москаленко, – варто згадати, що праве крило фронту сягало Західного Полісся і його війська вели наступ в західному напрямку, ліве – поблизу Корсуня-Шевченківського, де вони рухалися на схід, назустріч арміям І. С. Конєва. На цьому величезному просторі діяли великі маси військ і бойової техніки. І всім цим спокійно, твердо і впевнено керував Микола Федорович Ватутін. Це була єдина за всю війну операція, коли один фронт виконував такі численні і складні завдання, як за характером, так і за напрямками дій”.⁶³

На жаль, вона виявилась останньою в житті талановитого полководця. У переддень весни 1944 року сталося нещастя.

За спогадами Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, 29 лютого о 16 годині 30 хвилин генерал армії М. Ф. Ватутін і член Військової ради фронту генерал-майор К. В. Крайнюков у супроводі охорони з восьми чоловік виїхали з штабу 13-ї армії (район м. Рівне) до 60-ї армії (район м. Славута) за маршрутом Рівне – Гоща – Славута.

О 19 годині 40 хвилин Микола Федорович і всі, хто його супроводжував, під’їхавши до околиці села Милятин, побачили натовп людей приблизно в 250 – 300 чоловік і водночас почули постріли, що прозвучали з цього натовпу.

За вказівкою М. Ф. Ватутіна машини зупинились, щоб з’ясувати, що трапилось. Раптом по машинах з вікон будинків відкрили рушничний вогонь. Це були бандерівці.

М. Ф. Ватутін та його охоронці вискочили з машин, і в цей час Миколу Федоровича поранило в ногу.

Швидко розвернувши одну із машин, три бійці підхопили М. Ф. Ватутіна, поклали його в машину і, забравши з собою документи, рушили в бік Рівного. З ними ж поїхав К. В. Крайнюков.

Миколу Федоровича поранили вище коліна. Оскільки перев’язку йому змогли зробити тільки в селі Гоща, то він втратив багато крові.

М. Ф. Ватутіна доставили в Рівне і помістили у військовий госпіталь, а звідти переправили в Київ... 15 квітня він помер...⁶⁴

У лютому 1944 року фронт на вінницькій ділянці стабілізувався. Обидві сторони перейшли до позиційної оборони. Червона армія готувалася остаточно визволити Вінниччину і все Поділля з нацистської неволі.

- ¹ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 253.
- ² Манштейн Э. Утерянные победы... - С. 608.
- ³ ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 13315, спр. 112, арк. 107; 153.
- ⁴ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 249.
- ⁵ Там само; - С. 254.
- ⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 5, 6, 16, 17, 24.
- ⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 10, 12, 15, 22.
- ¹⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7, 10.
- ¹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ¹² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 12.
- ¹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ¹⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ¹⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 7, 20, 27, 28.
- ¹⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7, 10.
- ¹⁷ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 254, 255.
- ¹⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 11.
- ²⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ²¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23.
- ²² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12, арк. 5.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 46 зв.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 52.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 6 зв.
- ²⁸ Переписка Председателя Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) / Комиссия по изданию дипломатических документов при МИД СССР: А. А. Громыко (пред.) и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 185.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 9.
- ³² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7.
- ³³ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 185, арк. 16.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7.
- ³⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 40 зв.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 42 зв.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 18.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 9.
- ⁴² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁴³ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 258, 259.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁴⁶ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 262.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁴⁸ ЦАМО РФ, ф. 302, оп. 4196, спр. 63, арк. 18.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁵² Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 264.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁵⁴ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 266.
- ⁵⁵ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 257, арк. 12.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12, арк. 5.
- ⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 7.

⁵⁸ Попель Н. К. Танки повернули на захід. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2001. – С. 430.

⁵⁹ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 270.

⁶⁰ ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 2673, спр. 974, арк. 248.

⁶¹ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 272.

⁶² Василевський О. М. Справа всього життя... - С. 380.

⁶³ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... - С. 260.

⁶⁴ Жуков Г. К. Спогади і роздуми. – С. 632.

НАСИЛЬСТВО, ВАНДАЛИЗМ, ГРАБУНОК

Використовуючи тимчасове затишшя на фронті, гітлерівці чимало уваги надавали зміцненню оборонних рубежів, котрі займали. Встановлювали мінні поля, активно вели інженерно-фортифікаційні роботи. Для риття окопів, бліндажів, траншей, ходів сполучення, відновлення зруйнованих та розчищення засипаних снігом доріг широко залучали місцеве населення. Причому повсюдно таке залучення носило примусовий характер.

У с. Жаданах Дашівського району на виконання згаданих робіт прикладами та нагайками виганялись усі мешканці населеного пункту: старики, жінки, діти. Непокірні ж зазнавали катувань. Крім того таких осіб закривали наніч у холодних вологих приміщеннях, де була великою небезпека застудитись і важко захворіти.¹

В с. Тишківці Гайсинського району дані роботи, що велися цілодобово, спершу виконували старики та молодь. З 27 лютого 1944 р. до них в обов'язковому порядку залучалися також жінки і діти. Хто запізнявся на роботу чи ухилявся від неї, того гітлерівці нещадно били, а Михайла Калістратовича Таранюка, який не міг працювати за станом здоров'я, навіть розстріляли...²

Проте німецькі загарбники були зайняті на окупованій території не лише *фронтовими проблемами*: за нищівні поразки на полях битв, наростаючий опір “новому порядку” вони **зганяли люту злість на цивільному населенні** – “недолюдях”, як тлумачила нацистська пропаганда.

5 січня 1944 року в с. Мітлинці Ситковецького району вдерся німецький каральний загін. Він підпалив село і розстріляв 14 радянських громадян. Під час страшної пожежі згоріли майже всі будівлі.

“...Убили того дня 14 душ – Юхима Корінчука, Юхрема Шлапака, Якова Гамоцького, Петра Максименка, Кіндрата Золотаря, Степана Червоного, Євдокима Колодія, Микиту Кривенького, Меланку Цегельник, Ганну Золотар, Ксенію Корінчук, Марфину Коваль, Тетяну Сікальчук... – свідчила уціліла мешканка села Пелагія Омелянівна Громова. – 485 хат було в селі – тільки п'ять лишилися на краю. Допалювали в темноті і, видно, не побачили їх”.³

“...Німці йшли з двох боків села. Одні палили, а другі перевіряли, чи все горить і чи горить, як треба. Над селом стояв страшний гвалт і лемент, дико ревля худоба й іржали коні – якщо нікого не було в дворі, то вони підпалювали, не відчиняючи, не перевіряючи, чи є там люди, все підряд – і хату, і шопу, і хлів. В мого брата згоріли живцем вівці і коні. Це було, як у пеклі...”⁴ (Із свідчень її односельчанки Ганни Якимівни Шевчук).

А напередодні інший каральний загін чисельністю 800 чол. побував у с. Криштопівці Дашівського району.

Одна група карателів забирала майно та худобу в населення, інша – палила оселі, господарські присадибні будівлі та розстрілювала селян. Тоді було вбито 32-х мешканців села, переважно жінок, дітей, стариків, спалено 285 хат та 205 господарських будівель, а також школу, адміністративні будинки обох місцевих колгоспів. Карателі забрали все виявлене майно та худобу. Згодом ще 8 разів приїжджали в село, продовжували знущатись над його жителями.⁵

6 січня 1944 року страшна доля спіткала села Пеньківку і Яцківці Літинського району.

“Німці прийшли, б'ють, палять... – згадував мешканець с. Пеньківки Іван Тодосійович Самойлюк. – Нам же пощастило в ліс втекти... Приходимо з лісу, треба ж щось їсти, та й не знаємо де хто. Чуємо, жінка не своїм голосом кричить. Забігла до хати, ніхто її впізнати не може. Вся обгоріла, кіс нема, а обличчя таке, як чорним залите. Це була мама Марусі Кузьменко. Три дні промучилась і вмерла.

А Володимир Насадюк викопав собі яму в хліві. Як запалили хлів, то дим пішов у схованку. Почали душитися ті, хто там був. Тим часом хлів прогорів, завалився. То він звідти видерся якимось. Обгоріли вуха, брови, лице – такий йому знак по війні зостався до самої смерті.

Толя, недалекий сусіда мій, на два роки молодший – з двадцять дев'ятого року був він, – тікав разом з мамою низами. Вже був над ровом. Тільки вискочив, щоб цибнути у рів, як куля вразила в потилицю й лобом вийшла. То він цілий день там пролежав, поки брат Стьопа разом з батьком не прийшов та не забрали його в Яцківці. Там лежав на лавці... На другий день і цю хату спалили. Старші повтікали, а його

куди візьмеш. Дерево зайнялося, він відсунулись не міг, то відгоріла в нього рука і нога. Завезли Толю в Новоселицю й там похоронили, бо в нас не можна було.

Частину людей загнали в Супрунів, замкнули в хаті й спалили живцем. Багатьох одвезли в Новоселицю й там розстріляли. Їх примусили яму копати, загнали туди й побили. Один тільки хлопчик утік, Іван, мій одноліток. А брат його старший і багато ще хлопців zostалися там”.⁶

9 січня жаклива трагедія не обминула с. Уладівки Хмільницького району. Село згоріло до тла, розстріляно та спалено 80 його мешканців.⁷

За спогадами Марії Григорівни Дробахи, тоді “кати зігнали людей на вигін, облили хати якоюсь рідиною. Оселі запалали, як свічки... Від села залишились обпалені комини...”⁸

“Сашко Коваль і Володя Яремчук, молоді хлопці, сховались на горищі. Побачили, що горить, – почали тікати крізь полум’я. На подвір’ї стояли німці. Щось загелготали і повели їх в хату коло Груницьких. Прив’язали хлопців до ліжка і кинули гранату. Сашка розірвало на шмаття, а Володька перед цим розв’язав мотузку і кинувся у вікно, але йому відірвало п’яту. Кров потекла по стіні, на землю... Тікати він не міг. Пішов сам просто на німців: “Стріляйте, гади!” Його вбили”.⁹ (Із свідчень Марії Валер’янівни Радківської, с. Уладівка).

“...Як почали палити село, – згадував уладівчанин Олекса Петрович Ткач, – я сховався в купі гною... Бачив, як горіли хати. Гаврило Федорчук кинувся гасити свою хату – тут знайшла його ворожа куля... Підвечір німці поїхали дорогою, набрали смалених свиней, телят, курей...”¹⁰

10 січня долю спалених сіл розділив Супрунів Літинського району. Окупанти піддали вогню всі його будівлі. Крім того, як вказується в акті місцевої комісії сприяння Надзвичайній Державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР, датованому кінцем квітня 1945 р., “в 1944 році під час повного зруйнування села німецько-фашистськими катами були спіймані в лісі 22-є мешканців с. Супрунова і розстріляні”.¹¹ Серед них Педоренко Матвій Володимирович, його син Василь, брати Хижук Сидір Володимирович, Хижук Іван Володимирович, Педоренко Харитина Андріївна, Лотова Василина Антипівна, Сійнявська Надія Дмитрівна та ін.¹²

Наступного дня зловісний список спалених населених пунктів поповнили села Хмільницького району Майдан-Бобрик¹³ та Пиківська Слобідка.¹⁴ Вони згоріли до тла.

13 січня нацистські карателі спалили с. Бруслинів Літинського району, де знищили 396 дворів (загинуло 36 мирних жителів), 14 січня – с. Василівку Іллінецького району (загинули 11 жителів). 24 січня в с. Ситківці Ситковецького району прибув німецький каральний загін, який розстріляв 27 радянських громадян і підпалив будівлі.¹⁵

У січні були повішані на електричних стовпах 5 мешканців с. Качанівки Тиврівського району.¹⁶ Тоді ж розігралася трагедія в хуторі Якубовський Липовецького району. Ще раз оволодівши населеним пунктом після відходу частин Червоної армії, гітлерівці розстріляли 4-х мешканців похилого віку, що залишались у ньому. Причому старика-інваліда Михайла Наливайка, який втратив ногу і не міг ходити, вбили у його власній оселі.¹⁷

24 січня 1944 р. війська вермахту вдруге захопили с. Брицьке цього ж району. З їх приходом у селі було *відновлено масовий терор проти місцевого населення*. З особливою жорстокістю окупанти розправлялись із сім’ями червоноармійців. За нетривалий строк нацистські кати вбили 43-х стариків, жінок і дітей. Спалили 124 оселі, напівзруйнували – 250.¹⁸

Аналогічно вели себе німецькі загарбники в Монастирищенському районі. В с. Княжа Криниця за три дні (25 – 27 січня 1944 р.) вони спалили 120 домівок колгоспників, підірвали млин, забрали в населення весь хліб, знищили худобу та все його майно.¹⁹ В с. Цибулеві розстріляли 347 чол. мирних жителів.²⁰ У с. Коритні спалили 73 оселі місцевих мешканців,²¹ у Монастирищі – зруйнували 333 житлових будинки.²²

27 січня окупанти вчинили жорстоку розправу над населенням с. Кам’яногірки Дашівського району. Підпаливши село, розстріляли 40 мирних радянських громадян.²³ Наступного дня за зв’язок населення з партизанами гітлерівці спалили с. Павлівку Ободівського району. У вогні загинуло 48 його мешканців, 18 чол. фашисти розстріляли.²⁴

Того ж дня в с. Казимирівці Оратівського району гітлерівці зігнали 17 радянських громадян у льох, який закидали гранатами.²⁵

Архівні документи дозволяють відстежити хроніку насильства нацистів в с. Китайгороді Дашівського району: 16 січня 1944 року ними обстріляно хату лісника Івана Орла. Вбито його дружину та четверо малолітніх дітей, спалено оселю. 22 січня запалено хату Одарки Соловійчук і вбито її сина, котрий втік з полону і переховувався від німців... 13 лютого німецькими солдатами витягнуто з ями і розстріляно Василя та Михайла Лазарчуків, які теж переховувались... 16 лютого німцями запалено хліб Пестини Судоми. У вогні згоріли Харитон Судома, Сергій та Данило Тодоровські, котрі переховувались від окупантів, спалено хати Марини Тодоровської і Ликери Білоконь. 19 лютого запалено хату Явдокії Швець. 22 лютого з села забрано 12 стариків, яких розстріляно в Кам’яногірському лісі.²⁶

6 лютого 1944 року кривава трагедія розігралася в с. Комарівцях Теплицького району, де загарбники розстріляли 14 місцевих мешканців.²⁷

14 лютого у м. Гайсині нацисти кинули в криницю 24-х чоловік. “Всі вони загинули. В числі їх завгосп санітарної станції... Терлецький Степан Антонович... Робітник Чернов з дружиною... разом з дочкою Манею 4-х років, сином Анатолієм 2-х років і дочкою Люсею 6-и років. 6-річна Люся була згвалтована, а потім кинута в криницю... Разом із сім'єю, дружиною Марією, 15-річною дочкою Надею, сином Жорою 5-и років та дочкою Галею 3-х місяців, у криницю був кинутий колгоспник Юревич Яків... У числі кинутих у криницю і гайсинський лікар Ратнер Георгій Львович з дружиною та дочкою... Із 24-х чол., кинутих у криницю живими, шестеро дітей”.²⁸

Того ж місяця німецькими жандармами були арештовані гайсинчани Розуменко, Щерба, Забіяко та ін. Після звільнення міста їхні трупи виявлено під приміщенням жандармерії. Сліди нелюдських катувань виднілись на них: виколоті очі, проламані черепа...²⁹

Майже весь лютий піддавались приниженню та насильству жінки і дівчата с. Росошного Тиврівського району. Німецькими вояками тоді був убитий батько однієї із жертв, котрий намагався захистити від посягання свою неповнолітню дочку.³⁰

Аналогічне насилля відбувалося в с. Латанцях Вороновицького району. Під час переходу села із рук в руки гітлерівці розстріляли 14 мирних громадян, у тому числі троє дітей. 23-х сельчан кинули в застінки гестапо, гвалтували жінок і 14-річних дівчаток.³¹

23 лютого німецька жандармерія розстріляла групу мешканців с. Степанівки Теплицького району.³²

У березні по-звірячому був замучений глухонімий мешканець с. Кисляка Гайсинського району О. Бандура, якого німці хотіли заставити гнати худобу до Німеччини. З простріленим животом, стікаючи кров'ю, він пройшов 2 км і впав на землю. Тоді німець убив його.³³

24 березня окупанти вчинили розправу над жителями с. Рівного Яришівського району, де розстріляли в млині 61-го чоловіка, а сам млин підпалили, та в с. Нишківцях того ж району, де розстріляли 43-є колгоспників.³⁴

Свою звірину сутність нацисти проявили і 12 березня 1944 р., коли, відступаючи з м. Гайсина, підпалили будинок госпіталю з важко пораненими німецькими солдатами.³⁵

Полювали гітлерівські загартники за людьми, особливо працездатного віку, і як за дармовою робочою силою, що мала замінити мобілізованих на фронт німецьких робітників та селян. Усіх спійманих насильно відправляли в рейх, де вони ставали рабами бауерів, поміщиків, власників промислових підприємств, монополістичних об'єднань і концернів.

“6 січня 1944 року німецька солдатня здійснила облогу в моєму селі Улянівка. Тоді в руки фашистів потрапило 11 односельчан і я 12-й. Під загрозою зброї нас посадили на автомашини і відвезли в Немирівську тюрму, а звідти другого дня – у Вінницю... Через тиждень ми були вже в Перемишлі, а згодом – у Берліні”.³⁶ (Із фільтраційної справи М. Г. Вітрика, с. Улянівка Липовецького району).

“...14 січня 1944 року вночі двоє німців, озброєних автоматами, спіймали мене у моїй домівці, і вранці насильно відправили в Німеччину”.³⁷ (Із фільтраційної справи П. Р. Макаревича, с. Чепелі Уланівського району).

“25 січня 1944 року мене, Криворука Пантелеймона, Шмичка Леонтія, Кравчука Зіновія, Рибак Микиту та ще багатьох жителів нашого села вилунали німці і вивезли в Німеччину”.³⁸ (Із фільтраційної справи Я. Вихеля, с. Лукашова Липовецького району).

Власне, депортація населення до Німеччини не припинялася з весни 1942 року, офіційно називаючись то “вербуванням”, то “мобілізацією”. Завжди проводилась із застосуванням грубої сили, залякування, обману.

Так, повсюдно систематично влаштовувалися облави: у житлових кварталах, на базарах, церквах. Людей хапали на вулицях, у полі, ганялися за ними з собаками, шукали в льохах та на горищах. Нерідко окупанти вдавалися до так званих “хитрощів”: запрошували молодь безплатно переглянути кінофільм, а після сеансу всіх насильно затримували, що, зокрема, сталося у Бару.³⁹ Або ж заманювали обіцянками про видачу продовольства чи вільний продаж хліба, солі змучених голодом, нестатками людей у магазин. Звідти додому повертався мало хто.

Спійманих під час облав та інших підступних заходів мешканців міст і сіл арештовували, позбавляли будь-яких прав та свобод. Вони фактично ставали полоненими.

“Вербовану” і “мобілізовану” молодь, – як відзначається в одному з архівних документів, – немов худобу, зганяли в приміщення поліції і тримали по декілька днів під вартою, поки не назбирувалась необхідна кількість. Потім під вартою її направляли на станцію...”⁴⁰

Тут поведження із невільникими було аналогічним. Ось як, наприклад, відбувалося відправлення у Німеччину в районі Джулинці:

“...Поїзд зупинився недалеко від відправного пункту, яким служила школа. Поліція і німецькі солдати намагалися пошвидше загнати людей в товарні вагони. З усіх боків групу [бранців] оточили собаками і кінями, щоб вони не мали можливості втекти і навіть попрощатися з рідними. За ними на [певній] відстані йшли рідні “завербованих”: матері, сестри, жінки, які з криком і голосінням проводжали їх...”⁴¹

Ставлення до рабів рейху було відверто зневажливим. Як і до їхніх батьків, котрі через вік, стан здоров'я особливої цінності для окупантів не становили. Так, коли фашистські кати палили с. Пеньківку Літинського району, його мешканець Осей Головчук, за спогадами очевидця трагедії Івана Леоновича Пневського, виніс з хати конверта з листом сина, надісланим із Німеччини, і став благодати карателя:

- Не пали, пане! Мій кинд Петро арбайт ін Германія. У городі Батіборі...

Німець ухопив автомат і перетяв старого чергою разом з конвертом, потім ще й під сарай приволік, щоб спалити...⁴²

"...Фашисти не вважали нас за людей. Їхня жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хату, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину..."⁴³ (Із фільтраційної справи О. Р. Барана, с. Романів Хутір Іллінецького району).

Ось чому повсюдним було прагнення поневоленого населення, насамперед молоді, не потрапляти в руки людоловів.

Найпершим проявом непокори тисяч юнаків і дівчат, над якими нависла загроза насильницького вивезення в Німеччину, було бажання десь переховатись, зникнути з поля зору окупантів.

"Навесні та влітку 1942 року з нашої місцевості стали масово насильно відправляти молодь у Німеччину. Їхати туди я категорично не хотіла. Від перших наборів мені вдалося заховатися. А от в листопаді не пощастило. Я прийшла додому, щоб зігрітися, а вночі в хутір з'їхалися барські поліцаї. Вони увірвалися в хату, арештували мене, пригнали у Вовковинці на станцію і відправили товарняком у Німеччину".⁴⁴ (Із фільтраційної справи Н. В. Матвієнко, хутір Чемериський Барського району).

Валентині Воронівській із с. Синарної Іллінецького району переховуватись вдавалось більше року. Стільки ж часу, незважаючи на всі старання, гітлерівці та їхні прислужники не могли впіймати Петра Александровича із с. Сьомаків Жмеринського району. А от Анастасії Душник та її подругам (с-ще радгоспу "Дубина" Комсомольського району) бути непоміченим пощастило всього місяць – "вербувальники" спіймали їх у полі в скирті соломи, де дівчата обладнали для себе схованку.⁴⁵

Дехто намагався пересидіти "вербування" на горищі, в льоху, хліві, в ретельно замаскованій ямі, інших потайних місцях. Причому, це характерно не лише для 1942 року, а й для наступних 1943, 1944 рр., тобто всього періоду окупації.

Використовувались так звані легальні можливості (винятки, які існували в суворих правилах насильницької мобілізації).

Спершу німці не брали людей сімейних. "Населення використало і це. Укладались передчасні або фіктивні шлюби у віці 14 – 15 років."⁴⁶ Дівчата намагалися вийти заміж та завагітніти, тому що в такому випадку вони звільнялися від відправки в Німеччину.⁴⁷ Врешті, окупаційна влада розпочала "вербування" цілими молодими сім'ями.

В окремих випадках практикувався відкуп. Але він був лише тимчасовим гарантом від насильницької депортації.

"Староста села... три рази визначав мене в Німеччину, однак батько мене викупляв, не знаю чи то в лікарів, чи то в поліцаїв. І четвертий раз мене староста визначив... Батько вже був не в силах викупити..."⁴⁸ (Із фільтраційної справи Марії Устименко, с. Порубинці Хмільницького району).

Щоб не потрапити в нацистське рабство, населення Вінниччини намагалось роздобути фальшиві довідки про незадовільний стан здоров'я (їх видавали лікарі-підпільники), свідомо розладнувало його, йшло навіть на навмисне каліцтво: дехто відрубав собі пальці, обливав частину тіла окропом, самозаражався висипним тифом, малярією, іншими небезпечними хворобами.⁴⁹

Особливо масовим проявом непокори стали втечі – з-під варти, з поїздів, збірних пунктів та таборів.

"...Коли почали визначати кого посилати на фашистську каторгу, то староста... в першому наборі визначив мене, але я втік. І другий раз втік, а коли визначили втретє, то прийшов староста з поліцаями, зв'язали мене і забрали на станцію Хмільник, де посадили в товарний вагон і під вартою повезли у м. Нейсе, звідти на шахту міста Гінденбург..."⁵⁰ (Із фільтраційної справи Михайла Рехлецького, с. Соломірка Хмільницького району).

"...У червні я була визначена для відправки в Німеччину. Я втекла. Потім ще тричі тікала і переховувалась..."⁵¹ (Із фільтраційної справи Віри Біди, с. Непедівка Козятинського району).

"Тікати!" – стало гаслом в усіх населених пунктах Вінницької області.⁵²

Дев'ять разів вороги вивозили у Німеччину А. А. Будяка із с. Воловодівців Вороновицького району, але так і не довели. Дев'ять разів він тікав у дорозі, причому часто звільнюючи з неволі по декількох бранців.⁵³

Масову втечу здійснили схоплені "вербувальниками" мешканці с. Джулинка. Перед відправкою в Німеччину гітлерівці закрили їх у сараї. Проте вночі вони підкопали стіну. На волю вийшли 100 чол. із 105-и...⁵⁴

Серед інших проявів бойкотування "вербувальних" заходів окупантів були ухилення від повісток на біржу праці, приховування своєї спеціальності, уникнення реєстрації тощо. Поступово у цю пасивну форму опору втягувалися не тільки ті, хто підлягав мобілізації, але й їхні батьки, родичі, друзі.

З метою приборкати наростаючий опір, залякати населення, окупанти накладали на потенційні жертви непосильні штрафи, контрибуції на цілі села, конфісковували майно, спалювали житла, ув'язнювали батьків за те, що їхні діти ховалися від "вербування", а самих непокірних піддавали тортурам. Так, в с. Івахнах Монастирищенського району закатували 8 чол. за ухилення від депортації в нацистський рейх.⁵⁵

Якщо в 1942, 1943 рр. переважну більшість бранців "вербувальники" доставляли в Німеччину товарними поїздами, то в 1944-у через "рейкову партизанську війну", надмірну завантаженість

залізничного транспорту використовувати його доводилося все менше. Тому схоплених під час каральних акцій людей гітлерівці досить часто гнали на каторгу пішки.

В січні 1944 р. в с. Губник Гайсинського району “пригнали 4 тис. евакуйованих чоловіків від 14 до 60 років, яких гнали напівроздягнених у люті морози, як полонених. Хто відставав, підганяли нагайками. Зголоднілих, замерзлих, їх закрили в короварні. 13 січня під сильною охороною етап погнали далі...”⁵⁶

20 лютого 1944 р. велику групу цивільного населення німці переганяли через с. Ладизин Тростянецького району. “...Одна молода жінка несла на руках малу дитину. Вона була настільки втомленою, що падала з дитинчам, підхоплювалася і йшла далі. Один із конвоїрів, як хижий звір, вихопив з її рук немовля і вдарив ним об землю. Дитину вбив, а жінці пригрозив, що таке станеться і з нею, якщо буде відставати. Стомлених громадян німці пристрілювали...”

Нищили мирне населення вони ще й так: заставляли у визначене приміщення нанести соломи, а потім у нього заганяли людей. Закривали на замок двері, обливали будівлю бензином і підпалювали її...”⁵⁷

З наближенням фронту “полювання за черепами”, як між собою гітлерівці називали заходи по депортації цивільного населення в Німеччину, посилювалось. Від попереднього “вербування” воно відрізнялось ще більшим розмахом, агресивністю.

Ще 8 липня 1943 року вийшла директива за підписом рейхсфюрера СС Г. Гімлера, в якій говорилось:

“1. Фюрер прийняв рішення очистити... райони... України... від всякого населення.

2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головноуповноваженого по працевикористанню на правах військовополонених.

3. Жіноче населення визначене Головноуповноваженим по працевлаштуванню для роботи в Рейху”.⁵⁸

Називалось все це “тотальною мобілізацією” і зводилось, у принципі, до того, щоб не залишити радянській стороні взагалі ні одного працездатного. Першочерговій евакуації підлягало все цивільне населення 20-кілометрової прифронтової смуги.

7 вересня 1943 р. Г. Гімлер видав наказ про перехід до “тотальної війни”, складовою частиною якої і стала “тотальна мобілізація”. Рейхсфюрер СС вимагав, щоб “при відході з України не залишалось жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки...”⁵⁹

Здійснюючи масову евакуацію населення, окупанти керувалися також директивою А. Гітлера, яка вимагала від військ “брати з собою все цивільне населення і використовувати його як робочу силу”.⁶⁰

Нацистське керівництво розуміло, що *кожна людина, яка залишається на території України після відступу вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії і оборонної промисловості СРСР, що вигнані до рейху люди вже не зможуть брати участі у боротьбі з ними*. Стосовно цього Г. Герінг на Нюрнберзькому процесі зробив таке визнання: “Ми використовували цю працю з причин безпеки, з тим розрахунком, щоб ці робітники не могли у своїй власній країні активно діяти проти нас”.⁶¹

Тому зовсім не випадково у *переддень визволення до максимуму зростає активність спеціальних загонів людоловів – підрозділів гестапо і СС, які чи не в кожному населеному пункті Вінниччини намагалися упіймати якомога більше людей, в першу чергу, чоловічої статі*.

“Дев’ятнадцять чоловік були схоплені німцями під час їхнього відступу”⁶² третього січня 1944 р. з с. Нападівки Липовецького району.

11 січня, спалюючи с. Майдан-Бобрик Хмільницького району, карателі вдруге вивезли з нього місцевих мешканців⁶³ (перший раз це було зроблено в ніч з 19 на 20 липня 1943 року для заселення даного населеного пункту, що входив у переселенський район “Форстенштадт”, чистокровними арійцями. Тоді в селі залишилися лише матері з малими дітьми, старики та інваліди, позбавлені будь-яких прав на власність та надії на існування. З наближенням Червоної армії, в грудні 1943 р. повернулися в свої пустуючі домівки окремі громадяни). В результаті каральних акцій в нацистській Німеччині опинилися цілі сім’ї: Г. М. Гончара (6 осіб), П. І. Мазуркевича (5 осіб), Д. П. Джулинського (3 особи), П. С. Коновала (4 особи), Д. М. Педика (4 особи), З. Г. Григуса (7 осіб), М. Н. Педика (6 осіб), А. Г. Захарчука (4 особи) та ін. Серед них – чимало малолітніх дітей. Так, найменшній із забраної сім’ї Мироновських В’ячеславів виповнилося лише 2 роки, а її сестричці Галинці – 5. Всього сім’я Мироновських складалася з шести осіб.⁶⁴

У січні 1944 р. гітлерівцям вдалося захопити і відправити в рабство 67 мешканців с. Вугринівки,⁶⁵ у лютому – 25 чоловіків с. Вуглів⁶⁶ Хмільницького району. Тоді ж “німці почали ловити осіб чоловічої статі і забирати з собою”⁶⁷ в с. Княжа Криниця Монастирищенського району. 11 березня з цією метою прибув есесівський загін у с. Тишківку Гайсинського району. Ним було схоплено 15 чол.⁶⁸ Більш успішними виявилися “старання” окупантів у с. Жураві Липовецького району, де їм вдалося вполювати 38 місцевих мешканців.⁶⁹

10 березня 1944 р. нацисти наказали “громадянам чоловічої статі віком від 14-и до 65-и років” с. Губника Гайсинського району “зібратись наніч у будинку короварні і ночувати під вартою. Цього наказу ніхто не виконав. Усі чоловіки в селі поховались в льохах, ямах, де тільки можна було”.⁷⁰

Вдалося надійно заховатись багатьом чоловікам с. Війтівців Хмільницького району.⁷¹

Однак цього не сталося в с. Сандраках того ж району, де гестапівцями було схоплено і насильно евакуйовано в німецький тил 57 чол.,⁷² в с. Стрижавці Вінницького району, де під час відступу гітлерівці полонили 126 місцевих мешканців,⁷³ с. Івахнах Монастирищенського району, де в нацистську неволю було вивезено понад 100 чол.,⁷⁴ у багатьох інших населених пунктах.

13 березня 1944 р. нацистські загарбники ввіймали 300 мешканців с. Яланця Бершадського району і відправили на місцеву залізничну станцію. Не маючи можливості евакуювати у свій тил, закрили невірників у станційних приміщеннях, поспішно готувалися знищити їх. Не дали розігратися трагедії розвідники однієї з частин наступаючої Червоної армії, які напали на ворожу охорону і визволили бранців...⁷⁵

Згадувані та інші факти дають підстави стверджувати, що, депортуючи цивільне населення з окупованих територій, нацисти намагалися не лише ліквідувати загрозливий дефіцит робочої сили у власній економіці, націленій на ведення війни за світове панування, заставити таким чином підневільних робітників брати участь у цій війні на боці Німеччини, проти рідної країни, але й максимально обезлюднити захоплені землі для переселення на них німецьких колонізаторів, підірвати біологічне коріння етносу, позбавити націю, зокрема українську, повноцінного розвитку в майбутньому. Крім того, вивозячи з Вінниччини, як і з усієї України, населення, здатне тримати в руках зброю, насамперед чоловіче, гітлерівці переслідували також мету – позбавити можливості поневоленних мешканців області вести активну визвольну боротьбу, а в разі власних невдач на фронті – людського резерву для поповнення рядів Червоної армії, відбудови зруйнованого народного господарства СРСР. Крім того, нелюдська депортація, розбій та насилля означали реалізацію на практиці расової теорії “неповноцінності народів”, що ґрунтувалась на терорі проти поневоленого населення, котрий трансформувалася у відвертий геноцид проти українського народу.

Кривавий розбій та насилля нацистські загарбники поєднували з вандалізмом, руйнуванням, грабежами виробничо-господарських, соціально-культурних об'єктів.

Впроваджуючи тактику “випаленої землі”, вони залишали після себе попіл та руїни не лише “партизанських” чи непокірних сіл, але й всього того, що могло прислужитися людям, – заводів, фабрик, господарських та адміністративних споруд, енергетично-транспортних комунікацій, житлових будинків, шкіл, лікарень, закладів культури...

Так, у Вінниці із 50-и промислових підприємств, що існували до війни, вціліли тільки 10, майже повністю були зруйновані суперфосфатний і мотороремонтний заводи, швейна, макаронна та інші фабрики.⁷⁶ Руїни залишилися від медичного інституту, будівельного технікуму, обласної бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, театру, обласної лікарні ім. М. І. Пирогова та багатьох інших соціально-культурних закладів. Були знищені готелі, вокзал, трамвайний парк, багато житлових будинків, пошкоджено водопровід і трамвайні колії.⁷⁷

В Бару окупанти під час відступу зруйнували машинобудівний завод, вивезли із спиртового та інших заводів цінне устаткування, спалили районний клуб, сотні житлових будинків.⁷⁸

В Іллінцях було зруйновано та спалено переважно більшість житлових будинків, крамниць, приміщення райлікарні, поліклініки, дитячої консультації, аптеки, школи, бібліотеки, технікуму, знищено обладнання МТС, цукрового заводу.⁷⁹

Вщент зруйнованою виявилася Калинівка. Відступаючи, гітлерівці вивели з ладу залізничну станцію й залізницю, спиртовий завод, ремонтно-механічні майстерні МТС, громадські будівлі колгоспів, приміщення шкіл та багатьох установ.⁸⁰

Перетворили в руїни промислові підприємства Могилева-Подільського. Понівечено їхнє обладнання, а також устаткування місцевої електростанції. Було знищено всі будівлі на протязі трьох кілометрів уздовж набережної Дністра.⁸¹

У Монастирищі крім досить значної кількості зруйнованих житлових будинків окупанти спалили приміщення поліклініки, райспоживспілки, райвиконкому, редакції місцевої райгазети, підірвали цукровий завод.⁸²

Невпізнаними стали Муровані Курилівці. Нацистські варвари повністю зруйнували підприємства місцевої промисловості, електростанцію, будинки середньої школи, райземвідділу, поліклініки, 175 житлових будівель, міст через річку Жван.⁸³

У Немирові гітлерівці залишили після себе купи цегли. Вони спустошили чудовий палац будинку відпочинку разом із парком, приміщення технікуму, залізничний вокзал.⁸⁴

Величезної шкоди завдали окупанти м. Тульчину. Знищили виробничі потужності швейної, панчішної і взуттєвої фабрик, артілі “Металіст”, близько 300 житлових будинків, частину шкільних приміщень, пошту, адміністративні споруди. Напівзруйнованими виявились приміщення технікумів, дитячих ясел, садків, кінотеатр.⁸⁵

Сумне явище після німецької окупації являв собою Хмільник. У руїнах лежали промислові підприємства, житлові будинки, школи, клуби, бібліотеки, був повністю знищений міський парк.⁸⁶

Не менш потерпіли від вандалізму інші населені пункти Вінниччини.

У с. Цибулеві Монастирищенського району загарбники спалили 30 і зруйнували 87 будинків місцевих мешканців, знищили будівлі трьох колгоспів, висадили в повітря залізничну станцію Івахни, пристанційні склади “Заготзерна”, спалили лікарню, два клуби, середню школу, зруйнували цукровий завод.⁸⁷

Знищили все господарство трьох місцевих колгоспів у с. Коритні,⁸⁸ спалили 50 осель, зруйнували школу, підірвали мости і спустили колгоспні ставки в с. Княжихах того ж району.⁸⁹

Під час відступу із Старої Прилуки Турбівського району вони розібрали в селі державні та колгоспні будинки, спалили 22 хати колгоспників,⁹⁰ а в с. Шендерівці цього ж району перетворили в руїни 237 будівель.⁹¹

Неначе смерч пронісся над селом Брицьким Липовецького району: зруйновано всі будівлі, в т. ч. школу, клуб, приміщення споживчої кооперації, знищено плодові та декоративні дерева.⁹²

В с. Війтівцях Хмільницького району гітлерівці спалили заводський клуб, три магазини об'єднання "Заготзерно", дев'ять колгоспних хат, залишили на полях сотні гранат та вибухових речовин, від яких згодом загинули 35 чоловік.⁹³

Всього за декілька днів 800 вояків вермахту, що прибули в січні 1944 року на відпочинок у с. Малу Кісницю Крижопільського району, зруйнували приміщення середньої школи, наявні виробничо-господарські будівлі місцевого колгоспу...⁹⁴

Загалом же на Вінниччині гітлерівці зруйнували 55243 будівлі, із них 4868 приміщень промислово-виробничого призначення, 7166 тваринницьких об'єктів, 37157 інших будівель господарського призначення, 5455 державних житлових будинків, 20454 індивідуальних житлових будинків, 9273 надвірні споруди. Спалили і зруйнували 1586 шкільних будинків, 148 клубів, театрів, червоних кутків, музеїв, 236 бібліотек, 236 лікарень і амбулаторій, 41 дитячий заклад.⁹⁵

Відчуваючи свій близький кінець, німецькі окупанти, як могли, *грабували матеріальні й культурні цінності області*. Саме в період, коли фронт, підійшовши до Вінниці, тимчасово зупинився, ними було вивезено найбільш цінне майно медичного інституту та медзакладів, апаратуру і медикаменти аптек та аптекоуправління, унікальні експонати музеїв і бібліотек.⁹⁶ Інтенсивно вивозилися в Німеччину насильно забрані в об'єднаних господарствах та в індивідуальних власників худоба, птиця, зерно, борошно, різноманітний реманент, сільськогосподарська техніка, промислово-технічне устаткування.

Власне, грабівництво було чи не найголовнішим у війні нацистської Німеччини проти СРСР, а сама *війна – грабівницькою, загарбницькою* як по своїй суті, так і меті. Пограбування окупованих на Сході територій планувалось вищим нацистським керівництвом нарівні із знищенням Радянського Союзу як держави та ліквідацією існуючого в ній суспільно-політичного устрою.

Про це, зокрема, безпосередньо йшлося у затверджених рейсмаршалом Г. Герінгом програмних документах "Про завдання й організацію економіки в окупованих східних областях", більше відомих під назвою "Зеленої папки",⁹⁷ що складала директивну основу так званого 4-річного плану загарбання східних територій. У них наголошувалось, що "отримати для Німеччини якомога більше продовольства і нафти – така головна економічна мета кампанії... Цілком недоречно вважати, що окуповані області мають бути якнайшвидше приведені в порядок, а економіка відбудована. Навпаки... відновлення порядку повинно проводитися тільки в тих областях, де [можна] добути значні резерви сільськогосподарських продуктів і нафти, а в решті частин країни, які не можуть погодувати самі себе..., економічна діяльність повинна обмежитись використанням виявлених запасів."⁹⁸

З опублікованого ще до початку збройного вторгнення в СРСР (13 лютого 1941 р.) відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами "Важливо!", "Тільки для офіцерів" документу "Економічні наслідки операції на Сході"⁹⁹ видно, що, в першу чергу, загарбники мали намір пожитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольським нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах в Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Економічне пограбування радянських територій почалося з першого дня війни і поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;
- 2) тривале пограбування шляхом колоніальної експлуатації аж до "остаточного врегулювання", тобто до перетворення земель на провінції, васальні, залежні від Німеччини, колоніальні утворення.

Перший етап характеризується тим, що загарбники, сподіваючись на блицкриг, розраховували на швидку перемогу. Тому, не втрачаючи часу, як затяті розбійники, не цурались нічого, що потрапляло до рук.

Вони оголосили власністю рейху захоплені землі і надра, ліси і води, підприємства промисловості і транспорту, радгоспи і машинно-тракторні станції, державні та громадські будівлі, запаси продовольства та сировини, торговельні підприємства, товарні склади та інші життєво важливі об'єкти.

Мародерству гітлерівських вояк не було меж. Серед них побутував навіть спеціальний термін для позначення цього виду грабежів – "організірен". Гітлерівці різали велику рогату худобу кооперативного та державного секторів, що не була вчасно евакуйована в тил, пускали під ніж худобу та птицю, що їх мали селяни в індивідуальному користуванні. Вони силою забирали цінні речі, відправляли їх у посилках до Німеччини, грабували й знищували музеї та інші культурні заклади, визначні пам'ятки архітектури тощо.

В офіційному звіті одного з підрозділів вермахту (вересень 1941 р.) вказувалось, що "після вивантаження у Вінниці польової запасної дивізії "А" її частини і підрозділи відправились у тривалий перехід, розпочавши одночасно великі і безглузді ревізії, не рахуючись ні з чим. Маршові батальйони

дуже добре забезпечили себе місцевими продовольчими запасами, але при цьому часто порушувались встановлені положення про реквізиції...”¹⁰⁰

За діючою армією котилася друга хвиля грабіжників – цивільно-адміністративні органи штабів рейхскомісаріату “Україна”, генеральних округів “Волинь-Поділля”, “Житомир”, штабу економічного керівництва “Ост” (“Схід”), крайсгебітів, гебітскомісаріатів, місцевих управ.

Документи повідують, що спільні грабіжницькі дії військових і цивільних органів задовольняли в 1941 році потреби трьох груп армій, котрі воювали на Східному фронті, таким чином: хлібом – на 80 %, м’ясом – на 83 %, маслом – на 77 %, картоплею – на 70 %.¹⁰¹

Після встановлення окупаційного режиму населенню сіл було суворо заборонено різати велику рогату худобу та свиней (їх конфісковували для потреб вермахту), продавати лишки основних продуктів харчування на базарах, а жителям міст – виїздити в села за сільськогосподарськими продуктами. Всі продукти й речі у затриманих відбирали. Було заборонено ловити рибу, а також полювати на дичину. Окупанти прибирали все в свої руки, вдаючись при цьому до кривавих розправ, жорсткого адміністрування, шахрайства та обману

“1941 рік був урожайним, – згадує очевидця тих подій О. Безлуцька. – Дуже гарно зародила пшениця на полях нашого колгоспу “Хвиля революції” (с. Слободище Дашівського району). – Окупанти через своїх ставлеників місцевої влади та запродавців... оголосили: “Жніть, косіть пшеницю, а німецька влада допоможе вам привезти додому снопи і ви будете молотити”. Цій берхні повірили люди і пішли збирати хліб на полях... Коли зібрали весь хліб і поскладали його в копиці, щоб везти додому, від гітлерівців надійшло розпорядження, щоб весь зібраний хліб заскиртувати, змолотити і відправити на німецькі зерносховища. Тепер людям стало ясно, яка гітлерівська “правда”...”¹⁰²

А тим часом війна набувала затяжного характеру. Величезний фронт, що протягнувся на тисячі кілометрів, багатомільйонний вермахт потребували все нових поставок не лише зброї та боєприпасів, продовольства, але й (в умовах лютої зими, що встановилася) теплого одягу. Вирішення проблеми, насамперед, покладалося на населення окупованих територій. Тому зовсім не випадкова поява розпоряджень подібного змісту:

“Літин, 29 грудня 1941 р.

До пана старости.

Згідно розпорядження Військового Верховного Командування потрібно, щоб 10 % всього населення міста та села здало кожухи німецьким воякам, які стоять на полі бою.

Прошу негайно довести це розпорядження до відома старост вашого району та їх зобов’язати, що потрібна кількість кожухів мусить бути здана не пізніше 31 грудня 1941 року...

За дорученням пана обласної управи Віцеман”.¹⁰³

Фактично ж на місцях теплі речі відбирались у беззахисних людей без будь-яких обмежень – скільки окупантам вдавалося силоміць видерти.

Оскільки Вінниччина була сільськогосподарською областю з великою питомою вагою сільського населення, крім розбійницьких поборів перед загарбниками постало завдання: *примусити це населення працювати на них*, створити такі форми експлуатації селян, які б повністю відповідали режиму рабсько-кріпосницької праці. Такою формою на Поділлі, як і на решті окупованих територій України, стали громадські господарства, що організовувались на базі знищених колгоспів.

Згідно з положенням нацистської директиви – “Декларації Надзвичайної Комісії для впорядкування земельного порядку в Україні” – в громадські господарства переходили “всі колгоспні землі, майно, запаси”. Його членами вважалось “все населення села”. Очолював господарство староста, який “в рамках німецьких законів мав повну адміністративну владу, управляв і розпоряджався майном і продовольством, що йому надала німецька держава. Він мав право робити розпорядження членам двору і їх карати..., призначав зав. складами, фермами, бригадирів, ланкових...”¹⁰⁴

Селяни закріплювались за певним громадським господарством. Їм не дозволялось переходити із одного громадського господарства в інше, із села – в село. Праця членів господарства була примусовою. Тривалість робочого дня становила 14 годин на добу. Встановлювався мінімум трудоднів – 22 у місяць. Але досить часто гітлерівці заставляли селян працювати у неділю, нерідко закривали церкви, зухвало просторікуючи, що праця замінить молитву. До виконання сільськогосподарських робіт примусово масово залучались діти.

“В інтересах виконання збирання врожаю мобілізувати все працездатне населення з 12-річного віку. Всі, хто ухиляється від мобілізації, будуть розстріляні”,¹⁰⁵ – говорилося в одному із розпоряджень окупаційної адміністрації.

Що стосується худоби і сільськогосподарського реманенту, то вони були оголошені власністю німецької держави, але роздавались селянам для догляду і зберігання під розписку. Селянам, які отримали таким чином худобу, заборонялось користуватись нею для обробітку присадибної ділянки. Тих, хто осмілювався це робити, – нещадно штрафували (по 200 крб. за кожен тяглову одиницю).

Земельний масив розподілявся між бригадами. В середньому на бригаду припадало 200 – 300 гектарів землі. У бригадах вона закріплювалась для обробітку за кожною ланкою-десятихаткою. Закріплену ділянку кожна ланка обробляла самостійно, починаючи з оранки і закінчуючи жнивими. Норм

здачі зерна німецькій державі для громадських господарств не встановлювалось Зібраний урожай здавався повністю на німецькі заготівельні пункти, за винятком посівного матеріалу.

Те, що гітлерівські загарбники зупинились на громадських господарствах як перехідній формі від колгоспів до кріпосницько-капіталістичної системи господарства, можна пояснити такими причинами:

а) Їм довелося зважити на ідеологічні засади тодішнього радянського суспільства. Основна маса селян привчилась працювати колективно. Гітлерівці у найкоротші строки могли зруйнувати існуючу систему господарювання, але не ідеологію селян, сформовану передвоєнною сталінською пропагандою, яка возвеличувала колгоспну працю як вершину прогресу.

б) Триваюча війна поглинала величезну кількість капіталу, кадрів. Через це нацисти не мали можливості здійснювати корінну перебудову села, впроваджувати у нього ефективні форми капіталістичного господарювання, які б дозволяли добиватись кращих результатів на основі підвищення продуктивності праці, її індустріалізації.

в) Громадське господарство поєднувало в собі колективні форми праці з груповою (десятихатка) відповідальністю за утримання і збереження худоби, реманенту тощо. Така організація праці полегшувала контроль за роботою селян.

г) *Громадська форма господарювання дозволяла загарбникам без особливих зусиль пожинати у власних інтересах плоди колективної праці селян, тобто грабіжницьки забирати усе створене і вироблене ними.* (Тобто була важливим елементом другого етапу пограбування).

З цієї причини селяни позбавлялись *справедливої оплати праці*. Про те, якою вона була реально, можна судити з архівного документу:

“Голові громадського господарства

с. Іскриня Літинського району

1) На 1941 рік встановлюється оплата за 1 цент. на цукровий буряк:

а) грішми – при віддаленні до буряко-заготовчого пункту до 15 кілометрів по 8 крб., при віддаленні понад 15 кілометрів по 9 крб.

б) 400 гр. меляси (безкоштовно).

З них 200 гр. одержує громадське господарство, 80 г. – копщикам і 120 гр. візникам.

в) 200 гр. цукру (жовтого), за гроші по існуючій ціні.

З них 100 гр. одержує громадське господарство для розподілу на трудодні для обробітку буряка, 40 гр. видає копщикам та 60 гр. візникам.

г) жому 40 кгр...

Голова обл. управи Бернад...”¹⁰⁶

Як бачимо, досить мізерно. Тим більше, якщо зважити на те, що урожайність цукристих у ті часи була невисокою, а сім’ї – великими.

Проте певної системи оплати праці не існувало. Селянам, що були позбавлені свободи і засобів виробництва, видавали різного роду відходи. Але переважно не у формі розподілу доходів на трудодень, а у вигляді подачки, що принижувало людську гідність.

Низький рівень оплати праці селян, мінімальна видача натурпродуктів членам общини на трудодні були складовою частиною планів нацистів зловмисного фізичного знищення селян голодом, важкою працею з метою звільнення земель для заселення їх німецькими колонізаторами.

Кожен селянський двір обкладався *численними податками*, розміри яких неухильно збільшувались і були однією із дієвих форм пограбування населення:

“24 липня 1942 р.

...У цьому році розмір обов’язкової здачі городини та картоплі збільшений в три рази. Запровадження цього заходу необхідне в інтересах забезпечення військових частин і цивільного населення.

Тому від сьогодні, аж до виконання визначеного для району плану, я забороняю продаж на базарах овочів, городини, ягід і картоплі.

Продаж на вулицях і т. д. взагалі не допускається...

[Вінницький] гебітскомісар Штойдель”.¹⁰⁷

Як повідує архівний документ, у с. Скитці Липовецького району “обов’язкові поставки [на двір] у рік були такими: 100 кг м’яса, 650 літрів молока, 7 кг курячого м’яса, 20 кг свинини, 200 шт. яєць...”¹⁰⁸

Такі ж податкові норми існували у решті населених пунктів району, німецькій зоні окупації області.

Податки були натуральними і у вигляді сплати грошей. Мали назву національно-громадських, поземельних, одноразових, доходових, на собак, на котів, на вікна, на двері і т. д.:

“Старості села Великі Хутори.

Вінницька районова управа під вашу особисту відповідальність наказує вам:

1. До 12 години дня 4 липня 1942 року здати до сільськогосподарського банку м. Вінниці всі зібрані вами податкові гроші та оплатити: одноразовий, доходовий з населення, промисловий з кустарів, за собак, [мито за послуги] ЗАГСУ, штрафи, разовий збір за торгівлю на базарі та інші платежі...”¹⁰⁹

Податками обкладалися все населення, за винятком незначної кількості осіб, які були репресовані радянською владою і проявили особливу лояльність до окупантів. Від оплати податків не звільнялись навіть інваліди першої та другої груп:

“29 квітня 1942 р.

Вінницька районна управа повідомляє Вас, що згідно наказу пана Рейхскомісара України від 21.III.1942 р. № 7 та розпорядження пана Гебітскомісара від 22.IV.1942 р. за № 305/42 ОТБ запроваджено ОДНОРАЗОВИЙ податок з населення для сприяння сільських громад. Ставка цього податку встановлена по 100 крб. з працездатного населення, що мешкає на терені громади на день проведення податку.

...До працездатних відносяться: каліки, інваліди I, II групи та, які не можуть працювати в сільському господарстві.

...До осіб та їх утриманців, що підлягають оплаті дохідового податку, відносяться ті, які не мають сільського господарства, священники, кустарі та робітники і службовці, які живуть виключно з зарплати – без утримання худоби або присадибної землі.

Якщо в сім'ї робітника, що виїхав на роботу в Німеччину..., є працездатні особи і вони самостійно працюють в громадському господарстві, то ці останні (члени двору) підлягають оплаті одноразового податку на загальних підставах...¹¹⁰

Окремий податок (за національною ознакою) стягувався з єврейського населення:

“Розпорядженням пана Вінницького гебітскомісара від 28 лютого 1942 р. встановлено данину з жидівського населення по 250 крб. з особи незалежно від віку...”

За несплату в призначений термін – винні особи за рішенням гебітскомісара притягаються до примусової праці.¹¹¹

“У 1942 р. в середньому на кожний селянський двір податки всіх видів склали 2315 крб. У 1943 р. сума податків збільшилась до 3113 крб. на двір”.¹¹²

Ще однією формою викачування мізерних селянських коштів, а вірніше, неприхованого пограбування населення, було *обов'язкове страхування*. Причому того, чим селянин реально не володів. Ось якими, наприклад, були тарифні ставки “по Вінницькому району для окремих селян по обов'язковому окладному страхуванню на 1943 рік”:

“§ 1. Страхування будівель

Зі 100 крб – 1 крб.

§ 2. Страхування тварин

Велика рогата худоба

а) Телята від 9 місяців до 1 року (за голову) – 10 крб.

б) Корови від 1 року і старше (за голову) – 20 крб.

Коні

а) Лошата від 1 року до 2 років і коні старше 18 років – 20 крб.

б) Коні від 2 років до 16 років – 40 крб.

Вівці та кози

г) Від 9 місяців і старше (за голову) – 4 крб.

д) Свині від 9 місяців і старше (за голову) – 9 крб.

§ 3. Польові посіви сільськогосподарських культур

а) Зернові, бобові, озимі та ін. з 1 га – 12 крб.

б) Однорічні сіяні трави з 1 га – 12 крб.

в) Багаторічні сіяні трави з 1 га – 12 крб.”¹¹³

Не чим іншим, як пограбуванням населення, була також *грошова реформа*, проведена в Україні влітку 1942 року (завдяки їй німецькі загарбники відібрали в селян більш-менш повноцінні радянські грошові знаки і замінили їх нічим не забезпеченими карбованцями, випущеними банком рейхскомісаріату “Україна”), а також *різноманітні штрафи*, що накладались за найменшу провину. Так, штраф за невихід на роботу визначався у розмірі 200 карбованців для чоловіків і 100 крб. – для жінок.

Відомі випадки, коли оштрафовувались цілі села. Показове у цьому плані розпорядження козятинського гебітскомісара про накладання штрафу на села Гопчицю, Старостинці, Морозівку і Бухни Погребищенського району:

“21 січня 1943 р.

До голови району в Погребищі.

...Як мене повідомлено, мешканці вищезгаданих сіл зібрали в значних кількостях з поля цукровий буряк з метою протизаконного привласнення. Тому я оштрафовую: село Гопчицю на 102000 крб., Старостинці – 60000 крб., Морозівку – 40000 крб., Бухни – 50000 крб.

Грошовий штраф повинен бути розкладений за кількістю населення і внесений кожним окремим мешканцем у сільську касу. Кожне село повинне зібрати штраф до 15.02.1943 і здати в районну касу в Погребищі. Термін повідомлення виконання до 20.02.1943.

Штойдель”.¹¹⁴

У пограбуванні населення гітлерівські загарбники широко застосовували конфіскацію матеріальних цінностей, худоби, вилучали присадибні земельні ділянки...

З наближенням фронту вони взагалі вдалися до відвертого мародерства.

В с. Козинцях Турбівського району “забрали усю без винятку худобу і птицю, особисті речі громадян, колгоспний інвентар”.¹¹⁵ Із с. Брицького Липовцького району вивезли в цей період 400 корів, 280 коней, 180 свиней.¹¹⁶ Взимку 1943 р. есесівці перестріли на дорозі в с. Кисляк Гайсинського району стариків Г. Гринчука та І. Дорогоцінського, зняли з них кожухи і наділи на себе.¹¹⁷ Тотальному пограбуванню було

піддане населення с. Малої Бушинки Немирівського району. В нього "...забирали курей, яйця, молоко, сало, коней, вози..."¹¹⁸ "Повальними грабежами фашисти займалися" в с. Гнатівці Гайсинського району. "Вони привласнювали все, що сподобалося. Ніхто не мав права їм перечити, бо жорстоко били або ще й вішали чи розстрілювали..."¹¹⁹ В с. П'ятківці Бершадського району "...в 1944 році в лютому місяці під час грабежу німцями населення житель села Розгон Ананій Степанович вчинив опір окупантам і з вилами вступив у боротьбу проти них, за що був розстріляний".¹²⁰ У с. Білий Рукав Хмільницького району "німецькі окупанти... забрали в колгоспі коней – 200 шт., волів – 24 шт., корів – 6 шт., свиней – 100 шт., молодняка [ВРХ] – 140 шт., овець – 260 шт., птиці – 250 шт., вуликів – 80 шт., тракторів – 4 шт., комбайнів – 1 шт., молотилок – 1 шт. і весь інвентар колгоспу. В населення забрали: корів – 150 шт., молодняка [ВРХ] – 100 шт., свиней – 250 шт., птиці – 1000 шт., чобіт – 30 пар, кожухів – 7 шт., валянків – 20 пар, шапок – 30 шт., кашне [шарфів] – 16 шт., рукавиць – 40 шт., куфайок теплих – 50 шт., штанів теплих – 15 шт. та ін. Тобто колгосп і населення пограбували до нитки..."¹²¹

Німецькі поїзди, що йшли на захід, були переповнені награбованим майном. При цьому на багатьох вагонах виднілись лицемірні написи: "Подарунок від українців"..."¹²²

Коли залізниці не справлялись з обсягами перевезень, тоді худобу, як і людей, гітлерівці гнали в рейх "своїм ходом": "Вже в грудні 1943 р. [в с. Губнику Гайсинського району] з'явилися стада тварин (рогатої худоби, коней, свиней), яких німці вилучали з України..."¹²³

Всього на Вінниччині гітлерівці "...відібрали в колгоспів, підприємств і установ 194690 центнерів зерна, 194810 ц картоплі, 104340 ц овочів, 217301 голову ВРХ, 289069 свиней, 242852 овець і кіз, 166015 коней... Вивезли в Німеччину 101367 сільськогосподарських машин, 150226 одиниць різноманітного сільськогосподарського інвентаря.

Знищили і вкрали в радянських громадян 38897 голів великої рогатої худоби, 3781 коня, 11673 голови овець і кіз, 43244 свині, 1121830 голів домашньої птиці, 18944 ц зерна..."¹²⁴

Ці узагальнені по області дані стосуються і Північної "Трансністрії" – території, що займала південні та південно-західні райони Вінниччини. Формально дане штучне адміністративно-територіальне утворення, як уже згадувалося, належало не Німеччині, а Румунії. Проте в *грабіжницьких посяганнях та безчиствах гітлерівці мало рахувалися із сателітами:*

"Інформаційна нота № 106 від 30 січня 1942 р.

...Інформуємо, що солдати німецької армії приїжджають на машинах з того боку Бугу і насильно забирають з колгоспів худобу і зерно. В с. Ярошенці... забрали 10 свиней і через Тиврів поїхали на Вінницю.

Командир жандармерії Могилева [-Подільського]"¹²⁵

"Шпиківській райуправі.

Пану претору.

Юліямпільська сільуправа доводить Вам до відома, – читаємо у рапорті примаря та секретаря села, – що 25.1.44 р. проїжджаючими німецькими частинами самоправно забрано із общини "Плугатар" овесу – 10 центнерів, зерна – 25 центнерів. Крім цього, забрано 4-х баранів..."¹²⁶

"1944 року, січня 26 дня.

Акт

Ми, нижче підписані староста Шкільняк В., шеф поліції Черній О., шеф общини "Албіна" Шкільняк К., свідок від селян Пікула Мехтодій, склали даний акт про те, що проїжджими німецькими військовими частинами з [складу] общини... забрано пшениці 2-го сорту 500 кг, жита – 260, ячменю – 1500, овесу – 2500 кг..."¹²⁷

Однак у грабежі окупованих територій, знуцанні над населенням не поступалися німецьким і румунські загарбники.

"Після того, як [вони] встановили свою владу до річки Буг, запанувала румунська нагайка... від Дністра до Бугу",¹²⁸ – повідується в архівному документі.

Прояви жорстокості та свавілля мали місце практично в кожному населеному пункті, що опинився під "протекторатом губернаторства" (Румунії).

У с. Болгані Піщанського району "...окупанти постійно били мирних громадян палицями і кулаками. Таких фактів дуже багато. Зокрема, трактористів Пилипа Юхимовича Патлачука, Павла Врасія, Василя Григоровича Редьку було побито до напівсмерті за те, що вони відмовились евакуювувати з села в Румунію трактори. Марка Сільвестровича Редьку – за те, що не давав румунам колгоспних коней. Юнаків Василя Бабича, Миколу Косована, Василя Заболотного, Миколу Бушека – за те, що вони виходили ввечерю на вулицю. Василя Картоки – за те, що не запросив на весілля румунського претора. Побиття палицями зазнали також присутні на весіллі гості та родичі... Протягом усього періоду окупації ставлення до населення було звиринним..."¹²⁹

В с. Батрацькому того ж району один із румунських загарбників любив прогулюватись сільськими вулицями з вівчаркою. Як тільки на його шляху траплялись люди, нацьковував на них собаку. Зокрема, нею спричинено серйозне каліцтво Гапісії Ткач... Були покусані інші сільчани.¹³⁰

"Однією з найбільш [ідіозних] постатей румунських насильників, – говориться в архівному документі, – був претор Могилівського району Оснача Октавіан, який систематично бив мирних громадян без будь-

якої причини. Зустрівши на шляху автомобіля перехожих радянських громадян, він вибігав з кабіни і бив їх палицею...”¹³¹

Пілдавалось постійному побиттю населення с. Великої Кісниці Ямпільського району. Крім того, румунські жандарми закували в кайдани 25-х мешканців села і ув'язнили їх у Ямпільській тюрмі, де невільники зазнавали жорстоких катувань.¹³²

Аналогічно вчинили окупанти з трьома жителями с. Піщанки, запроторивши їх у місцеву в'язницю. Тут безневинні люди піддавались не лише нещадним катуванням, але й загинули мученицькою смертю – їх спалили живими.¹³³

Після жорстокого побиття так само в січні 1944 року аналогічно було страчено в Рибницькій тюрмі мирних жителів с. Черномина Піщанського району Сафрона Івановича Савчука, Степана Мусійовича Даценка, Михайла Качанова та Йосипа Швеця,¹³⁴ а 17 березня 1944 р. – сім мешканців с. Студенної цього ж району: Антона Шпатаря, Василя Копильчука, Дениса Кушніра, Павла Задніпренка, Михайла Забранюка та ін.¹³⁵

У січні 1944 р. румунські жандарми затримали громадян с. Юрківки Шпиківського району Василя і Олексія Голубів. Обоє вороги розстріляли. Їхні трупи були виявлені згодом у присипаній соломною ямі поблизу жандармерії. Тоді ж вони розстріляли ще одного уродженця Юрківки – Дмитра Далеку. За антифашистське висловлювання...¹³⁶

Через нелюдські умови існування масово гинули на території Північної “Трансністрії” громадяни єврейської національності, що утримувались у численних гетто. Найбільша кількість цих своєрідних концтаборів (14) існувала в Копайгородському районі, 11 – Бершадському, 10 – Шаргородському, 8 – Могилів-Подільському, 7 – Тростянецькому, по 6 – в Крижопільському та Ободівському районах. Їхніми в'язнями були десятки тисяч людей – як місцеві євреї, так і насильно переміщені з Бессарабії та Буковини, а також ті, котрим вдалося втекти з німецької зони окупації Вінниччини. Відомі випадки, коли в гетто утримувались й українці – в основному особи, які мали змішаний шлюб. В бершадському гетто окупантами знищено 13870 в'язнів, в ободівському – 11 тисяч, у с. Печері Шпиківського району – 9989 (із них 166 дітей), у гетто Могилева-Подільського – 4394, Копайгорода – 2808, с. Вільшанки Крижопільського району – 1300 чол.¹³⁷ Заради справедливості слід відзначити, що причиною смерті невільників були не стільки розстріли, як різноманітні епідемії, що виявились результатом жахливих антисанітарних умов утримання в'язнів, а також голод, холод, виснаження від непосильної праці.

Нічим не поступались гітлерівцям румунські загарбники і в матеріальному спустошенні краю. Причому грабунок був чи не найголовнішим пріоритетом їхньої окупаційної політики.

Насамперед, нещадно грабувались діючі промислові підприємства і, особливо, колективні господарства.

Румунські окупанти, як і німецькі, зберегли колгоспну систему господарювання, проголосивши лише колгоспи общинами та замінивши їхні назви румунськими (так на вінницькій землі появились общини “Фурніка”, “Албіна”, “Плугатар”, “Вікторія”, “Ізбінда”, “Сальварія”, “Індруматорул”, “Сперанца” та ін.). Левова частка виробленої в них продукції вилучалась “губернаторством”. Населенню ж, тобто виробникам цієї продукції, залишались мізерні крихти, що було узаконено окупаційною владою на найвищому рівні.

Зокрема, згідно з наказами №№ 5, 18, 55, 67 губернатора “Трансністрії” Г. Алексяну, вирощені в 1942 р. зернові розподілялись таким чином: з наявного урожаю відмінсовувалось зерно на насіння, плюс 20 відсотків вираховувалось за сплату податків за “виділений” “губернаторством” навесні та розподілений між общинами насінневий фонд (при цьому індивідуальні власники за отримане насіння повертали “губернаторству” фактичну його величину із четвертинною надбавкою). Повністю вираховувався розмір натуроплати для контрольованих “губернаторством” МТС, “незалежно від того, чи були виконані технічні роботи повністю чи частково чи взагалі не виконувались машинами МТС, чи потерпів урожай від спеки, шкідників, стихійного лиха і т. д.”¹³⁸ Відмінсовувався фуражний фонд, 10 % вираховувалось на витрати адміністрації общини, 1 % – у фонд допомоги інвалідам, сиротам віком до 15 років та незаможним старикам. Те, що залишалось, розподілялось навпіл між “губернаторством” і общинами...

Через “низьку врожайність” вся пшениця та жито вилучались на користь “губернаторства”. Зерно цих культур замінялось кукурудзою, ячменем і просом у пропорціях відповідно 1 : 1 кг, 1 : 1,15 кг, 1 : 1,5 кг.¹³⁹ Населенню категорично заборонялось випікати білий хліб. Причому така заборона діяла ще з 6 листопада 1941 року.¹⁴⁰

Саме ж населення окупаційна влада повсюдно примушувала каторжно працювати, не переміщуючи його, на відміну від німців, з обжитих місць, тверезо зваживши на те, що південь Вінницької області – це чи не найкращі в Європі чорноземи, сприятлива зона для розвитку буряківництва, харчової промисловості, вирощування зернових культур; відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і змушувати їх виконувати невластиву для них роботу десь на румунських шахтах було б економічно невиправдано. Значно більший валовий прибуток можна було отримати, максимально експлуатуючи його саме за місцем проживання...

20 березня 1942 р. губернатор Г. Алексяну запровадив *обов'язкову трудову повинність* для жителів “Трансністрії”. Всі особи віком від 16 до 40 років мали “використовуватись на різних роботах воєнного

характеру, на роботах для установ і підприємств – громадських і приватних, а також на сільськогосподарських роботах екстреного характеру”.¹⁴¹

24 серпня 1942 р. він видав наказ, згідно з яким “всі особи чоловічої статі, котрі досягли 20 років [замість служби в армії]... в обов’язковому порядку [зараховувались] до “трудового війська” з метою “розвитку моралі” та створення нового “уявлення про працю”.¹⁴²

Проте, після відбуття строку, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормованим робочий день (причому для всього населення) був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як то посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Атмосферу, що панувала тоді, досить повно передає одне з розпоряджень місцевої влади:

“21.IV.42 р.

Претурі району Шпиків.

1. Програма для всіх службовців включно..., а також для всього населення. Праця на полі від 5 год. до 21 год., а там, де становище заставляє працювати вночі, використовувати нічний час, особливо місячні ночі.

2. Забороняються на 1 місяць усі весілля...

3. Забороняються недільні базари.

4. Прийом у претурі і префектурі з важливих справ буде мати місце тільки по неділях від 12 до 13 год.

[...]

6. Закриваються школи, а діти і вчителі будуть використані згідно розпоряджень...

Префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер”.¹⁴³

Масово залучалось населення, а також невільники численних гетто, до виконання інших робіт, що потребували значних затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від залізничної станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району.

“Яких тільки знущань не зазнавав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці”.¹⁴⁴

Крім зерна, худоби, птиці, продуктів харчування з общин постійно ввозились також трактори, комбайни, різноманітний реманент.

У 1943 р. румунські загарбники поставили за мету вивезти з общин взагалі все зерно. Згадуваний префект Тульчинського повіту полковник Лазер, зокрема, надіслав у підлеглі претури розпорядження, в якому йшлося:

“...3 березня 1943 року рапортуйте по телефону про кількість конфіскованого борошна і пшениці... Звертаю увагу, що з 8 березня не дозволяється мати в общинах, млинах будь-якої кількості пшениці та жита. Зерно має бути вивезене...”¹⁴⁵

Щоб максимально поживитися нагробаним збіжжям, а також враховуючи загрозливу ситуацію на фронті, восени того ж року румунські окупанти заборонили общинам проводити сівбу озимих культур.

За період окупації з одного лише Ямпільського району ними було забрано 87 тракторів, 39 вантажних автомобілів, 9 комбайнів “Комунар”, 4075 голів коней, 719 – волів, 2565 – корів, 4914 – свиней, 8046 – овець, 855 – лоша, 1880 – телят, 30946 – птиці, 1391 віз, 748 саней, 59265 ц зерна, 1600 ц цукру.¹⁴⁶

Із сусіднього Чернівецького району: 3000 т хліба, 10000 голів ВРХ, 5000 овець, 7500 свиней, 150 коней із племінних конеферм, 40 тис. голів птиці, 240 тракторів, 78 комбайнів, 120 сівалок, а також все майно у школах і лікарнях.¹⁴⁷

Крім організованого грабежу, здійснюваного цивільною окупаційною адміністрацією, існував і так званий “неорганізований”. Ним систематично займались військовослужбовці дислокованих у “Трансїстрії” військових частин, інших силових структур.

“23 квітня 1942 р.

Претору Шпиківського району.

...Повідомляємо, що в колгоспі ім. Шевченка с. Левківців 21 квітня, а також 22 квітня були румунські солдати з кавалерійської частини із с. Рахнів. Взяли в колгоспі 4 шт. поросят і 2 шт. ягнят. Подібні випадки бувають часто, коли приїжджають у колгосп і беруть самоправно без будь-яких документів.

Староста (підпис)”.¹⁴⁸

“...Маю честь донести пану претору про те, що 14/VII.42 року жандарми с. Юрківки зайшли в город общини і знищили посіану редьку, а також рвуть нещадно цибулю.

Староста общини с. Юрківки”.¹⁴⁹

“26 серпня 1942 р.

Таємно

Батальйону прикордонників Трансїстрії.

Маю честь донести до... відома, що солдати вашого прикордонного батальйону беруть із полів і садів зерно та виноград без всякого дозволу адмінорганів... Замість того, щоб охороняти багатство, вони крадуть його...

Префект губернії Могилева[-Подільського] Нестураш”.¹⁵⁰

“...2 червня 1943 р. о 10-й годині вечора на вівцеферму села Качмань приїхала підвода з двома озброєними солдатами. За заявою зав. фермою Ципіцького А. Р., солдати розігнали сторожів і зав. фермою, забрали з собою 4 штуки баранів і поїхали дорогою Юліямпіль – Шпиків...”¹⁵¹

“1944 року, місяця січня, 25 дня

Юрківська трудова община “Ізбинда”

Акт

Ми, нижче підписані шеф т/общини Лига Степан, зав. господарством общини Форманюк С. К., комірник общини Борщенко Яків, рахівник Гаврилов Павло, склали даний акт про те, що без дозволу Шпиківської районної претури взято самоправно і під силою зброї з магазину [складу] общини румунськими військовими частинами наступне: пшениці озимої – 390 кілограмів, вівса – 800 кілограмів, волову шкіру – 1 штуку...”¹⁵²

Особливо інтенсивно грабувалися общини напередодні відступу румуно-німецьких загарбників. Причому як румунами, так і німцями.

“...Цього акта складено про те, що з 10/1 по 21/1-44 р. перехідними [відступаючими] військовими частинами з юрківської общини “Сальварія” забрано: німецькими перехідними частинами – 700 кг вівса, четверо овець, румунськими перехідними частинами – 150 кг вівса і 150 кг ярової пшениці, евакуйованими поліціями – 240 кг вівса, Юрківською жандармерією – одного воза, двоє коней, німецькими та румунськими військами – 4 вози, 5 саней, 900 кг вівса, 200 кг ярової пшениці, 100 кг квасолі”.¹⁵³

В с. Жабокричі Шпиківського району “під час евакуації з-за Бугу” німецькою поліцією було забрано 1247 кг озимої пшениці, 1540 кг ячменю, 4500 кг вівса. На вимогу Торківського жандармського відділення видано по півтонни озимої пшениці та ячменю, тонну овесу.¹⁵⁴

Досить промовисті і такі архівні документи:

“1944 року, місяця січня, 26 дня.

Акт

Ми, що нижче підписані, шеф общини “Вікторія”... Колісник К., комірник Свирида Петро, рахівник Кравець Федір та член общини Ганюк Кирило, склали цього акта в нижчелідуючому: під час переїзду... румунськими частинами було забрано з общини одного воза, пару коней, три пари упряжі та 15 центнерів вівса, німецькими частинами було забрано 10 центнерів вівса, 4 центнери ячменю. 250 кілограмів зерна забрано німецькою поліцією, що евакуйовалась...”¹⁵⁵

“14 січня 1944 р.

Община “Індруматорул” с. Рахни

Ми, нижче підписана комісія у складі старости села Костишена Т., нач. поліції Кубенка О., сільагронома Михальського Ф., шефа общини Мазура М., завгоспа Гончарука К., зав. складом Саванжі Т., склали даний акт про те, що по господарству під час пересування німецьких військ і евакуйованих забрано самоправно зерна: пшениці ярової – 1000 кг, пшениці озимої – 3500 кг, жита – 900 кг, ячменю – 8800 кг, вівса – 15000 кг, гороху – 200 кг, проса – 100 кг. Крім того забрано: котлів чавунних – 1 шт., возів кінських – 9 шт., возів волячих – 1 шт., бестарок кінських – 1 шт., гарбів кінських – 1 шт., гарбів волячих – 2 шт., саней – 17 шт., стовпів – 22 шт., балок – 8 шт., стропил – 16 шт., лат – 20 шт., лошат – 24 шт., посторонків – 128 шт., шлей – 67 штук... Румунською військовою частиною забрано коней – 8 шт.”¹⁵⁶

Протягом усього періоду окупації *нещадно грабувалося цивільне населення.*

15 вересня 1942 р. з'явився наказ № 83, в якому йшлося:

“Ми, Іон Антонеску, Маршал Румунії і Головнокомандуючий військами, представлений професором Г. Алексяну, Цивільним Губернатором Трансністрії..., наказую:

ст. 1. Із дня опублікування даного наказу реквізуються всі чоловічі валянки, що належать мешканцям на просторі Трансністрії.

[...]

ст. 7. Ті, які не підкоряться цьому наказу, караються заточенням у табір від 6 місяців до 1 року і штрафом від 100 до 300 РККС [рейхсмарок].

Це покарання застосовується і до тих, хто різного роду способами намагатиметься пошкодити валянки, що підлягають реквізиції...”¹⁵⁷

Однак вилучались не лише валянки. Забиралась худоба, птиця, насіння, теплі речі, реманент. 17 травня 1943 року, наприклад, префект Тульчинського повіту зобов'язав претора Шпиківського району “реквізувати в населення всю цибулю і використати її як насіння”.¹⁵⁸

В кінці 1943 р. в населення “Трансністрії” масово забирались мішки, “незалежно від їхнього фізичного стану”.¹⁵⁹

Крім реквізицій такою ж узаконеною формою пограбування були податки (форми грабінництва румунських окупантів у переважній більшості повторювали форми пограбування німецьких загарбників).

Зокрема, здирицькими натуральними податками, що їх окупанти називали “заготівлею”, обкладалось усе без винятку сільське населення, якому дозволялось мати невелике домашнє господарство. Ось що саме належало здавати “губернаторству” мешканцям населених пунктів “Трансністрії” (наказ № 66 від 5 червня 1942 р.):

“...а) Яйця

Господарства, котрі мають на 15 червня 1942 р. до 15 курей, що несуться, здають 100 яєць.

Господарства, котрі мають більше 15 курей, здають від кожної курки ще плюс 10 яєць.

б) Птиця

Господарства, які мають 10 курей, здають 1 курку, від 11 до 20, [здають] 3 курки, від 21 до 25 – курок, більше 25-и – 10 курок.

Господарства, які мають гуси і качки, здають по 2 гуски чи качки за кожні 10.

в) Молоко

Сім'ї, які складаються з чоловіка і жінки, здають 300 літрів від корови у рік, сім'ї з дітьми – 150 літрів.

г) Овеча бринза

Ті, хто мають вівці, здають по 8 кг бринзи за кожну вівцю.

д) Мед

(вулик рамковий – 3 кг, примітивний – 1 кг).

е) М'ясо свиняче

(за кожну зарізану свиню – суму вартості 5 кілограмів свинячого м'яса).

...Господарства, котрі не мають курей, зобов'язані купити і здати примарії 100 яєць.

...Невиконання... вважається економічним саботажем і карається відправленням у табір на роботу від 1 до 6 місяців”.¹⁶⁰

Кількість та види податків постійно зростали. Вони непосильним тягарем лягали на плечі поневоленого населення.

За несплату податків передбачалося невідворотнє покарання. Так, за невиконання денної норми молокоздачі у громадян с. Сільниці Василя Шимчишина, Ганни Мазур, Кирила Кришталія, Дениса Вибиваного, Ладислава Ренутка, Мусія Заремби забрано корови.¹⁶¹ За нездачу молока було забрано корови в 11 громадян с. Великої Вулиги, в 47 громадян с. Сліди.¹⁶² В мешканців с. Слободи-Матейківської М. С. Муляра, Т. С. Ковалю, О. В. Войтюка відібрано корови, С. Є. Цвет – хустки, гуси, півня, 5 метрів полотна, А. Л. Криворучка – плащ, чоботи, валянки, М. А. Грабовського – свиню та 120 кг пшениці, в мешканців с. Мальчівців А. С. Балабана – корову, С. А. Севастьянова – теля, свиню, 2 центнери хліба, 2 відра, костюм, 10 гусей, М. А. Криворучка – плащ, чоботи, валянки.¹⁶³

Повсюдно застосовувалися штрафи. Ними карали за найменшу “провину”.

Мешканці Вінниччини Петро Городинський, Григорій Петриченко, Хома Горанський, Іван Шинкаренко були оштрафовані на 144 німецьких марки за порубку в лісі семи молодих деревець.¹⁶⁴ Олександр Моричереда, Єфрем Зозуля, Олександр Черевичний, Петро Марценюк, Олександр Стрільчук із с. Кинашева – на 50 марок кожен за те, що осмілились пасти своїх волів у лісосмузі, а Килина Шитина, Олена Калінська, Мотря Глуха із с. Стоянів – по 5 марок за те, що вирвали кілька цукрових буряків на общинному полі...¹⁶⁵

На 50 марок оштрафовувались громадяни, які, не виконавши плану молокоздачі, продали корову, на 20 марок – які не здали встановленої кількості яєць.¹⁶⁶

Внаслідок такої політики окупаційної адміністрації місцеве населення було доведено до голодного існування.

“Пану претору Шпиківського району

від Петрашівської общини [*Не пізніше лютого 1943 р.*]

Рапорт

Доводимо до Вашого відома про те, що наша община перебуває в неблагополучному стані:

1. Саме тягло сильно вихудле через відсутність достатньої кількості зерно кормів для коней.

[...]

3. Вихід на роботу членів общини дуже поганий, основною причиною тут є нестача хліба. По нашому селу 40 % населення не має що їсти...

Староста села

Сільагроном

Шеф общини”.¹⁶⁷

“16.4.1943 р.

Пану претору

Прохання

Через те, що в общині “Ізбинда” села Зведенівки нараховується 60 % членів общини, які на сьогодні не мають що їсти і це позначається на виконанні сільськогосподарських робіт, просимо пана претора дати дозвіл на видачу їм кукурудзи в качанах у кількості 1730 кілограмів, яка є в общині із власного врожаю.

Шеф общини

Рахівник”.¹⁶⁸

“8 вересня 1943 р.

Пане префект

Я, нижче підписана Байдак Олена, жителька с. Рахни Шпиківського району, прошу задовольнити моє прохання – надайте матеріальну допомогу, так як я живу у дуже важкому становищі. Чоловік мій

репресований і висланий у Сибір на каторжні роботи в 1937 р. Я залишилась з 5-а малими дітьми та старою матір'ю у найманій квартирі без всяких матеріальних засобів на існування..."¹⁶⁹

Та годі було сподіватися на допомогу:

"28.X.43

Старості с. Рахнів Лісових.

Оголосить громадянці вашого села Байдак Олені, що через відсутність у районі відповідних фондів, ніякої допомоги їй надати неможливо.

Претор району".¹⁷⁰

Про пограбування мешканців Вінниччини румунськими окупантами повідується у численних інших архівних документах. Вони, зокрема, засвідчують, що в Шпиківському районі в другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р. в населення було забрано 51762 літри молока, 972210 шт. яєць, 3369 курей, 117 гусей, 108 качок, 2380 кг свинини, 17335 кг вершкового масла.¹⁷¹ В Ямпільському районі за період окупації відібрано в його мешканців 77 корів, 111 телят, 200 свиней, 140 овець, 28000 гол. птиці, 1698 ц зерна.¹⁷²

В с. Каєтанівці Крижопільського району окупаційною владою "...в грудні 1941 р. була створена "комісія", яка вилучала в людей хліб, свиней, телят. У травні 1942 р. в селі з'явилися 2 жандарми. [Вони] забирали в селян речі із сундуків і казали, що беруть воєнне майно... В 1942 р., коли фашистських окупантів діймала зима, видали закон, що кожен селянин... повинен дати пару рукавиць і пару панчо, забирали силою у селян валянки, кожухи і все це відправляли на фронт чи віддавали в свою жандармерію... Протягом окупації наклали на село величезні податки, яких виконати було не можливо. За невиконання забирали корови... В 1943 р. почали вивозити в Румунію все насіння, сільськогосподарське знаряддя і тягло. У вересні [того ж року] заборонили сіяти озимі культури, а в грудні – арештували чотирьох чоловіків-спеціалістів і відправили в Румунію..."¹⁷³

До пограбування Вінниччини, безчинств над її населенням, щоправда, у значно меншій мірі, був причетний й інший сателіт гітлерівської Німеччини – хортистська Угорщина. Її війська протягом всієї війни дислокувались у різних регіонах України. Ряд військових частин у різний час перебували на території області, заявляючи про себе розбійницькими операціями.

"Вночі 8 грудня 1941 року в колгоспі імені Нечая села Ново-Миколаївки [Немирівського району] з'явився автомобіль з мадярськими солдатами. Вони арештували сторожів і самоправно забрали із колгоспної свиноферми 5 свиноматок та 9 підсвинків, після чого виїхали в Немирів, не залишивши ніяких документів про вилучення свиней. Це вже другий випадок самоправства з боку мадярських солдатів..."¹⁷⁴

Але, як виявилось, не останній. Того ж місяця аналогічним чином із згадуваного господарства ними було забрано ще 11 свиноматок, 7 поросят, одного вола, 2 телиці, а 20 січня 1942 р. – 4 свиноматки, 7 поросят, 2-х бичків.¹⁷⁵

"...18 червня 1943 року в с. Блажіївці [Самгородоцького району] для розправи над населенням за відмову їхати на роботу в Німеччину з'явився каральний загін. О 3-й годині ранку село було оточене мадярами... Усім, хто відмовлявся [від "вербування"], палили хати. Всього цього дня було спалено 13 хат, забрано із села 70 чол., а також, як штраф, 50 корів..."¹⁷⁶

Проте грабували, вбивали, мучили не лише вони. Прагнули не відстати від загарбників і *колабораціоністи*.

"13 квітня 1943 р. в село [Кивачівку Теплицького району] приїхав загін козаків і арештував 13 радянських активістів. Козаки били їх і знущалися над ними. Того ж дня 3-х чоловік із числа арештованих вони розстріляли по дорозі Кивачівка – Скарженівка..."¹⁷⁷

У січні 1944 року в с. Рахнах-Лісових Шпиківського району під загрозою застосування зброї козаками було відібрано в місцевому господарстві 500 кг вівса, 4 вівці, один віз та упряж, двоє саней, понад 20 курей.¹⁷⁸

"...Третього січня 1944 року, маскуючись, у білих халатах, рушив на село [Копіївку Дашівського району]... загін власівців... Непрохані гості не застали в селі нікого, крім 20-и стариків, котрі не могли втекти. [Запроданці] розсипалися по хатах, почали грабувати, що їм подобалось, а стариків, на випадок загрози [втрат у своїх рядах], зачинили, як заручників. Пробувши в селі до 6 січня та забравши все цінне, вони вирушили на Дашів, відпустивши при цьому заручників додому..."¹⁷⁹

До кінця окупації нацистські загарбники, їхні сателіти та прислужники сіяли смерть на багатотраждальній вінницькій землі, глумилися над нею, розоряли, грабували.

¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 13 зв.

² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 69.

³ *Волошенюк І.* Пронизливий зойк війни // Дзвони пам'яті: Художні та документальні твори. – Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей / Упорядн.: М. Ф. Каменюк та ін. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 20.

⁴ Там само; - С. 21.

⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 23, 23 зв.; *Бень А.* Чорний сніг на Різдво // Дзвони пам'яті... - С. 30 – 37.

⁶ *Гордійчук П.* І сивіли тумани // Дзвони пам'яті... - С. 62.

⁷ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 168.

- ⁸ *Ткачук П.* Хмари над селом // Дзвони пам'яті... - С. 27.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само; - С. 25.
- ¹¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1245, арк. 148.
- ¹² Там само; - Арк. 148 зв.
- ¹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 7.
- ¹⁴ Там само; - Арк. 59.
- ¹⁵ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 11, 15.
- ¹⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33, арк. 22.
- ¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 17 зв.
- ¹⁸ Там само; - Арк. 14 зв.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 13.
- ²⁰ Там само; - Арк. 8.
- ²¹ Там само; - Арк. 7.
- ²² Там само; - Арк. 8.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 467.
- ²⁴ Там само; - Спр. 10, арк. 220.
- ²⁵ Там само; - Спр. 13, арк. 259.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 19.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 359.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38а, арк. 15.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 10.
- ³⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 19.
- ³¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 30 зв.
- ³² ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 385.
- ³³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 53.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 10, арк. 277.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 10.
- ³⁶ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3.
- ³⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 340.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 13 зв.
- ⁴² *Гордійчук П.* І сивілі тумани // Дзвони пам'яті... - С. 61.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.
- ⁴⁵ *Гальчак С. Д.* “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2004. – С. 234.
- ⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 14.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41.
- ⁴⁸ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1.
- ⁵² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 12.
- ⁵³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 33.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 14.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 11.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 6 зв.
- ⁵⁸ *Dallin A. J.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Dusseldorf: Droste Verlag, 1958. – S. 447.
- ⁵⁹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.
- ⁶¹ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – С. 26: з посиланням на: Нюрнбергский процесс. – Т. 7. – С. 436.
- ⁶² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 46.
- ⁶³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 7.
- ⁶⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103.
- ⁶⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 16.

- ⁶⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 14.
- ⁶⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 13.
- ⁶⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 69.
- ⁶⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 30 зв.
- ⁷⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ⁷¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 24.
- ⁷² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 61.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
- ⁷⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 11.
- ⁷⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 56 зв.
- ⁷⁶ ДАВО, ф. Р – 2355, оп. 4, спр. 60, арк. 10.
- ⁷⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 99, 100.
- ⁷⁸ Там само; - С. 122.
- ⁷⁹ Там само; - С. 246.
- ⁸⁰ Там само; - С. 277.
- ⁸¹ Там само; - С. 426, 427.
- ⁸² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 8.
- ⁸³ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 460.
- ⁸⁴ Там само; - С. 477.
- ⁸⁵ Там само; - С. 637.
- ⁸⁶ Там само; - С. 670.
- ⁸⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 8.
- ⁸⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 7.
- ⁸⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 15.
- ⁹⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 33.
- ⁹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 9.
- ⁹² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14 зв.
- ⁹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 24.
- ⁹⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 60.
- ⁹⁵ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.
- ⁹⁶ ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
- ⁹⁷ “Зелена папка” – програма економічної експлуатації загарбаних радянських територій. Вона стала продуктом діяльності Східного штабу економічного керівництва, створеного спеціально для розробки системи економічної експлуатації захоплених територій СРСР.
- ⁹⁸ Internationaler Militärgerichtshof in Nürnberg. – Band VIII. – S. 31.
- ⁹⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RW 19. – Nr. 738.
- ¹⁰⁰ Безсмертя... – С. 185.
- ¹⁰¹ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. – Nürnberg, 1947 – 1949. – Bd. XXXIX. – S. 432.
- ¹⁰² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 50, 51.
- ¹⁰³ ДАВО, ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 4, 5.
- ¹⁰⁵ Там само; - Арк. 13.
- ¹⁰⁶ ДАВО, ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 125.
- ¹⁰⁷ Нове життя (м. Козятин). – 1942. – 15 серпня.
- ¹⁰⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 56.
- ¹⁰⁹ ДАВО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 36.
- ¹¹⁰ Там само; - Арк. 24.
- ¹¹¹ Там само; - Арк. 8.
- ¹¹² ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 36.
- ¹¹³ ДАВО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 57.
- ¹¹⁴ ДАВО, ф. Р – 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
- ¹¹⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 5 зв.
- ¹¹⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14 зв.
- ¹¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 53.
- ¹¹⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 8.
- ¹¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 41.
- ¹²⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 42.
- ¹²¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 9.
- ¹²² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 56.
- ¹²³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ¹²⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.
- ¹²⁵ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 29.

- 126 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 45.
- 127 Там само; - Арк. 27.
- 128 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 6 зв.
- 129 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 13, 13 зв.
- 130 Там само; - Арк. 7.
- 131 ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 96, арк. 5.
- 132 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 11 зв.
- 133 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 5 зв.
- 134 Там само; - Арк. 41.
- 135 Там само; - Арк. 39.
- 136 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 37.
- 137 *Гальчак С. Д.* Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині... – С. 13, 14.
- 138 ДАВО, ф. Р - 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20.
- 139 Там само.
- 140 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 276.
- 141 Безсмертя... – С. 183.
- 142 Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. – Інвент. № 3697.
- 143 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431.
- 144 ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 7, арк. 22.
- 145 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 19, арк. 51.
- 146 ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 16, арк. 131, 132.
- 147 Там само; - Арк. 130.
- 148 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 316.
- 149 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 10.
- 150 ДАВО, ф. Р - 2966, оп. 2, спр. 24, арк. 7.
- 151 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 186.
- 152 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 29.
- 153 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 48.
- 154 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 64.
- 155 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 36.
- 156 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 4 - 7.
- 157 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 117, 118.
- 158 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97.
- 159 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 4, арк. 953.
- 160 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19.
- 161 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 723.
- 162 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 4.
- 163 ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21; 36.
- 164 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14.
- 165 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 99.
- 166 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 751.
- 167 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196.
- 168 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 116.
- 169 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 405, 406.
- 170 Там само.
- 171 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 138, арк. 85.
- 172 ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 16, арк. 132.
- 173 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 51.
- 174 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 438.
- 175 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 74, 75.
- 176 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 6 зв.
- 177 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 33, арк. 26.
- 178 ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 24.
- 179 ДАВО, ф. Р - 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

БОРОТЬБА НАРОДНИХ МЕСНИКІВ

Хоч перемога над ворогом, насамперед, кувалася на фронті, *вагомий внесок у визволення Вінниччини народних месників – радянських партизанів, учасників партійно-комсомольського патріотичного підпілля*. Практично з встановленням окупаційного режиму вони не давали спокою супостатам, дестабілізували ворожий тил, що нерідко змушувало загарбників, за визнанням начальника генерального штабу сухопутної армії Німеччини Г. Гудеріана, використовувати “для боротьби з партизанами цілі з’єднання, які були вкрай необхідні на фронті”.¹

Особливий активізації **партизанського руху** в період визволення області від нацистських загарбників сприяла поява в ній *Вінницького партизанського з’єднання*.

Утворене воно 22 лютого 1943 р. на базі партизанських сил Сумщини спершу як об’єднаний партизанський загін Сумської області. До його складу тоді ввійшли загони “За Батьківщину” № 3, “Червоний” № 5, ім. Й. В. Сталіна № 8, які загалом налічували понад 430 чол. Після переходу на Правобережну Україну об’єднаний партизанський загін Сумської області 16 червня 1943 р. був перейменований на партизанське з’єднання. Завдання, що ставили перед ним ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху (УШПР), – бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність на цій території. Командиром спершу об’єднаного загону, а потім партизанського з’єднання, був призначений І. Я. Шушпанов, комісаром – начальник Сумського обласного штабу партизанського руху Я. І. Мельник. Оскільки при з’єднанні знаходились утворений в листопаді 1942 р. рішенням ЦК КП(б)У підпільний обком партії та штаб партизанського руху на Вінниччині на чолі з Д. Т. Бурченком, його не називали інакше як Вінницьке, хоч офіційна назва – Вінницьке партизанське з’єднання – була затверджена постановою ЦК КП(б)У від 25 липня 1944 р. вже після його розформування.

Організаційна структура з’єднання включала командування, штаб з головрозвідкою, саперно-оперативною групою, радіовузлом, відділом пропаганди з друкарнею і редакцією газети, санітарною і господарською частинами, комендантським взводом, бойові підрозділи – партизанські загони, які поділялись на стрілецькі групи і відділення. У загонах були підривні групи, взводи кінної розвідки.

Основним районом бойових дій з’єднання визначалась Вінниччина. Але оскільки вона, через наявність на її території ставок А. Гітлера і Г. Герінга була перенасичена відбірними охоронними військами та численними іншими ворожими збройними формуваннями, закріпитися тут під час першого рейду (18 червня – 25 серпня 1943 р.) з’єднанню не вдалося. З важкими боями воно відійшло в лельчицькі ліси Поліської області Білорусі. Тут відбулася зміна його керівництва: командиром став полковник Я. І. Мельник, комісаром – Д. Т. Бурченко.

11 жовтня 1943 р. партизани у складі трьох загонів виступили в новий рейд, прямуючи до південно-західних районів Житомирської області, щоб звідти вийти на Вінниччину. Під час рейду за рахунок нового поповнення з’єднання (станом на 12 грудня 1943 р.) зросло на 2 партизанських загони: ім. М. С. Хрущова та ім. В. М. Молотова, загальною чисельністю 250 чол.

За місяць перед цим, 14 листопада, воно отримало вказівку УШПР про негайний вихід на лінії Шепетівського залізничного вузла і шосе Рівне – Корець, однак 20 листопада 1943 р. ЦК КП(б)У зажадав від командування з’єднання продовжити рейд на територію Вінницької області, об’єднати під єдиним керівництвом діючі там місцеві партизанські загони, організувати масові диверсії в районі Жмеринського залізничного вузла.

На початку 1944 р. воно досягло Вінниччини. 2 січня його загони в районі с. Широка Гребля переправились через р. Південний Буг, розташувались в населених пунктах Літинського району Осолінці, Миколаївці, Майдані Курилівському, Бруслинові.²

На той час основна маса партизанських сил області дислокувалася в Чорному та Шабелянському лісах. Найбільшими формуваннями народних месників були партизанське з’єднання ім. В. І. Леніна та 2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна.

Особливо великим послужний список виявився у *2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна*. Відлік своєї бойової біографії вона вела з 26 жовтня 1941 року. Тоді на базі партійної організації Теплицького району був створений партизанський загін під командуванням А. Г. Кондратюка. В його рядах на початковому етапі налічувалось всього 10 чол. На рубежі 1942 – 1943 рр. загін виріс до 35 осіб і був названий ім. В. І. Леніна.

У серпні 1943 року в розташування загону прибула організаторська група представництва Українського штабу партизанського руху на чолі з І. Д. Мединським, який мав завдання вивчити стан партизанського руху в регіоні. Після встановлення зв’язку загону ім. В. І. Леніна з представництвом УШПР один із його керівників полковник О. М. Асмолов, враховуючи наявність потенційних можливостей для розгортання боротьби народних месників, доручив І. Д. Мединському та А. Г. Кондратюку організувати потужне партизанське формування.

На початку вересня 1943 р. воно було створене і дістало назву “Партизанське з’єднання № 44”, а з 11 жовтня 1943 р. – 2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна. У бойовий склад бригади увійшли спочатку партизанські загони ім. В. І. Леніна (657 осіб), “За Батьківщину” (200 осіб), ім. С. М. Кірова (254 особи), всього 1111 бійців. Незабаром на базі загонів були розгорнуті полки: 1-й полк ім. В. І. Леніна (командир К. Т. Яцюк, комісар М. С. Пересулько), 2-й полк “За Батьківщину” (командир Г. О. Рибаченко), 3-й полк ім. С. М. Кірова (командир М. М. Кореневський, комісар М. І. Щербаків). Командував бригадою А. Г. Кондратюк,

комісаром був І. Д. Мединський. У листопаді – грудні 1943 р. із бригадою взаємодіяв окремий партизанський загін “Іскра” (командири Б. К. Бабенко, Г. С. Кулагін).

Підрозділи бригади дислокувались у Шабелянському лісі та діяли в Іллінецькому, Дашівському, Немирівському, Гайсинському та інших суміжних з ними районах Вінницької області.³

При бригаді діяв ще один Вінницький підпільний обком партії (офіційно: міжрайонний комітет КП(б)У), який протягом 1942 – 1943 рр. фактично здійснював керівництво підпільно-партизанським рухом на значній території Вінниччини. Спершу, до трагічної загибелі, його очолював А. К. Микитенко – до війни – старший агроном Теплицького райземвідділу, залишений Вінницьким обкомом КП(б)У для організації підпільно-партизанського руху, пізніше – М. С. Корнійчук. Починаючи з листопада 1943 р., він іменувався підпільним комітетом КП(б)У Вінницької області. До його складу входили члени ВКП(б) М. С. Корнійчук (секретар), Г. О. Рибаченко, А. Г. Кондратюк, М. С. Пересунько, В. С. Зенкін, І. Д. Мединський, К. Т. Яцюк, Г. Д. Гаврищук, Майданюк та Пономаренко.⁴

На початок 1944 р. бригада разом із загonom “Іскра” налічувала в своєму складі 2964 бійці.⁵

7 січня 1944 р. вона з’єдналася з наступаючими частинами Червоної армії⁶ і була розформована. Загін “Іскра” реформований, доозброєний; представництвом УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту переправлений у квітні 1944 р. через лінію фронту на територію Станіславської (тепер Івано-Франківської) області, де був знищений противником.⁷

За період бойової діяльності, починаючи з перших партизанських загонів і кінчаючи власне бригадою, нею було проведено 72 бойові операції. У боях знищено 4250 ворожих солдатів і офіцерів та зрадників Батьківщини, 124 паровози, 1800 вагонів,⁸ 10 танків, 11 бронемашин, літак, 9 залізничних, 5 шосейних мостів.⁹

Партизанами було роздано населенню: хліба – 4000 тонн, цукру – 130 тонн, великої рогатої худоби – 3440 голів, свиней та овець – 20000 голів, коней – 2100.¹⁰

Велика увага надавалась агітаційно-пропагандистській та масово-політичній роботі серед населення, яка підривала засади окупаційного режиму. Вона велася в формі розповсюдження друкованої продукції, проведення мітингів, зборів та бесід з мешканцями населених пунктів, через які проходили партизанські загони. Так, у грудні 1943 р. на території області розповсюджувалась підготовлена політвідділом бригади листівка, котра закликала: “Не гаючи ні хвилини, добувайте зброю, ідіть у партизани! Не давайте німцям вивозити хліб, виганяти худобу, знищувати народне добро! Це ваш обов’язок перед радянським народом. Цього вимагає від вас Батьківщина”.¹¹

1 січня 1944 р. вийшов перший номер газети “Партизанська правда” – орган командування та політвідділу бригади. Її редактором був відомий український письменник, уродженець с. Андрушівки Плисківського (теперішнього Погребищенського) району В. О. Речмедін.¹²

Ця діяльність не тільки спонукала місцевих жителів до участі в заходах, спрямованих на протидію у всіх формах нацистській політиці в краї, але й залучала до збройної боротьби із загарбниками. Цьому сприяли також споконвічний патріотизм подолян, їхня нескореність ворогам, посилення терору німецької окупаційної влади проти широких верств поневоленого населення.

Характерно, що саме із зверненням до мешканців області розпочав свої кроки на Вінниччині підпільний обком КП(б)У, очолюваний Д. Т. Бурченком.

“...За два останні тижні в жорстоких боях Червона Армія звільнила більшу частину Київської, Кіровоградської областей, майже всю Житомирщину, розпочалось звільнення районів Вінницької, Кам’янець-Подільської та Рівненської областей. Фронт наблизився безпосередньо до ваших хат. Пам’ятайте, товариші, що перемога сама не приходить, її треба завойовувати в жорстокій боротьбі, – говорилося в ньому. – ...Ми, радянські партизани, закликаємо Вас у свої лави. Беріть у руки зброю і ставайте на боротьбу з ворогом... Кожен вбитий німець, кожен зрваний ешелон, розбита машина, спалений міст і склад зменшує силу ворога... Не давайте німцям вивозити людей і народне добро... Перемога буде за нами...”¹³

У порівнянні з 2-ю партизанською бригадою ім. Й. В. Сталіна партизанське з’єднання ім. В. І. Леніна мало дещо менший бойовий стаж.

На початку лютого 1943 р. в районі Чорного лісу група павлівських підпільників (Калинівський район) на чолі з комсомольцем (до війни – студентом Вінницького педагогічного інституту) П. Т. Кугаєм (Довганем) перейшла до партизанської боротьби і через деякий час перетворилась на партизанський загін ім. В. І. Леніна чисельністю 25 осіб. Спершу загін очолював член ВКП(б) з 1919 р. полковник Червоної армії В. М. Мессарош, згодом – П. Т. Кугай. Комісаром був обраний уродженець с. Павлівки комсомолець П. К. Волинець.

Це про них, калинівських партизанів, 27.05.1943 р. з тривогою доповідав начальнику особистої охорони А. Гітлера Й. Ратенхуберу начальник охоронної групи “Схід” таємної польової поліції, що охороняла ставку “Вервольф”, унтерштурмфюрер СС К. Данер:

“...За встановленими даними та повідомленнями СД м. Вінниці в 20 км від споруди “Вервольф” бандити здійснюють напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу. Бандитські групи діють також і в районі Янева, Турбова, Медвідки, Калинівки...”¹⁴

За рахунок залучення до боротьби з окупантами патріотично налаштованого населення загін ім. В. І. Леніна протягом вересня 1943 р. збільшив свою чисельність з 70 до 400 осіб. 23 листопада 1943 р. на

базі загону створюється партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна. Його командиром став І. С. Мичковський, комісаром – Д. Д. Садовник (Васильєв). До початку 1944 р. у ньому налічувалось уже понад 800 партизанів.¹⁵

4 січня 1944 р. між ним і з'єднанням під командуванням полковника Я. І. Мельника було встановлено безпосередній взаємозв'язок.

Оскільки значна частина партизанів з'єднання ім. В. І. Леніна була погано озброєна і не забезпечена боеприпасами, його командування при наближенні фронту до Вінниці прийняло рішення повести загопи назустріч Червоній армії, щоб потім влитися в її ряди. Рейдуючий Вінницький підпільний обком КП(б)У, що мав великі повноваження щодо керівництва підпільно-партизанською боротьбою в регіоні, не погодився з ним. Він поставив перед з'єднанням ім. В. І. Леніна завдання діяти разом із партизанами Я. І. Мельника і виступити в рейд по території області. В свою чергу І. С. Мичковський та Д. Д. Садовник (Васильєв) не погодились із рішенням обкому партії, через що 5 січня 1944 р. були відсторонені від командування.

З'єднання підпорядковувалось обкому КП(б)У, в той же час продовжувало залишатись як самостійно діюче формування. Його тимчасово очолив заступник командира з'єднання полковник С. А. Ягонсен.

8 січня 1944 р. Український штаб партизанського руху дав згоду на призначення командиром партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна М. І. Владимириова – до цього начальника штабу з'єднання Я. І. Мельника, комісаром – В. Є. Нижника – секретаря Вінницького обкому КП(б)У.

У бойовому складі з'єднання налічувалось 7 партизанських загонів.

Одним із провідних був загін ім. М. О. Щорса під командуванням Т. М. Шкрабоцького – талановитого організатора і мужньої людини. Це він влаштував втечу з 45-го Вінницького заводу по ремонту автомашин 120-и радянських військовополонених. Колишні бранці отаборилися в П'ятничанському лісі під Вінницею. Зброю добували, організовуючи засідки на шосейних дорогах. Значну роль у становленні загону відіграли старший політрук О. Т. Пархоменко, котрий став комісаром партизанського формування, а також М. Стадник, М. Ботвінко, С. Олійник, Г. Єрмаков, І. Морозов та ін. Народні месники вивели з ладу Староприлуцький маслозавод, залізничні станції Гуменна й Козинці, пустили під укіс декілька ворожих ешелонів на перегонах Калинівка – Янів та Гуменна – Турбів.

У вересні 1943 року активними діями заявив про себе загін ім. І. Богуна, що виріс на базі Вінницької підпільної організації, очолюваної членом ВКП(б) Ю. Т. Посвятенком. Тривалий час ця група патріотів займалася розповсюдженням листівок, відозв, які вона одержувала з підпільної друкарні "Україна".

Та ось, нарешті, вдалося роздобути зброю. Ю. Т. Посвятенко ще з одним підпільником, котрий працював шофером, запросили трьох поліцаїв, що запопадливо служили новій владі і брали участь у каральних акціях, покататися на машині. Запроданцям дорого обійшлася прогулянка – біля села Сальника Калинівського району їх обеззброїли і знищили. А кількома днями пізніше вінницькі патріоти на вулиці Свердлова забрали у патрульних ще дві гвинтівки. Після цього вони отаборилися в лісі Стрижавського лісництва. Здійснювали спочатку дрібні операції, а в середині листопада увійшли до складу з'єднання ім. В. І. Леніна. Командиром богунівців був Ю. Т. Посвятенко, а комісаром – його ровесник двадцятишестирічний політрук К. Д. Кузнецов.

Загін ім. В. І. Чапаєва очолював П. Т. Кугай, за плечима якого був чималий досвід підпільної і партизанської боротьби. Юнацький запал і неабияка хоробрість командира чудово поєднувались із розсудливістю комісара загону – ветерана партії О. С. Миронюка. Підрозділ, яким вони командували, був сформований на базі Літинської підпільної групи М. Н. Свічкалапа.

На початку січня 1944 р. чапаєвці влаштували "полювання" на ворожий транспорт, який з наближенням фронту інтенсивно рухався по шосе Хмільник – Калинівка. Для засідок вони обрали ділянку дороги, що проходила через Уладівський ліс. 2 січня партизани знищили чотири автомашини, а через три дні захопили легковий автомобіль і приїхали в ньому у розташування з'єднання.

Неабиякою силою на той час став загін імені Сталіна, який виник у Жмеринському районі. В середині листопада 1943 р. колишні оточенці командири-червоноармійці В. Ф. Слюсаренко та С. Т. Марченко привели в Чорний ліс тридцять вісім бійців. Група була високоорганізованою, прагнула до бойових дій і швидко переросла в загін. Лише в останній день 1943 року під час розгрому ворожої автоколоні на шосе Вінниця – Бар між селом Пултівці і Демидівським лісом загін знищив 220 гітлерівців, спалив 50 автомашин і 4 мотоцикли, захопив кулемет, 17 автоматів, 40 гвинтівків і 20 тисяч патронів.

Три інші підрозділи – загін ім. У. Кармелюка (командир А. С. Шевляков, комісар Г. П. Федоров), загін № 6 (згодом – ім. М. С. Хрущова) (командир О. В. Кокарев, комісар П. І. Басалаєв) та загін ім. О. В. Суворова (командир К. Ф. Вальчук, комісар К. І. Чернявський) – виникли безпосередньо при штабі з'єднання. Перший з них, загін ім. У. Кармелюка, який забезпечував охорону партизанського табору, брав участь у диверсіях та боротьбі із зрадниками й шпигунами, уже утвердився як бойова одиниця. Тим часом два інших лише ставали на ноги. Суворовці мали 43 гвинтівки, 2 автомати, 12 обрізів, решта (15 бійців) ще не здобули зброї. А в загоні ім. М. С. Хрущова беззбройних було більше половини. Та, незважаючи на це, у перших числах січня 1944 року два молоді, необстріляні загопи з честю виконали наказ командування з'єднання – захопили в Уладівці цукровий та спиртовий заводи й утримували їх доти, доки готову продукцію і все цінне обладнання не заховали в лісі. Збережені "трофеї" стали досить доречними після приходу Червоної армії.

В окремий підрозділ виділилась розвідка. Її очолили політруки В. Т. Бухтіяров і В. В. Дмитров.¹⁶

Тоді ж, у січні, для організації бойових дій партизанських загонів, що діяли на території Вінницької області, було створено обласний штаб у складі Я. І. Мельника, Д. Т. Бурченка, М. І. Владимірова, В. Є. Нижника.

Займаючись вирішенням організаційних питань, готуючись до рейду по Вінниччині, народні месники ні на день не забували про свою буденну справу. 4 – 6 січня 1944 р. на залізниці між Хмільником і Калинівкою ними було пущено під укіс військовий ешелон ворога. В результаті знищено паровоз, 10 вагонів та 4 залізничні платформи. В районі с. Широка Гребля Хмільницького району зруйновано міст через р. Південний Буг. Поблизу с. Дяківець Літинського району знищено 6 німецьких вантажних автомобілів, захоплено зброю і продовольство.¹⁷

За вказівкою ЦК КП(б)У і наказу Українського штабу партизанського руху про активізацію бойових дій у ворожому тилу партизанські з'єднання під командуванням Я. І. Мельника та ім. В. І. Леніна 9 січня 1944 року вийшли у рейд по Вінницькій області. Протягом усього рейду рухались або разом, або порівняно недалеко одне від одного.

Щоб дезорієнтувати противника, вони, залишивши місце тимчасової стоянки, спочатку вирушили у західному напрямку, потім, обійшовши райцентр Літин, різко повернули на південь, у район Жмеринського залізничного вузла, і стрімким маршем пересікли шосе Вінниця – Проскурів. При цьому довелося вступити у бій з ворогом, що виявив їх. Партизани підпалили 2 танки, 8 автомашин, знищили понад 50 гітлерівців, а потім, підірвавши три мости, продовжили рейд.¹⁸

За ніч вони перемістились із північної в південну частину Літинського району. Перед ранком Вінницьке партизанське з'єднання досягло Майдана-Почапинецького, де зупинилось, а з'єднання ім. В. І. Леніна продовжило марш, переднювавши 10 січня в с. Лисянці Жмеринського району.

В Майдані-Почапинецькому народні месники пробули майже два дні. Вони роздали населенню з обштинного господарства близько 500 тонн хліба, 40 свиней, частину великої рогатої худоби. Політпрацівники загонів провели з мешканцями села бесіди про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни. Командування з'єднання зустрілось з місцевими підпільниками, конкретизувало плани їхньої подальшої роботи. Ряди партизанських загонів поповнили 12 чол.¹⁹

11 січня о 15-й годині розвідка Вінницького з'єднання доповіла, що дислокований у Літині гарнізон противника отримав наказ розправитися з партизанами. На його виконання оперативно виводить в район розташування з'єднання наявні сили. Партизанським командуванням було вирішено виставити проти них загоны "За Батьківщину" та ім. Й. В. Сталіна.

Бійці обох загонів, зайнявши в лісі на захід від с. Ріжок Літинського району вигідні рубежі, приготувались до бою.

О 16-й годині 500 гітлерівців розпочали наступ, проте були зустрінуті щільним фронтальним вогнем, а також обстріляні з флангів, чого явно не очікували. У паніці вони почали розбігатися. Щоб виправити становище, німецьким офіцерам довелося навіть застосовувати зброю проти своїх солдатів.

Бій спалахнув з новою силою і тривав понад 2 години. Вирішальним виявилось проникнення у ворожий тил двох партизанських груп автоматників. Противник, злякавшись оточення і наступаючої ночі, знову піддався паніці, безладно відступив за річку Згар. Не допомогли ні погрози офіцерів, ні повторне застосування зброї проти панікерів. На полі бою залишились лежати понад сорок трупів гітлерівців.²⁰

12 січня Вінницьке партизанське з'єднання пододало р. Рів та залізничну колію Жмеринка – Вінниця, зупинилось у лісовому масиві за 6 км на північний схід від Жмеринки. Опівдні на нього розпочали наступ до батальйона німців. Зав'язався бій. Під час їхньої другої атаки з боку Вінниці з'явився бронепоезд, що відкрив інтенсивний вогонь. Та раптом на очах в усіх він зійшов із рейок і з страшним скреготом повалився на бік. Це група партизанів-підричників на чолі з М. Дубиною, ризикуючи життям, розібрала ланку колії... У цьому бою гітлерівці лише вбитими втратили 167 солдатів і офіцерів.²¹

З'єднання ім. В. І. Леніна підійшло до р. Рів в ніч на 12 січня. На протилежний берег було вирішено переправитись мостом поблизу Демидівки. Однак невдовзі розвідники виявили, що міст посилено охороняється, а в селі знаходяться німецька й румунська комендатури. Напередодні там розквартирувався якийсь моторизований підрозділ. Проте партизани вирішили не зважати на ці перешкоди.

О другій годині ночі група прориву зім'яла ворожий заслін. В центрі села, куди поспішали партизани, спалахнула стрілянина. Захоплені зненацька, фашисти намагались організувати оборону. Дехто, шукаючи порятунку, кинувсь до автомашин. Але там уже порядкували бійці загону В. Ф. Слюсаренка. З однієї із хат гітлерівці відкрили вогонь зі станкового кулемета... Ясна річ, такий "феєрверк" не могли не помітити у ближніх гарнізонах, а тому з'єднання поспішно залишило Демидівку. У ході бою партизани знищили більш як сімдесят гітлерівців. Крім того ворог втратив сім автомашин, чимало зброї.²²

Здійснивши майже 50-кілометровий перехід, обидва з'єднання зупинились у с. Левківцях Шпиківського району, мало не до смерті перелякавши місцевих прислужників окупантів, що знайшло відображення в румунських трофейних документах:

"Шпиківській райуправі.

Рапорт.

Цим доводжу до відома, що вранці 14 січня 1944 р. в село Левківці вїхала банда партизанів чисельністю близько 5000 чоловік, оточила село і нікого не випускала... Банда розбила замки в складах, забрала хліб... 15.1.44 банда виїхала в ліс "Лиса гора"...

Примар села".²³

Більш детально про ранкові події в Левківцях йдеться в акті від 20 січня 1944 р.

"...Складено цього акта общиною "Плугатар" в присутності шефа общини Пазюка Івана, завгоспа Тригуба Данила, зав. фермою Козуба Михайла, комірника Куштурського Якова, рахівника Шпичака в присутності примаря села Атаманчука, сільагронома Светільника про те, що 14 січня о 4 годині ранку село було оточене та вїхали в село червоні партизани. У великій кількості, добре озброєні... Ними було розбито та розграбовано все майно общини, у багатьох членів общини забрано одяг та взуття. Розбили замки магазину [складу], забрали зерно на свої підводи, а частину, що не забрали на підводи, ними ж було роздано членам общини. Також розбили контору общини і знищили всі документи... Партизанським загоном забрано весь найкращий транспорт общини: сані, вози, коні та зброю. Залишено коні, не гідні до праці. При вступленні в село, ними було затримано все керівництво села і керівництво общини: шефа, рахівника, бригадирів та інших... Не випускали їх з квартир до виїзду із села, про що складено цього акта..."²⁴

Отже, протилежна сторона однозначно характеризує дії партизанів як розбійницькі, грабіжницькі. Проте не слід забувати, що народні месники відібрали в окупантів награване ж ними, оскільки все майно общин з перших днів окупації румунськими загарбниками було проголошене власністю "губернаторства", королівської Румунії. До того ж частину експропрійованого зерна, як відмічається в акті, партизани роздали членам общини.

Що ж до пограбування окремих громадян, то такі випадки теж мали місце. Діяльність партизанів не була суцільною демонстрацією героїзму і жертвовності її учасників, траплялися у цій нелегкій боротьбі й факти негідної поведінки стосовно місцевого населення. І не лише у згаданому випадку. Архівні документи повідують, що аналогічне траплялося в с. Гнатівці Гайсинського району,²⁵ деяких інших населених пунктах Вінниччини. Командування загонів давало таким фактам принципову оцінку, вживало суворих заходів. Так, у партизанському з'єднанні ім. В. І. Леніна під час його рейду по Вінницькій області за подібні негідницькі вчинки розстріляно 5-х членів з'єднання...²⁶

Невдовзі на околиці села з'явилися переслідувачі партизанів – німецько-румунські карателі. Перші їхні роти рушили на позиції, які займав загін "Червоний". Підпустивши їх на близьку відстань, народні месники відкрили нищівний вогонь. На полі бою залишилось понад 100 ворожих трупів.

Наступного дня бій розгорівся з новою силою. Та і цього разу ворог успіху не мав. Більше того, партизани переслідували його майже до самого Шпикова.²⁷

Звістка про появу значної кількості партизанів викликала у ворога панічний страх. Так, коли в с. Юрківцях появилася озброєна група людей всього із 5-и чоловік, яка заставила комірника видати без всяких документів тонну зерна, на прохання (коли той зумів зв'язатися з жандармським постом) негайно приїхати, щоб спіймати зловмисників, жандарми поцікавилися на якій мові розмовляють ті невідомі люди, заявили, якщо на російській, то вони не прибудуть.²⁸

Перебуваючи у Левківцях, командування обох з'єднань прийняло спільне рішення: сформувати зведений загін, до складу якого увійшло понад сто чоловік. Командиром призначили І. Г. Рудницького, комісаром – О. В. Кузнєцова. Сто тридцять кілограмів толу одержав у своє розпорядження зведений загін, що згодом отримав назву ім. Молотова, і вміло ним розпорядився. За дві доби без особливих пригод діставшись до залізниці, партизани знищили залізничний міст поблизу с. Межирова Жмеринського району, пустили під укіс паровоз і 7 вагонів.²⁹ На цій ділянці рух поїздів був припинений на 10 днів.³⁰

З настанням темряви 15 січня обидва з'єднання рушили далі – у крижопільські ліси, вздовж залізниці Жмеринка – Одеса. Подолавши більше 70-и кілометрів, зупинилися в с. Павлівці Ободівського району.

Першими в село вступили бійці загону ім. М. О. Щорса з'єднання ім. В. І. Леніна. По дорозі вони натрапили на фашистський обоз із 47 підвід і трьох автомашин. Охорону знищили. Було захоплено чимало зброї, тридцять коней, радіоприймач, обмундирування.

З Павлівки вирушили на диверсії загони ім. Й. В. Сталіна та ім. О. В. Суворова. Спільними зусиллями вони розгромили станцію Рахни, пошкодили колію з обох сторін вокзалу, перетворили у велетенські палаючі факели цистерни з пальним.

Не сиділи, склавши руки, й партизани інших підрозділів. Так, підричники на чолі з командиром взводу І. В. Смольниковим безшумно зняли варту залізничного мосту недалеко від Вапнярки і висадили його в повітря разом із військовим ешелоном. Тієї ж ночі партизани перебили охорону цукрового заводу в с. Соколівці. Було пущено під укіс товарняк з цукром, який окупанти збиралися вивезти до Німеччини (не знищений цукор та зерно народні месники роздали населенню). А під ранок згорів дерев'яний міст поблизу Ободівки.³¹ Всього партизанами було вбито 256 гітлерівців.³²

Загін ім. Й. В. Сталіна Вінницького партизанського з'єднання здійснив бойову операцію на залізничній станції Щербатове вузькоколійної залізниці Рудниця – Бершадь. Партизани зруйнували станційне господарство, телефонно-телеграфний зв'язок, спалили два склади з продовольством та 9 вагонів з фуражем і знищили 32 гітлерівців.³³ Партизани загону ім. М. С. Хрушова, зайнявши с. Заболотне, роздали населенню 85 тонн хліба, підготовленого гітлерівцями для відправки в Німеччину.³⁴

22 січня 1944 р. на шосейному шляху між с. Слободо-Лугом Чечельницького району і с. Черномином Піщанського району один із загонів партизанського з'єднання знищив 5 вантажних автомашин ворога та захопив 2 кулемети і 19 гвинтівок... В бою вбито 50 гітлерівців.³⁵

А за день перед цим обидва з'єднання передислокувалися в с. Бритавку Чечельницького району. На той час там знаходився особовий склад місцевого жандармського пункту. 24 фашистських солдатів було оточено в приміщенні школи. Партизани запропонували їм здатися, та противник відмовився скласти зброю. Почалась перестрілка. Тоді партизани підтягнули 76-міліметрову гармату. Кількома пострілами бійці на чолі з І. В. Захарком (з'єднання ім. В. І. Леніна) підпалили будівлю. Лише тоді гітлерівці вибігли назовні й підняли руки вгору. Серед них був староста села. Ніч його тримали від вартою, а вранці привели на майдан, де зібралися жителі Бритавки. За скоєні злочини перед своїм народом пособника ворога присудили до страти. Вирок було виконано.³⁶

21 січня 1944 р. партизани покарали смертю старосту, керівника ("шефа"), двох поліцаїв с. Красногірки Тростянецького району.³⁷

Восени 1943 р. спеціальною бойовою групою партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна (командир А. Г. Кондратюк) здійснено акти розплати над гітлерівськими прислужниками у Липовецькому районі. Зокрема, розстріляно призначеного окупантами керівника району, заступника старости с. Брицького, старост сіл Трощі, Ясенків, Королівки, Олександрівки, Лукашової, Берестівки.³⁸

Знищувалися й полонені солдати та офіцери ворога. Таке суворе правило діяло під час війни...

16 липня 1941 р., коли вона лише починалася, на відкритій нараді вищого політичного керівництва Третього рейху А. Гітлер заявив, що партизанська війна, яка вибухне на окупованих територіях, дасть можливість німцям нищити всіх, хто чинитиме будь-який опір, не зважаючи ні на вік, ні на стать.

Особливо це стосувалося партизанів, з якими гітлерівці розправлялися з особливою жорстокістю. Ось як, наприклад, був страчений юний розвідник полку ім. Леніна 2-ї партизанської бригади ім. Сталіна Степан Чернобай. 19 грудня 1943 р. в с. Лиса Гора Липовецького району він потрапив у полон. На колишньому колгоспному дворі йому відразу ж вчинили допит. Однак підліток не відповів на жодне запитання. Тоді йому почали ламати пальці на руках, вирізали на спині зірку, викололи очі, розрізали живіт і стали дрючком витягувати кишки. На остаток кати відрізали ще й язик та прикололи тіло партизана до землі штиком.³⁹

Подібні факти непоодинокі. 16 січня 1944 р. під час бою невеликої групи партизанів загону ім. Сталіна на околиці с. Соколівки Крижопільського району опинились в оточенні, а потім у полоні троє народних месників. Вороги виплеснули на них усю звірину люті: кололи тіла полонених кинжалами, здирали шкіру із рук, вирізали нігті, сипали на свіжі рани сіль. Наостанок, скрутивши понівечені руки колючим дротом, відвели невільников у ліс і розстріляли. А потім глумились над трупами жертв, протягом трьох днів не дозволяючи місєвому населенню схоронити їх.⁴⁰

1 лютого 1944 р. гестапівцям вдалося схопити підпільну партизанську групу с. Яланця Бершадського району. Перед тим, як розстріляти її членів, Івана Гудзя, Володимира Недайборща, Тодосія Бідняка, Івана Куликова, Михайла Приходька, Івана Баланівського, Олексу Герасименка, Миколу Божка, гітлерівці вдалися до нелюдських катувань: жорстоко били, ламали їм пальці, пекли оголені тіла розжареним залізом...⁴¹

Цілком закономірно, що на згадану вище заяву фюрера, а потім, найголовніше, і на дії нацистів, відповідь радянських партизанів була адекватною. Захоплені в полон солдати й офіцери німецької та союзних Німеччині армій, як правило, після короткого допиту знищувалися. Так, загоном ім. І. Богуна того ж партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна було розстріляно 23 німців і 12 румунів, загоном ім. У. Кармелюка – 34 полонених, загоном ім. Щорса – 29 німців і румунів, у тому числі 6 офіцерів та 20 солдатів. А головрозвідкою з'єднання – 94 полонених.

Ще гірше складалася доля тих осіб, які співпрацювали з окупантами. Поліцаїв, які не здавалися добровільно, а забиралися в полон зі зброєю в руках, партизани нерідко піддавали тортурам, а потім знищували. Під час рейдів та тимчасового перебування в населених пунктах партизани суворо ставились й до інших категорій колабораціоністів. Об'єктами їхніх розправ були, насамперед, старости, інші особи, підозрювані у співпраці із загарбниками.⁴² Всього з'єднанням ім. В. І. Леніна розстріляно 61 старосту, 182-є поліцаїв.⁴³

Підтвердженням звіриної люті окупантів до прояву бодай найменшого опору стала й трагедія с. Павлівки, яка знову лежала на шляху рейдуючих з'єднань, що вели в цей час ар'єргардні бої з більш ніж двома батальйонами противника. За те, що мешканці села так радо зустріли партизанів, воно майже до тла було спалене карателями, а ті, хто не зумів заховатися в лісі, – ростріляні чи спалені живцем. Зокрема, від куль карателів загинув 21 чол., задихнувся димом, згорів у полум'ї грандіозної пожежі, котра знищила 305 осель, – 31 чол.⁴⁴

Проте ще більше загарбники бажали розправитися із самими партизанськими з'єднаннями. Така нагода їм трапилася третього лютого. Тоді, зібравши великі сили (чотири полки королівської румунської дивізії, підрозділи СС та інші військові частини, що були озброєні танками, артилерією і авіацією), вони щільно оточили з'єднання у Шпиківському лісі поблизу с. Левківців.

Бій розпочався вранці. Після артнальоту ворог пішов у наступ. Партизанські загонали зайняли кругову оборону. В цепу лежали всі – від командира й комісара до кухаря і їздового. Підпустивши противника

якомога ближче, партизани відкрили шквальний вогонь. Проте гітлерівці нестримно рвались вперед. Обстановка ставала критичною.

В особливо тяжкому становищі опинилися два загони – імені М. О. Щорса та імені М. С. Хрущова. Тільки завдяки вмілому керівництву боєм і масовому героїзму партизанів вони втримали свої позиції.

“Тим часом на ділянці оборони загону імені Богуна, – згадував пізніше у своїх спогадах М. І. Владимиров, – противнику вдалося потіснити ряди [народних месників]. Карателі просочилися в ліс, затаївшись у вибалку. Тут шлях їм перекрыли кілька бійців на чолі з комісаром загону номер шість [ім. М. С. Хрущова] П. І. Басалаєвим і комсоргом Євгеном Муляром, які зайняли позицію попереду основних сил. Перестрілка була жорстокою, ворог не шкодував патронів. Невдовзі живими залишилися лише Павло Іванович зі своїм помічником. Обидва засіли за штабелями дров і продовжували вести прицільний вогонь.

Євген влучав майже без промаху. Він бачив, як після його пострілів один за одним падали гітлерівці. Озирнувся, і враз похололо в серці: тримаючись за живіт, на снігу звивався від болю поранений Басалаєв. Комсорг підбіг до комісара. Навколо виднілись червоні плями...

Відстрілюючись, [Мазур] відтягнув Басалаєва у глиб лісу. Та ворог не відставав, його вогонь ставав дедалі щільнішим. Кулі свистіли поряд. Рука намацала гранату. Євген висмикнув чеку, замахнувся. Вибух змусив гітлерівців притиснутися до землі. Через кілька хвилин у фашистів полетіла ще одна граната, остання...

І раптом... за деревами пролунало партизанське “ура”. Євген збагнув, що йде підмога...

В другій половині дня гітлерівці, шаленіючи від невдач, погнали поперед себе румунських солдатів. Ті, не витримуючи партизанського вогню, кілька разів верталися назад, але їх зупиняли автоматними чергами з тилу...”⁴⁵

Надвечір становище партизанів знову стало критичним – карателі востаннє спробували прорвати їхню оборону. На стику загонів імені І. Богуна та імені О. Суворова почалась рукопашна сутичка. Але народні месники, проявивши неабияку мужність, вистояли. Більше того, з настанням ночі зуміли вирватись із оточення. Особливо відзначились під час здійснення цієї вкрай нелегкої операції загони ім. Й. В. Сталіна (командир В. Ф. Слюсаренко) із з’єднання ім. В. І. Леніна та М. С. Хрущова (командир О. Н. Кравченко) Вінницького партизанського з’єднання.⁴⁶ В бою партизани знищили понад 600 гітлерівців і захопили 6 мінометів, 16 кулеметів, 47 автомашин, понад 100 гвинтівок та велику кількість боєприпасів.⁴⁷

Вийшовши із кільця, з’єднання взяли курс на схід – далі громити ворога, нищити його життєво важливі комунікації.

Дуже вдалу операцію провело 8 лютого з’єднання ім. В. І. Леніна. У с. Демківка Тростянецького району воно розгромило охоронний полк донських козаків, що перебували на службі в гітлерівців. Тоді протягом двох годин було “вбито більше 120 чоловік. Захоплено в полон і розстріляно 56 чол. Захоплено озброєння, боєприпаси, спорядження, до 200 коней... Сам отаман-полковник Журавльов у спідній білизні вистрибнув у вікно, втік, залишивши документи, обмундирування.

За документами встановлено, що отаману-полковнику козацьких військ Синьогорської станиці Журавльову вручено освячений в Києво-Печерській лаврі в присутності вищих чинів німецької армії та церкви прапор. Журавльов явно продався німцям, даючи клятву боротися з Червоною армією...”⁴⁸

Захоплення великої кількості коней дозволило весь особовий склад з’єднання посадити в сідло. За клопотанням М. І. Владимірова та В. Є. Нижника з’єднання було перейменовано в кавалерійську бригаду ім. В. І. Леніна.

12 лютого, не зважаючи на наявність місцевого гарнізону у кількості 150 чол. та прибуття із Могилева-Подільського ще 500 солдатів і офіцерів противника, вона успішно зайняла районний центр Чернівці.⁴⁹

Бій за містечко розгорівся опівночі і тривав цілу ніч. Атаковані зненацька, гітлерівці, що кількісно майже не поступались партизанам, відчайдушно чинили опір, проте він був подоланий. У цьому бою ворог втратив 18 автомашин, 70-міліметрову гармату, 2 батальйонні міномети. Партизани знищили близько 200 тонн пального у бензосховищі, вивели з ладу телефонно-телеграфну станцію, авторемонтну майстерню, захопили, крім зброї, чимало боєприпасів, військового майна, медикаментів.⁵⁰

Крім того, чернівецька операція мала чимале практичне значення – вона переконливо довела, що штурм добре укріплених гарнізонів противника порівняно малими силами – справа цілком реальна.

Не затримуючись у Чернівцях, кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна та Вінницьке партизанське з’єднання перемістились у Могилів-Подільський район. У разі успіху, створювалися б сприятливі перспективи їхнього виходу до Дністра, захоплення чи знищення важливих транспортних комунікацій через ріку. Проте концентрація ворожих військових частин виявилася тут особливо великою. Обом з’єднанням довелося відійти у Мурованокуріловецький район, потім – у Барський...

Маневруючи в чотирикутнику Муровані Курилівці – Бар – Шпиків – Томашпіль, їхні загони майже не виходили з боїв. Як згадував секретар підпільного обкому партії, комісар Вінницького партизанського з’єднання Д. Т. Бурченко, вони “...билися у Дашківцях [Віньковецький район Кам’янець-Подільської області], Верхівці, Михайлівці, Івашківцях, Комарівцях. Патріоти неодноразово підривали полотно залізниць на дільницях Жмеринка – Вапнярка і Жмеринка – Могилів-Подільський; зруйнували станцію Юрківку – спалили тут депо, розібрали півтора кілометра залізничної колії, знищили зерносховище... На перегонах Проскурів – Жмеринка, Вапнярка – Тростянець, Ярошенка – Журавлівка, Жмеринка –

Вапнярка, Бар – Митки полетіли під укіс десять ворожих ешелонів з награбованим майном і відступаючими солдатами вермахту. В результаті диверсій залізничні лінії навколо Жмеринського вузла не працювали більше трьох діб... Захопивши продовольчі склади, партизани роздали населенню близько 10 тонн цукру і 25 тонн хліба...⁵¹

22 лютого у бою біля с. Матейкова Барського району один із партизанських загонів знищив 78 гітлерівських солдатів та офіцерів, взяв у полон трьох, захопив у ворога 39 гвинтівок, 5 автоматів, 2 ручних кулемети, 34 гранати, понад 5000 патронів і 37 підвід...⁵²

Незважаючи на бойові втрати, чисельність обох партизанських формувань зростала. В них вливалися місцеві партизанські загоны, підпільні партійно-комсомольські групи, патріотично настроєне населення. З огляду на це згідно з прийнятим у другій половині лютого 1944 року рішенням Вінницького підпільного обкому КП(б)У із кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна було виділено партизанський загін ім. Й. В. Сталіна, на базі якого 1 березня сформовано *партизанське з'єднання ім. Й. В. Сталіна* чисельністю 308 чол. у складі загонів ім. В. І. Леніна (командир М. Ф. Ус, комісар М. С. Меух), ім. О. Пархоменка (командир О. А. Заєць, комісар Гушин), ім. М. В. Фрунзе (командир Б. Т. Бабенко). Командиром новоутвореного партизанського з'єднання було призначено досвідченого ватажка народних месників В. Ф. Слюсаренка, комісаром С. Т. Марченка.⁵³ З'єднання приступило до активних дій, розширюючи фронт боротьби з ворогом.

Однак основна маса партизанів продовжувала зосереджуватись у Вінницькому партизанському з'єднанні та кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна.

8 березня 1944 р. бригада дислокувалася у с. Верхівці Барського району. Незважаючи на хаос, що виник у ворожому стані у зв'язку з наближенням фронту, гітлерівці вдалися до каральної операції проти партизанів: бригаду атакував цілий батальйон вермахту. Проте противник явно недооцінив сили народних мешканців і був розбитий. У жорстокому бою партизани знищили понад 500 гітлерівців. 37 – захоплено в полон.⁵⁴

Тоді для штурму Верхівки гітлерівське командування висадило з двох ешелонів, що зупинилися на станції Копай, понад дві тисячі піхотинців і близько чотирьох сотень кіннотників. Крім того, пізно увечері ворог підтягнув до села шість танків і артилерію.

Щоб уникнути зайвих втрат і зберегти сили для диверсій, командування бригади негайно розробило план виходу на оперативний простір, згідно з яким під покровом темряви партизани непомітно для противника залишили Верхівку й рушили в напрямку села Долиняни Мурованокуриловецького району.

В ніч на 12 березня окремими диверсійними групами було спалено і знищено одинадцять мостів. На марші поблизу Михайлівців (Мурованокуриловецький район) рота головрозвідки розгромила розташовану неподалік залізничну станцію. Перебивши охорону, партизани вивели з ладу телефонну апаратуру, пошкодили два паровози разом із вагонами, вщент завантаженими зерном, цукром, будівельними матеріалами та іншими награбованим гітлерівцями майном, яке наступного дня роздали населенню навколишніх населених пунктів, а також захопили 16 гвинтівок, 160 патронів.⁵⁵

Невдовзі кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна зупинилась у с. Рожнятівці Томашпільського району. Та й тут довелося забути про бодай короткий перепочинок. Як згадував М. І. Владимиров, її розвідники захопили й привели у штаб "язика". Гітлерівець повідомив, що полк, у якому він воював, і ще кілька військових частин тримали оборону на Південному Бузі. Тепер під натиском Червоної армії вони спішно відходять до Дністра.

Швидко було розроблено план операції і, перш ніж ворожа колона показала на підступах до Рожнятівки, партизани зайняли визначені рубежі. За головною похідною заставою рухався обоз із критих брезентом фургонів. За ними ішли бойові підрозділи.

Як тільки гітлерівці порівнялися із засідками, загоны відкрили перехресний вогонь. Дорога встелилася трупами. Противник, охоплений жахом, кинувся назад, та було пізно – обабіч шляху "заговорили" партизанські кулемети.

Не минуло й двох годин, як по селу вдарила артилерія. Близько двох тисяч гітлерівських солдатів розгорнутим строєм пішли у наступ. Та з ходу захопити Рожнятівку їм не вдалося. Тоді противник виставив з трьох сторін посилене прикриття і спрямував головний удар у центр партизанської оборони. На цей раз гітлерівці добилися переваги – потіснивши загін ім. М. С. Хрущова, вони зайняли ряд будівель на північно-східній околиці. Сюди кинулись ворожі автоматники, розширивши фронт наступу.

З настанням темряви партизани залишили село і почали відходити на південний захід до лісу.

Кавалерійську бригаду прикривали партизани загонів ім. М. С. Хрущова та ім. О. В. Суворова. Відбиваючи шалені атаки противника, який намагався будь-що поквитатися з народними месниками за розгром колони, вони виявили мужність і витримку, показали чудеса стійкості і героїзму. До останнього подиху, до останнього удару серця виконували свій нелегкий обов'язок кулеметники – поранений у груди комуніст Митрофан Микитович Корнієнко і комсомолец Костянтин Кутьков, уражений кулями в обидві ноги. Смертю хоробрих загинули також партизани Іван Давидов, Макар Колодка, Ігор Карамушкін, Іван Русниченко...

Незважаючи на жертви, партизанам вдалося відірватись від переслідувачів. А тим часом німці, котрі у розпал рожнятівського бою відступали по шосе Томашпіль – Чернівці, зачувши поблизу стрілянину,

вирішили, що їх уже оточують частини Червоної армії. Ворог покинув з машинами усе майно і накивав п'ятами...⁵⁶

Завдавали відчутних втрат гітлерівцям й інші партизанські формування.

Загін “За Батьківщину” Вінницького партизанського з'єднання 8 березня 1944 р. на північ від ст. Журавлівка пустив під укіс ворожий військовий ешелон з технікою ворога. Партизанський загін ім. Щорса цього ж з'єднання на шляху Снітків – Котюжани (Мурованокуриловецький район) знищив 3 німецькі автомашини з військовими вантажами.⁵⁷

9 березня радянські партизани пустили під укіс ворожий військовий ешелон між ст. Бар і ст. Митки.⁵⁸ Це ж було зроблено й 13 та 14 березня між станціями Рахни – Юрківка та в районі залізничної станції Ярошенка.⁵⁹

15 березня начальник розвідки одного із загонів Вінницького партизанського з'єднання О. Наумчак підірвав міст на шляху Вінниця – Бар. У результаті цього 5000 німецьких автомашин були взяті Червоною армією, як трофей.⁶⁰

Не дивлячись на інтенсивність бойових дій, чисельний склад партизанських формувань продовжував зростати. Так, коли Вінницьке партизанське з'єднання зупинилось у с. Михайлівці Мурованокуриловецького району, до будинку, де розмістився штаб, підійшла колона підпільників Могилів-Подільського, Чернівецького та Ямпільського районів на чолі з П. Ф. Кравченком, І. І. Рудим і Я. Ф. Нагірняком. У колоні перебувало 100 чоловік – повністю озброєних, із солідним запасом боєприпасів, готових у будь-яку хвилину вступити у сутичку з ворогом...⁶¹

Станом на 15 березня 1944 р. у складі Вінницького партизанського з'єднання налічувалось 5 партизанських загонів: “За Батьківщину” (командир І. Є. Ігнащенко, комісар М. Ф. Єхалов), “Червоний” (командир С. З. Пушко, комісар Д. І. Курган), ім. Й. В. Сталіна (командир О. П. Царьов, комісар С. К. Журавльов), ім. М. С. Хрущова (командир О. Н. Кравченко, комісар С. І. Олійник), ім. Молотова (командир І. І. Рудницький, комісар О. В. Кузнецов), всього 1381 чол. 1038 партизанів входили до складу кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна.⁶² За зовсім короткий строк із 308 до 375 чол. збільшився особовий склад партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна.⁶³

Відповідно до постанови Вінницького підпільного обкому КП(б)У від 27 лютого 1944 р. 16 березня на базі Вінницького партизанського з'єднання та кавалерійської бригади у складі загонів ім. М. С. Хрущова, ім. Чапаєва, ім. М. О. Щорса, ім. І. Богуна (всього 405 осіб) було розгорнуто ще одне *партизанське з'єднання – ім. М. С. Хрущова*. Командиром з'єднання затверджено О. Н. Кравченка, комісаром – С. І. Олійника.⁶⁴

Того ж дня з'єднання спільно із загonom “Червоний” Вінницького партизанського з'єднання провели успішну бойову операцію – у лісі недалеко від с. Носиківка Шаргородського району вони відбили в німецького конвою 914 радянських військовополонених та мирних мешканців Хмільницького, Уланівського і Літинського районів, яких окупанти гнали на каторгу в Німеччину.⁶⁵

Воювати далі з'єднанню не довелося. Як і продовжити бойові дії Вінницькому партизанському з'єднанню, кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна, з'єднанню ім. Й. В. Сталіна.

17 березня з'єднання під командуванням полковника Я. І. Мельника після 3-годинного бою в с. Голичинцях Шаргородського району, в якому знищено 70 та захоплено в полон 9 гітлерівців, у Калитинському лісі поблизу згадуваного села зустрілося з наступаючими частинами 27-ї армії 2-го Українського фронту.⁶⁶

Того ж дня поблизу с. Рожнятівки Томашпільського району з частинами 35-го гвардійського стрілецького корпусу 27-ї армії зустрілась кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна.⁶⁷

17 березня 1944 р. стало також днем зустрічі з Червоною армією партизанських з'єднань ім. Й. В. Сталіна та ім. М. С. Хрущова.

Після розформування значна частина бойового складу Вінницького партизанського з'єднання влилась у ряди Червоної армії і воювала до кінця війни. 150 чоловік у складі окремої групи під командуванням Є. Волянського – колишнього комісара розвідки – була десантована в глибокий тил ворога і допомагала добивати гітлерівців на території Чехословаччини. Десантний загін Є. Волянського невдовзі виріс у 2-у Чехословацьку партизанську бригаду “За свободу слов'ян”.

Поповнили ряди Червоної армії партизани інших з'єднань.

На жаль, в архівах не відклалися статистичні дані діяльності партизанських формувань під час їхнього визвольного рейду по території власне Вінницької області. Тому скористаємось більш обширними звітами.

За час бойової діяльності з 25 лютого 1943 р. по 17 березня 1944 р. об'єднаний партизанський загін Сумської області, а потім Вінницьке партизанське з'єднання, провели 114 боїв із противником, у тому числі 14 в повному оточенні. Партизани завдали втрат ворогу в живій силі, знищили 16 танків і бронемашин, 5 літаків, 308 автомашин, 5 гармат і мінометів, зруйнували і спалили 31 трактор, 66 сільськогосподарських машин, 6 електростанцій, 14 місцевих заводів, 189 сепараторних пунктів, 10 вузлів зв'язку і 2 радіостанції, 17 складів, 234 торгових об'єкти.

У результаті диверсійних дій на комунікаціях гітлерівців підірвано 82 ешелони і 3 бронепоезди. При цьому знищено 88 потягів і 3 бронепотяги, 902 вагони, 21 цистерну з паливом, 8 бронеплатформ, мотодрезину, катер. Зруйновано 10 залізничних і 102 шосейних мости, 3 залізничні станції.

У ході масово-політичної роботи на окупованій території партизани розповсюдили приблизно 70 тис. примірників пропагандистської літератури, провели серед населення близько 600 бесід, прочитали майже 1,2 тис. лекцій і доповідей.⁶⁸

За весь період бойової діяльності кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна (спершу – однойменного партизанського з'єднання) висаджено в повітря 60 ешелонів і бронепотяг, внаслідок чого знищено 61 потяг, 1049 вагонів і 208 платформ, 25 танків і бронемашин. У боях і сутичках партизани знищили 11 гармат, 13 мінометів, приблизно 700 автомашин, зруйнували і вивели з ладу 18 залізничних і 67 шосейних мостів, 6 заводів, 8,5 км залізничної колії.

Під час масово-політичної роботи на окупованій території партизани розповсюдили 150 тис. примірників листівок та іншої пропагандистської літератури, провели серед населення 3250 мітингів, зборів, бесід.⁶⁹

Ними звільнено 395 військовополонених, 10533-є цивільних громадян, які насильно депортувались у Третій рейх як дармова робоча сила.⁷⁰

Не виокремлено у звітах бойову діяльність власне як з'єднання партизанського формування ім. Й. В. Сталіна. У документах йдеться про здобутки створених під керівництвом В. Ф. Слюсаренка та С. Т. Марченка партизанських груп, очолюваних ними партизанського загону ім. Й. В. Сталіна, що входив до складу партизанського з'єднання (кавалерійської бригади) ім. В. І. Леніна, а потім виокремленого партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна як про єдине ціле. Документи повідують, що партизанами згадуваних бойових структур народних месників "з червня 1943 року по 17 березня 1944 року... вбито і поранено німецько-румунських солдатів, офіцерів і зрадників Батьківщини – 2365, знищено 464 автомобілі, 170 тонн пального, 17 причепів із паливом, 4 різні заводи, 10 сільськогосподарських машин, 15870 метрів телефонно-телеграфних ліній зв'язку, пущено під укіс 2 ешелони противника, підірвано 19 шосейних і 2 залізничних мости.

Захоплено трофеї: 8 гармат, 12 кулеметів, 54 автомати, 404 гвинтівки, 24 мотоцикли, 5000 снарядів, 70000 патронів, 296 коней, 186 підвід, 28 сідел, 22 телефонних апаратів.

Роздано населенню 4000 тонн хліба, 2008 голів рогатої худоби.

Звільнено 1250 чоловік військовополонених і громадян від вигнання на каторгу в Німеччину".⁷¹

Про бойову діяльність партизанського з'єднання ім. М. С. Хрущова власне як з'єднання згадувалося вище.

Крім цих формувань народних месників, під час визволення Вінницької області від гітлерівських загартників на її території *активно діяли також інші партизанські загопи, підпільно-партизанські та підпільно-диверсійні групи.*

Після виходу в рейд по ворожих тилах Вінниччини партизанського з'єднання під командуванням полковника Я. І. Мельника та партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна в Чорному лісі залишились поранені та хворі партизани. Охороняти їх було доручено спеціально виділеній озброєній групі народних месників у кількості 20 чол. на чолі з колишнім комісаром партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна Д. Д. Садовником. Невдовзі з його ініціативи на базі групи було створено партизанський загін, який на момент розформування кількісно зріс до 193-х чол. 28 лютого 1944 р. його командиром став А. А. Дідішвілі, комісаром – Д. Д. Садовник. За період бойової діяльності партизанами загону вбито 220 німецьких солдатів і офіцерів та зрадників Батьківщини, знищено 2 гармати, 19 автомашин, спалено 9 мостів. Загін зазнав нападу гітлерівських карателів. Уміло маневруючи та вдаючись до коротких несподіваних боїв, він зумів вийти з оточення, врятувати всіх поранених та хворих партизанів, чим виконав поставлене перед ним головне завдання.⁷²

Дошкуляв ворогам Ружинський партизанський загін (командир П. О. Шуляк, комісар Я. В. Яценко), який неодноразово здійснював сміливі рейди з ружинських лісів (Житомирська область) в Погребищенський район Вінниччини. 28 грудня 1943 р. він відбив у с. Бухнах німецький обоз, що складався з трьох машин та 96-и підвід. У ході бою партизани вбили 35 гітлерівців, 11 взяли в полон.⁷³

Кілька разів загін з'являвся у с. Бабинцях цього ж району і завжди роздавав населенню хліб, сіль, відібрані в окупантів худобу, птицю. Ним покарано смертю місцевого старосту, попереджено про відповідальність за злочин перед народом декількох інших посіпак ворога.⁷⁴

Активно діяв у Ямпільському, Крижопільському та Піщанському районах, а також в окремих населених пунктах сусідньої Молдавії, створений у другій половині 1943 р. на базі місцевих підпільних груп партизанський загін № 175 (командир Ф. Г. Тонкопій). До приходу Червоної армії він зберіг від вивезення окупантами в Румунію та Німеччину 14 тисяч тонн зерна, 7 тисяч коней, 2 тисячі голів великої рогатої худоби, 800 свиней.⁷⁵

Вночі 23 лютого 1944 р. в районі с. Пиріжна Чечельницького району було десантовано групу радянських парашутистів на чолі з майором П. М. Зябкіним. Невдовзі вона стала ядром новоствореного партизанського загону, що швидко зростав за рахунок патріотично настроєного населення навколишніх сіл. 9 березня його ряди поповнила ще одна група парашутистів. 14 березня загін мав крупну збройну сутичку в с. Бритавці, в результаті якої було обеззброєно та взято в полон 105 румунських солдатів. 16 березня 1944 року в Бритавсько-Пирожнянському лісі він вів бій з відступаючими частинами німецької армії. Гітлерівці втратили 450 чол. убитими. Крім того, партизани захопили 80 підвід з боєприпасами, медикаментами та три фашистських полкових прапори.⁷⁶

З літа 1942 року до приходу Червоної армії боролась з румунськими окупантами партизанська група с. Писарівки Ямпільського району (командир Й. О. Паламарчук), яка складалася з 15 чол. Члени групи займались агітаційною діяльністю, саботажем та шкідництвом, вели збройну боротьбу. В березні 1944 р. вони арештували і розстріляли старосту села, його заступника, начальника поліції. Завдяки її діяльності збережено від пограбування окупантами колгоспне майно, весь сільськогосподарський інвентар, трактори, коні, близько 10 тисяч центнерів зерна, млини та мости.⁷⁷

Не давали спокою ворогам партизанські загони ім. В. І. Чапаєва (командир Г. П. Бондар), ім. Й. В. Сталіна (командир М. М. Струкачов, комісар В. Я. Маценко), ім. М. О. Щорса (командир Ф. П. Малицький, комісар М. Т. Текутьєв), ім. Й. В. Сталіна (командир І. І. Стародуб, комісар Г. П. Бойко), ім. С. М. Кірова (командир Г. Й. Мельник), партизанські формування під командуванням С. О. Печеного, Б. М. Сарана, підпільно-партизанські групи с. Ялтушкова Барського району (командир І. М. Щербацький), м. Жмеринки (командир М. Д. Никитюк), с. Підвисокого Іллінецького району (командир Я. Г. Нижник), підпільно-розвідувальна група с. Василівки того ж району (командир А. С. Сова), підпільно-партизанська організація с. Коритні Монастирищенського району (керівник П. О. Саморуха), підпільно-диверсійна група Юзефо-Миколаївського цукрозаводу Самгородоцького району (командир В. А. Меркулов) та інші.

Їхня активна діяльність призводила до того, що "цілі села перебували під владою народу",⁷⁸ сприяла успішному наступу Червоної армії. Так, с. Красногірку Тростянецького району партизанами було звільнено від гітлерівців до того, як у нього увійшли передові частини 2-го Українського фронту.⁷⁹ При звільненні від німецько-румунських окупантів Кинашева Тульчинського району першим у село увійшов партизанський загін.⁸⁰ З восьмого до двадцять третє березня 1944 р. охороняла партизанська розвідка с. Михайлівці Мурованокуріловецького району, допоки в ньому не з'явилися воїни-визволителі.⁸¹ Партизанські загони допомогли Червоній армії у визволенні сіл Пологи Теплицького району,⁸² Вербова Томашпільського,⁸³ Тиманівка Тульчинського,⁸⁴ Жабокрич Крижопільського⁸⁵ районів, самого Крижополя, "який був залишений фашистами без бою, так як під натиском героїчної Червоної Армії спільно з партизанськими загонами [вони] не в силах були захищатись і в паніці тікали хто, як міг: одні на машинах, інші пішком, всі з ніг до голови в багнюці, котру несли від самої Умані чи й далі..."⁸⁶

Складовою і дуже важливою формою взаємодії формувань народних месників і Червоної армії була партизанська розвідка. Відомості про пересування військ ворога систематично передавались на "Велику землю", ставали відомими радянському командуванню.

Партизанська боротьба на Вінниччині, як і чи не скрізь в Україні, мала організований, широкий характер. Вона була складовою частиною боротьби українського народу проти окупантів.

На передових рубежах у битві з ворогом були і підпільники. В період вигнання гітлерівських загарбників з території Вінницької області їхні групи діяли в самому обласному центрі, майже у 20-и районах Вінниччини.

У Вінниці найстарішою серед підпільних груп, якій вдалося уникнути розгрому і залишитись активною бойовою ланкою до часу звільнення міста, була група під керівництвом члена ВКП(б) М. М. Павлишина.

Її організатор залишився на окупованій території через хворобу. Проте, незважаючи на недугу, у жовтні 1941 р. він об'єднав навколо себе 8 патріотично налаштованих однопумців. На першому етапі своєї діяльності група займалась агітаційною роботою серед населення, а починаючи з травня 1942 р., – організовувала втечі радянських військовополонених, забезпечувала їх підробленими паспортами та іншими документами, допомагала їм лікуватися, переховувала визволених бранців та єврейське населення від нацистської розправи. Члени групи звільняли з вагонів поїздів, що рухалися через Вінницю, радянських людей, яких загарбники везли в німецьке рабство. За рахунок визволених військовополонених група провела значну роботу по укомплектуванню партизанського загону ім. М. О. Щорса, командиром якого став один із найактивніших її членів Т. М. Шкрабоцький. Навіть, незважаючи на смерть у 1943 р. її керівника М. М. Павлишина, вона постачала партизанів зброєю та медикаментами до весни 1944 р.⁸⁷

Наступного місяця, в листопаді 1941 р., виникла підпільна група М. К. Литвиненка – офіцера Червоної армії, якому вдалося вирватись із оточення. Група складалася з 10-и осіб. Основна її діяльність – виготовлення та розповсюдження листівок, здобуття зброї. Нею знищено гітлерівського офіцера. За період діяльності втратила двох членів: Ю. Худенка (розстріляний окупантами в серпні 1942 р.) та А. Дідука (смертельно поранений німцями у березні 1944 р.).⁸⁸

У грудні 1941 р. була утворена підпільна група під керівництвом І. Е. Бендерського. Налічувала 8 чол. і складалася в основному із колишніх військовополонених. Мала зв'язок з підпільним центром І. В. Бевза. Підпільники займалися підробленням документів для недавніх військовополонених, розповсюджували листівки. Незважаючи на те, що 4 учасники підпілля загинули від рук гестапівців, група існувала до 20 березня 1944 р.⁸⁹

Також у грудні 1941 р. створено підпільну групу при облспоживспілці під керівництвом П. П. Павлова. Вона складалася з 11-и осіб, мала в своєму розпорядженні радіоприймач, влаштовувала колективні слухання радіопередач, прийом зведень Радінформбюро, які розповсюджувались в усній формі серед населення міста. До остаточного визволення області від німецько-фашистських загарбників члени групи відправляли в партизанські загони з бази облспоживспілки одяг, махорку, сірники, медикаменти. Втрати групи – 1 чол. (В. Кирилук розстріляний гестапівцями).⁹⁰

Тоді ж, у грудні 1941 р., виникла група під керівництвом І. П. Пугачова. Її керівник, кандидат у члени ВКП(б), до війни працював слюсарем ремонтної бази № 9 Народного Комісаріату Оборони. Група займалася добуванням зброї, яку передавала партизанським загонам з'єднання ім. В. І. Леніна, здійснювала терористичні акти по знищенню шпигунів та зрадників Батьківщини. З її перших учасників відомий лише Г. Мікса – колишній військовополонений, що в 1943 р. заарештований і загинув в застінках гестапо. В лютому 1943 р. до групи приєдналися А. І. Дудкін – член ВКП(б), до війни працював охоронцем Вінницького лісозаводу, а в квітні того ж року – колишній військовополонений М. І. Степанов. У лютому 1944 р. під час виконання бойового завдання по знищенню німецького шпигуна загинув керівник групи І. П. Пугачов, а за два дні до визволення Вінниці від окупантів за невідомих обставин був убитий в районі міського плодозаводу М. І. Степанов.⁹¹

Влітку 1942 року розпочала діяльність антифашистська група “Україна”. Виникла вона з ініціативи керівника однієї із діючих у Вінниці підпільних груп лейтенанта Червоної армії, що вийшов з оточення, Рибалка (Колпака). Безпосередніми її творцями стали В. К. Степанов та Т. Ф. Кузьмін. Вони викрали на радіовузлі, де працював В. К. Степанов, друкарську машинку. На ній підпільники розпочали друкувати листівки, зведення Радінформбюро та інші матеріали. Кожна листівка виходила з підписом “Україна”. Матеріали для тиражування група одержувала здебільшого від В. К. Степанова, якому вдавалося то слухати, то записувати під час роботи свіжі новини.

На початку 1943 р. Рибалко (Колпак), Рудь та Мелан – керівник і члени підпільної групи, в якій раніше перебували Т. Ф. Кузьмін і В. К. Степанов, були заарештовані і страчені гітлерівцями. Організаційні функції по розгортанню діяльності підпільної групи “Україна” взяв на себе Т. Ф. Кузьмін. В кінці 1942 р. підпільники виготовили ротатор, дістали папір та інші необхідні матеріали і почали тиражувати та розповсюджувати у Вінниці, районах області антифашистські листівки. В січні 1943 р. групу поповнили патріоти Сверчевський та Кочетов. Останній став відповідальним редактором друкарні, яка тоді ж при допомозі комсомолки Л. Ратушної збагатилася шрифтом (16 кг), фарбами, папером, інструментами. Сама ж друкарня розміщувалась на квартирі Т. Ф. Кузьміна за адресою: провулок Фрунзе, 8.

Підпільникам вдалося знайти однодумців серед персоналу залізничників Вінницької вузькоколійки і організувати при їхній допомозі транспортування друкованих матеріалів. Був встановлений зв'язок з партизанським загonom, що діяв в Оратівському районі, а також партизанським з'єднанням ім. В. І. Леніна, для яких друкарня виконувала різні замовлення. Усі листівки, що відправлялись партизанами, друкувались за підписом “Патріоти Радянської України”.

В січні 1944 р. більшість членів групи вступила в діючі партизанські загопи для збройної боротьби з ворогом, однак друкарня функціонувала до дня звільнення Вінниці від німецько-фашистських загарбників. За час діяльності антифашистської групи було виготовлено і розповсюджено 69000 примірників різних листівок, виготовлено 20 видів документів, у т. ч. до 500 шт. фальшивих перепусток. Крім того, групою передано в партизанські загопи 6 гвинтівок, 2 автомати, 320 патронів.⁹²

З діяльністю патріотичної групи “Україна” пов'язане виникнення у січні 1943 р. підпільної групи при управлінні Вінницької вузькоколійної залізниці. Її організував і очолив П. Г. Старичек. Члени групи допомагали транспортувати виготовлену в друкарні продукцію, вели агітаційну роботу, розповсюджували отримані листівки та тексти із зведеннями Радінформбюро. З осені 1943 року організовували акти саботажу, чим гальмували та зривали заходи окупантів по вивезенню вантажів, особливо зерна і цукру, зберегли від вивезення в Німеччину 6 паровозів. В січні 1944 р. підпільниками здійснено диверсійний акт – спалено міст на 61-у кілометрі залізниці. Група не мала провалів. Налічувала 21 чол.⁹³

З травня 1942 року у Вінниці діяла підпільна юнацька група, в яку увійшли юнаки-підлітки, колишні учні шкіл. Очоловав її П. П. Мельник. Група налічувала 12 учасників, котрі систематично викрадали з німецьких складів зброю та боєприпаси і передавали їх в партизанські загопи з'єднання ім. В. І. Леніна. Так, було викрадено 2 ручних кулемети, більше 10 автоматів, до 10 пістолетів, значну кількість гвинтівок, карабінів, гранат, холодної зброї. Молоді підпільники розповсюджували та розклеювали листівки, а влітку та в кінці 1943 року здійснили акти розплати – знищили гітлерівця та козака-зрадника.

В кінці 1943 р. під час крадіжки з машини зброї був захоплений ворогами Володя Олексійчук, який після півторамісячного ув'язнення втік з-під арешту, не видавши нікого із своїх товаришів.

У грудні 1943 р. більшість учасників групи вступила в діючі партизанські загопи. Проте група не розпалася. До середини березня 1944 р. її члени, котрі залишились у місті, роздобували зброю для партизанів.

У партизанській боротьбі загинули керівник групи П. П. Мельник та Сева Семенець. Член групи Борис Лук'янівський загинув у застінках гестапо.⁹⁴

Три підпільні групи діяли під час визволення Вінниччини з нацистської неволі в Барському районі.

Перша з них була утворена в с. Примощаниці в травні 1942 р. колишнім учителем, членом ВКП(б) П. М. Кривдою. Їй довелося боротися з ворогом у вкрай важких умовах – через Барський район проходив кордон між німецькою та румунською зонами окупації. Тому, крім встановлених жандармських постів, у селах району було багато частин прикордонної охорони. Та все ж, не зважаючи на це, підпільники, як лише могли, шкодили окупантам. Вони закликали населення не коритися загарбникам, організовували акти саботажу. 11 січня 1944 р. німцями були заарештовані учасники підпільної групи М. І. Грінник та Д. К.

Фельберг і після важких катувань розстріляні. Решта учасників приєдналися до Вінницького партизанського з'єднання та кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна.

Друга група була утворена в с. Гармаки в лютому 1943 р. Її організатором став Г. О. Колесниченко. Крім нього до складу групи увійшли ще 9 чол. Вона займалася лише розповсюдженням листівок, проведенням агітації. Диверсій не здійснювала. Члена групи Баноса-Москвіна, в якого виявили радіоприймач, гітлерівці заарештували і розстріляли. 1 лютого 1944 р. Г. О. Колесниченко зі своєю групою влився в ряди партизанського загону ім. М. О. Щорса.

Підпільна більшовицька група, очолювана В. Й. Вільчинським, сім'ю якого знищили окупанти, розпочала бойову діяльність у 1943 році. Найпримітнішою операцією, здійсненою нею, був напад на кінний завод та знищення 4-х гітлерівців. У лютому 1944 р. група у повному складі теж поповнила партизанські ряди.⁹⁵

У Брацлавському районі, не дивлячись на малу чисельність (всього три чоловіка), заявила про себе підпільна група с. Салинців на чолі з М. І. Кульчицьким. Вона розповсюджувала листівки на території свого та сусідніх Немирівського і Ситковецького районів. З метою перешкодити окупантам вивозити хліб, спалила в селах Городниці, Самчинцях, Кароліні молотильні агрегати. В кінці 1943 р. в складі партизанського загону ім. С. М. Кірова брала участь у знищенні румунських засобів пересування, пошкодженні телефонно-телеграфної лінії Гайсин – Брацлав, організації катастрофи румунського військового ешелону на ст. Юрківка, руйнуванні водонапірної башти. В її активі знищення автомашини з ворожими солдатами на дорозі Брацлав – Гайсин.⁹⁶

Сміливими діями відзначалась також підпільна група у складі восьми чоловік, створена в серпні 1943 р. в с. Шкуринцях Вінницького району. Підпільники групи розстріляли німецького старосту с. Комарова та двох його прислужників, спустили під лід у Південний Буг старосту свого села. У лютому 1944 р. вони здійснили збройний напад на залізничний блок-пост № 272 на залізниці Вінниця – Гнівани, оволодівши великою кількістю стрілецької зброї.⁹⁷

Мужньо боролися з ворогом підпільники с. Зарудинець Вороновицького району, очолювані колишнім інструктором райкому партії П. Т. Гармидером. Вони друкували і розповсюджували антифашистські листівки. Викравши з Вороновицької райдрукарні шрифт, поділилися ним з підпільниками м. Вінниці. Здійснювали диверсії на телефонних лініях. На ділянці залізниці Вороновиця – Фердинандівка пустили під укіс німецький поїзд з боєприпасами та харчовими продуктами. Підпільна група існувала до звільнення району.⁹⁸

У Жмеринському районі до весни 1944 р. діяла підпільна група, створена на початку 1943 р. в с. Слобода-Чернятинська. Її очолював колишній інструктор політвідділу дивізії М. Д. Никитюк, якому вдалося втекти з полону. У селі він видавав себе за шевця. Організував невеличку майстерню, що згодом стала місцем явки патріотів-підпільників. Група мала радіоприймач, правдиво інформувала місцевих жителів про події на фронті, вела патріотично-агітаційну роботу. З нагоди 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції розвішала в селі червоні транспаранти. 27 січня 1944 р. влаштувала аварію поїзда на перегоні Матейково – Бар. Рух залізничного транспорту на цій ділянці було припинено на дві доби.

У березні 1944 р. на квартиру, де мешкав керівник підпільної групи, увірвалися 4 озброєних власців, щоб розправитись із ним, однак їх скосила автоматна черга мужнього підпільника.⁹⁹

У січні 1943 р. була створена Кам'яногірська підпільна організація (Калинівський район), яка налічувала понад 30 чол. Організував її колишній колгоспник Л. Я. Ішук. Вона також здійснювала керівництво підпільною групою на залізничній станції Холонівська, мала зв'язок із павлівськими підпільниками. З травня 1943 р. підпорядковувала свою роботу інтересам партизанського загону ім. Леніна. Маючи у власному розпорядженні підпільну друкарню, виготовляла листівки, які поширювались серед населення Калинівського, Літинського, Комсомольського та Хмільницького районів. У грудні 1943 р., коли фронт наблизився до Вінниччини, на перегоні Уладівка – Холонівська її члени підірвали залізничний міст, паровоз та 7 вагонів. Підпільники передали партизанам 5 гвинтівків, 20 пар чобіт, 24 маскувальних халати, значну кількість продуктів харчування. 5 січня 1944 р. підпільна організація у повному складі влилася в партизанські ряди і боролася зі зброєю в руках за звільнення рідної Вінниччини в партизанському з'єднанні (пізніше: кавалерійській бригаді) ім. В. І. Леніна.¹⁰⁰

З березня 1943 р. по січень 1944 р. в Калинівському районі існувала також Гушинецька підпільна група в складі 10 чол. Керівником і організатором її був О. К. Безолюк – колишній військовополонений. Група була зв'язана з підпільними організаціями району та партизанським загonom ім. Леніна і виконувала за їхніми дорученнями різні завдання.¹⁰¹

Протягом усієї війни вела боротьбу з ворогом Літинська підпільна організація. Структурно вона складалася з семи груп, що діяли в Літині (керівник групи І. С. Фіголь), Майдані-Борківському (керівник М. Н. Свічколап), Новоселиці-Літинській (керівник А. Г. Турчин), Бруслинові (керівник Г. Д. Павлович), Вонячині (керівник І. Полянський), Майдані-Грузькому (керівник Ткачук). Сьома підпільна група під керівництвом Г. Федорова функціонувала у м. Вінниці. Організація охоплювала своїм впливом 17 сіл району, нараховувала 60 чол.¹⁰² Її організаторами і керівниками були М. Н. Свічколап і І. С. Фіголь. Від І. С. Фіголя, який працював на пошті в Літині, група систематично отримувала матеріали радіопередач із Москви. Вони переписувалися і розповсюджувалися серед населення багатьох сіл району. Учасники

групи роздобували зброю і передавали її партизанам у Чорний ліс. Крім того, передали 2 т борошна, 8 овець, 120 кг солі, інші продукти харчування.

3 весни 1943 р. група здійснювала бойові операції. Поблизу с. Новоселиці-Залужної знищила чотирьох поліцаїв, забравши в них зброю. На шляху Літин – Летичів зрізала 17 стовпів і на 2 дні вивела з ладу телефонний зв'язок. Підстерегла і роззброїла 10 козаків, оволодівши 4-а гвинтівками, 3-а револьверами, 8-а гранатами та 350-а патронами. Поблизу Літина перерізала підземний кабель зв'язку, що йшов із “Вервольфу” в Берлін,¹⁰³ здійснила ряд інших актів, зокрема, знищила 3 мости, 518 голів худоби, котру ворог мав намір використати у своїх цілях; лікарі-підпільники шляхом видачі фальшивих довідок про дійсний стан здоров'я вберегли від вивезення на каторжні роботи в Німеччину понад 1000 чол.

У кінці вересня 1943 р. група підпільників на чолі з М. Н. Свічкалопом поповнила партизанські ряди у Чорному лісі. На базі неї було створено партизанський загін № 7 (ім. В. І. Чапаєва) з'єднання ім. В. І. Леніна.¹⁰⁴ В березні 1944 р. стали партизанами І. С. Фіголь та решта підпільників, які влилися в загін ім. В. І. Леніна під командуванням А. А. Дідішвілі.¹⁰⁵

Свій посильний внесок у боротьбу з ворогом та визволення від нього Вінницької області зробила підпільна група, яка існувала з вересня 1943 р. по березень 1944 р. в с. Сокільці Немирівського району. На чолі неї стояв офіцер Червоної армії Уваров, котрий прибув у село для виконання спеціального завдання від імені штабу невстановленої військової частини. Група мала в своєму розпорядженні рацію. Всі учасники групи були озброєні. Вони здійснили декілька нападів на румунську комендатуру в с. Печері, розгромили телефонну станцію, двічі виводили з ладу телефонні лінії Сокілець – Немирів та Печера – Шпиків.¹⁰⁶

До останнього подиху боролася з румунськими окупантами підпільна група с. Дзвоники Тиврівського району, створена в липні 1943 р. колишнім головою місцевого колгоспу М. О. Іщенком. Патріоти вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували антифашистські листівки, здійснювали диверсійні акти, що зводились в основному до виведення з ладу сільськогосподарської техніки, зриву молотьби зернових культур. Під час січневого прориву частин Червоної армії до Південного Бугу (Житомирсько-Бердичівська наступальна операція) підготували умови для розгрому ними румунського жандармського посту та полонення 45-и румунських жандармів.¹⁰⁷ Невдовзі усі четверо учасників групи були схоплені і замучені ворогами.¹⁰⁸

В с. Рожнятівка Томашпільського району підпільну групу у складі 10 чоловік організували в 1943 р. член ВКП(б) Г. К. Чорненький та безпартійний П. М. Воронюк. Підпільники розповсюджували в Томашполі, Борівці, Джурині, Шаргороді, Антонівці та інших населених пунктах зведення з фронтів Вітчизняної війни, не давали можливості окупантам вивозити народне добро (хліб, худобу, сільськогосподарські машини), здійснили напад на жандармський пост.

Чим тільки могли, допомагали підпіллю лісничі Джуринського лісового господарства Земський і Верстовий. Якось вони вказали хату, де влаштували п'ятику дванадцять гестапівців. До участі в операції залучили усіх місцевих підпільників. У короткому, але жорсткому бою, ворога було ліквідовано.

Іншим разом рожнятівські патріоти спільно з борівською підпільною організацією, яку очолював П. Ф. Кучерявенко, захопили значні запаси хліба, готового для відправки до Німеччини, і роздали його населенню Рожнятівки, Сапіжанки та Володіївців.

Сміливим насकोком хлопці зірвали ще один задум ворога – переправити через Дністер близько тисячі голів худоби. Сімох вояк, які охороняли череду, в сутичці знищила група патріотів на чолі з Г. Бануляком.¹⁰⁹

Шестеро учасників підпілля під час появи у березні 1944 р. в селі рейдуєчого Вінницького партизанського з'єднання влилися в його ряди.¹¹⁰

Не шкодували життя у битві з ненависним ворогом сальницькі підпільники (Уланівський район), яких очолював мешканець села А. П. Гудзенко. Вони активно збирали зброю, здійснювали диверсійні акти, знищували німецьких прислужників. Під час нападу на ворогів у с. Краснополці смертю героїв полягли члени підпільно-патріотичної групи К. Е. Плахотнюк та І. Ф. Гриньов. 4 січня 1944 р. за знищення старости с. Сальниці був схоплений гітлерівцями і розстріляний керівник групи А. П. Гудзенко.¹¹¹

У боротьбі за визволення Вінниччини від німецько-румунських загарбників віддали життя за Батьківщину члени розвідувальної молодіжної групи, яка існувала на території Шпиківського району і була зв'язана з партизанською кавалерійською бригадою ім. В. І. Леніна. Група виконувала ряд відповідальних завдань командування бригади. 19 лютого 1944 р. під час здійснення чергового бойового завдання вона потрапила в руки румунських жандармів. Усі 7 чол., І. Покин'ячерета, М. Козаченко, Г. Козуб, В. Нарядчук, В. Вихристюк, С. Вихристюк, М. Копійка, які входили до її складу, були розстріляні...¹¹²

Віддали своє життя у священній всенародній боротьбі з гітлерівськими окупантами тисячі інших патріотів. Особливо тоді, коли ворог ще був, як ніколи, сильним, коли навіть і в думках не допускав можливості своєї безславної поразки. Так, лише влітку 1942 р. у Вінниці окупанти замордували 300 підпільників. У тому ж та в наступному році були розгромлені Вінницький підпільний центр на чолі з І. В. Бевзом, Комаровецька підпільна організація “За соціалістичну Вітчизну” Вінницького району, Калинівська підпільна організація, Немирівська, Погребищенська, Ситковецька, Кібличська (Гайсинський район),

Бродецько-Комсомольська (Комсомольський район), Берестівська (Липовецький район), Кіровська та Новогребельська (Турбівський район) підпільні групи, підпільна організація с. Білки Дашівського району. У нерівних боях з ворогом гинули невеликі партизанські загони. Довгоочікуване визволення рідного краю, перемога скроплювались і їхньою кров'ю, кувалась і їхніми подвигами, самовідданістю, патріотизмом та героїзмом. На місце полеглих ставали нові борці. Боротьба продовжувалася...

Всього до партизанського руху у Вінницькій області було залучено 8510 чол. Більше чотирьох тисяч патріотів боролися в партійно-комсомольському підпіллі. Загалом же учасників партизанського руху, підпілля та інших форм боротьби офіційно налічується понад 18 тис. чол., в т. ч. майже 2300 комуністів та 2500 комсомольців. В області в різний час діяли 6 партизанських з'єднань, 36 загонів, 8 партизанських та 210 підпільних груп.¹¹³

Патріотичне партійно-комсомольське підпілля, народні месники відчутно дестабілізували ворожий тил, завдали значних втрат ворогові, чим сприяли діючій армії у проведенні визвольно-наступальних операцій.

Окрім суто військових завдань підпільно-партизанський рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку він засвідчив волю населення області до організованого супротиву “новому порядку”, а з другого – підтримував у людях переконання в справедливому, визвольному характері цієї боротьби. До того ж, на окупованих землях народні месники та підпільники були чи не єдиними носіями радянської ідеології, через них здійснювався своєрідний зв'язок із “Великою землею”.

Найважливішу “роль в організації радянського опору, – як справедливо визнає західний історик В. Косик, – відігравала Комуністична партія... Вона стала основним організатором партизанських груп”.¹¹⁴

Але не відразу. Спершу досить зримо простежується *непідготовленість Радянської держави до партизанських дій та підпільної боротьби на випадок військових невдач*, що було наслідком стратегічної концепції війни на чужій території і перемоги “малою кров'ю та мінімальними затратами сил і засобів”, прийнятої Й. В. Сталіном та його найближчим оточенням у другій половині 30-х років. Вище керівництво СРСР напередодні гітлерівської навали перебувало в полоні ілюзій стосовно справжньої сили та використання “непереможної Червоної армії”, повністю виключало її відступ, навіть, локальну поразку. Тому партизанська боротьба вважалася недоцільною чи просто безглуздою. Виходячи з цієї міфічної концепції, яка абсолютно не відображала реального стану справ, не враховувала фактичного співвідношення сил та можливостей сторін на випадок цілком реального конфлікту з гітлерівською Німеччиною, сталінське керівництво не вжило далекосяжних запобіжних заходів.

Саме слово “партизанщина” стало напередодні війни синонімом неорганізованості чи, навіть, зради. Праці, в яких розглядалися проблеми “особливих форм боротьби”, оцінювались як поразницькі.

“Якби навіть 20 червня 1941 року, – зазначав пізніше Тимофій Строкач (у червні 1942 р. призначений начальником Українського штабу партизанського руху), – хтось заікнувся про те, що підпільну боротьбу в разі нападу гітлерівської Німеччини доведеться вести в Україні, Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, його б назвали панікером... Наш народ не був морально підготовлений до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання”.¹¹⁵

Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з “армійською змовою” існує добре законспірована озброєна мережа “ворогів народу”, яка прагне, особливо в Україні, повалити існуючий конституційний устрій, примусила “вождя народів” взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни. У 1937 – 1938 рр. було припинено підбір і навчання партизанських і підпільних кадрів для можливої боротьби в тилу ворога, тисячі керівників і рядових виконавців цієї роботи зазнали жорстоких переслідувань, багато з них було репресовано. Було згорнуто розробку, виробництво й випробування технічних засобів спеціального призначення. Але найголовніше, не було закладено в прикордонних регіонах, у тому числі й на Вінниччині, спеціальних баз і сховищ із зброєю, запасами харчів та спеціальною амуніцією на випадок партизанської боротьби. Їх відсутність першими дуже гостро відчули солдати та офіцери-червоноармійці, які потрапили в оточення і були змушені голодними, без боєприпасів пробиватись до лінії фронту.

Обмеженість зброї вкрай негативно позначилась на діяльності та життєвості перших партизанських загонів і груп. Але належних висновків не було зроблено. Навіть дещо пізніше партійне керівництво, наркомат внутрішніх справ, армійське командування орієнтували партизанських командирів на поновлення боєприпасів та озброєння лише за рахунок трофеїв. Тому й змушені вони були, як доповідав зі ставки “Вервольф” начальник охоронної групи “Схід” таємної польової поліції унтерштурмфюрер СС К. Даннер, здійснювати “напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу”,¹¹⁶ що призводило до зростання невиправданих жертв, відволікало від основного у партизанській боротьбі – максимальної дезорганізації ворожого тилу.

В той же час було неправомірно стверджувати, що взагалі не вживались ніякі заходи, що домінували лише розгубленість і безпорадність.

Зваживши на захоплення полчищами армій вторгнення все нових територій і можливість окупації нею області, Вінницький обком, міськкоми та райкоми партії вже в кінці червня – на початку липня 1941 року предметно займалися добором людей для організації підпільної і партизанської боротьби, визначали мережу підпільних організацій, райони їх дій. Конкретно в області намічалось створити підпільний обком,

міськом, 44 підпільних райкоми партії, 233 підпільні організації і групи. Місцевими партійними організаціями були відібрані 1302-є комуністів, які мали стати ядром підпільних організацій, та 810 комуністів для розгортання партизанської боротьби у ворожому тилу.¹¹⁷

Однак через швидке просування фронту на схід завчасне переведення комуністів на нелегальне становище виявилось не завершеним. Не повністю були укомплектовані підпільні райкоми партії, тому кадри для їх доукомплектування добирались частково в Києві, частково на території Кіровоградської області, де пізніше тимчасово перебував Вінницький обком партії. Тут, зокрема, додатково були сформовані підпільні райкоми і групи для Теплицького, Джулинського, Монастирищенського, Самгородоцького, Барського і Чечельницького районів, а 30 липня 1941 року там же, на Кіровоградщині, в одному із радгоспів поблизу селища Велика Виска, – сформовано Вінницький підпільний обком партії у складі Д. Т. Бурченка (секретар), Т. У. Тимченка, В. Є. Нижника.¹¹⁸ Але він не зміг налагодити зв'язку зі створеним раніше підпіллям і відійшов разом з частинами Червоної армії.

У визначеному раніше складі підпілля теж сталися великі зміни, викликані рядом обставин, що склалися на початку війни. Більшості підпільних райкомів та організаторських груп не вдалося закріпитись у визначених районах. Багато патріотів, залишених у підпіллі, трагічно загинули в перші дні боротьби з ворогом, стали жертвами нацистського терору, були знищені ворогом при спробі проникнення на окуповану територію. Так, при переході фронту загинули майже всі члени Самгородоцького підпільного райкому. Великих втрат зазнали підпільні райкоми Барського і Комсомольського районів, загинув увесь склад Тростянецького підпільного райкому партії. У ті дні було втрачено значну кількість явок, зв'язків.¹¹⁹

Перші підпільні партійні, комсомольські та антифашистські організації на території тимчасово окупованої області розгорнули свою діяльність у серпні – грудні 1941 року у Вінниці, Теплицькому, Гайсинському, Джулинському, Дашівському, Калинівському, Монастирищенському, Брацлавському, Немирівському, Погребищенському, Хмільницькому та інших районах. Але в переважній більшості вони створювалися не за партійним розпорядженням “зверху”, а на індивідуальному рівні – комуністами і безпартійними патріотами, для яких захист Вітчизни, безпощадна, безкомпромісна боротьба з ворогом були велінням серця, священним обов'язком, що не розходилося із волею та наказами партії.

Однією з перших і найбільш активних була підпільна організація у Вінниці, яку очолив колишній комсомольський і партійний працівник, директор бібліотеки ім. Н. К. Крупської І. В. Бевз. Штаб-квартирою цієї організації стало приміщення на вулиці Депутатській. Активними помічниками І. В. Бевза були комуніст Семен (Всеволод) Степанович Левенець, комсомольці Ігор Войцехівський, Валя Любимова, Наталія Медвідь, а з 1942 року – і Ляля Ратушна. І. В. Бевз з самого початку займався створенням підпільного партійного центру і налагодженням зв'язків з підпіллям в районах області.

В той же час зароджується підпілля і в Теплицькому районі. В серпні 1941 року сюди прибув посланець партії колишній головний агроном райземвідділу Андрій Кирилович Микитенко (підпільна кличка “Степан”, він же Леонід Кирилович Жмурко). Оселившись нелегально в с. Скарженівці, Микитенко зібрав невеличку групу місцевих активістів і домовився з ними про форми і методи боротьби з окупантами. Організація швидко зростала. 26 жовтня на зборах підпільників було обрано партійний комітет у складі А. К. Микитенка (секретар), А. Г. Кондратюка, Д. А. Кучера, М. С. Пересунька (члени). Вже з самого початку своєї діяльності комітет виконував роль підпільного райкому партії. А невдовзі тут почала діяти невелика партизанська група під командуванням А. К. Микитенка, А. Г. Кондратюка. Вона стала ядром партизанського загону.¹²⁰

Влітку 1941 року створюється підпільна організація в селі Осіївці Бершадського району. Очолив її колишній голова колгоспу цього ж села комуніст Олександр Родіонович Пилипчук, який залишився в тилу ворога за завданням районного комітету партії. Восени 1941 р. підпільні групи виникли також у Бершаді, в селах Усті, Поташні та інших населених пунктах Бершадського району, до складу яких входило понад 100 чол. Їхнім організаційним зміцненням, активізацією дій займався районний підпільний штаб, обраний на нелегальній нараді керівників груп і організацій у грудні 1941 року.¹²¹

Восени того ж року підпільні організації і групи виникли в селах Білках, Копіївці, Жаданах, Кам'яногірці та радгоспі “Білкі” Дашівського району. Їх очолили комуністи Павло Майданюк, Федір Демчук, Семен Безчеснюк, комсомолец Степан Попик, безпартійна патріотка Олена Гончар. На початку грудня 1941 року з ініціативи одного із організаторів підпілля комуніста Гната Олександровича Рибаченка в Шабелянському лісі відбулися збори представників цих підпільних організацій, які обрали для керівництва партійний комітет у складі Г. О. Рибаченка, П. Т. Майданюка, В. С. Кашканя.¹²² Даний комітет, як і Теплицький, фактично виконував функції підпільного райкому партії.

Бойова підпільна організація, до складу якої увійшли Є. І. Казмиров, І. Д. Маливанчук, З. Л. Сукач, Н. І. Малінський, І. Т. Гречаний та ін., сформувалась також у Шаргороді. Під її впливом створюються підпільні групи в селах Пеньківці, Клекотині, Джурині, Гибалівці. Згодом для керівництва підпільними організаціями і групами, для надання їм допомоги було створено районний комітет підпільних організацій на чолі з комуністом І. Т. Гречаним.¹²³

Одночасно з партійним підпіллям в умовах жорстокого окупаційного режиму зароджується й підпілля комсомольське, зокрема, у Вінниці, Калинівському районі. Влітку 1941 р. сформувалась підпільна комсомольсько-молодіжна організація в Дашеві, яку очолив комсомолец, до війни аспірант

Київського політехнічного інституту Петро Васильович Корноухов. Активними членами цієї організації стали комсомольці Юрій Вольський, Рабіндранат Денікаєв (Квітко), Галина Козлова, Віра Васильченко, Яків Возовий та інші. Комуністи як старші товариші керували діяльністю молодих підпільників, давали їм поради, вселяли віру в успіх.¹²⁴

Ще ширшого розмаху боротьба в тилу набуває в 1942 році. Підпільні організації, що виникли в 1941 році, вирости кількісно, зміцніли організаційно і набули певного досвіду боротьби з окупантами. Створюються нові підпільні і диверсійні групи та організації. І якщо спочатку діяльність підпільників була спрямована, головним чином, на проведення роз'яснювальної роботи серед населення, вишукування зброї, вибухівки, налагодження зв'язків, на підготовку баз та конспіративних явок, то тепер вони дедалі частіше переходять до партизанських форм боротьби, чому сприяє зв'язок із "Великою землею", що поступово налагоджується. Боротьба стає більш організованою.

На початку 1942 р. в районі Шабелянського лісу формується і заявляє про себе вдалими бойовими діями партизанський загін під командуванням Г. О. Рибаченка.

В цей час на території Монастирищенського, Оратівського та сусідніх районів бойові дії проти ворога успішно розпочав партизанський загін, очолюваний комуністом І. І. Калашником. На території Погребищенського району до нього приєдналась група військовослужбовців, які опинилися в оточенні. Командира цієї групи капітана В. О. Зенькіна було обрано комісаром загону. Влітку 1942 року загін Калашника продовжував зростати. Його поповнила партизанська група на чолі з Є. Й. Олещуком і Я. Г. Нижником, ядром якої були підпільники села Підвисокого Оратівського району. В цей же час І. І. Калашник налагоджує зв'язок з партизанськими загонами Г. О. Рибаченка і А. Г. Кондратюка – А. К. Микитенка. Керівники загонів домовляються про координацію бойових дій.¹²⁵

Завдяки активній діяльності та організаторським здібностям А. К. Микитенка налагоджується зв'язок з керівниками підпілля і партизанських загонів десяти районів області. 18 серпня під його керівництвом в Шабелянському лісі відбувається розширена нарада з ватажками партизанських загонів та підпільних груп. На ній було створено міжрайонний підпільний комітет КП(б)У.¹²⁶ *Підпільний партійний центр від початку своєї діяльності фактично виконував, як уже згадувалося, функції підпільного обкому партії.*

Ще один підпільний партійний центр виникає завдяки активній діяльності комуніста Флора Семеновича Волощука та вчителя-комсомольця із с. Серединки Максима Сергійовича Корнійчука, залишених Джулинським райкомом партії для організації підпільної боротьби. З їхньої ініціативи і безпосередньої участі були створені підпільні організації на Удичському цукрозаводі, в селах Тернівці, Серединці, Березівці, Червоному, Дяківці, Теофілівці, у багатьох селах Гайворонського, Грушківського (нині: Улянівського) районів тоді Одеської, тепер – Кіровоградської області, а в травні 1942 р. – підпільний міжрайонний комітет в Гайвороні. До його складу увійшли Ф. Волощук, М. Корнійчук, А. Паламарчук, А. Півторак, С. Федченко.¹²⁷ Міжрайкому підпорядковувалось 28 підпільних організацій і груп Джулинського, Грушківського, Ладжинського і Гайворонського районів. На базі цих організацій влітку 1942 року в Джулинському районі сформувався і розпочав бойові дії партизанський загін під командуванням М. С. Корнійчука (Саші Жигалова).¹²⁸

В цей час активно діяв підпільний партійний центр у м. Вінниці, сформований І. В. Бевзом. Центр налагодив зв'язки з підпіллям Турбівського, Вороновицького, Козятинського, Немирівського, Шаргородського, Жмеринського, Гайсинського районів, а восени 1942 року – з міжрайонним підпільним партійним комітетом, який очолював А. К. Микитенко.¹²⁹

Розгалужена мережа підпільних організацій в 1942 році виникла також в Могилів-Подільському, Ямпільському і Чернівецькому районах. Її організаторами були комуністи М. Г. Тугушов (Павленко), Ф. Г. Тонкопій (Тульський), П. Ф. Кучерявенко, Д. А. Милимко, В. Т. Горбатюк та інші. Згодом діяльність підпільників у цих районах очолило міжрайонне партійне бюро, до складу якого входили М. Г. Тугушов (Павленко) – секретар, П. Ф. Кучерявенко (Гончарук), В. Т. Горбатюк (Холодний), С. І. Рудий (Максимов), Ф. Г. Тонкопій (Тульський).¹³⁰

У розгортанні й активізації підпільної і партизанської боротьби на Вінниччині велику роль відіграла допомога, яку надавали ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху (УШПР), що був створений за рішенням Державного Комітету Оборони 30 травня 1942 року і став військовим органом ЦК КП(б)У для керівництва боротьбою народних месників в Україні.

2 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) спеціально розглянуло питання про розвиток партизанського руху в Україні. З метою поліпшення партійного керівництва партизанським рухом, посилення зв'язків із підпіллям, рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) було створено на окупованій території нелегальний ЦК КП(б)У.

Здійснюючи директиви ЦК ВКП(б) про активізацію підпільної і партизанської боротьби, ЦК КП(б)У звертав особливу увагу на посилення допомоги областям Правобережної України, в т. ч. Вінницькій. Сюди направляли уповноважених ЦК, організаторські групи, на яких покладалось завдання встановити зв'язок з існуючим підпіллям, партизанськими загонами, активізувати їхні дії.¹³¹ Так, в с. Тартак Чечельницького району за завданням ЦК КП(б)У прибув Михайло Федорович Підгаєцький, який до війни працював другим секретарем Комсомольського райкому партії. Він налагодив зв'язок з патріотами Піщанського, Ободівського, Крижопільського районів. Під його керівництвом тут було створено підпільно-диверсійні групи, а також встановлено зв'язок з підпіллям м. Кодими Одеської області та Кам'янського району Молдавської РСР.¹³²

Мережа антифашистського підпілля та зв'язки між організаціями і групами восени 1942 року були значно розширені, коли в с. Старі Луги прибув Герасим Якович Савранчук, затверджений ЦК КП(б)У парторганізатором по Ободівському і Піщанському районах Вінницької області. З його ініціативи для керівництва підпіллям і підготовки його до збройної боротьби обрано партійний комітет, до складу якого, крім Савранчука, увійшли М. Ф. Підгаєцький, І. М. Грановський, П. К. Федоров, Н. С. Назарчук. Комітет надав велику допомогу в організації збирання зброї, одягу та взуття для партизанів, у формуванні партизанських загонів В. В. Кривенцова, П. К. Байдана (Чорного), що діяли на території Одеської та Вінницької областей.¹³³

Весною 1943 р. активізує свою діяльність Жмеринська підпільна організація "Радянські патріоти" (створена в жовтні – листопаді 1942 р.). Її очолив підпільний комітет у складі В. В. Кіняєва (Гордєєва), К. С. Гришина (Костіна), Г. Г. Навроцького, Г. Р. Ліздіна та ін. Вона підготувала й переправила в партизанські загоны 56 бійців, 7 автоматів, 27 гвинтівок, 12 пістолетів, 150 гранат, 15 тис. патронів. Поблизу станції підпільники пустили під укіс німецький ешелон з вантажем, шість разів псували залізничні колії на підступах до станції Жмеринка, затримуючи цим просування ворожих ешелонів до лінії фронту. У квітні 1943 року за дорученням комітету К. С. Гришин (колишній газетяр) почав випускати рукописну газету "Красний партизан".¹³⁴

За рішенням Бершадського підпільного партійного бюро (секретар О. Р. Пилипчук) у травні 1943 р. комуніст Н. Т. Друзь створив у с. Устя партизанську групу з 13 чоловік, а до літа 1943 р. група виросла в загін, який налічував майже 200 партизанів. Командиром його було обрано комуніста С. О. Печеного. Базою загону став Осіївський ліс. Здійснюючи рейди, партизани громили невеликі німецько-румунські гарнізони, поліцейські комендатури, розправлялися із зрадниками.

Згідно з оперативним планом, розробленим УШПР, на Вінниччину виходять великі партизанські формування. Так, у березні 1943 р. через південно-східні райони області пройшло рейдом партизанське з'єднання під командуванням М. І. Наумова, завдаючи ударів по комунікаціях ворога. Невеликий загін цього з'єднання, очолюваний І. Альферовим, натрапив поблизу с. Корделівки Калинівського району на охоронні сили ставки Г. Герінга "Штайнбрух". Ворогові вдалося блокувати партизанів у Черепашинецькому лісі. Зав'язався бій. Більш як дві сотні гітлерівців знайшли собі могилу. Але сили були нерівні. Смертю хоробрих загинули 24 партизани-наумовці...¹³⁵

19 червня 1943 р. на Вінниччину направилось партизанське з'єднання під командуванням І. Я. Шушпанова, у складі якого знаходився Вінницький підпільний обком партії на чолі з Д. Т. Бурченком. Однак через перенасиченість північної частини області ворожими військами вийти у запланований район дій (Хмільник – Вінниця – Козятин) та закріпитися у ньому не вдалося.¹³⁶

Слід відзначити, що у партизанській боротьбі рейди мали особливе значення. Спершу вони здійснювалися з ініціативи командування партизанських загонів з метою маневру, передислокації, уникнення бою з переважаючими силами противника. Пізніше вони почали проводитися за завданням підпільних партійних органів для того, щоб пожвавити партизанський рух у нових районах, налагодити зв'язок з місцевими патріотами і піднести бойовий дух населення.

Щоб активізувати бойові дії місцевих загонів та надати їм допомогу, ЦК КП(б)У через Український штаб партизанського руху і штаби фронтів почав надсилати організаторські групи, зв'язкових, своїх уповноважених. На територію Вінницької області в різний час за завданням УШПР були відряджені організаторська група І. Д. Мединського, групи командного складу М. М. Бойкова, І. Є. Горлюкова, а також диверсійні групи на чолі з М. Р. Соболевим, О. В. Молотковим, С. С. Максименком, В. Л. Дайниковим.¹³⁷

11 жовтня 1943 р. очолюване раніше І. Я. Шушпановим партизанське з'єднання (тепер уже під командуванням полковника Я. І. Мельника) разом із підпільним обкомом партії розпочало новий рейд на Вінниччину, який виявився успішним...

Всього в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. в області діяли 2 обкоми, 4 міжрайкоми, 15 райкомів партії, 2 районні партійні організації, 2 партцентри.¹³⁸

Саме Компартія України мала переважаючий вплив майже на 80-и відсотках території України. Дві третини її членів (565 тис. чол. на початок війни) билися з ворогом в лавах збройних сил, партизанських загонів, підпільних організацій. Сотні тисяч рядових комуністів загинули в цій боротьбі, в т. ч. 46,5 тис. було розстріляно окупантами.¹³⁹

Великих втрат зазнала Вінницька обласна партійна організація. Зокрема, полягли у цій боротьбі перші секретарі райкомів партії: Барського – Антон Федорович Монак, Дашівського – Олександр Антонович Домбровський, Жмеринського – Пилип Митрофанович Стрілець, Комсомольського – Терентій Родіонович Ткачук, Копайгородського – Іван Север'янович Іванюк, Мурованокуриловецького – Іван Іванович Філатов, Самгородоцького – Анатолій Євсейович Барський, Теплицького – Василь Зіновійович Мельничук, Тростянецького – Бенціон Мордухович Штофер, Уланівського – Павло Степанович Соколов, другі секретарі райкомів партії: Комсомольського – Михайло Федорович Підгаєцький, Самгородоцького – Іларіон Павлович Мошинський,¹⁴⁰ секретар Тульчинського райкому партії В. В. Сашко, секретар підпільного міжрайкому партії А. К. Микитенко, секретар Теплицького підпільного РК КП(б)У Д. А. Кучер та ін.

Активна діяльність у ворожому тилу радянських патріотів стала одним із важливих чинників розгрому німецько-румунських окупантів, їхнього вигнання із загарбаних ними територій, в тому числі із Вінницької області.

- ¹ Гудеріан Г. Танки – вперед. – М., 1957.
- ² Україна партизанська... – С. 71 – 76.
- ³ Там само; - С. 111.
- ⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 22.
- ⁵ Україна партизанська... - С. 111.
- ⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 23.
- ⁷ Україна партизанська... - С. 112.
- ⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 24.
- ⁹ Україна партизанська... - С. 112.
- ¹⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 24.
- ¹¹ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни ... – С. 46.
- ¹² Там само; - С. 47.
- ¹³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
- ¹⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
- ¹⁵ Україна партизанська... - С. 118.
- ¹⁶ *Владимиров М. І.* Вогненна зона ... – С. 56 – 58.
- ¹⁷ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 48, 49.
- ¹⁸ Там само; - С. 50 – 51.
- ¹⁹ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
- ²⁰ Там само; - Арк. 28.
- ²¹ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... – С. 180.
- ²² *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 59.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 20.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 41 зв.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 118, оп. 1, спр. 1, арк. 107.
- ²⁷ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... - С. 190, 191.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 2.
- ²⁹ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 60.
- ³⁰ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 53.
- ³¹ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 61, 62.
- ³² Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 54.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само; - С. 53.
- ³⁵ Там само; - С. 54.
- ³⁶ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 63.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 27 зв.
- ³⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 164.
- ³⁹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 3.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 5 зв.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 56 зв.
- ⁴² Україна партизанська... - С. 24.
- ⁴³ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 128.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 24, арк. 20.
- ⁴⁵ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... – С. 68, 70.
- ⁴⁶ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... - С. 213.
- ⁴⁷ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 56.
- ⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 64.
- ⁴⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 372.
- ⁵⁰ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 76, 77.
- ⁵¹ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... - С. 228, 229.
- ⁵² Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 57.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р - 130, оп. 1, спр. 533, арк. 15.
- ⁵⁴ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 59.
- ⁵⁵ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 89.
- ⁵⁶ Там само; - С. 91 – 93.
- ⁵⁷ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 59.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само; - С. 64.
- ⁶⁰ Там само; - С. 65.
- ⁶¹ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... - С. 225.

- ⁶² Україна партизанська... - С. 72; 118.
- ⁶³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 552, арк. 3.
- ⁶⁴ Україна партизанська... - С. 72.
- ⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
- ⁶⁶ *Нагребський А. Н.* Моя Плебанівка: Історико-етнографічний нарис / 2-е вид.: доп. і переробл. – Вінниця, 2004. – С. 104.
- ⁶⁷ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... - С. 67.
- ⁶⁸ Україна партизанська... - С. 77.
- ⁶⁹ Там само; - С.119.
- ⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 130.
- ⁷¹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 552, арк. 3.
- ⁷² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 534, арк. 20, 21.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 29.
- ⁷⁴ Там само; - Арк. 20.
- ⁷⁵ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... - С. 220.
- ⁷⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41, арк. 9 – 11.
- ⁷⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 30 зв.
- ⁷⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 20.
- ⁷⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 27 зв.
- ⁸⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 37, арк. 20.
- ⁸¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22, арк. 50.
- ⁸² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33, арк. 30.
- ⁸³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 35, арк. 5.
- ⁸⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 37, арк. 39.
- ⁸⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 44.
- ⁸⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 24 зв.
- ⁸⁷ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 75, 76.
- ⁸⁸ Там само; - Арк. 84.
- ⁸⁹ Там само; - Арк. 84, 85.
- ⁹⁰ Там само; - Арк. 86.
- ⁹¹ Там само; - Арк. 81, 82.
- ⁹² Там само; - Арк. 69 - 71.
- ⁹³ Там само; - Арк. 78, 79.
- ⁹⁴ Там само; - Арк. 89.
- ⁹⁵ Там само; - Арк. 60 - 62.
- ⁹⁶ Там само; - Арк. 63, 64.
- ⁹⁷ Там само; - Арк. 99, 100.
- ⁹⁸ Там само; - Арк. 103, 104.
- ⁹⁹ Там само; - Арк. 130, 131.
- ¹⁰⁰ Там само; - Арк. 140 - 145.
- ¹⁰¹ Там само; - Арк. 147.
- ¹⁰² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290.
- ¹⁰³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 63, 64.
- ¹⁰⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290.
- ¹⁰⁵ Там само; - Арк. 348.
- ¹⁰⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 183.
- ¹⁰⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 18.
- ¹⁰⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 209.
- ¹⁰⁹ *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 89.
- ¹¹⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 211.
- ¹¹¹ Там само; - Арк. 218.
- ¹¹² Там само; - Арк. 229.
- ¹¹³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51.
- ¹¹⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – С. 251.
- ¹¹⁵ Цитується за книгою “Безмертя”... – С. 222.
- ¹¹⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 9а, спр. 52, арк. 14.
- ¹¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 9, спр. 302, арк. 7.
- ¹¹⁹ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації... – С. 184.
- ¹²⁰ Там само; - С. 186, 187.
- ¹²¹ Там само; - С. 188.
- ¹²² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 47, арк. 2.

- ¹²³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 622, арк. 2.
¹²⁴ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації... – С. 190.
¹²⁵ Там само; - С. 192.
¹²⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 660, арк. 13.
¹²⁷ Там само; - Арк. 9 – 11.
¹²⁸ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації... – С. 192.
¹²⁹ Там само; - С. 193.
¹³⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 642, арк. 3.
¹³¹ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації... – С. 198.
¹³² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 647, арк. 1.
¹³³ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації... – С. 199.
¹³⁴ Там само; - С. 201.
¹³⁵ Там само; - С. 203.
¹³⁶ Там само; - С. 201.
¹³⁷ Там само; - С. 207.
¹³⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27.
¹³⁹ Сторінки історії Компартії України. – К., 1990. – С. 52.
¹⁴⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 36, арк. 1 – 8.

ОПІР НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ

Крім партійно-комсомольського підпілля, радянських партизанів, на Вінниччині час від часу заявляла про себе ще одна політична сила – *Організація Українських Націоналістів (ОУН)*. Щоправда, тут вона не користувалась таким авторитетом, як радянські партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки, як, скажімо, у Західній Україні.

Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців області. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, більшість мешканців Вінниччини два десятиліття жила під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення Радянського Союзу як “Російської імперії” – відкритого “ворога незалежності українського народу”, визволення з “більшовицького рабства” українців, створення “Самостійної Соборної Української держави”.

Абсолютна ж більшість вінничан (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу СРСР. Напрочуд зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п'ятирічок, а під час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей і народностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної армії, партійно-комсомольського патріотичного підпілля, партизанських загонів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подоляни лояльного ставлення націоналістів до гітлерівців, котре виявилось спершу зовсім невинуватим. І бандерівці, і мельниківці намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної Української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР “української революції”. Для її успішного проведення, найголовніше було підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думою про Соборну Українську державу більш радикальне бандерівське крило Організації (ОУН-Б) навіть проявило політичну нетерпимість. Оволодівши після захоплення гітлерівцями Львова місцевою радіостанцією, воно проголосило через неї в ефір “Акт про відновлення Української держави”.

“ОУН-Б, – як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував із безрозсудством, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Ідучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення”.¹

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що “відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації”,

що “Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі”,² ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в’язниці С. Бандеру та його прибічників. *Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускати.* У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: “Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями”.³ Тобто самими гітлерівцями та їхніми союзниками. Нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волю й Україні. Більше того, за планами нацистів, з людської свідомості, пам’яті прийдешніх поколінь населення, що з споконвіків заселяло цю землю, мало щезнути навіть саме поняття “Україна” – вже в 1942 році в навчальних закладах генерального округу “Житомир” з шкільної програми було вилучено предмет “Історія України”.

Однак націоналісти не змирилися з таким розвитком подій. Використовуючи створені ними ж похідні групи, що з’являлись у населених пунктах услід за наступаючими гітлерівцями, вони намагалися проникнути і захопити у свої руки створювані окупаційною владою міські і сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо.⁴ В одному з німецьких донесень сказано, що “вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спробу пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України. Свій вплив особливо намагалися поширити на населення територій, що знаходились на схід від Західної України, а тому доклали зусиль, щоб пошвидше добратися туди. Це їм у значній мірі вдалося. Вже в кінці липня 1941 р. вони з’явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, в деяких інших населених пунктах Вінниччини.

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН (Бандери) інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь “створення незалежної і соборної Української держави” в центрі України, зокрема, в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також в районах Умані й Могилева-Подільського. В донесеннях з місць підкреслювалось, що тон пропаганди цієї організації ставав усе більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення “Української революційної армії”.⁵

Це теж не сподобалось гітлерівцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, дала наказ усім постах поліції безпеки і СД рейхскомісаріату “Україна” (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН (Бандери):

“Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники...”⁶

Наказ айнзацкоманди Ц/5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувався проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

“...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям..., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі помагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення...”⁷

Не менш промовистий і інший документ:

“4.XI.41 р.

Таємно.

До коменданта с. Губник [Гайсинського району] п. Ткаченку.

Останніми днями стало виявляти підпільне розповсюдження листівок партії Бандери.

Вживіт[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політ-відділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає сувора кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк.

Начальник Політ-відділу Романюк”.⁸

Немало зусиль доклали бандерівці до створення підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі теж вдалося. При цьому ставку було зроблено на осіб, незадоволених чи ображених радянською владою, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їхніх сімей та родичів, місцеву інтелігенцію, молодь. За словами колишнього окружного провідника, військового референта обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівського, “основна засада була така: приймати до ОУН людей національно-свідомих, витривалих, випробуваних. Перш за все колишніх учасників полку та клубу ім. гетьмана Павла Полуботка (в 1917 – 1919 рр.), членів “Оборони України” М. Міхновського, УВО, СВУ, СУМ-у, колишніх вояків Дійової Армії УНР, “Вільного Козацтва”, колишніх вояків УГА, що були залишилися на Надністрянщині, розкуркулених і репресованих, їх дітей та членів родини. Далі – тих національно-свідомих українців, що чесно й віддано готові були служити визвольній справі українського народу. Загально було застережено супроти членів і кандидатів компартії і членів комсомолу та советських активістів...”⁹

Як відзначається в одному з архівних документів, “в м. Вінниці, а також в ряді районів, існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. “Спілка українського націоналістичного студентства”...

Існуюче націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам'янець-Подільської області”.¹⁰

Крім згадуваних навчальних закладів націоналісти мали свої осередки в структурі обласної організації “Заготзерно”, у Вінницькій насіннево-дослідній станції, директор якої “Репуленко, колишній старшина української армії, багато допомагав [їм], особливо документацією, зв'язками, приміщеннями та друкарськими засобами...”¹¹

Проте, за словами того ж Є. Алетіяно-Попівського, “найсильніша і найкраще поставлена сітка [мережа] ОУН була в Калинівському районі”.¹² Її керівником був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями). Інші націоналістичні осередки в районі очолювали: в с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинях – прибулий із Західної України піп Мороз...¹³

В Калинівці було обладнано першу в області підпільну друкарню ОУН (друга згодом почала функціонувати у Вінниці, третя – в с. Сороці Дашівського району). У ній друкувалися примірники газети “Калинівські вісті” (відомої ще під назвою “Відродження”), націоналістична література. Так, завдяки зусиллям редактора “Калинівських вістей” Ляценка (до війни учителя військової підготовки у Львові), а також провідника ОУН у Хмельницькому районі Купрієвича (до війни – директора Хмельницької середньої школи) “...в Калинівці побачили світ передруки “Катехізму ОУН”, “Постанова Другого Великого Збору ОУН”, українські націоналістичні співанки, брошура “Нація – спецієс”, “Мала історія України” (І. Крип'якевича) та чергові числа [номери] підпільного органу Крайового Проводу ОУН Осередньо-Східних Українських Земель “За Самостійну Україну...” В Калинівці Ляченко видав і працю Могили під назвою “Якою Україна є, була й буде”.¹⁴

Крім Вінниці, Калинівки, Хмельника, підпільні організації ОУН було створено також у Вороновицькому, Іллінецькому, Дашівському, Липовецькому, Немирівському, Турбівському, Гайсинському, Козятинському, деяких інших районах.

Створювалися такі осередки також у “Трансністрії”:

“Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева[-Подільського].

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604.

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують націоналістичні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батківський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могильова”.¹⁵

Крім підпільних осередків члени ОУН намагалися створити мережу громадських організацій: Жіночої Служби України (ЖСУ), Союзу Українського Націоналістичного Студентства (СУНС), організувати осередки “Просвіти” (у створенні останніх особливу активність проявили мельниківці, що ворогували з бандерівським крилом ОУН).

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників “Просвіти” та існуючих осередків ОУН.

Націоналісти пішли в підпілля.

Будучи на нелегальному становищі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували листівки, продовжували працювати на впливових посадах у міській управі. Причому, до весни 1943 р., коли “весь склад [міської] управи в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина... чиновників арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Гапій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін.)”.¹⁶

“Не зважаючи на репресії, ще цілу осінь, зиму і весну... була обсажена з ініціативи ОУН активним національно-свідомим українським апаратом”¹⁷ редакція місцевої газети “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”), яка всіяко возвеличувала агресивну, людиноненависницьку політику Третього рейху і,

навіть, проголосувала, що “тільки запорожці за свою волю билися самі, а за нас б’ється німецьке військо, як оборонець нового, справедливого ладу від прибою темних сил. Ми – нарід, що його червона Москва двадцять два роки топтала і нищила, проте знищити не могла... Ми даємо святу клятву, що покладемо всі свої сили на допомогу німецькому народові, його збройним силам та його великому Фюрерові Адольфові Гітлеру...”¹⁸ Недарма вінничани називали її “німецькою газетою з українським шрифтом”.

Крім того, в Липовецький, Турбівський, Гайсинський і Немирівський райони проникли бойові оунівські групи.¹⁹ Очевидно, це були так звані групи самооборони, які почали з’являтися навесні 1942 р. на Волині та Поділлі.

В березні 1943 р. “у закутку трьох районів – Уланівського, Хмільницького” і Калинівського [в документі: Пиківського] в області організовано “перший кіш-загін українських повстанців” імені отамана Шепеля. До кінця року було створено ще два таких загони – імені отамана Гальчевського у Літинському районі, імені отамана Волинця – в Гайсинському.²⁰

Однак вістря їхньої боротьби спрямовувалось не проти гітлерівських загарбників. І не тому, що ці формування були нечисленними і могли зазнати поразки у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їхнього керівництва, в якій вказувалось, як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

“...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких німецьких військ

а) не вести жодних засідних бойових акцій

б) примірно карати за виступ проти народу

в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів”.²¹

Про те, що ця настанова ретельно виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

“...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями”.²²

У ще одній інструкції, котра з’явилася дещо пізніше, говорилося, що німецьке командування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об’єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН”.²³

Ці інструктивні настанови теж ретельно втілювалися в життя. Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення (“7 серпня 1942 р.: ...У Вінниці знову виявили листівки українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого...”),²⁴ зазнаючи арештів (25 вересня 1943 р.: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали”),²⁵ бандерівці, попри це, особливу увагу проявили до партійно-комсомольського підпілля, партизанів – авангарду радянської влади, яку вважали ворогом української самостійності.

Як повідують архівні документи, націоналісти були причетні до знищення ряду членів та окремих керівників більшовицько-комсомольського підпілля у Калинівському, Турбівському, Ободівському районах.²⁶ Ними вбиті член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворозюк, зв’язковий партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна В. В. Вовк, член Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші.

В серпні 1943 р. оунівці (очевидно, кіш-загін імені отамана Шепеля) поставили вимогу перед партизанським загonom ім. В. І. Леніна (з 23 листопада 1943 р. – з’єднання ім. В. І. Леніна) звільнити Чорний ліс, оскільки згідно з планами їхнього командування він мав належати українським повстанцям, на що червоні партизани відповіли погрозою, що в разі коли хтось із націоналістів потрапить їм у руки, буде знищений на місці. Більше того, свою обіцянку підкріпили конкретними діями, підстерігши та знищивши 6-х оунівців.²⁷

Про декілька дрібних сутичок націоналістів з радянськими партизанами, що мали місце в Дашівському районі, згадує у своїх спогадах Є. Алетіяно-Попівський²⁸ та про загибель трьох партизанів направленою у розвідку загону “За Батьківщину” Вінницького партизанського з’єднання під час його “зустрічі” з “куреном” (очевидно, кошом-загоном імені отамана Гальчевського) в районі Майдана-Почапинецького (Літинський район) – комісар з’єднання Д. Т. Бурченко.²⁹

Однак крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі в північній частині Літинського району в грудні 1943 р. появилася рейдуюче добре озброєне формування оунівців чисельністю більше 500 чоловік. Його поява помітно ускладнила становище партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна, на яке гітлерівці готували облаву, підтягуючи в район його дислокації крупні сили жандармерії, козаків, частин СС.

Загроза нависла й над щойно прибулим у Чорний ліс Вінницьким партизанським з'єднанням. Щоб уточнити "поведінку націоналістів на випадок каральної операції гітлерівців", партизани провели з ними переговори. Причому зацікавленість у діалозі виявили обидві сторони. З боку націоналістів інтерес ґрунтувався на прагненні розширення свого впливу на місцеве населення, а також на самих партизанів. Із розвідувального донесення партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна, датованого 28 груднем 1943 р. відомо, що "загони українських націоналістів.., які розташувалися у селах Бруслинів, Яцківці і Супрунів Літинського району", мають на меті "з'єднатися з частинами Червоної армії [що не відповідало реальним намірам, а було лише тактичним ходом з метою ввести противника в оману]. В результаті переговорів [домовлено] про взаємну допомогу в боротьбі з німецькими окупантами".³⁰

Однак про перемир'я було забуто, як тільки фронт наблизився до Вінниці. З його стрімким просуванням відпала загроза спланованої каральної операції – гітлерівці терміново почали перекидати з тилу на передову наявні військові контингенти, намагаючись не допустити виходу Червоної армії на Південний Буг. Про зміну настрою, всупереч прийнятим домовленостям, повідує наступне розвідзведення, датоване 2 січнем 1944 р.:

"...Командуванню з'єднання націоналістів 31.12.43 р. надійшло ряд заяв від націоналістів з протестом, чому командування націоналістів веде переговори з командуванням партизанських загонів і чому націоналістичні листівки не поширюються в цих районах?.. В результаті 31.12.43 р. був мітинг націоналістів у с. Яцківці Літинського району. На мітингу виступив командир сотні № 1 Довбуш, який заявив: "Від нині, зустрічаючись на шляху з червоними партизанами, вступаю з ними в бій і закликаю вас підтримати мене". Встановлено, що націоналісти не зацікавлені в здійсненні диверсій проти німців, а напрочуд, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперервним доставленням боєприпасів і спорядження на фронт. У бій з німцями вступають у виняткових випадках, тільки для поповнення боєприпасів та зброї. Склад [чисельність] з'єднання націоналістів – 510 чоловік. Озброєння: 40 кулеметів [системи] Дегтярьова і "Кольт", у середньому на кулемет – 120 патронів, на гвинтівку – 30 патронів. Розташування на 2.1.44 р. – с. Бруслинів Літинського району."³¹

Оцінивши нову розстановку сил, що змінилася на користь червоних партизанів, оунівці непомітно зникли.

Проте, за словами командира партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна М. І. Владимірова, бій між націоналістами та загonom "За Батьківщину" Вінницького партизанського з'єднання все ж стався. Відбувся він приблизно о шостій годині ранку 5 січня 1944 р. в районі с. Бруслинова. В ньому 27 націоналістів були убиті, а 54 – потрапили в полон.³² На їхньому допиті з'ясувалося, що основні сили рейдуючого загону ОУН вирушили в Тернопільську область, а дві сотні його бійців тимчасово залишилися неподалік села, щоб рано-вранці раптовим наскоком розправитись з партизанським загonom, захопити зброю, боєприпаси, коней, майно і продукти.³³

Так під час Великої Вітчизняної війни (а для українського народу вона була саме такою) на Вінниччині мало місце братовбивче протистояння, причиною якого став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Що стосується збройного протистояння на території Вінниччини між націоналістами і німецькими загарбниками, то архівних документів, які підтверджували б це, майже не виявлено. Проте, за даними, які дійшли до нас, окремі сутички все ж мали місце. Про них, зокрема, повідується у спогадах Є. Алетіяно-Попівського:

"...Пам'ятаю провідника ОУН Хмельницького [слід читати: Хмільницького] району Купрієвича. Вчитель, директор Хмельницької середньої школи... По професії історик і літературознавець. Мав жінку і дітей, але жив тільки для української визвольної справи, всіма силами працював для здійснення ідей ОУН-УПА. З приходом німців спочатку був інспектором шкільництва і позашкільної освіти Хмельницького району, але потім... німці усунули його з цього становища за друкування в місцевій друкарні... націоналістичної літератури. Пізніш, улітку 1943 року, ...його оточила німецька жандармерія з допомогою їх вислужників – місцевих поліцистів-зрадників. Разом з бойовиками УПА, членами і симпатиками ОУН, він загинув у полум'ю запаленого будинку. Відбивались вони до останнього набоя, не здавшись німцям..."³⁴

На жаль, автор спогадів не уточнює скільки ж у тому бою було знищено ворогів.

Деякі інші збройні сутички з гітлерівцями відбувались з метою визволення з неволі соратників та схопленої під час облав молоді для відправки в Німеччину на нацистську каторгу:

"...З Дашівського району настягали до тимчасового перехідного табору чимало молоді, попали туди і деякі члени ОУН. Однієї ночі наші бойовики напали на цей табір, стероризували пляшковими "бомбами" німецьку охорону і щасливо випустили на волю приречені жертви на каторгу до Третього рейху. Такі самі акції ми провели в Оратові, Улянові [мабуть: Уланові], Липівцях, Браїлові й Пикові..."³⁵

За словами автора спогадів, націоналісти здійснили акти розплати над прислужниками гітлерівців: “у 1942 році революційне підпілля покарало смертю” голову Хмільницької районної управи Чорнія,³⁶ а “липневої ночі (1943)” – “начальника Лінецького [Іллінецького] уряду праці, що нещадно поводився з населенням, здирав з нього величезні хабарі, ловив і вислав на каторжну працю до Німеччини нашу молодь”.³⁷

Окремі націоналісти навіть перебували в рядах радянських партизанів. Так, у кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна їх було двоє. Один із них вступив до неї в січні 1944 р., коли бригада (на той час: партизанське з'єднання і. В. І. Леніна) перебувала в Чорному лісі, інший – в березні 1944 р. в Деражнянському районі. Бажання останнього стати партизаном командуванням бригади було розцінено як намагання врятувати себе від розплати, оскільки до цього він очолював націоналістичний загін. Після зустрічі бригади з Червоною армією його було арештовано і передано слідчим органам.³⁸

Однак існує чимало архівних документів про прислужництво націоналістів окупантам. Так, окремі з них мали причетність до розстрілів гітлерівцями єврейського населення у Мурованих Курилівцях;³⁹ у с. Брицькому Липовецького району, займаючи посади старости за його заступника, зловживали становищем: жорстоко ставились до місцевих комуністів і комсомольців, сім'їв червоноармійців, всіляко знущаючи над ними, віддаючи їх у відповідальники;⁴⁰ проявляли зверхність до даної категорії населення в с. Вацлавівці Погребищенського району...⁴¹

Масштабне збройне протистояння гітлерівцям мало розпочатися лише у визначений головним Проводом ОУН час, адже найголовнішим своїм завданням націоналісти вважали саме підготовку до збройного виступу за Самостійну Соборну Україну. Як згадував той же Є. Алетіяно-Попівський (колишній окружний провідник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини), ще у першій половині 1942 року оунівці “...почали підготовку, щоб створити т. зв. південно-західний фронт; осідком його головного командування мала бути Вінниця. [Вони] робили облік усіх матеріалів і резервів, потрібних для мілітарної справи. Вивчали також обставини, враховуючи завдання військової Округи р. Бога і південного Подністров'я. А завдання... на випадок повстання було таке:

- 1) Роззброїти війська окупантів, у потребі навіть збройною силою, та звільнити від них наш терен дії;
- 2) Перешкодити активній дії будь-яких “автономістів” чи “федералістів”, себто, малоросів, під тим чи іншим прапором;
- 3) Обсадити своїми збройними силами всі важливі об'єкти, щоб зберегти їх незнищеними для потреб української держави;
- 4) У воєнно-визвольний час поставити все життя нашого краю під контроль військової національно-революційної української адміністрації, при збереженні та активізації органів місцевого українського самоврядування;
- 5) Діяти між р. Богом і Південним Дунаєм на теренах, що замешкані переважно українським населенням.

У другій половині 1942 року, починаючи з місяця липня, [націоналісти] розпочали такі підготовчі роботи:

- 1) Накреслення планів;
- 2) Підбір людей та командування головної військової Округи, що потім мала розширитися в оперативний штаб Південнозахідного фронту, з відділами і підвідділами технічних і інженерних служб, авіації, панцирних частин і інтендатури;
- 3) Облік воєнних резервів і матеріалів та магазинування.

Особливу увагу [вони] звернули на підшукування спеціалістів авіаційних і панцерних частин, бо в наших околицях влітку перебувало головне командування німецького східного фронту і було чимало авіаційних і танкових частин, що їх [націоналісти] мали намір раптово захопити під час повстання. Цю зброю [вони] мали використати в боротьбі з ворожими силами”.⁴²

Однак потенційні повстанці так і не дочекались відповідної команди головного Проводу ОУН: ні в час, коли Вінниччина стогнала, стікала кров'ю під ногами супостатів, ні в період її визволення від коричневої чуми. Ідеологічні засади (бажання дочекатися розгрому СРСР та помітного ослаблення Німеччини – основної умови для здійснення “української революції”) виявилися сильнішими нагальних потреб історичного моменту, не дозволили полум'яним прихильникам реалізації національної ідеї об'єктивно збагнути трагічні суперечності суворої дійсності.

¹ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 568.

² Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 504.

³ Цитується за книгою “Безсмертя”... - С. 176.

⁴ Там само; - С. 113.

⁵ Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини, м. Кобленц). – R 28 / 216. – F. 20.

⁶ International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – Bd. XXXX. – Nürnberg, 1946. – S. 269 – 270.

- ⁷ Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, інвент. № 3285.
- ⁸ ДАВО, ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
- ⁹ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках... – С. 17.
- ¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153, 154.
- ¹¹ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 24.
- ¹² Там само.
- ¹³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.
- ¹⁴ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 21.
- ¹⁵ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370.
- ¹⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.
- ¹⁷ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 26.
- ¹⁸ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня.
- ¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153.
- ²⁰ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 67 – 68.
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 54, оп. 4, спр. 377, арк. 27.
- ²² *Маништейн Э.* Утерянные победы. – С. 632.
- ²³ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 242.
- ²⁴ Bundesarchiv, Koblenz. – R 59 / 698. – F. 110.
- ²⁵ Bundesarchiv, Koblenz. – R 58 / 222. – F. 103.
- ²⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 144; - Спр. 43, арк. 6; – Спр. 26, арк. 147.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 18.
- ²⁸ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 114 – 116, 119, 120.
- ²⁹ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу... - С. 180.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 21.
- ³¹ Там само; - Арк. 24.
- ³² *Владимиров М. І.* Вогненна зона... - С. 47.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 21.
- ³⁵ Там само; - С. 124.
- ³⁶ Там само; - С. 18.
- ³⁷ Там само; - С. 124.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 106.
- ³⁹ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 22, арк. 16.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14.
- ⁴¹ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 8.
- ⁴² *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 17.

ВЕСНА ВИЗВОЛЕННЯ

Під час зимової кампанії німецько-фашистські війська, що діяли на Правобережній Україні, були помітно послаблені, однак ще мали досить вагомні сили. Вони склали до 35 відсотків усіх піхотних дивізій, які перебували на Східному фронті, 75 % – танкових і 33 % – моторизованих, являючи собою чи не наймогутніше угруповання збройних сил рейху. Основні сили цього угруповання – 14 із 18 танкових і 2 моторизовані дивізії, не враховуючи піхотних, – оборонялися в смузі 1-го і 2-го Українських фронтів.¹

18 лютого 1944 р., уже наступного дня після успішного завершення Корсунь-Шевченківської операції, Ставка Верховного Головнокомандування дала директиви командуючим цих фронтів генералу армії М. Ф. Ватутіну та Маршалу Радянського Союзу І. С. Конєву про розгортання наступу на Правобережжя України, де під контролем ворога перебувала значна частина території Вінницької, сучасної Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської областей, Одещина, Кам'янець-Подільщина. Крім того, на визволення чекали Крим, Західна Україна. Даючи таке розпорядження, Ставка виходила з того, що стратегічною ініціативою володіла Червона армія, а ворог, хоч і чинив упертий опір, терпів поразку за поразкою. Він, як ніколи, потребував перепочинку. Проте такої рятівної паузи в бойових діях його й необхідно було позбавити.

У стратегічному плані особливого значення набув глибокий прорив на Поліссі військ 1-го Українського фронту (до адміністративного центру Волинської області). З метою закріплення досягнутого, подальшого наступу на захід, унеможливлення потужного ворожого контрудару з боку Пінська, Століна, Житкавічей,

рішенням Ставки Верховного Головнокомандування 24 лютого було утворено 2-й Білоруський фронт під командуванням генерал-полковника П. О. Курочкіна для дій на ковельському напрямку.²

В результаті такої конфігурації фронту радянські війська немов би нависали над ворожими арміями на обширному просторі від Луцька до Придніпров'я, створюючи серйозну загрозу для ворога.

28 лютого відповідну директиву одержали і війська 3-го Українського фронту (командуючий генерал армії Р. Я. Малиновський).

Задум Ставки полягав у тому, щоб одночасним ударом трьох фронтів на чернівецькому, уманському і новобузькому напрямках розколоти німецько-фашистське угруповання на ізольовані частини, завершити розгром груп армій "Південь" і "А" під командуванням генерал-фельдмаршалів Манштейна та Клейста, очистити від окупантів Правобережну Україну і, вийшовши до Карпат, створити сприятливі умови для подальших дій на захід та в бік Балкан.

Головний удар по найважливішому і найчисельнішому угрупованню противника мали завдати війська 1-го і 2-го Українських фронтів на чернівецькому й умансько-ботошанському напрямках.³

Виходячи із директив Ставки, командуючий 1-м Українським фронтом прийняв рішення про проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції. В її розробці взяв безпосередню участь представник Ставки Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, який після поранення М. Ф. Ватутіна, з 1 березня очолив війська фронту.

Згідно плану операції, військам фронту ставилось завдання здійснити обхідний фланговий удар у ліве крило групи армій "Південь". Розгром противника у трикутнику міст Кременець, Старокостянтинів, Тернопіль мала здійснити ударна група фронту під час навального наступу в південному напрямку, причому 13-а і 60-а армії, вийшовши на лінію Броди, Тернопіль, мали забезпечити дії військ на Чортків від всіляких несподіванок із заходу, з боку Львова. Крім того, 13-а армія мала ще й загрожувати наступом на Львів. 1-й гвардійській армії належало ударом на Старокостянтинів, Проскурів розітнути ворожий фронт і поставити в скрутне становище війська противника, що тримали оборону за річкою Південний Буг, у районі на південь від Бердичева, Вінниці і Хмільника.

4-а танкова армія мала увійти в прорив у смузі 60-ї армії і спрямувати удар у південно-східному напрямку. Взаємодіючи з 3-ю гвардійською танковою армією, що вводилась у прорив у смузі 1-ї гвардійської армії, їй належало оволодіти районом Проскурова. Цим самим вони повинні були роздробити супротивні сили противника на ізольовані частини і перетнути основну залізничну магістраль, по якій транспортувалося все постачання ворожих військ на Правобережній Україні.

Що ж до рішення М. Ф. Ватутіна про ліве крило, де перебували 18-а, 38-а і 1-а танкова армії, то воно зводилось переважно до його оборони на першому етапі операції. Щоправда, 18-а армія мала завдання на 2 – 3-й день операції перейти в наступ, однак лише трьома правофланговими дивізіями, і спільно з 1-ю гвардійською армією оточити і розгромити остропільську групу противника.⁴

Новий командуючий фронтом маршал Г. К. Жуков вніс у намічений і затверджений 25 лютого Ставкою план деякі корективи. Вони в основному стосувалися ролі та місця 13-ї армії. Вважаючи її боєготовність недостатньою (вона лише 11 лютого завершила Луцько-Рівненську операцію), а також зважаючи на те, що фронт не мав необхідної кількості артилерії для її посилення, Г. К. Жуков відмінив проведення нею активних наступальних дій, наказавши "жорсткою обороною міцно утримувати рубіж Рожище, Полонка, Суховля, Красне, Дубно, Руські, Страклав". Крім того він відмінив удар на Броди і Львів.⁵

Що стосується завдань, поставлених 2-й повітряній армії, то вона мала знищити авіацію противника на аеродромах Вінниці, Калинівки, Старокостянтинова, Проскурова, дезорганізувати комунікації, підтримувати сухопутні з'єднання.⁶

Якщо вістря головного удару військ 1-го Українського фронту спрямовувалось на південь, то військам 2-го Українського фронту (до його складу входили 4-а, 5-а і 7-а гвардійські, 27-а, 40-а, 52-а і 53-я армії генералів І. В. Галаніна, О. С. Жадова, М. С. Шумилова, С. Г. Трофименка, П. Ф. Жмаченка, К. А. Коротєєва, І. М. Манагарова, три танкові армії – 2-а, 6-а і 5-а гвардійська генералів С. І. Богданова, А. Г. Кравченка та П. О. Ротмистрова, а також 5-а повітряна армія генерала С. К. Горюнова) наказувалось наступати на захід. Спершу з рубежу Виноград – Звенигородка – Шпола – на Умань, а потім – на м. Ботошани, що в північно-східній частині Румунії. Згідно задуму командування фронту, передбачалось завдати поразки 8-й армії, котра налічувала 20 дивізій, розсікти війська групи армій "Південь" (командуючий генерал-фельдмаршал Е. Манштейн), відрізати шляхи відходу 1-ї танкової армії противника в південному напрямку, чим сприяти 1-у Українському фронту в її розгромі.

Бралось до уваги те, що в секторі наступу фронту в першій лінії згадуваної 8-ї армії перебувало 17 дивізій, в яких налічувалось понад 260 тисяч солдатів і офіцерів. Крім того, ворог мав у своєму розпорядженні значний вогневий потенціал, що складав 3,5 тис. гармат і мінометів, майже 450 танків і штурмових гармат, близько 500 літаків.⁷

Найбільш боєздатним вважалось угруповання гітлерівців на Уманському напрямку. Для його знищення і визволення Умані командування фронту на чолі з маршалом І. С. Конєвим створило ударне об'єднання військових частин у складі 4-ї гвардійської та 40-ї, 27-ї, 52-ї, 53-ї загальновійськових армій. Їхня підтримка покладалась на 2-у і 5-у гвардійську танкові армії.

Для того щоб диктувати волю противнику, війська фронту мали на озброєнні 6700 гармат, 662 танки і самохідні гармати, 551 літак.⁸

Дуже сильне вороже угруповання зосереджувалося в районі Вінниці. Очікуючи удару саме на вінницькому напрямку, противник, як і раніше, дислокував тут свої найбоєздатніші з'єднання. Тут же тримав Манштейн і свій оперативний резерв – танкові дивізії СС “Рейх” і 6-у, що в разі потреби могли бути перекинуті в район Старокостянтинова, Проскурова чи Тернополя.

Їм протистояли 38-а та 1-а танкова армії. Використовуючи невелике затишшя на даній ділянці фронту, обидві активно займалися поповненням технічних та вогневих засобів, доукомплектуванням особового складу. Зокрема, 38-а армія у лютому поповнилась 24-а тисячами бійців і командирів, переважно з визволених районів України⁹ (така кількість новобранців також вказує на великі втрати, що їх зазнала армія в особовому складі під час зимового наступу та оборонних боїв на Вінниччині. Тому не такою вже й крайньою необ'єктивною, як може здатися на перший погляд, є інформація, що міститься в номерах газети “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”) початку лютого 1944 року, хоч, звісно не обійшлося без тенденційності і навмисних перебільшень:

“...Запеклі бої, що відбувались в першій половині січня біля Жашкова і Погребища, не принесли Совєтам жодних наслідків, на які вони розраховували. В цих бойових районах лише за 4 дні большевики втратили 10000 убитими і 2500 полоненими червоноармійців, а також 646 танків, 387 гармат і тяжких кулеметів та величезну кількість різної зброї.

Не зважаючи на шалені атаки ворога..., все ж йому не вдалося нігде прорвати німецького фронту... За ці 4 дні активно діяли німецькі повітряні сили..., збито 124 советських літаки...”¹⁰

“...В наслідок контрнаступу, проведеного на південь від Погребищ, було оточено великі советські сили. Вони намагались звільнитись від оточення, але даремно... Велика битва під Погребищем принесла большевикам трагічну розв'язку. Частини війська і зброя СС під командуванням генерала танкових з'єднань Губе, при діяльній підтримці повітряних сил, в цьому районі протягом тижня розбили 10 советських дивізій і декілька танкових корпусів. Большевики втратили 6500 полонених і понад 8000 убитими червоноармійців, 700 танків і штурмових гармат, 344 протитанкових гармати, кілька сот машин і величезну кількість іншої зброї. Особливо відзначилась в цих боях 16 Вестфальська дивізія під командуванням генерал-майора Вак...”¹¹).

Безпосередньо перед фронтом 38-ї армії ворог оборонявся силами 101-ї гірськострілецької і 254-ї піхотної дивізій, рештками 223-ї піхотної дивізії, зведеними у два окремих загони, одним полком і розвідувальним загonom 168-ї піхотної дивізії. Однак позаду них розташовувалися великі резерви, у складі яких, крім 4-ї гірськострілецької дивізії і офіцерського штрафного батальйону, були 6-а танкова дивізія (у смт Брацлаві), полк 25-ї танкової дивізії (у смт Калинівці). До 50 танків ворога діяло в районі Липовця і на південний захід від нього.¹²

Позиції ворога являли собою польову оборону з двох ліній траншей у поєднанні з опорними пунктами в головній смузі. Другий оборонний рубіж пролягав по лінії Корделівка – Стара Прилука – Вахнівка – Липовець і далі по р. Соб.¹³ Оборонні роботи гітлерівці здійснювали й на правому березі Південного Бугу.

Однак ворог у будь-який час міг завдати потужного удару на Козятин чи Бердичів – у тил військам 1-го Українського фронту. Щоб не допустити цього, частини 38-ї армії вдосконалювали свою оборону: зміцнювали її інженерними спорудами, встановлювали мінно-вибухові загородження. Загальна кількість встановлених мін становила 45 тисяч, з них протитанкових – 29 тис.¹⁴

27 лютого армії було поставлено завдання: водночас із сковуванням противника і підготовкою до наступу демонструвати підготовку до наступу великого масштабу, чим переконати вороже командування, що головний удар фронту готується саме тут, на вінницькому напрямку. Для цього з наступного дня по всій смузі Голендри – Андрушівка – Липовець – Оратів (особливо в районі Оратова) армії належало вести розвідку боєм, імітувати зосередження 3-ї гвардійської танкової армії та стрілецького корпусу.

Як згадував командуючий армією К. С. Москаленко, у районі фіктивного розміщення військ (на лівому фланзі армії) ремонтувалися мости, впорядковувалися дороги і посадочні майданчики для винищувальної авіації. Знову розставили на місцевості велику кількість макетів танків (цього разу 400 шт.) Демонструвалися зосередження стрілецьких дивізій, пристрілювання всіх видів артилерії і посилений рух транспорту, рекогносцировка місцевості командним складом. Було активізовано діяльність розвідгруп. За вказівкою члена Військової ради О. О. Єпішева та начальника політвідділу Д. Й. Ортенберга армійська газета, яку розвідка підкидала ворогові, недвозначно натякала на проведення підготовки до наступу на Немирів. Щоб привернути увагу основних сил танкового угруповання противника до погребищенського напрямку, було розставлено радіостанції 3-ї гвардійської танкової армії, а станціям 38-ї армії заборонено вести передачі (усе навантаження лягало на провідний зв'язок). Нарешті, військам було віддано фіктивний наказ про наступ, видано дводобовий сухий пайок, кожному бійцеві поповнено боеприпаси й проведено ущільнення бойових порядків дивізій.¹⁵

У результаті перелічених заходів противник заходився удосконалювати зайняті рубежі, активізувалася його повітряна розвідка, здійснювалось перегрупування з метою створення тактичних і оперативних резервів. Зокрема, 6-у німецьку танкову армію було передислоковано в смт Немирів.¹⁶

А тим часом головні події готувалися на правому фланзі 1-го Українського фронту: арміям ставилися конкретні бойові завдання, військові частини і вогневі засоби висувалися на визначені рубежі. Однак, не зважаючи на вжиті дезінформаційні заходи, нова наступальна операція радянських військ, судячи з усього, не стала несподіванкою для ворога. На цю думку, зокрема, наводить той факт, що напередодні

операції німецьке командування у спішному порядку почало перекидати на тернопільський та проскурівський напрямки шість танкових дивізій, в тому числі 1-у, 11-у, 16-у, 17-у і танкову дивізію СС “Адольф Гітлер” з району Умані, 7-у – з району Луцька. Ще до цього туди ж прибули з Німеччини 68-а і 357-а піхотні дивізії.

Сама ж Проскурівсько-Чернівецька операція розпочалася 4 березня о 8-й годині ранку, коли після артилерійської підготовки на позиції ворога розпочали наступ війська 60-ї та 1-ї гвардійської армії при взаємодії з 2-ю повітряною армією.

Артпідготовка, на жаль, не дала бажаних наслідків, оскільки противник ще напередодні почав відведення своїх головних сил, і знищити їх у головній смузі не вдалося. І все ж наступ розпочався успішно. Сила артилерійського вогню припала на ар'єргарди. Завдяки цьому їхній опір було легко зламано атакою піхоти і танків, котрі швидко подолали першу лінію ворожих укріплень.

Наприкінці дня стрілецькі дивізії просунулися на 10 – 12 км, а введені у бій 4-а і 3-я гвардійські танкові армії, випередивши піхоту 60-ї армії, проникли в глибину ворожої оборони на 25 км. У смузі 60-ї армії противник відступив на Тернопіль і Волочиськ, перед 1-ю гвардійською армією – на Старокостянтинів.¹⁷

5 березня о 6 годині 54 хвилини вдарили тисячі гармат і мінометів на південь від Звенигородки – розпочали Умансько-Ботошанську наступальну операцію війська 2-го Українського фронту, спрямовуючи головний удар на Умань.

Цього ж дня перейшов у наступ правофланговий 11-й стрілецький корпус 18-ї армії 1-го Українського фронту. Одна із його військових частин визволила від ворога с. Вишеньку та хутір Червоний Степ Уланівського району,¹⁸ інша – с. Глинськ і хутір Панасівку – Калинівського,¹⁹ поклаши початок остаточному визволенню Вінниччини від нацистських загарбників.

За два дні ударне угруповання 1-го Українського фронту пододало ворожу оборону на фронті в 180 км і пройшло в глибину від 25 до 50 км. З'явилися можливості ще глибше охопити головні сили 1-ї і правофлангових частин 4-ї танкових армій противника. Зокрема, в районі Волочиська радянські війська вийшли на ділянку залізниці Львів – Жмеринка – Одеса. Основну комунікаційну лінію противника було перерізано.

Проте ворог чинив відчайдушний опір. 7 березня він робив численні спроби контратакувати. Вступили у бій головні сили танкових дивізій, що прибули з районів Умані і Луцька. Тепер у смузі від Тернополя до Проскурова зосередилося до дев'яти танкових і шість піхотних дивізій. Вони намагалися будь-що відкинути ударне угруповання 1-го Українського фронту на північ від залізниці. Зав'язалися жорстокі бої.

Наступаючі частини не тільки утримували залізничну магістраль, а ще й потіснили противника на південь. Було визволено цілий ряд населених пунктів – Купель, Чорний Острів, Старокостянтинів та інші. Потім наступ загальмувався.²⁰

Але він тривав на інших ділянках фронту.

6 березня частини 18-ї армії звільнили від ворога чотири населених пункти Хмельницького району: села Держанівку, Софіївку (Зоофіопіль), Терешпіль та хутір Подолецький.²¹ Особливо запеклий бій розгорівся за с. Держанівку. Він тривав більше восьми годин.²²

Наступного дня розпочалося остаточне визволення Комсомольського району. В результаті наступальних дій частин 18-ї армії від гітлерівців було очищено селища залізничної станції Бродецьке та радгоспу “Питомник”, а також сам райцентр,²³ котрий під час контрнаступу ворога ще раз опинився під його контролем, як і ряд інших населених пунктів району, попередньо звільнених в період 7 – 9 січня 1944 року.

Нарешті ворог відступив із с. Ступника Уланівського району, через яке ще з 13 січня проходила лінія фронту,²⁴ а також із сіл Гнатівки, Сміли, Торчина²⁵ того ж району, із залізничної станції Новодубровецька Хмельницького району.²⁶

Цього дня було звільнено від німецьких окупантів перший населений пункт на південному сході Вінниччини – с. Лозовату Теплицького району.²⁷

Значного успіху наступаючі війська домоглися 8 березня, принісши довгождане визволення у 78 населених пунктів області. Ворога повністю було вигнано з Комсомольського району,²⁸ 26-и населених пунктів – Уланівського (Великого Острожка, Воробіївки, Гатки, Крижанівки, Лип'ятина, Маркушів, Мар'янівки, Пагурців, Сальниці, Слободи-Кустовецької та ін.), а також з Уланова.²⁹ Під час визволення райцентру високу активність проявила радянська авіація. Як повідується в архівному документі, в період з “сьомого на восьме березня 48 літаків знищили дуже багато німецьких машин і живої сили противника”.³⁰

Особливим кровопролиттям відзначалися визвольні бої за с. Слободу-Кустовецьку, під час яких загинули 158 воїнів-визволителів. Відступаючи, окупанти спалили 64 житлові будинки.³¹

Остаточно стали вільними від ворога села Березна, Дубровка, Качанівка, Крупин, Семки, залізнична станція Новокурилівка, хутір Петровського Хмельницького району.³² Щоправда, відступивши з Березної, гітлерівці створили досить міцну оборону на правому березі Південного Бугу, звідки обстрілювали село снарядами та запалювальними кулями. За десять днів, поки на цій ділянці стояв фронт, під час перестрілок вони спалили 30 осель місцевих жителів, 5 громадських будівель, у т. ч. приміщення середньої школи.³³

8 березня розпочалося остаточне визволення Монастирищенського району. Зокрема, загарбники змушені були відійти із сіл Зарубинців та Княжиків.³⁴

У цей період готувалася до наступу 38-а армія. Спершу планувалося, що вона завдасть удару в напрямку Іллінці, Райгород для підтримки правого крила 2-го Українського фронту і оволодіння районом Гайсина.³⁵ Потім командуючий фронтом затвердив новий напрямок – на Трощу, Вороновицю, Демидівку з обходом Вінниці з півдня. Одночасно передбачався допоміжний удар – на Калинівку. Було також визначено день переходу армії в наступ – 11 березня.

Проте обстановка склалася так, що наступ на допоміжному напрямку розпочався на три дні раніше, ніж на головному. Справа в тому, що лівофлангові частини 18-ї армії на той час просунулися вперед і слід було скористатися з їхнього успіху. Отже, 8 березня війська 74-го стрілецького корпусу розпочали наступальні дії на калинівському напрямку. У перших же боях ними визволено села Герасимівку (Еразимівку), Заливанщину, Радівку, шість інших населених пунктів Калинівського району.³⁶

Наступного дня до них додалися ще одинадцять: села Антопіль, Жигалівка, Попівка, Старий Пиків, Хомутиці, Шепіївка, селища залізничних станцій Люлинці та Холонівська, Уладово-Люлинецької селекційної станції, хутори Маркіянів та Ольшевський.³⁷ Від ворога було звільнено 18 населених пунктів Хмельницького району,³⁸ 17 – Монастирищенського,³⁹ 9 – Уланівського.⁴⁰ Гітлерівці також залишили хутір Якубовський Липовецького району,⁴¹ села Ступки та Фронтівку – Оратівського,⁴² с. Краснянку Тиврівського району.⁴³

Стяг визволення замайорів над лівобережною (основною на той час) частиною Хмельника.⁴⁴ Що стосується правобережжя селища міського типу, то його німецькі війська утримували до 18 березня – засіли в старовинному палаці-кріпості, дуже зручному для оборони. Щоб вибити звідти противника, бійці роти лейтенанта М. М. Волобуєва переправились вночі через річку. Одночасно в палац увірвалися партизани. Зав'язався рукопашний бій...⁴⁵

Доречно відмітити, що народні месники були суттєвою підмогою Червоній армії не лише у даному епізоді війни. Уже згадувалося (див. попередній розділ), що вони ефективно взаємодіяли з нею під час визволення сіл Пологів Теплицького, Вербової – Томашпільського, Тиманівки – Тульчинського, Жабокрича – Крижопільського, Красногірки – Тростянецького, Михайлівців – Мурованокуриловецького районів, Крижополя. Допомогали їй і під час визволення ряду інших населених пунктів.

За визнанням колишнього гітлерівського генерала Л. Рендулича, “ні на одному іншому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському”.⁴⁶

Важливе значення тісного взаємозв'язку частин Червоної армії та народних месників підкреслював генерал М. Ф. Ватутін: “Радянські воїни під час своїх операцій відчували і відчувають безпосередню допомогу партизанських з'єднань, які завдали гітлерівцям з тилу численних сильних ударів і чудово взаємодіяли з нашими військами у боях при знищенні великих вузлів оборони, при визволенні міст, при розгромі німців на їхніх укріплених рубежах”...⁴⁷

Завдяки спільним зусиллям червоноармійців і партизанів Хмельник був повністю визволений від окупантів. У боях за місто загинуло 156 воїнів 71-ї (командир полковник Т. У. Грінченко) та 276-ї (командир полковник М. З. Беляєв) стрілецьких дивізій.⁴⁸

Затяжним виявилось також визволення с. Сандраків Хмельницького району: частина населеного пункту була звільнена 9 березня, інша – 18-го.⁴⁹

Враховуючи необхідність посилення ударного угруповання 1-го Українського фронту, наприкінці дня 9 березня, згідно з наказом командуючого фронтом, у повному складі передислоковано з району Погребища в смугу 60-ї армії 1-у танкову армію. Внаслідок цього зменшилась можливість завдання потужного удару в смузі 38-ї армії, але успіх наступальної операції, як і звільнення Вінниччини, вирішувались не лише на вінницькій землі.

10 березня відрадних результатів домоглися війська 2-го Українського фронту, котрі визволили від німецько-фашистських загарбників Умань,⁵⁰ а також Христинівку. Лінія фронту перемістилася у східні та південно-східні околиці Вінницької області. Вона проходила тепер через Оратівський, Монастирищенський, Гайсинський, Теплицький, Джулинський райони. Цього дня 40-ю армією були визволені 34 населених пункти Монастирищенського району,⁵¹ 6-ю танковою армією – 15 населених пунктів Теплицького району,⁵² а також райцентри Монастирище і Теплик. Крім того воїни-визволителі ступили на територію Джулинського району, вигнавши гітлерівців із сіл Веселівки (Вищого Ташлика), Погорілої, Шляхової, хуторів Кизини та Червоне, селища Удицького цукрокомбінату.⁵³

За п'ять днів бойових дій на уманському напрямі війська під командуванням Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва розгромили частини восьми ворожих дивізій: 198-ї, 34-ї, 75-ї піхотних, 20-ї авіадесантної й 4-ї гірськострілецької, 11-ї, 13-ї і 14-ї танкових. Противник, втративши управління своїми військами, розпочав загальний відхід до Південного Бугу. Війська 2-го Українського фронту, особливо танкові армії, дістали можливість почати оперативне переслідування ворога.⁵⁴ Так, на дорозі, котра вела з Умані на Гайсин, гітлерівці, намагаючись уникнути нищівного удару, в паніці залишили сотні автомобілів, чимало іншого військового спорядження.⁵⁵

Від армій фронту вимагалось сміливими й рішучими діями відрізати частини противника від переправ, захопити останні та плацдарми на правому березі Південного Бугу.

Для успішного розв'язання цього завдання командуючий фронтом видав наказ, яким пропонувалося створити загони переслідування, котрі складалися б з піхоти, саперних частин, артилерії на кінній тязі, автомашин високої прохідності, а також танків. Загони мали виходити в тили і фланги відступаючого ворога, відрізати йому шляхи відходу. На чолі таких рухомих груп наказувалося поставити сміливих й ініціативних командирів.⁵⁶

Виконуючи бойовий наказ, 10 березня передові загони 337-ї стрілецької дивізії досягли Південного Бугу в районі с. Губника Гайсинського району і, долаючи опір гітлерівців, форсували ріку.⁵⁷

Аналогічне завдання стояло і перед наступаючими частинами 1-го Українського фронту. У північній частині Вінницької області до Південного Бугу вийшли 129-а, 71-а, 317-а, 24-а та 161-а стрілецькі дивізії 18-ї армії, остаточно визволивши при цьому Уланівський район,⁵⁸ села Хмільницького району Клітище, Соломірку, Мазурівку, Сидориху, Соколову,⁵⁹ ряд населених пунктів Калинівського району.⁶⁰ Цього ж дня війська 74-го стрілецького корпусу 38-ї армії оволоділи Корделівкою,⁶¹ де гітлерівці неодноразово переходили у контратаки, селами Байківкою, Голяками, Писарівкою, Черепашинцями Калинівського району.⁶² Ворога також було вигнано із с. Підвисокого та хутора Тарасівки Оратівського району.⁶³

Загалом же, противник не без підстав вважав, що йому вдасться закріпитися на Південному Бузі й не допустити просування Червоної армії. До правого берега ріки були підтягнуті резерви. Сюди відводились і відступаючі частини. Відхід противника прикривався ар'єргардами, які чинили на підступах до річки шалений опір.

Додаткових труднощів наступаючим військам додали її весняний розлив, а також приток, інших малих рік, весняне бездоріжжя, розгаслі ґрунти, від чого танки навіть на дорогах рухалися над силу. В складному становищі опинився автотранспорт на колесах. Переважна маса артилерії розтягнулася, відстала, боєприпаси доводилося підносити на руках.⁶⁴ Оскільки шосейні дороги, яких було негусто, довелося віддати артилерії на автотракторній тязі і автотранспорту, як згадував К. С. Москаленко, то піхоті, артилерії на кінній тязі і гужовому транспорту залишалися хіба що путівці, що додавало труднощів військам під час маневрування.⁶⁵

Тому подолати у цих умовах за день 20 – 40 км, за словами командуючого 2-м Українським фронтом І. С. Конєва, було подвигом, успіхом оперативного значення.⁶⁶

За таких умов, “війська обох сторін, немов притягнені магнітом, линуть до міст і на дороги з твердим покриттям. Точиться запекла боротьба за населені пункти – вузли шляхів, і тим, хто в наступі, доводиться долати особливо жорсткий опір противника, що, ясна річ, уповільнює темпи просування вперед”.⁶⁷

Противник же, гарячково шукаючи “радикальних” засобів боротьби з наступаючою Червоною армією, саме в утриманні вузлів комунікацій бачив навесні 1944 р. чи не єдину можливість зупинити її переможну ходу.

З цією метою гітлерівське командування вирішило оголосити фортецями ті населені пункти, де сходилися комунікації. В них зосереджувались війська, створювалися запаси всього необхідного, щоб гарнізон міг жити і вести бій, призначався комендант, котрий у разі розгрому фортеці мусив платити власною головою. Передбачалося, що фортеці стануть перепорою на шляху до важливих доріг чи рубежів, а їхні гарнізони в разі необхідності, будуть вести бій в оточенні, сковуючи і затримуючи просування наступаючих частин.

Однак ці зусилля не виправдали сподівань. Як тільки гітлерівці помічали, що радянські війська йшли в обхід, вони, боячись оточення, відразу полишали свої “кріпості” й починали відхід. В результаті їх часто добивали на відкритій місцевості, як це було, скажімо, під Шепетівкою чи Любарем.⁶⁸

11 березня ворогові стало ще нестерпніше на вінницькій землі – об 11 годині 45 хвилин із рубежу Богданівка – станція Липовець – Володимирівка – Мервин – Лопатин перейшла у наступ 38-а армія.

Слід відзначити, що ворожі війська чекали її натупу, і тому щодня на ранок підтягувалися до переднього краю оборони, а дещо пізніше відходили. Того дня, як і в попередні, противник не дочекався наступальних дій і, вирішивши, що їх вже не буде, відвів основні сили в глибину оборони. Проте наступ, такий несподіваний для гітлерівців, розпочався.

Сильним артилерійським і мінометним вогнем, а також численними контратаками піхоти з танками і самохідними установками ворог намагався стримати атакуючі частини. Особливо відчайдушний опір він чинив на розмежувальній лінії 38-ї армії з 40-ю 2-го Українського фронту, де 155-а стрілецька дивізія так і не змогла виконати поставленого на перший день завдання.⁶⁹ Проте а ні цими заходами, а ні тричі проведеними контратаками на деяких напрямках, він не зумів загальмувати наступального пориву військ.

Прорвавши ворожий передній край на фронті понад 20 км і після впертих боїв оволодівши опорними пунктами гітлерівців у найближчій глибині, війська 38-ї армії на 20 годину подолали головну смугу оборони.⁷⁰ При цьому були визволені райцентр Оратів⁷¹ та селище залізничної станції Оратів (Оратово),⁷² села Гоноратка, Заруддя, Мервин Оратівського району,⁷³ населені пункти Росоша, Скитка,⁷⁴ Скакунка, Пісочин, Стругинка Липовецького,⁷⁵ Синарна та селище Синарського радгоспу – Іллінецького,⁷⁶ Жабелівка і Лука – Вороновицького районів.⁷⁷

Перед початком наступу 38-ї армії “частини 227-ї штурмової авіадивізії під прикриттям винищувачів зробили три нальоти на ворожий аеродром у районі Вінниці, знищивши 13 фашистських літаків, 2 ангари, 3 батареї зенітної артилерії”.⁷⁸

Це були не перші нальоти радянської авіації на Вінницький аеродром, що активно використовувався ворогом для забезпечення різноманітних бойових операцій. Ще в кінці першої декади січня 1944 р. група літаків Іл – 2 525-го штурмового авіаційного полку 2-ї повітряної армії завдала по ньому несподіваного удару. При цьому нею знищено 12 ворожих літаків і підірвано склад із паливом.⁷⁹

Ще більш результативним був наліт на аеродром 3 лютого штурмовиків авіаційних полків 10-го змішаного авіаційного корпусу та 264-ї штурмової авіаційної дивізії (2-а повітряна армія), які знищили до 80 транспортних літаків, що помітно вплинуло на зниження інтенсивності польотів німецької транспортної авіації для доставки матеріальних засобів оточеному корсунь-шевченківському угрупованню.⁸⁰

11 березня успішно подолали Південний Буг передові частини 18-ї армії, зокрема, 5 рот 71-ї стрілецької дивізії – на південно-східній околиці м. Хмільника,⁸¹ 129-а стрілецька дивізія – в районі с. Соломірки Хмільницького району,⁸² два батальйони 161-ї стрілецької дивізії – в районі с. Іваніва (Янева) Калинівського району,⁸³ а в ніч на 12 березня – 317-а стрілецька дивізія – в районі сіл Сандраки та Широка Гребля Хмільницького району.⁸⁴ Розгорілися бої, які тривали п'ять днів, за переправу через Південний Буг в районі с. Журавного цього ж району.⁸⁵

На світанку 11 березня Червона армія визволила сусіднє із Журавним с. Олександрівку, але о 1-й годині дня німцям вдалося конратака. 14 березня радянські війська оволоділи половиною села. Запеклі вуличні бої тривали до пізнього вечора. Проте остаточно вибити ворога з Олександрівки вдалося лише 18 березня. Під час цих боїв убито 219 гітлерівців.⁸⁶

11 березня основні сили відразу трьох армій 2-го Українського фронту увійшли на територію південно-східної частини Вінницької області, визволивши при цьому: 6-а танкова і 27-а армії – 18 населених пунктів Теплицького району (села Антонівку, Кивачівку, Малу Мочулку, Марківку, Мишарівку, Орлівку, Пологи, Розкошівку, Сашу, Степанівку, Сокиряни, Стражгород, Цвіліхівку та ін.),⁸⁷ 52-а – 12 населених пунктів Джулинського району (села Березівку, Вікнину, Костюківку (Нижчий Ташлик), Краснопілку, М'якохід, Раківку, Серебряю, Серединку, Теофілівку, Тернівку, Чорну Греблю, хутір Малу Шляхівку).⁸⁸ Ними були також визволені села Грузьке, Краснопілку, Огіївку, Тишківку Гайсинського району.⁸⁹ 40-а армія 2-го Українського фронту завершила визволення Монастирищенського району.⁹⁰

Однак Ставка вимагала від фронту ще більшої інтенсивності наступу. Того ж дня вона зажадала рішучого переслідування противника на напрямі головного удару, не давати йому можливості організувати оборону на Південному Бузі, після чого енергійно розвивати наступ уже до Дністра, оволодіти рубежем Муровані Курилівці – Могилів-Подільський – Ямпіль і захопити переправи на Дністрі.⁹¹

У відповідності з директивою кожній армії оперативно було поставлено нові завдання: 40-й – форсувати Південний Буг і оволодіти рубежем Немирів – Брацлав – Клебань, надалі – розвивати стрімкий наступ у загальному напрямку на Шаргород, Лучинець, Хоньківці; 27-й – з ходу форсувати Південний Буг, захопити плацдарм на правому березі і, розвиваючи наступ, оволодіти рубежем Клебань – Демківка – Савинці, далі – розвивати стрімкий наступ в загальному напрямку на Вапнярку і Могилів-Подільський; 52-й армії – з ходу форсувати Південний Буг і оволодіти рубежем Ободівка – Жабокричка; 4-й гвардійській армії – переслідувати противника, з ходу форсувати Південний Буг, оволодіти рубежем Жабокричка – Ольгопіль – Піщана, надалі – розвивати наступ у загальному напрямку на Сороки; 6-й танковій армії – переправитися через Південний Буг у смузі 27-ї армії і наступати в напрямку Вапнярки, в подальшому – розвивати наступ на Томашпіль і захопити переправу через Дністер біля Могилева-Подільського, Яруги; 2-й танковій армії – форсувати Південний Буг біля Джулинка і, розвиваючи наступ у напрямку на Жабокричку, Вапнярку, спільно з 6-ю танковою армією оволодіти Вапняркою, далі – розвивати наступ у напрямку Дзигівки і захопити переправу на Дністрі біля Ямполя; 5-й гвардійській танковій армії – форсувати Південний Буг на ділянці Гайворон – Юзефіль, оволодіти районом Флорине – Яланець – Поташня, далі – розвивати наступ у напрямку Каташин, Попелюхи, Вільшанка, захопити переправу через Дністер в районі м. Сороки.⁹²

Було уточнено розмежувальну лінію між 1-м і 2-м Українськими фронтами. Вона проходила з району Оратова на Іллінці, Немирів, Копаїгород.

Головною перешкодою для наступаючих армій 2-го Українського фронту був Південний Буг. Проте форсування ріки здійснювалося з ходу. Використовувались понтони, човни, плоту, підручні засоби.

Винахідливість виявили танкісти 2-ї танкової армії, форсуючи Буг в районі Шумилова, вони знайшли відносно мілке, глибиною до 2 метрів, місце, що було ретельно проміряне і обладнане під'їздами та дороговказами. Вихлопні труби танків були виведені вгору, всі люки наглухо задрасні, законопачені й промащені солідолом. До середини дня 12 березня по дну ріки пройшли сім танків. Вони несподівано з'явилися перед противником, викликавши замішання. Навально відтіснивши ворога, танкова група забезпечила розширення плацдарму на ділянці Шумилів, Берізки-Бершадські.⁹³

Успішно подолали водну перешкоду ряд інших військових частин.

Переслідуючи ворога, 12 березня вийшла до Південного Бугу в районі с. Скибинців Тростянецького району 27-а армія.⁹⁴ Цього ж дня було визволено перший населений пункт району – с. Тростянички.⁹⁵

Дванадцять населених пунктів Гайсинського району, зокрема села Борсуки, Гранів, Жерденівку, Кіблич, Митків, Рахнівку, Чечелівку, хутори Голубів, Тарасівку, Гранівське лісництво, залізничну станцію Жерделівку, звільнено від ворога 40-ю армією.⁹⁶ Нею звільнено також с. Китайгород Дашівського району.⁹⁷

Вечором 12 березня розпочалося звільнення с. Губника Гайсинського району, де гітлерівці вчинили впертий опір. Спалахнули запеклі вуличні бої, які не припинялися цілу ніч і тривали до третьої години наступного дня. “Багато німців було вбито, взято в полон. Були жертви серед цивільного населення. Відступаючи, німці вривались у хати й вбивали людей. Багато будинків згоріло під час бою...”⁹⁸

Нарощувала темпи наступу 52-а армія. 12 березня вона прогнала гітлерівців із райцентру Джулинка, сіл Джулинського району Дяківки, Ставків, Тирлівки, Червоного, Чернятки, ряду хуторів,⁹⁹ а також із восьми населених пунктів Теплицького району: сіл Брідка, Важного, Глибочка, Побірки, Соболівки, Шиманівки та ін.¹⁰⁰

Розвивала успіх 38-а армія. Насамперед, вона обхідними маневрами ізолювала кістяк ворожої оборони – райцентр Липовець і його гарнізон більше не міг впливати на хід та результат боїв на інших ділянках прориву. Спроба гарнізону разом із відступаючими частинами підготувати контрудар була подавлена масованим артилерійським вогнем, який, врешті, примусив гітлерівців розпочати відхід на захід.¹⁰¹ Того ж дня Липовець було звільнено від нацистських загарбників, а також дванадцять населених пунктів Липовецького району: Березівку, Вернянку, Гайсин, Ганнівку, Зозів, Лукашівку, Нападівку, Попівку, Теклинівку, Хорошу, селища радгоспів ім. Тельмана та “Ксаверівка”.¹⁰² 12 березня довгождане визволення прийшло у п’ять населених пунктів Вороновицького району (села Воловодівку, Михайлівку, Никифорівці, Олександрівку, Оленівку),¹⁰³ три – Іллінецького (села Дібровинці, Скибин, Стрижаків),¹⁰⁴ два – Оратівського (села Прибережне і Сабарівку).¹⁰⁵

13 березня 38-а армія одержала додаткові завдання. Тепер у взаємодії із своїм сусідом праворуч – 18-ю армією – 18 березня вона мала вийти на Південний Буг, форсувати його з ходу, визволити Вінницю і наприкінці 20 березня оволодіти районом Почапінці, Жмеринка, Тарасівка. Наступне завдання полягало в тому, щоб, досягнувши рубежу Бар, Берлінці-Польові, наступати в напрямку Кам’янця-Подільського.¹⁰⁶

Отже, їй належало за тиждень подолати не менше 100 км, як і арміям 2-го Українського фронту, значно підвищити темпи наступу, що в умовах повсюдного весняного бездоріжжя було вкрай проблематично. Однак усі, від командирів до рядових бійців, добре розуміли, що коли противник, відступивши за Південний Буг, вчасно займе задалегідь підготовлені оборонні інженерні споруди, вбивати його з них буде ще важче. Лише безупинно переслідуючи його і захопивши переправи та плацдарми, можна позбавити ворога цих переваг. Таке завдання і було віддане військам.

Як згадував К. С. Москаленко, “по-справжньому самовіддано діяли... роти і батальйони, дивізії і корпуси. Піхота і артилерія, сапери і тиловики – всі невтримно рушили вперед. Нікого не треба було переконувати, що це необхідно. Адже всі добре бачили картину, що свідчила сама за себе, – кинута противником на шляхах руху військ зброя, боєприпаси і численна техніка... Солдати забули про відпочинок, сон і гарячу їжу. Пліч-о-пліч з ними місили багнюку польових доріг командири і політпрацівники. Всі несли на своїх плечах важку зброю, боєприпаси”.¹⁰⁷

Особливою зброєю став високий моральний дух солдатів-визволителів, що нівелював усі небезпеки та труднощі фронтового життя – воїни-червоноармійці йшли в бій з твердою впевненістю, що остаточна перемога над окупантами не за горами, вони були готові до найвищої самопожертви, аби наблизити час розгрому гітлерівських загарбників.

Зовсім іншим був моральний стан військовослужбовців ворожих армій. Архівні документи стверджують, що через с. Кіблич Гайсинського району “від сильного натиску Червоної армії німці тікали, хто куди бачив. Для них машин було дуже мало, то вони, щоб [не потрапити в полон], йшли пішки. А якщо дуже втомлювались, то сідали по двох на одного вола і так тікали. Один сидів і дивився на схід, держався волові за хвоста, а другий на захід, щоб не потрапити червоним бійцям, яких дуже боялись”.¹⁰⁸

Напередодні визволення через с. Андріяшівку Крижопільського району “пройшли чотири німці, які просили яєць і говорили: “Війна – капут!”¹⁰⁹

“З опущеними головами, сумні й невеселі, багато без шапок, деякі без ремінців, обірвані німці, що дригоніли від холоду, проходили через село”¹¹⁰ Велику Тернівку того ж району.

Через ще один населений пункт, с. Краснопілку Крижопільського району, “з 10 по 13 березня німці проходили вночі, а вдень вони вже бігли, хто де міг: то ярами, то лісом, то стежками... Одні йшли пішки, інші їхали на конях, підводах... Їхали по двоє на одному коні. Йшли і їхали роздягнені, напівбосі: одна нога в чоботі, інша в черевіку, одна нога в черевіку, друга – боса, в шапках і без шапок...”¹¹¹

Власне, така картина спостерігалася чи не в кожному прифронтовому районі області.

Виконуючи наказ командуючого фронтом, того ж дня 38-а армія визволила від ворога райцентр Іллінци, села Іллінецького району Болюхівку, Голики, Жорнище, Павлівку, Паріївку, Романово-Хутір, Слобідку (Лядську Слобідку), Тягун, Якубівку та інші,¹¹² населені пункти ще шести районів: Вінницького – села Телепеньки і Яришівку,¹¹³ Вороновицького – села Байраківку, Ганщину, Глинянець, Дубовець, Зарудинці, Кудлаї, Обідне, Сорочин, Степанівку, Чаульське, Шендерів, селища Розсоху та Чагарі, хутір Чайку,¹¹⁴ двадцять три населених пункти Липовецького району (села Берестівку, Брицьке, Вахнівку, Гордіївку, Зозівку, Кам’янку, Конельське, Королівку, Нарцизівку, Трощу, Щасливу, Ясенки та ін.),¹¹⁵ сім – Калинівського (села Гулівці, Котюжинці, Кураву, Мізьяківську Слобідку та ін.),¹¹⁶ п’ять – Турбівського (села Білу, Новоприлуцькі Хутори, Стару Прилуку, Халявинці, Шендерівку),¹¹⁷ два – Тиврівського (села Грижинці та Гришківці).¹¹⁸

Значного успіху досягли війська 2-го Українського фронту, які розпочали визволення Брацлавського, Ободівського, Ольгопільського, Тростянецького, Тульчинського районів. Особливо нестримним виявився їхній наступ у тому ж Тростянецькому, Бершадському, Гайсинському, Дашівському районах, де загалом було визволено 56 населених пунктів, а також райцентри Дашів¹¹⁹ і Тростянець.¹²⁰ Довгождане визволення прийшло цього дня ще у шість населених пунктів Теплицького району, в один – Оратівського. Всього 13 березня було визволено 147 населених пунктів Вінницької області.

Панічно відступаючи, в ряді випадків ворог залишав цілі села та хутори без бою, але скрізь, де лише міг, чинив упертий опір. Жорстока сутичка, зокрема, спалахнула під час визволення с. Гордіївки Тростянецького району. У ній гітлерівці втратили вбитими 50 солдатів і офіцерів.¹²¹ Не менш кровопролитним був бій за с. Кошлани Дашівського району, в якому смертю хоробрих полягли стільки ж червоноармійців...¹²²

На місце полеглих героїв ставали нові бійці – прибуле з далекого тилу (з глибин Росії, Середньої Азії, Закавказзя) поповнення, але найчастіше – мобілізовані із щойно визволених районів новобранці. Нерідко, зовсім юні:

“...13 березня о 10-й годині ранку з боку села Митківки з’явився стрілецький цеп. Все населення Четвертинівки [Тростянецький район] вийшло назустріч. Дуже всі були здивовані й захоплені тим, що [визволителями] виявилися молоді бійці, народження 1925 – 1926 року. Вони так несподівано з’явилися, що німці кинули награбоване майно й втекли. Село було взяте без бою...”¹²³

Одразу в 20-и районах області гриміли визвольні бої 14 березня. Цього дня війська 1-го та 2-го Українських фронтів визволили 165 населених пунктів Вінниччини. Особливо багато – у Гайсинському (25), Ситковецькому (20), Бершадському (19), Дашівському (18) районах. Повністю очищено від окупантів Джулинський¹²⁴ та Теплицький¹²⁵ райони. Стяги визволення піднято над шістьма райцентрами області – Бершаддю,¹²⁶ Гайсином,¹²⁷ Калинівкою,¹²⁸ Ободівкою,¹²⁹ Ситківцями,¹³⁰ Турбовом.¹³¹ Тривало визволення Вінницького, Вороновицького, Іллінецького, Калинівського, Крижопільського, Липовецького, Немирівського, Ободівського, Ольгопільського, Тиврівського, Тростянецького, Тульчинського, Турбівського районів. Зав’язалися вуличні бої в с. Жабокричі Шпиківського району, які продовжувалися більше трьох днів.¹³²

Бої ж за Гайсин розпочалися ще напередодні, 13 березня. “24-а винищувальна артилерійська бригада під командуванням полковника Дейніховського, помічником якого був майор Полієтков, після 15-хвилинної артпідготовки увірвалась у місто... Полковник Дейніковський і майор Полієтков – уродженці м. Гайсина”.¹³³ Битва за місто, яку вела 232-а стрілецька дивізія (командир генерал-майор М. Є. Козир), тривала два дні.

Стрімкість наступу частин 294-ї стрілецької дивізії під командуванням Л. Г. Сергєєва (52-а армія) врятувала від значних руйнувань народногосподарські об’єкти та житловий фонд Бершаді. Зокрема, неушкодженими залишились деревообробна фабрика, шкіряний завод, молокозавод, взутєво-швейна фабрика...¹³⁴

Успішному розгортанню наступу наземних військ сприяла посильна підтримка авіації 2-ї та 5-ї повітряних армій. Незважаючи на складність метеоумов, а також на те, що весняне потепління фактично вивело з ладу усі польові аеродроми, авіатори все ж знаходили можливість піднімати в повітря крилаті машини, виконувати бойові завдання. 14 березня в повітряному бою над Південним Бугом прославлений український ас І. М. Кожедуб збив два “Юнкерси-87”, що намагалися завдати удару по позиціях передових частин 2-го Українського фронту.¹³⁵

Не менш успішним для визволителів було 15 березня. Одні лише війська 2-го Українського фронту принесли радість визволення більш, ніж у 100 населених пунктів Вінниччини, у тому числі райцентри Немирів і Тульчин.¹³⁶ Того ж дня ворога було прогнано із Вороновиці¹³⁷ та Тиврова.¹³⁸ Повністю звільнено від нацистських окупантів Бершадський, Вороновицький, Гайсинський, Ситковецький, Тростянецький райони. Розпочалося визволення Літинського, Піщанського, Томашпільського районів. Визволителів радо зустрічали у 28-и населених пунктах Немирівського району (селах Біївцях, Блідках, Бондурівці, Великій Бушинці, Вергіївці, Зарудинцях, Коровайній, Мухівцях, Олексіївці, Рубані, Селивинцях, Сподахах, Стрільчинцях та ін.),¹³⁹ 18-и – Тульчинського (селах Ганнополі, Журавлівці, Кинашеві, Клебані, Нестерварці, Тиманівці та ін.),¹⁴⁰ в селах Анциполівці, Бугакові, Салинцях, Сталінці Брацлавського району,¹⁴¹ Леухах, Слободищі – Дашівського,¹⁴² Бондурівці, Жабокричі, Каташині, Новій та Старій Цибулівці – Ободівського,¹⁴³ у населених пунктах Вінницького, Калинівського, Крижопільського, Тиврівського, Турбівського, Хмільницького районів.

Під час визволення Тульчина відзначились гвардійці 3-ї Уманської повітряно-десантної дивізії (командир полковник І. М. Конєв) та 202-ї стрілецької дивізії (командир полковник І. М. Хохлов) 27-ї армії.¹⁴⁴ Оволодівши містом, вони застали в ньому руїни: знищені корпуси швейної, панчішної і взуттєвої фабрик, артілі “Металіст”, залишки близько 300 житлових будинків, напівзруйновані приміщення шкіл, пошти, технікумів, дитячих ясел, садків, кінотеатру, адміністративних споруд.¹⁴⁵

Під час оволодіння Вапняркою Томашпільського району, де ворог залишив сотні вагонів із військовим майном та 1300 автомашин, підготовлених для евакуації на захід,¹⁴⁶ відзначились танкісти генерал-лейтенанта С. І. Богданова, підрозділи генерал-лейтенантів Ф. Ф. Жмаченка й С. Г. Трофименка.¹⁴⁷ Зокрема, частини 16 танкового корпусу 2-ї танкової армії, 107-а танкова бригада під командуванням

уродженця с. Кацмазова Жмеринського району, майбутнього Героя Радянського Союзу і генерала гвардії полковника Т. П. Абрамова, 15 мотострілецька бригада (командир полковник П. М. Акімочкін)¹⁴⁸ та інші. На ознаменування здобутої перемоги з'єднанням і частинам, що найбільше відзначилися в боях за визволення Вапнярки, наказом Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна присвоєно найменування "Вапнярських", а 180-а стрілецька дивізія нагороджена орденом Червоного Прапора.¹⁴⁹ 16 березня 1944 року Москва від імені Батьківщини салютувала доблесним військам 2-го Українського фронту, які оволоділи залізничним вузлом і селищем Вапняркою, дванадцятьма артилерійськими залпами із 124-х гармат.¹⁵⁰ За визволення селища віддали життя 106 радянських воїнів.

15 березня, випереджаючи встановлений командуванням фронту графік просування, підійшла до Вінниці 38-а армія. 305-а стрілецька дивізія полковника О. Ф. Васильєва оволоділа селами Медвідкою, Малим Чернатином, Сальником Калинівського району,¹⁵¹ вийшла на східний берег Південного Бугу і почала підготовку до його форсування. 183-я стрілецька дивізія полковника Л. Д. Василевського оволоділа селом Сосонка і околицями с. Стадниці Вінницького району.¹⁵² 241-а стрілецька дивізія генерал-майора П. Г. Арабея оволоділа селом Тяжилів і вела бій на схід від Вінницького суперфосфатного заводу. При цьому було знищено близько двох батальйонів гітлерівців, захоплено у ворога 4 самохідні і 16 польових гармат, 69 кулеметів, великий склад з продовольством та інші трофеї.¹⁵³

211-а стрілецька дивізія генерал-майора М. О. Кичаєва визволила села Луку-Мелешківську, Шкуринці Вінницького району, передмістя Вінниці – Старе Місто, вийшла на лівий берег Південного Бугу, почала підготовку до його форсування в районі с. Сабарова.

Маршал Г. К. Жуков, одержавши перед цим донесення про успішне просування військ 38-ї армії до Південного Бугу, наказав форсувати ріку на всій ділянці наступу за допомогою підручних засобів, не чекаючи табельних. Однак близько 22-ї години він, на зміну попередній директиві, віддав наказ:

"1. Головний удар продовжувати розвивати на Жмеринку.

Захопивши Жмеринку, завдати удару п'ятьма сд, підсиленими артилерією і самохідними гарматами, загальним напрямком на Вовковинці, Деражня, щоб створити загрозу оточення вінницько-летичівсько-хмільницькому угрупованню противника.

Головне угруповання армії вивести в район Жмеринки не пізніше ранку 17.3.44 р.

На р. Південний Буг на ділянці Мізяків, Вінниця, Селище продовжувати дії у складі трьох посилених сд.

2. Удар головного угруповання з району Жмеринка на Вовковинці, Деражня забезпечити зліва одним ск у складі двох сд.

Головні сили цього корпусу наприкінці 19.3.44 р. вивести на рубіж (викл.) Бар, Копайгород. В районі Станіславчика мати в армрезерві одну сд.

3. Під час руху головного угруповання на Вовковинці двома посиленими сд перетнути дороги, що ведуть із Вінниці і з району Хмільника на ділянці Селище, Махнівка, Стампівка".¹⁵⁴

Таким чином, знову змінювалося вістря наступу 38-ї армії. Їй належало у максимально стислі строки здійснити перегрупування військ, що за складних метеорологічних умов розтягнулися, частково відстали, перебували на марші. Особливо артилерійські дивізіони.

"...Було абсолютно очевидно, – читаємо у спогадах К. С. Москаленка, – що у визначений строк вони не встигнуть форсувати ріку і здійснити перегрупування. У зв'язку з цим ми [штаб та Військова рада 38-ї армії. С. Г.] розробили і на ранок 16 березня подали на затвердження командуючому фронтом свій варіант виконання його наказу. Свої пропозиції ми будували на необхідності, по-перше, не послабляти темпів наступу і, по-друге, швидше розгромити ворожий гарнізон м. Вінниці та визволити цей важливий вузол комунікацій, який мав стати базою постачання військ лівого крила фронту, в тому числі й 38-ї армії. Бралось до уваги також те, що Вінницю було перетворено на потужний вузол опору, а тому оволодіння нею вимагало чималих сил і часу.

Виходячи з цих міркувань, Військова рада армії пропонувала таку послідовність дій: спершу подолати Південний Буг у всій смузї армії й остаточно очистити Вінницю від противника, а вже потім перегрупувати сили з передислокуванням дивізій 101-го стрілецького корпусу [командуючий генерал В. С. Голубовський] на лівий фланг.

Одночасно із завершенням перегрупування, дивізії 67-го стрілецького корпусу [командуючий генерал Д. І. Кислицин] мали вийти на рубіж Браїлів, Жмеринка, Станіславчик. Звідти, згідно з планом фронту, але не ранком 17 березня, а дещо пізніше, і належало ударному угрупованню армії перейти в наступ у напрямку Вовковинців, Деражні".¹⁵⁵

Командуючий фронтом було погодився з таким варіантом, але потім знову поставив вимогу якнайшвидше перекинути дивізії з-під Вінниці, щоб форсувати ними Південний Буг в районі Сутисок і наступати на Жмеринку.

Відповідні розпорядження були негайно передані командуючим 67-м і 101-м стрілецькими корпусами. Виконуючи наказ, генерал В. С. Голубовський вивів із бою свої дивізії, що вступили у сутички з гітлерівцями у передмістях Вінниці, і спрямував їх до переправ у район Сутисок, давши можливість 183-й стрілецькій дивізії полковника Л. Д. Василевського одній завершити визволення міста, а генерал Д. І. Кислицин форсованим маршем повів підлеглі частини на вихідні рубежі для наступу.¹⁵⁶

16 березня від ворога військами 1-го і 2-го Українських фронтів було визволено 123 населених пункти Вінниччини, у тому числі райцентри Крижопіль¹⁵⁷ та Томашпіль,¹⁵⁸ а також Калинівський,¹⁵⁹ Ободівський,¹⁶⁰ Оратівський¹⁶¹ райони, звільнено перші населені пункти Жмеринського (с. Сідава),¹⁶² Чечельницького (села Куренівка та Слободо-Луг),¹⁶³ Шпиківського (села Лука-Жабокрицька та Сільниця),¹⁶⁴ Ямпільського (хутір Дзюбреве)¹⁶⁵ районів. Особливо багато населених пунктів (по 26) цього дня було звільнено у Крижопільському та Томашпільському районах, а також у Немирівському (16) і Піщанському (11) районах. Тривало визволення Брацлавського, Вінницького, Іллінецького, Літинського, Тиврівського, Турбівського районів.

Запеклий опір наступаючим військам ворог вчинив у с. Липецькому Чечельницького району. Скориставшись природними перешкодами – ставком та річкою Савранкою, що поділяли село навпіл, він зайняв глуху оборону на протилежному березі. Лінія фронту проходила через населений пункт до 22 березня.¹⁶⁶

О десятій годині вечора 16 березня в с. Дзигівку Ямпільського району увійшли радянські партизани. Невдовзі сюди увірвались німецькі війська. Спалахнули запеклі кровопролитні вуличні бої, які тривали цілу ніч. О 9-й годині ранку наступного дня сильними зусиллями народних месників та підрозділів Червоної армії село звільнено від німецько-румунських загарбників.¹⁶⁷

Жорстокі сутички між партизанами та гітлерівцями, котрі розпочалися ще 15 березня, відбувались також у с. Борівці Чернівецького району. В них убито 40 німецьких та 5 румунських солдатів, 140 – взято в полон.¹⁶⁸

16 березня передові частини 38-ї армії розпочали форсування р. Південний Буг біля с. Лаврівки Вінницького району.¹⁶⁹

Особливо успішним для наступаючих частин Червоної армії виявився наступний день – 17 березня. Ними визволено найбільшу за час весняного наступу кількість населених пунктів Вінницької області – 177. Особливо багато у Чернівецькому (35), Ямпільському (32), Брацлавському (22), Тиврівському (22) районах. Крім Чернівецького, того дня розпочалося визволення Джуринського та Могилів-Подільського районів. Тривало визволення населених пунктів Вінницького, Крижопільського, Піщанського, Тульчинського, Хмельницького, Чечельницького, Шпиківського районів. Повністю було очищено від ворога Немирівський та Томашпільський райони.

17 березня правофлангові з'єднання 2-го Українського фронту вийшли до Дністра, а передові частини 2-ї танкової армії, подолавши за останні чотири дні близько 130 кілометрів, оволоділи райцентром Ямпіль.¹⁷⁰ Наказом командуючого фронтом маршала І. С. Конєва було змінено напрямок наступу 6-ї танкової армії – визволивши 17 березня райцентр Чернівці,¹⁷¹ вона у взаємодії із 27-ю армією мала оволодіти Могилевом-Подільським.¹⁷²

Крім того, військами 2-го Українського фронту визволено від нацистських загарбників районні центри Брацлав і Чечельник.¹⁷³

Значних втрат у живій силі та техніці гітлерівці зазнали в Ямполі. Притиснуті до річки, вони втратили 50 гармат, понад тисячу автомашин, усі наявні склади.¹⁷⁴

Впертим був їхній опір у Чернівцях. Зайнявши о 4 годині 30 хвилин після відходу румунських частин оборону на вигідних рубежах, вони сподівалися не допустити прориву радянських військ у цьому районі. Навіть пригрозили місцевим жителям кривавою розправою. Ті, як повідується в архівних документах, “у страсі сиділи в льохах і будинках і з нетерпінням чекали приходу Червоної Армії”.¹⁷⁵ Вона не забарилася... Однак радість визволення була затьмарена наступного дня нальотом ворожої авіації. 24 літаки скинули бомби на райцентр, від яких загинули 25 його мешканців, а 15 були поранені.¹⁷⁶

До розправи над мирним населенням гітлерівці вдалися у с. Замлиння Шпиківського району, розстрілявши під час відступу 9 місцевих жителів та спаливши декілька хат.¹⁷⁷

Не бажав ворог відступати з Чечельницького району. 17 березня він втратив північну частину с. Вербки, а південну утримував цілий тиждень.¹⁷⁸ Запеклий бій розгорівся під час визволення села Тартак. У ньому смертю хоробрих полягли 14 воїнів-визволителів.¹⁷⁹

Горіла земля під ногами окупантів і їхніх прислужників в інших районах. “Першою в селі Клембівці Ямпільського району з'явилась танкова розвідка. Один із танків зробив декілька пострілів по відступаючому обозу противника. Було захоплено в полон багато румунських солдатів і офіцерів. Потім у село увійшли партизани. Вони розстріляли помічника начальника поліції і таємного агента румунської жандармерії, затримали двох німецьких солдатів, котрі переховувались у садках... О четвертій годині дня 17 березня в Клембівку увійшли частини Червоної армії...”¹⁸⁰ А потім місцеві мешканці спостерігали незвичну картину: “протягом трьох днів без перерви вели бійці-червоноармійці через село румунських та німецьких солдатів і офіцерів”.¹⁸¹

Цього ж дня вийшли до Дністра в районі Могилева-Подільського передові частини 27-ї армії генерала С. Г. Трофименка й 6-ї армії генерала А. Г. Кравченка. Незважаючи на навальні дії передових загонів, захопити переправи у місті не вдалося – противник встиг висадити в повітря міст через ріку. Однак передовий загін, застосовувавши й підтягнувши підручні переправні засоби, разом із дивізійними та армійськими саперами побудували 110 плотиків на 2 – 3 чоловіка і 40 плотів – на 12 – 15 чоловік кожний. Розпочалось будівництво плашкоутів, на яких збиралися парами вантажопідйомністю 4 – 5 тонн. Визначалися місця переправ на протилежний, уже молдавський берег.¹⁸²

У смузі Яруга, Цекинівка до Дністра вийшли також передові заони 52-ї і 2-ї танкової армій. На цій ділянці німці мали два понтонні мости. Один із них вони розібрали й більшу частину вивезли. Залишені частини зосереджувались на правому березі ріки. Другий понтонний міст, вантажопідйомністю 24 тонни, довжиною 210 метрів, противник встиг висадити в повітря лише з молдавського берега. Вибухом було знищено до 60 метрів моста.

У ніч на 18 березня сапери 2-ї танкової армії відновили понтонний міст. За ніч під вогнем противника мотопіхота передових загонів переправилася на правий берег ріки, вступила в бій з частинами противника і на ранок захопила плацдарм.¹⁸³

Важливі події відбувалися в районі Вінниці. Вже ополудні противник, що оборонявся в східній частині міста, був вцент розгромлений 183-ю стрілецькою дивізією,¹⁸⁴ кинувся на правобережну частину обласного центру, знищуючи за собою переправи, промислові, соціально-культурні об'єкти, житлові будинки. Тоді було вирішено форсувати ріку на північ й південь від Вінниці і з флангів дробити ворога.

На північ від міста знаходилась 305-а стрілецька дивізія 74-го стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ю. Шевардіна, що діяв на допоміжному калинівському напрямку і тепер підходив до Вінниці. Причому два її батальйони на той час перебували вже на західному березі, де в районі с. Лаврівки, незважаючи на наявність тут великої кількості німецьких дотів та дзотів, захопили невеликий плацдарм. Вранці 17 березня, коли противник спробував ліквідувати його, вони відбили контратаку. В другій половині дня на захопленій плацдарм стали переправлятися головні сили дивізії, котрі без затримки вступили в бій з ворогом і незабаром, відкинувши його, вийшли на шосе Вінниця – Проскурів.

Відступаючи з Лаврівки, "німецькі варвари піддали село інтенсивному бомбардуванню. Зруйнували 62 будинки колгоспників, школу, лазню, конюшню та інші будівлі".¹⁸⁵

На південь від Вінниці частини 38-ї армії захопили плацдарм на правому березі ріки біля населеного пункту Сабарів.¹⁸⁶ 151-а стрілецька дивізія генерал-майора Д. П. Подшивайлова оволоділа залізничною станцією Гнівань та селом Витавою Тиврівського району. Розвиваючи наступ, її частини форсували Південний Буг і оволоділи на правому березі ріки селами Шершнями, Гутою і Ворошилівкою. Того ж дня головні сили армії, подолавши Південний Буг в районі Сутисок, підійшли до Жмеринки¹⁸⁷ та Браїлова і розпочали бої за оволодіння ними.

Особливо впертий опір ворог чинив у Жмеринці, не бажаючи здавати цей важливий у стратегічному плані транспортно-комунікаційний пункт. Проте порив атакуючих військ був нестримним. Особливо відзначились у визвольних боях воїни згадуваної 151-ї та 237-ї (командир генерал-майор Ф. Н. Пархоменко) стрілецьких дивізій. Остання за визволення міста нагороджена орденом Червоного Прапора.¹⁸⁸ 18 березня Жмеринка була звільнена від гітлерівських загарбників. 20 березня Москва салютувала на честь здобутої перемоги.¹⁸⁹

У результаті успішних дій військ 1-го та 2-го Українських фронтів 18 березня від ворога були звільнені ще чотири райцентри – Піщанка, Станіславчик, Шпиків, Хмільник,¹⁹⁰ а також Брацлавський, Дашівський, Крижопільський, Липовецький, Станіславчицький, Тульчинський, Турбівський, Чернівецький та Шпиківський райони. Розпочалося звільнення Шаргородського і Яришівського районів. Тривали визвольні бої у Вінницькому, Джуринському, Жмеринському, Літинському, Могилів-Подільському, Піщанському, Тиврівському, Хмільницькому, Чечельницькому, Ямпільському районах. Найбільше населених пунктів цього дня визволено у Шпиківському (22), Чернівецькому (21), Ямпільському (18), Хмільницькому (17), Станіславчицькому (16), Жмеринському (12) районах. Всього визволено 139 населених пунктів області.

Під ударами наступаючих військ ворог повсюдно відступав, чинячи на багатьох ділянках фронту відчайдушний опір. Крім Жмеринки він особливо активно протистояв у с. Михайлівці Ямпільського району,¹⁹¹ Мізківських Хуторах Вінницького району, де бій тривав цілу добу,¹⁹² в районі Вінниці... Проте, незважаючи на всі його зусилля, увечері 18 березня частини 70-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора І. А. Гусева оволоділи с. Малі Хутори Вінницького району і залізничною станцією Вінниця.¹⁹³

19 березня зав'язалася перестрілка в районі с. Бохоників Вінницького району. Вона гриміла більше двох діб.¹⁹⁴ Від гітлерівців були визволені приміські села Сабарів та Стрижавка, а також Юрківці, при звільненні якого віддали життя 9 червоноармійців.¹⁹⁵

Тривала операція по визволенню Вінниці. 74-й стрілецький корпус все далі обходив її з півночі та заходу, тиснув противника в самому місті. Окремі підрозділи 38-ї армії форсували Буг в районі вінницького передмістя Садки.¹⁹⁶ Гітлерівці, боячись опинитись в оточенні, стали залишати "кріпость" на Бузі, відходити у південно-західному напрямку.

Розгорнувши навальний наступ, частини 27-ї загальновійськової та 6-ї танкової армій 19 березня оволоділи Могилевом-Подільським.¹⁹⁷ У боях за місто відзначилися війська 35-го стрілецького корпусу під командуванням генерал-майора О. І. Семенова, 5-го механізованого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ М. В. Волкова, артилеристи генерал-майора артилерії П. К. Лебедева, сапери генерал-майора інженерних військ О. Д. Цирліна. Цим військовим формуванням Верховний Головнокомандуючий оголосив подяку.¹⁹⁸ Окремим військовим частинам присвоєно почесне звання "Дністровських". 20 березня Й. В. Сталін видав наказ про проведення на честь визволителів Могилева-Подільського салюту в столиці СРСР м. Москві 12-а артилерійськими залпами із 124-х гармат.¹⁹⁹

Відразу ж після визволення міста в районі населених пунктів Серебря, Яруга розпочалася переправа через Дністер перших піхотних підрозділів.²⁰⁰

19 березня було визволено ще один райцентр Вінниччини – Джурин,²⁰¹ а також Ямпільський район.²⁰² Продовжувалось визволення восьми інших районів. Зокрема, від ворога було звільнено села Адамівку, Василівку, Деревчин, Довжок, Малу Деревчинку, Писарівку, Рекечинці, Семенівку Джуринського району,²⁰³ Велику та Малу Жмеринку, с. Леляки, залізничні станції Будки і Подільський Пост Жмеринського району,²⁰⁴ села Балин, Кільянівку, Майдан-Грузький, Майдан-Стасів, Пеньківку – Літинського,²⁰⁵ Бандишівку, Грушку, Івонівку, Оленівку, Садківці, Суботівку, Яругу – Могилів-Подільського,²⁰⁶ с. Круги – Тиврівського,²⁰⁷ села Гулі, Думенки, Іванівці (Янівці), Іванопіль (Янопіль), Кожухів, Лисогірку, Луку, Нову Гуту, Осічок, Чудинівці – Хмільницького,²⁰⁸ Заячівку, Клекотину, Копистирин, Михайлівку, Мурафу, Носиківку, Пасинки, Руданське, Слободу-Мурафську, Стару Мурафу, Травну, Федорівку – Шаргородського,²⁰⁹ інші населені пункти.

20 березня, після очищення від гітлерівців району Замостя, розгорілися бої у центральній частині Вінниці. Відступаючи під ударами 183-ї стрілецької дивізії, загарбники підірвали й підпалили ряд будівель. У багатьох місцях міста спалахнули пожежі...

Цей день назавжди закарбувався у пам'яті вінничан – Вінницю – обласний центр і велике промислове місто України – було звільнено від нацистських загарбників.²¹⁰ На честь подвигу воїнів-визволителів Москва від імені Батьківщини салютувала двадцятьма артилерійськими залпами із двохсот двадцяти чотирьох гармат, їм було висловлено подяку Верховного Головнокомандуючого.²¹¹

Разом із частинами Червоної армії до міста ввійшли партизани (загони Вінницького партизанського з'єднання, кавалерійської бригади імені В. І. Леніна та ін.). О 16-й годині тут відбувся парад народних месників Вінниччини та мітинг населення міста. Ось як описав цю подію безпосередній учасник торжества командир партизанської кавалерійської бригади імені В. І. Леніна М. І. Владимиров:

“[По понтонному мосту] ми в'їхали до центру Вінниці... На розі вулиць Леніна та Козицького нас зустрів духовий оркестр. Не звиклі до святкових маршів коні, зачувши звуки мідних труб, насторожились, загарцювали. Сотні місцевих жителів, які щільним натовпом розмістилися на площі Піонерів і поблизу неї, захоплено вітали партизанів-кіннотників. Ще більше зашуміло, радісно захвилювалося людське море, коли на щойно встановлену трибуну піднялися перший секретар обкому партії, секретар підпільного обкому, голова облвиконкому, прославлені партизанські командири, представники громадськості міста і Червоної армії.

Гомін стих, запала тиша.

- Шикуйсь! Рівняння направо! Парад, струнко! – скомандував я і, стоячи під червоним прапором, відрапортував партійним і радянським керівникам області про прибуття партизанів.

А за мить над містом злетіло тисячоголосе “Урра!” – то партизани відповіли на привітання.

Почався мітинг. Вінниця триумфувала...”²¹²

Так з велелюдного торжества почалося відновлення радянської влади в обласному центрі.

Витіснене ж із міста вороже угруповання опинилось під Жмеринкою. Воно зав'язало бій з частинами 38-ї армії і навіть дещо відтіснило їх. Ворожі війська вдерлися у західні райони Жмеринки. Тут знову спалахнули жорстокі бої, які закінчилися остаточним визволенням районного центру від ворога (20 березня).

Під час визволення Вінниці та Жмеринки, крім військ 38-ї армії успішно діяла авіація 5-го штурмового авіаційного корпусу під командуванням генерал-майора М. П. Каманіна. Колони відступаючих ворожих військ, автомобілі з боеприпасами, палимим та всіляким обладнанням і майном, а також транспорт на кінній тязі – все це було чудовою мішенню для авіації. Бездоріжжя перешкоджало противникові розсосередитися на навколишній місцевості і, як відзначав у своїх спогадах К. С. Москаленко, “наші стрімкі штурмовики носилися над ним, знищували живу силу і техніку бомбовими ударами, реактивними снарядами, свинцевим дощем. Щоразу поява грізних Іл-2 сіяла жах серед фашистських колон. Багато їх було розгромлено нашою авіацією, на шляхах zostалися тисячі ворожих машин”.²¹³

Крім Вінниці та Жмеринки, 20 березня радість довгожданого визволення прийшла у Літин. Тут відзначилися війська 18-ї армії генерал-лейтенанта Є. П. Журавльова.²¹⁴ Ними, а також частинами 38-ї армії визволено від ворога значну кількість населених пунктів Літинського та Вінницького районів (у Літинському районі – села Антонівку, Багринівці, Бруслинів, Гавришівку, Горбівці, Городище (Вонячин), Гуту-Літинську, Дубову, Дяківці, Іскрину, Літинку, Літинські Хутори, Лукашівку, Майдан-Літинський, Селище, Сосни, Трибухи;²¹⁵ у Вінницькому – села Коло-Михайлівку, Ксаверівку, Майдан (Майдан-Юзвинський), Медвеже Вушко, Некрасове (Юзвин), Переорки, Рівець, Слободу-Дашковецьку, Шереметку, Широку Греблю).²¹⁶

Військами 2-го Українського фронту визволено від німецько-румунських окупантів райцентр Шаргород.²¹⁷

Цього дня ворога прогнано з останніх населених пунктів Джуринського (із сіл Лопатинець, Політанок, Хоменок, хуторів Петровського та Чапаєвки),²¹⁸ Іллінецького (із с. Бабина),²¹⁹ Тиврівського (із залізничної станції Краснівка),²²⁰ Хмільницького (із сіл Медведівки та Шевченка)²²¹ районів, звільнено перші населені пункти Барського (села Верхівку, Глинянку, Голодьки, Голубівку, Киянівку, Мальчівці, Маньківці, Матейків, Примощаницю, хутір Малинки, селище радгоспу “Киянівка”),²²² Копайгородського (села Вінож, Горай, Каришків, Лучинець, Лучинчик, Млинівку, Немерче, Обухів, Перепільчинці, Петрівку, Плоске, Степанки, Українське, Хрінівку, Шевченкове, залізничні станції Котюжани, Немерче, хутори Глибоку Долину,

Йосипівку (Юзіна), Ленінську Слободу, Низька, Струсове, Шевченківський),²²³ Мурованокуриловецького (село Погорілу і хутір Вільшанку)²²⁴ районів. Тривало визволення Жмеринського, Могилів-Подільського, Ольгопільського, Піщанського, Чечельницького, Шаргородського, Яришівського районів.

Важливі події сталися 21 березня на головному напрямку дій 1-го Українського фронту. Виснаживши в результаті багатоденних кровопролитних боїв сконцентровані на рубежу Тернопіль – Проскурів танкові дивізії противника, війська фронту приступили до виконання другого етапу Чернівецько-Проскурівської наступальної операції. Вранці після короткої артилерійської підготовки розпочався наступ 60-ї і 1-ї гвардійської армії, а також 1-ї, 4-ї і 3-ї гвардійської танкових армій. 13-а армія в той час вела напружені наступальні бої на бродівському напрямку, а 18-а і 38-а переслідували вінницько-летичівське вороже угруповання. Таким чином вперше в цій операції водночас вели наступ всі армії фронту.

Головним, найвідповідальнішим, як і раніше, залишався напрямок на південь, на Чортків – Чернівці, де на правому крилі фронту вводились у прорив 1-а і 4-а танкові армії. Оскільки з їхнім виходом на рубіж Дністра відсікалися шляхи відступу ворожих військ на захід, то від успіху їхніх дій залежало виконання всім фронтом завдання, визначеного директивою Ставки Верховного Головнокомандування.

Ударне угруповання фронту прорвало оборону противника і просунулося на головному напрямі вглиб на 12 – 20 кілометрів...²²⁵

На вінницькій ділянці фронту найбільша активність наступаючих частин 21 березня спостерігалась у Літинському та Яришівському районах, де від ворога були звільнені близько двадцяти населених пунктів: у Яришівському районі – райцентр Яришів, села Кремінне (Ляшівці), Ломазів, Слобода-Яришівська, Юрківці, хутір Звеняче, Юрковецьке лісництво,²²⁶ у Літинському – села Борків, Дашківці, Кулига, Лисогірка, Майдан-Почапинецький, Микулинці, Новоселиця-Залужна, Почапінці, Ріжок-Микулинецький, Слобода-Почапинецька.²²⁷ Визволено також ряд населених пунктів Барського, Вінницького, Жмеринського, Могилів-Подільського, Мурованокуриловецького, Шаргородського районів.

22 березня ворога остаточно було прогнано з Вінницького, Копайгородського, Могилів-Подільського районів, визволено райцентри Муровані Курилівці,²²⁸ Копайгород²²⁹ та Ольгопіль.²³⁰ Тривав наступ частин Червоної армії у Барському, Жмеринському, Літинському, Мурованокуриловецькому, Ольгопільському, Чечельницькому, Шаргородському, Яришівському районах.

Під час звільнення Мурованих Курилівців справжній подвиг здійснили два партизани, котрі при допомозі місцевого населення врятували склад, в якому зберігалось півтора мільйона пудів зерна. Вони вбили німців, що спробували підпалити зерносховище, і не дозволили підійти до приміщення іншим. Збережений таким чином хліб було передано представникам радянської влади.²³¹

Найбільший опір гітлерівці чинили в Ольгопільському та Барському районах.

Не бажаючи залишати вигідні рубежі на стику Вінниччини та Одеської областей, терплячи поразку за поразкою, вони сатаніли від люті і зганяли її на цивільному населенні. Так, відступаючи 22 березня із с. Демківки Ольгопільського району, нацисти безжально розстріляли 13 місцевих мешканців,²³² а наступного дня – ще 12 із сусідньої Любомирки. Крім того, чотирьох жителів цього села спалили живцем. Вогнем знищили 14 осель з усіма господарськими спорудами...²³³

На заході області наступаючим військам протистояло витіснене з Вінниці, Жмеринки, а також із під Летичева вороже угруповання. Його планомірний відхід було зірвано 38-ю армією. В районі Бару, де сходилися дороги, що вели з Вінниці і Летичева, передові частини 211-ї, 221-ї і 70-ї гвардійської стрілецьких дивізій, котрими командували генерал-майор М. О. Кичаєв, полковник В. М. Кушнарєнко і генерал-майор І. А. Гусєв, перетнули основні шляхи відходу ворога. Спочатку було перехоплено дорогу, що йшла на Нову Ушицю, а за нею й іншу – на Віньківці, Нову Ушицю.

Зупинені таким чином ворожі війська, що склалися з піхоти, артилерії і танкових частин, стали накопичуватися в районі Бару. Як свідчили полонені зі складу 101-ї легкопіхотної, 208-ї, 254-ї піхотних і 18-ї артилерійської дивізій, гітлерівці мали тоді в цій групі сотні гармат, 10 – 12 тис. автомашин і одержали наказ прорватися в південно-західному напрямку. Вони вдалися до контратак, в яких брали участь не тільки бойові та обслуговуючі частини дивізій, а також особовий склад протитанкової школи.²³⁴

Зав'язалися жорстокі бої. Радянським військам вдалося відбити контратаки ворога, а також шлях з Бару на с. Чемериси-Волоські.²³⁵ 22 березня ними визволено у Барському районі села Буцні, Затоки (Лодзіївку), Кузьминці, хутори Каноницький та Мурафу.²³⁶

Наступного дня остаточно визволено від ворога Літинський район.²³⁷ Майже повністю звільнено Жмеринський, де під контроль наступаючих військ перейшли 19 населених пунктів: села Біликівці, Василівка, Головчинці, Курилівці, Лопатинці, Майдан-Головчинський, Мартинівка, Межирів, Михайлівка, Новоселиця, Петрані, Рів, Сербинівці, Слобода-Межирівська, Стодульці, Токарівка, ряд селищ.²³⁸ Шістнадцять населених пунктів визволено у Яришівському районі (села Жербилівку, Іракліївку, Липчани, Нижчий Ольчедаїв, хутори Бурсачівку, Вільницьку, Звеняче, Під Берестом, Підлітки, Прямий Яр, Скакуновий, Теклівку, Турчани, Шуївку, селища радгоспу “18 МЮД” і залізничної станції Ізраїлівка).²³⁹ По одному населеному пункту визволено у Чечельницькому та Шаргородському районах, три – в Ольгопільському.

Цього ж дня гітлерівці різко посилили опір у смузі 40-ї армії. Їхні частини при підтримці авіації повели наступ на Муровані Курилівці і вдруге захопили райцентр.²⁴⁰ В той же час 23 березня війська 2-го Українського фронту визволили 13 населених пунктів Мурованокуриловецького району: села Біляни,

Богушівку, Вербовець, Воронівці, Дерешову, Долиняни, Житники, Калівку, Михайлівці, Попова, Посухів, хутори Вигоду і Дігтярку.²⁴¹ Одночасно ворог знову контратакував у смузі 38-ї армії – на ділянці Антонівка, Бар, Шершні, але наміченого успіху не добився.²⁴² Радянським військам вдалося ж звільнити села Павлівку, Семенки, Сеферівку, Слободу-Матейківську, хутір Верешки.²⁴³

Запеклі наземні, а особливо повітряні, бої розгорілись в районі Дністра. Налагодивши переправи через ріку, передові частини 2-го Українського фронту, котрі визволили південні райони Вінницької області, без затримки переправлялись на протилежний берег Дністра. Їх змінювали нові, що підходили з тилу. Переправи працювали на повну потужність. Знищити їх, не допустити подальшого просування підрозділів Червоної армії на територію сусідніх Молдавії та Чернівецької області, стало головним завданням ворожої авіації. У свою чергу, таким же відповідальним завданням для особового складу 5-ї повітряної армії було не допустити ворожі літаки до переправ.

Як згадував тричі Герой Радянського Союзу І. М. Кожедуб, “23 березня... наш полк отримав завдання прикривати переправи на Дністрі в районі Ямпіль – Сороки... Вилітаємо... Уже позаду Південний Буг, над яким ми недавно вели бій. Підлітаємо до переправ через Дністер. Місцями ріка вкрита димовою завісою... Зустрічі з ворогом чекаєм недовго. Дві групи “юнкерсів” – загалом біля вісімнадцяти – з’являються з-за хмар на невеликій віддалі від нас... Прилаштовуюсь до одного із “юнкерсів”, відкриваю вогонь. Ворожий бомбардувальник загоряється... Того ж дня ми отримуємо наказ негайно перебазуватись у район Ямполь”.²⁴⁴

У небі вінницького Придністров’я вів запеклі повітряні бої з ворогом ще один тричі Герой Радянського Союзу (на той час: двічі Герой) О. І. Покришкін: “...На наших картах ось уже кілька днів рябють назви населених пунктів цього району: Ямпіль, Вапнярка, Ольгопіль, Кодима...”²⁴⁵

24 березня визволено від ворога останні два населені пункти Жмеринського району (села Рожепи і Чернятин),²⁴⁶ стільки ж – Чечельницького (село Вербку і хутір Василівку),²⁴⁷ три – Шаргородського (село Дерев’янки, хутори Боровський та Мишовський).²⁴⁸ Майже завершено визволення Піщанського району, де до списку звільнених від німецько-румунських загарбників додалися село Загнітків та хутір Полівка.²⁴⁹ Довгождане визволення прийшло у села Жван та Морозівку (Татариски), хутір Свидова Мурованокуриловецького району,²⁵⁰ село Хоньківці, хутори Дністровський (Ляшовецький) і Лозова – Яришівського.²⁵¹

Найзапекліші бої цього дня тривали в районі Бару та с. Гавришівки Барського району. В результаті контратак при підтримці танків і самохідної артилерії ворогу вдалося захопити села Терешки, Журавлівку (Чемериси-Волоські), Адамівку.²⁵² Однак він не зумів утримати під своїм контролем села Гавришівку, Мигалівці, Пилипи, хутір Яструбінець того ж району.²⁵³

25 березня 1944 року радянські війська відбили 5 ворожих контратак біля с. Адамівки, примусивши ворога відступити, при цьому знищили близько 400 його солдатів і офіцерів.²⁵⁴ Не принесли успіху загарбникам й численні атаки біля с. Біличина Барського району. Зате наступ на Бар радянських військ був нестримним: визволено сам райцентр, а також 25 населених пунктів району: села Адамівку, Антонівку, Балки, Безчасне Друге, Біличин, Борщі, Гулі, Журавлівку (Чемериси-Волоські), Йосипівці (Юзвенці), Козарівку, Окладне, Паріївку, Регентівку, Слободу-Гулівську, Слободу-Ходацьку, Терешки, Чемериси-Барські, селище залізничної станції Бар, хутори Безчасний Перший, Івановецький, Котова, Попівку, Стасюки, Чемериський.²⁵⁵ В боях за Бар полягли 453 воїни-визволителі.²⁵⁶

Цього ж дня воїни 240-ї стрілецької дивізії та 159-го укріпленого району прогнали гітлерівців із Мурованих Курилівців,²⁵⁷ із сіл Бахтина, Бахтинок, Галайківців, Конищева, Перекоринець, хутора Золотогірки Мурованокуриловецького району.²⁵⁸ Було визволено села Бернашівку, Козлів, Нишівці, Рівне Яришівського району (однак гітлерівцям вдалося контратака – вони знову заволоділи селом Хоньківці).²⁵⁹ Завершено визволення Піщанського району.²⁶⁰

Гриміли бої на Вінницькій землі і наступного дня. 26 березня від німецько-румунських окупантів було звільнено 29 населених пунктів. Найбільше у Барському районі: села Бригідівку, Великі Гармаки, Войнашівку, Іванівці, Комарівці, Малі Гармаки, Підлісний Ялтушків, Слободу-Комаровецьку, Слободу-Ялтушківську, Ходаки, Хутір-Комаровецький, Шершні, Шпирки, Ялтушків, селища радгоспу “Гармаки”, Лугове, Лядову, Слободу, Червону, Ялтушків, залізничну станцію Ялтушків, хутори Діброву (Домброву), Плящину, Ходаки, Шевченка.²⁶¹ Два населені пункти (село Берізки-Чечельницькі та хутір Михайлівку) визволено в Ольгопільському районі.²⁶² З їх звільненням обидва райони остаточно очищено від ворога. Під ударами наступаючих військ гітлерівці змушені були відійти із сіл Петриман та Сказинців, хутора Володимирки Мурованокуриловецького району.²⁶³

Особливо ворог не бажав залишати стратегічно важливий Ялтушків. У боях за визволення села загибло 360 радянських воїнів.²⁶⁴

Цього дня сталася історична подія, котра мала величезне воєнно-політичне і стратегічне значення: 27-а армія генерала С. Г. Трофименка та 52-а армія генерала К. А. Коротєєва, що визволяли Вінниччину, вийшли на державний кордон СРСР з Румунією на р. Прут.²⁶⁵

27 березня загарбників, нарешті, було вибито з останнього населеного пункту Яришівського району – села Хоньківців,²⁶⁶ а також прогнано з с. Березової Мурованокуриловецького району.²⁶⁷

28 березня наступаючі війська оволоділи останнім на території області населеним пунктом, що перебував під контролем ворога, – селом Кривохижинцями Мурованокуриловецького району.²⁶⁸ Вінниччину було остаточно визволено від німецько-румунських окупантів.

На честь подвигу визволителів Вінницької області, визнання їхніх заслуг перед Батьківщиною вечірнє небо столиці СРСР п'ять разів розцвічувалось спалахами артилерійських салютів. Вони приурочувались: 30 грудня 1943 року – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Козятин (салют здійснювався 20-а артилерійськими залпами з 224-х гармат); 16 березня 1944 року – військам 2-го Українського фронту, що звільнили Вапнярку (Москва салютувала 12-а артилерійськими залпами з 124-х гармат); 20 березня 1944 року – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Вінницю (Вітчизна салютувала 20-а артилерійськими залпами з 224-х гармат); 20 березня 1944 року – військам 2-го Українського фронту, що звільнили Могилів-Подільський (наказом Верховного Головнокомандуючого визначався салют 12-а артилерійськими залпами з 124-х гармат); 20 березня 1944 року – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Жмеринку (столиця салютувала 12-а артилерійськими залпами з 124-х гармат).²⁶⁹

Військовим частинам та з'єднанням, котрі особливо відзначились у боях за Вінниччину, присвоєно почесні найменування: “Вінницьких” – 241-й стрілецькій дивізії, 1899-у та 1900-у самохідно-артилерійським полкам, 269-у винищувально-протитанковому артилерійському полку, 1663-у винищувальному протитанковому полку, 15-й окремії штурмовій інженерно-саперній бригаді, 130-у окремому полку зв'язку, 5-у штурмовому авіаційному корпусу, 39-й гарматно-артилерійській бригаді, 1247-у та 1251-у гарматно-артилерійським полкам; “Вапнярських” – 15-й мотострілецькій бригаді, 107-й, 109-й, 164-й танковим бригадам; “Жмеринських” – 151-й стрілецькій дивізії, 23-й окремії протитанковій артилерійській бригаді, 628-у армійському гарматному артилерійському полку, 224-й штурмовій авіаційній дивізії; “Дністровських” – 38-й стрілецькій дивізії, 159-у укріпленому району, 5-у механізованому корпусу, 233-й танковій бригаді, 2-й та 45-й механізованим бригадам, 357-у армійському інженерному батальйону.²⁷⁰

За зразкове виконання завдань командування, проявлені доблесть і мужність при визволенні стратегічно важливих населених пунктів і транспортних вузлів Вінницької області ряд військових частин та з'єднань Червоної армії відзначено високими бойовими нагородами Вітчизни:

- Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1944 р. (за звільнення селища Вапнярки): орденом Червоного Прапора – 163-ю Ромненсько-Київську дивізію, 180-у стрілецьку Київську дивізію; орденом Суворова II ступеня – 3-й танковий Уманський корпус, 16-й танковий Уманський корпус;²⁷¹

- Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1944 р. (за звільнення м. Жмеринки): орденом Червоного Прапора – 237-у Пирятинську дивізію;²⁷²

- Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 березня 1944 р. (за звільнення м. Вінниці): орденом Червоного Прапора – 305-у стрілецьку Белгородську дивізію, 183-ю стрілецьку Харківську дивізію, 211-у стрілецьку Маріупольську дивізію, 1890-й самохідно-артилерійський Барвінковський полк; орденом Богдана Хмельницького II ступеня – 70-у гвардійську стрілецьку Глухівську ордена Леніна, двічі Червонопрапорну дивізію.²⁷³

“Поділля, – за словами його визволителя генерала К. С. Москаленка, – стало ареною ще однієї поразки німецько-фашистських військ. Не раз цю землю топтали іноземні загарбники, та завжди на них чекала невблаганна помста... Так і навесні 1944 р. пронісся тут, очистивши землю від погані, невтримний ураган. У вогні уславлених “катюш”, у гуркоті літаків і вибухів мін, снарядів і бомб, у стукоті автоматних і кулеметних черг прийшло сюди визволення. А земля неначе цього й чекала, щоб розквітнути світлими фарбами весни”.²⁷⁴

¹ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 278.

² СССР в Великой Отечественной войне... – С. 528.

³ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 279.

⁴ ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 2673, спр. 477, арк. 4, 5; Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 283.

⁵ ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 2673, спр. 494, арк. 3.

⁶ Безсмертя... – С. 335.

⁷ Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Умансько-Ботошанська операція 2-го Українського фронту (перший етап – 5 – 10 березня 1944 року) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 147.

⁸ Там само.

⁹ Безсмертя... – С. 337.

¹⁰ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 2 лютого.

¹¹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 6 лютого.

¹² Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 291.

¹³ Там само; - С. 290.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само; - С. 294, 295.

¹⁶ Там само; - С. 295.

¹⁷ Там само; - С. 299.

- ¹⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 68.
- ¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13.
- ²⁰ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 300, 301.
- ²¹ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 9, арк. 37.
- ²² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 20.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15, арк. 2.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 46 зв.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 16, 46, 48.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39.
- ³⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 9 зв.
- ³¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 26.
- ³² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44.
- ³³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 6.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ³⁵ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 279.
- ³⁶ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 4.
- ³⁷ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 3, арк. 60; спр. 6, арк. 208; ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13, арк. 17.
- ³⁸ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 3, арк. 60; спр. 6, арк. 208; ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 78, 91.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁴⁰ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 3, арк. 60.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁴² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 52, 54.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44.
- ⁴⁵ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 669.
- ⁴⁶ Рендулич Лотор. Партизанская война. – Итоги второй мировой войны. – М., 1957. – С. 247.
- ⁴⁷ Правда Украины. – 1944. – 23 февраля.
- ⁴⁸ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 669, 700.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 61.
- ⁵⁰ СССР в Великой Отечественной войне... – С. 534.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁵² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9.
- ⁵⁴ Конев І. С. Записки командуючого фронтом... – С. 180.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33, арк. 18 зв.
- ⁵⁶ Конев І. С. Записки командуючого фронтом... – С. 181.
- ⁵⁷ ЦАМО РФ, ф. 381, оп. 8378, спр. 121, арк. 98.
- ⁵⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39.
- ⁵⁹ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 3, арк. 61.
- ⁶⁰ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 6, арк. 209.
- ⁶¹ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 167, арк. 184.
- ⁶² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13, арк. 17.
- ⁶³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 38.
- ⁶⁴ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 301.
- ⁶⁵ Там само; – С. 285.
- ⁶⁶ Конев І. С. Записки командуючого фронтом... – С. 181.
- ⁶⁷ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 285.
- ⁶⁸ Там само; – С. 285 – 287.
- ⁶⁹ Там само; – С. 305.
- ⁷⁰ Там само; – С. 304.
- ⁷¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 6.
- ⁷² ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 6.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 13; 17.
- ⁷⁴ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 6.
- ⁷⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 12.
- ⁷⁶ ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 7.
- ⁷⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13, арк. 17; спр. 6, арк. 20.
- ⁷⁸ Бранько Я. Хроніка визволення Вінниччини // Хімік (Вінниця). – 1999. – 8 квітня.
- ⁷⁹ Красовский С. А. Жизнь в авиации. – М.: Воениздат, 1968. – С. 245.
- ⁸⁰ Там само; – С. 251.

- ⁸¹ ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 20740, спр. 7, арк. 165.
- ⁸² Там само; – Оп. 8821, спр. 3, арк. 63.
- ⁸³ Там само; – Оп. 20740, спр. 7, арк. 165.
- ⁸⁴ Там само; – Оп. 8821, спр. 3, арк. 64.
- ⁸⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 27.
- ⁸⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 47.
- ⁸⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33.
- ⁸⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ⁸⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7.
- ⁹⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
- ⁹¹ ЦАМО РФ, ф. 132-А, оп. 2642, спр. 36, арк. 61.
- ⁹² *Конев І. С.* Записки командуючого фронтом... – С. 183, 184.
- ⁹³ Там само; – С. 186.
- ⁹⁴ ЦАМО РФ, ф. 381, оп. 8378, спр. 347, арк. 57.
- ⁹⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36.
- ⁹⁶ ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 318, арк. 26; ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7.
- ⁹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8.
- ⁹⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ⁹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9.
- ¹⁰⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33.
- ¹⁰¹ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 305.
- ¹⁰² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ¹⁰³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ¹⁰⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
- ¹⁰⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- ¹⁰⁶ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 308.
- ¹⁰⁷ Там само; – С. 309.
- ¹⁰⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 58.
- ¹⁰⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 21.
- ¹¹⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 27 зв.
- ¹¹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 49 зв.
- ¹¹² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
- ¹¹³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5.
- ¹¹⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ¹¹⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
- ¹¹⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13.
- ¹¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38.
- ¹¹⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ¹¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8.
- ¹²⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36.
- ¹²¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 19.
- ¹²² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 21 зв.
- ¹²³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 36.
- ¹²⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9.
- ¹²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33.
- ¹²⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3.
- ¹²⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ¹²⁸ *Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область.* – С. 277.
- ¹²⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 24.
- ¹³⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 31.
- ¹³¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38.
- ¹³² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 13.
- ¹³³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 11.
- ¹³⁴ *Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область.* – С. 145.
- ¹³⁵ *Кожедуб І.* Верность Отчизне: Рассказы летчика-истребителя... – С. 274, 275.
- ¹³⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 7; спр. 37, арк. 14.
- ¹³⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
- ¹³⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- ¹³⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23.
- ¹⁴⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 37.
- ¹⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 4.
- ¹⁴² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8.
- ¹⁴³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 24.

- 144 *Бранько Я.* Хроніка визволення Вінниччини // Хімік. – 1999. – 22 квітня.
- 145 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 637.
- 146 Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... – С. 66.
- 147 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 588.
- 148 *Бранько Я.* Хроніка визволення Вінниччини // Хімік. – 1999. – 22 квітня.
- 149 Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – С. 66; 68.
- 150 ДАВО, ф. П – 136, оп. 15, спр. 12, арк. 5.
- 151 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13.
- 152 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5.
- 153 Красная звезда. – 1944. – 17 марта.
- 154 ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 2673, спр. 994, арк. 53.
- 155 *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 312.
- 156 Там само; – С. 312, 313.
- 157 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17.
- 158 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 35.
- 159 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13.
- 160 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 24.
- 161 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
- 162 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11.
- 163 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41.
- 164 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43.
- 165 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45.
- 166 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41, арк. 16.
- 167 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 13 зв.
- 168 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 40, арк. 5.
- 169 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 167, арк. 208.
- 170 *Конєв І. С.* Записки командуючого фронтом... – С. 194.
- 171 ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 5179, спр. 36, арк. 15.
- 172 *Конєв І. С.* Записки командуючого фронтом... – С. 195.
- 173 СССР в Великой Отечественной войне... – С. 528.
- 174 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 732.
- 175 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 40, арк. 5.
- 176 Там само.
- 177 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 19.
- 178 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41, арк. 4.
- 179 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 14.
- 180 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 5.
- 181 Там само.
- 182 *Конєв І. С.* Записки командуючого фронтом... – С. 196.
- 183 Там само; – С. 197.
- 184 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 13.
- 185 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 18.
- 186 *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 314, 315.
- 187 Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни... – С. 67.
- 188 *Бранько Я.* Хроніка визволення Вінниччини // Хімік. – 1999. – 22 квітня.
- 189 *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 313.
- 190 Німецько-окупаційний режим на Україні... – С. 371 – 373.
- 191 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 26 зв.
- 192 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 23.
- 193 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 11.
- 194 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 10.
- 195 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 50.
- 196 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 15.
- 197 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 5179, спр. 31, арк. 15.
- 198 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 426.
- 199 Визволителі Вінниччини. – С. 5.
- 200 *Конєв І. С.* Записки командуючого фронтом... – С. 196.
- 201 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 10.
- 202 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45.
- 203 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 10.
- 204 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11.
- 205 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 19.
- 206 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 20.

- 207 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- 208 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44.
- 209 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 42.
- 210 ССРСР в Великой Отечественной войне... – С. 538.
- 211 Красная звезда. – 1944. – 21 марта.
- 212 Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 314.
- 213 Владимиров М. І. Вогненна зона. – С. 95.
- 214 ССРСР в Великой Отечественной войне... – С. 538.
- 215 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 19.
- 216 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5.
- 217 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 42, арк. 9.
- 218 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 10.
- 219 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
- 220 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
- 221 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44.
- 222 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
- 223 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 16.
- 224 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
- 225 Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 323.
- 226 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46.
- 227 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 19.
- 228 ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 318, арк. 47.
- 229 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 16.
- 230 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25.
- 231 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22, арк. 16.
- 232 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25, арк. 7.
- 233 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25, арк. 17.
- 234 Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 323 – 333.
- 235 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 18.
- 236 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
- 237 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 19.
- 238 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11.
- 239 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 40.
- 240 ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 318, арк. 48.
- 241 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
- 242 Конев І. С. Записки командуючого фронтом... – С. 205.
- 243 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
- 244 Кожедуб І. Верность Отчизне. – С. 275; 280.
- 245 Комсомольське плем'я. – 1971. – 8 травня.
- 246 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11.
- 247 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41.
- 248 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 42.
- 249 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27.
- 250 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
- 251 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46.
- 252 ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 19, 20.
- 253 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
- 254 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46, арк. 4.
- 255 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
- 256 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 122.
- 257 ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 90136, спр. 318, арк. 51.
- 258 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
- 259 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46.
- 260 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27.
- 261 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
- 262 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25.
- 263 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
- 264 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 130.
- 265 Демет'єв В. Т. Визволення Української РСР від фашистських загарбників – видатний подвиг радянських Збройних Сил // Український історичний журнал. – 1979. - № 10. – С. 17 – 28.
- 266 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46, арк. 4.
- 267 ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
- 268 Там само.

²⁶⁹ Визволителі Вінниччини. – С. 5.

²⁷⁰ Там само; - С. 8, 9.

²⁷¹ Сборник приказов РВСР, РВС СССР, НКО и Указов ПВС о награждении орденами частей, соединений и учреждений ВС СССР / Управление делами МО СССР. – Часть I. – Москва, 1967. – С. 289.

²⁷² Там само; - С. 293.

²⁷³ Там само; - С. 300.

²⁷⁴ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі... – С. 325.

ХРОНІКА ВИЗВОЛЕННЯ

Опрацьована архівно-документальна база дозволяє встановити день остаточного визволення від гітлерівських загарбників кожного існуючого в той період населеного пункту Вінницької області.

Отож, хронологія має такий вигляд (у дужках – стара назва населених пунктів; у випадку розбіжностей посилання робиться на дату, вказану в документах, завірених або підготовлених у післявоєнний час органами місцевої влади):

Барський район ¹

м. Бар – 25 березня 1944 р.; с. Адамівка – 25 березня 1944 р.; с. Антонівка – 25 березня 1944 р.; с. Балки – 25 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Бар – 25 березня 1944 р.; с. Безчасне Друге – 25 березня 1944 р.; х. Безчасний Перший – 25 березня 1944 р.; с. Біличин – 25 березня 1944 р.; с. Борщі – 25 березня 1944 р.; с. Бригідівка – 26 березня 1944 р.; с. Буцні – 22 березня 1944 р.; с. Великі Гармаки – 26 березня 1944 р.; х. Верешки – 23 березня 1944 р.; с. Верхівка – 20 березня 1944 р.; с. Войнашівка – 26 березня 1944 р.; с. Гавришівка – 24 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Гармаки” – 26 березня 1944 р.; с. Глинянка – 20 березня 1944 р.; с. Голодки – 20 березня 1944 р.; с. Голубівка – 20 березня 1944 р.; с. Гулі – 25 березня 1944 р.; х. Діброва (Домброва) – 26 березня 1944 р.; с. Журавлівка (Чемериси-Волоські) – 25 березня 1944 р.; с. Затоки (Лодзіївка) – 22 березня 1944 р.; с. Іванівці – 26 березня 1944 р.; х. Івановецький – 25 березня 1944 р.; с. Йосипівці (Юзвенці) – 25 березня 1944 р.; х. Каноніцький – 22 березня 1944 р.; с. Киянівка – 20 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Киянівка” – 20 березня 1944 р.; с. Козарівка – 25 березня 1944 р.; с. Комарівці – 26 березня 1944 р.; х. Котова – 25 березня 1944 р.; с. Кузьминці – 22 березня 1944 р.; с-ще Лугове (населений пункт “Маремонд”) – 26 березня 1944 р.; с-ще Лядова – 26 березня 1944 р.; х. Лядова – 26 березня 1944 р.; х. Малиники – 20 березня 1944 р.; с. Малі Гармаки – 26 березня 1944 р.; с. Мальцівці – 20 березня 1944 р.; с. Маньківці – 20 березня 1944 р.; с. Мартинівка – 21 березня 1944 р.; с. Матейків – 20 березня 1944 р.; с. Мигалівці – 24 березня 1944 р.; с. Митки – 21 березня 1944 р.; х. Мурафа – 22 березня 1944 р.; с. Окладне – 25 березня 1944 р.; с. Павлівка – 23 березня 1944 р.; с. Паліївка – 25 березня 1944 р.; с. Пилипи – 24 березня 1944 р.; с. Підлісний Ялтушків – 26 березня 1944 р.; х. Попівка – 25 березня 1944 р.; х. Пляцина – 26 березня 1944 р.; с. Примошаниця – 20 березня 1944 р.; с. Регентівка – 25 березня 1944 р.; с. Семенки – 23 березня 1944 р.; с. Сеферівка – 23 березня 1944 р.; с-ще Слобода – 26 березня 1944 р.; с. Слобода-Гулівська – 25 березня 1944 р.; с. Слобода-Комаровецька – 26 березня 1944 р.; с. Слобода-Матейківська – 23 березня 1944 р.; с. Слобода-Ходацька – 25 березня 1944 р.; с. Слобода-Ялтушківська – 26 березня 1944 р.; х. Стасюки – 25 березня 1944 р.; с. Степанки – 20 березня 1944 р.; с. Терешки – 25 березня 1944 р.; с. Улянівка – 23 березня 1944 р.; с. Ходаки – 26 березня 1944 р.; с. Хутір-Комаровецький – 26 березня 1944 р.; с. Чемериси-Барські – 25 березня 1944 р.; х. Чемериський – 25 березня 1944 р.; с-ще Червона – 26 березня 1944 р.; х. Шевченка – 26 березня 1944 р.; с. Шершні – 26 березня 1944 р.; с. Шпирки – 26 березня 1944 р.; с. Ялтушків – 26 березня 1944 р.; залізн. станц. Ялтушків – 26 березня 1944 р.; с-ще Ялтушків – 26 березня 1944 р.; х. Яструбинець – 24 березня 1944 р.

Бершадський район ²

смт Бершадь – 14 березня 1944 р.; с. Баланівка – 14 березня 1944 р.; с. Берізки-Бершадські – 14 березня 1944 р.; с. Бершадь – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Бершадь – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Бершадь, завод – 14 березня 1944 р.; с. Бирлівка – 15 березня 1944 р.; с. Велика Киріївка – 14 березня 1944 р.; х. Ворони – 14 березня 1944 р.; х. Глинське – 15 березня 1944 р.; х. Жданова – 13 березня 1944 р.; х. Жорняки – 14 березня 1944 р.; х. Зелений Гай – 14 березня 1944 р.; с. Кошаринці – 13 березня 1944 р.; с. Крушинівка – 14 березня 1944 р.; с. Лугова – 13 березня 1944 р.; с. Мала Киріївка – 13 березня 1944 р.; с. Маньківка – 12 березня 1944 р.; с. Осіївка – 13 березня 1944 р.; с. Піски-Бершадь – 14 березня 1944 р.; с. Пилипонівка – 14 березня 1944 р.; с. Поташна – 13 березня 1944 р.; Поташнянське

лісництво – 13 березня 1944 р.; с. П'ятківка – 15 березня 1944 р.; с. Романівка – 14 березня 1944 р.; х. Сталінка – 12 березня 1944 р.; с. Сумівка – 12 березня 1944 р.; Сумівське лісництво – 12 березня 1944 р.; с. Устя – 13 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Устя – 13 березня 1944 р.; с-ще Устьянського відділу радгоспу – 13 березня 1944 р.; с. Флорине – 14 березня 1944 р.; Флоринське лісництво – 14 березня 1944 р.; с. Чапаєвка (Війтівка) – 14 березня 1944 р.; с. Шумилів – 12 березня 1944 р.; с. Яланець – 14 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Яланець – 14 березня 1944 р.

Брацлавський район³

смт Брацлав – 17 березня 1944 р.; с. Анциполівка – 15 березня 1944 р.; с. Бортники – 17 березня 1944 р.; с. Бугаків – 15 березня 1944 р.; х. Вигнанка – 17 березня 1944 р.; с. Вишківці – 17 березня 1944 р.; х. Вільшанка – 17 березня 1944 р.; с. Вовчок – 17 березня 1944 р.; с. Глинське – 16 березня 1944 р.; с. Городниця – 17 березня 1944 р.; с. Грабовець – 17 березня 1944 р.; с. Гриненки – 17 березня 1944 р.; с. Довжок – 16 березня 1944 р.; с. Забужжя – 16 березня 1944 р.; с. Зяньківці – 13 березня 1944 р.; х. Кірова – 17 березня 1944 р.; х. Коржів – 17 березня 1944 р.; с. Коржівка (Свінциця) – 17 березня 1944 р.; с. Марксове – 17 березня 1944 р.; с. Мар'янівка – 17 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 17 березня 1944 р.; с. Остапківці – 16 березня 1944 р.; с. Паланка – 17 березня 1944 р.; с. Пархилівка – 16 березня 1944 р.; с. Перепеличчя – 18 березня 1944 р.; с. Салинці – 15 березня 1944 р.; с. Самчинці – 18 березня 1944 р.; с. Семенки – 16 березня 1944 р.; с. Скрицьке – 13 березня 1944 р.; с. Слобода (Чернишівка-Російська) – 17 березня 1944 р.; с. Сорокодуби – 17 березня 1944 р.; х. Стадниця – 17 березня 1944 р.; с. Сталінка – 15 березня 1944 р.; с. Чернишівка (Чернишівка-Українська) – 17 березня 1944 р.; с. Чуків – 16 березня 1944 р.; с. Шура – 17 березня 1944 р.; х. Яструбиха – 17 березня 1944 р.

Вінницький район⁴

м. Вінниця – 20 березня 1944 р.; с. Бохоники – 22 березня 1944 р.; с. Великі Хутори – 16 березня 1944 р.; залізн. станц. Вінниця – 18 березня 1944 р.; с. Гавришівка – 16 березня 1944 р.; с. Зарванці – 21 березня 1944 р.; с. Іванівка (Янків) – 15 березня 1944 р.; с. Ільківка – 22 березня 1944 р.; с. Кайдачиха – 14 березня 1944 р.; с. Коло-Михайлівка – 20 березня 1944 р.; с. Комарів – 18 березня 1944 р.; с. Ксаверівка – 20 березня 1944 р.; с. Лаврівка – 17 березня 1944 р.; с. Лисогора – 21 березня 1944 р.; с. Лука-Мелешківська – 15 березня 1944 р.; с. Майдан (Майдан-Юзвинський) – 20 березня 1944 р.; с. Майдан-Чапелський – 15 березня 1944 р.; с. Малі Крушлинці – 17 березня 1944 р.; с. Малі Хутори – 18 березня 1944 р.; с. Медвеже Вушко – 20 березня 1944 р.; с. Мізаківські Хутори – 18 березня 1944 р.; с. Некрасове (Юзвин) – 20 березня 1944 р.; с. Парпурівці – 15 березня 1944 р.; с. Переорки – 20 березня 1944 р.; с. Писарівка – 14 березня 1944 р.; с. Рівець – 20 березня 1944 р.; с. Сабарів – 19 березня 1944 р.; с. Селище – 18 березня 1944 р.; с. Слобода Дашковецька – 20 березня 1944 р.; с. Сокиринці – 14 березня 1944 р.; с. Соловіївка – 14 березня 1944 р.; с. Сосонка – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Сосонка – 15 березня 1944 р.; с. Стадниця – 16 березня 1944 р.; с. Стрижавка – 19 березня 1944 р.; с. Студениця – 10 березня 1944 р.; с. Телепенки – 13 березня 1944 р.; с. Тютки – 18 березня 1944 р.; залізн. станц. Тюшки – 14 березня 1944 р.; с. Тяжилів – 15 березня 1944 р.; с. Хижинці – 14 березня 1944 р.; с. Хмільова – 21 березня 1944 р.; с. Цвіжин – 14 березня 1944 р.; с. Шереметка – 20 березня 1944 р.; с. Широка Гребля – 20 березня 1944 р.; с. Шкуринці – 15 березня 1944 р.; с. Щітки – 14 березня 1944 р.; с. Юрківці – 19 березня 1944 р.; с. Якушинці – 21 березня 1944 р.; с. Яришівка – 13 березня 1944 р.

Вороновицький район⁵

с. Вороновиця – 15 березня 1944 р.; с. Байраківка – 13 березня 1944 р.; с. Великі Крушлинці – 15 березня 1944 р.; с. Воловодівка – 12 березня 1944 р.; залізн. станц. Вороновиця – 15 березня 1944 р.; с. Ганщина – 13 березня 1944 р.; с. Глинянець – 13 березня 1944 р.; с. Гуменне – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Гуменне – 14 березня 1944 р.; с. Дубівчик-Маслівка – 14 березня 1944 р.; с. Дубовець – 13 березня 1944 р.; с. Жабелівка – 11 березня 1944 р.; с. Зарудинці – 13 березня 1944 р.; с. Кальнишівка – 14 березня 1944 р.; с. Комарів – 14 березня 1944 р.; с. Кордишівка – 14 березня 1944 р.; с. Кудлаї – 13 березня 1944 р.; с. Латанці – 14 березня 1944 р.; с. Лука – 11 березня 1944 р.; с. Марківка – 15 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 12 березня 1944 р.; с. Никифорівці – 12 березня 1944 р.; с. Обідне – 13 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 12 березня 1944 р.; с. Оленівка – 12 березня 1944 р.; с. Потуш – 14 березня 1944 р.; с-ще Розсоха – 13 березня 1944 р.; с. Сорочин – 13 березня 1944 р.; с. Степанівка – 13 березня 1944 р.; с-ще Степанівського цукрозаводу – 15 березня 1944 р.; с. Тростянець – 14 березня 1944 р.; с. Федорівка – 15 березня 1944 р.; с-ще Чагарі – 13 березня 1944 р.; х. Чайка – 13 березня 1944 р.; с. Чаульське – 13 березня 1944 р.; с. Шендерів – 13 березня 1944 р.

Гайсинський район⁶

м. Гайсин – 14 березня 1944 р.; с. Адамівка – 13 березня 1944 р.; с. Басаличівка – 13 березня 1944 р.; с. Борсуки – 12 березня 1944 р.; х. Братерське – 14 березня 1944 р.; с. Бубнівка – 13 березня 1944 р.; с. Бур'яни – 14 березня 1944 р.; х. Вигін – 13 березня 1944 р.; х. Ворошилівка – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Гайсин – 14 березня 1944 р.; с. Гнатківка – 13 березня 1944 р.; х. Голубів – 12 березня 1944 р.; с. Гранів – 12 березня 1944 р.; Гранівське лісництво – 12 березня 1944 р.; с. Грузьке – 11 березня 1944 р.; с. Губник – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Губник – 13 березня 1944 р.; с. Гунча – 15 березня 1944 р.; с. Дмитренки – 14 березня 1944 р.; х. Дубина – 12 березня 1944 р.; с. Жерденівка – 12 березня 1944 р.; залізн. станц. Жерденівка – 12 березня 1944 р.; х. Зелений Клин – 13 березня 1944 р.; с. Зятківці – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Зятківці – 14 березня 1944 р.; Зятковецьке лісництво – 14 червня 1944 р.; с. Карабівка – 15 березня 1944 р.; х. Карабівський – 15 березня 1944 р.; с. Кисляк – 13 березня 1944 р.; с. Кіблич – 12 березня 1944 р.; х. Кочурів – 14 березня 1944 р.; с. Краснопілка – 11 березня 1944 р.; с. Крутогорб – 13 березня 1944 р.; с. Кузьминці – 14 березня 1944 р.; с. Куна – 14 березня 1944 р.; с. Кунка – 14 березня 1944 р.; с. Кущинці – 14 березня 1944 р.; с. Ладижинські Хутори – 13 березня 1944 р.; с. Мар'янівка – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Мелешки – 14 березня 1944 р.; с. Мелешків – 14 березня 1944 р.; с. Митків – 12 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 13 березня 1944 р.; х. Млинки – 14 березня 1944 р.; с. Наріївка – 14 березня 1944 р.; с. Огіївка – 11 березня 1944 р.; х. Ократове – 14 березня 1944 р.; х. Павлівка – 13 березня 1944 р.; х. Петровського – 14 березня 1944 р.; с. Рахівка – 12 березня 1944 р.; с. Семирічка – 14 березня 1944 р.; с. Сокільці – 13 березня 1944 р.; х. Соломіївка – 13 березня 1944 р.; с. Степашки – 14 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 12 березня 1944 р.; с. Тимар – 13 березня 1944 р.; с. Тишківка – 11 березня 1944 р.; х. Тишківська Слобода – 14 березня 1944 р.; с. Харпачка – 14 березня 1944 р.; с. Чечелівка – 12 березня 1944 р.; с. Шура-Мітплинецька – 15 березня 1944 р.; с. Ярмолинці – 14 березня 1944 р.

Дашівський район ⁷

с. Дашів – 13 березня 1944 р.; с. Білки – 14 березня 1944 р.; с-ще Білківського радгоспу – 14 березня 1944 р.; с. Бондурі – 13 березня 1944 р.; с. Вербівка (Тодорівка) – 14 березня 1944 р.; с. Городок – 14 березня 1944 р.; с. Жадани – 14 березня 1944 р.; с. Іванівка (Янишівка) – 14 березня 1944 р.; с. Кальник – 14 березня 1944 р.; с. Кам'яногірка – 13 березня 1944 р.; с-ще Кам'яногірського цукрокомбінату – 13 березня 1944 р.; с. Кантелина – 13 березня 1944 р.; с. Китайгород – 12 березня 1944 р.; с. Копіївка – 14 березня 1944 р.; с. Кошлани – 13 березня 1944 р.; с. Криштопівка – 14 березня 1944 р.; х. Криштопівський – 14 березня 1944 р.; с. Купчинці – 13 березня 1944 р.; с. Леухи – 15 березня 1944 р.; х. Олексіївка – 14 березня 1944 р.; с. Пархомівка – 14 березня 1944 р.; х. Первомайськ – 14 березня 1944 р.; с. Петро-Марківка – 14 березня 1944 р.; с. Польове – 13 березня 1944 р.; с. Рахни – 13 березня 1944 р.; с. Розсоховата – 14 березня 1944 р.; с. Слободище – 15 березня 1944 р.; с-ще Сорока – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Сорока – 14 березня 1944 р.; с. Хрнівка – 13 березня 1944 р.; с. Чорторія – 13 березня 1944 р.; с. Шабельня – 14 березня 1944 р.; с. Шура-Бондурівська – 18 березня 1944 р.; с. Яструбинці – 13 березня 1944 р.

Джулинський район ⁸

с. Джулинка – 12 березня 1944 р.; с. Березівка – 11 березня 1944 р.; с. Веселівка (Вищий Ташлик) – 10 березня 1944 р.; с. Вікнина – 11 березня 1944 р.; х. Войківка-Кавкули – 12 березня 1944 р.; залізн. станц. Генріхівка – 12 березня 1944 р.; залізн. станц. Джулинка – 12 березня 1944 р.; с. Дяківка – 12 березня 1944 р.; х. Кизини – 10 березня 1944 р.; с. Костюківка (Нижчий Ташлик) – 11 березня 1944 р.; с. Красносілка – 11 березня 1944 р.; х. Мала Шляхівка – 11 березня 1944 р.; с. М'якохід – 11 березня 1944 р.; с. Погоріла – 10 березня 1944 р.; с. Раківка – 11 березня 1944 р.; х. Садовий (Маньчжурія) – 12 березня 1944 р.; с. Серебря – 11 березня 1944 р.; с. Серединка – 11 березня 1944 р.; с. Ставки – 12 березня 1944 р.; х. Темнянський – 12 березня 1944 р.; с. Теофілівка – 11 березня 1944 р.; с. Тернівка – 11 березня 1944 р.; с. Тирлівка – 12 березня 1944 р.; с-ще Удицького цукрокомбінату – 10 березня 1944 р.; с. Хмарівка – 14 березня 1944 р.; с. Червоне – 12 березня 1944 р.; х. Червоне – 10 березня 1944 р.; с. Чернятка – 12 березня 1944 р.; с-ще Чернятського бурякорадгоспу – 12 березня 1944 р.; с. Чорна Гребля – 11 березня 1944 р.; с. Шляхова – 10 березня 1944 р.

Джуринський район ⁹

с. Джурин – 19 березня 1944 р.; с. Адамівка – 19 березня 1944 р.; х. Аристівка – 19 березня 1944 р.; х. Василівка – 19 березня 1944 р.; х. Вишневий – 17 березня 1944 р.; х. Володимирка – 19 березня 1944 р.; с. Ворошиловка – 18 березня 1944 р.; х. Голочинецький – 18 березня 1944 р.; с. Голичинці – 18 березня 1944 р.; с. Дерібчин – 19 березня 1944 р.; с. Довжок – 19 березня 1944 р.; х. Дубинки – 17 березня 1944 р.; с. Калитинка – 17 березня 1944 р.; с. Лопатинці – 20 березня 1944 р.; с. Мала Дерібчинка – 19 березня 1944 р.; х. Петровського – 20 березня 1944 р.; с. Писарівка – 19 березня 1944 р.; с. Покутине – 17 березня 1944 р.; с. Політанки – 20 березня 1944 р.; с. Попелівка – 18 березня 1944 р.; с. Рекечинці – 19

березня 1944 р.; с. Садківці – 17 березня 1944 р.; с. Сапіжанка – 18 березня 1944 р.; с. Семенівка – 19 березня 1944 р.; с. Стрільники – 18 березня 1944 р.; с. Хоменки – 20 березня 1944 р.; х. Чапаєвка – 20 березня 1944 р.

Жмеринський район ¹⁰

м. Жмеринка – 20 березня 1944 р.; с. Біликівці – 23 березня 1944 р.; с. Браїлів – 22 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Браїлів – 18 березня 1944 р.; залізн. станц. Будки – 19 березня 1944 р.; с. Василівка – 23 березня 1944 р.; с. Велика Жмеринка – 19 березня 1944 р.; с-ще вапнякового заводу – 23 березня 1944 р.; х. Володимирівка – 18 березня 1944 р.; с. Головчинці – 23 березня 1944 р.; х. Голубівка – 22 березня 1944 р.; х. Демидівка – 21 березня 1944 р.; залізн. станц. Жмеринка – 18 березня 1944 р.; с. Жуківці – 20 березня 1944 р.; с. Козачівка – 18 березня 1944 р.; с. Коростівці – 20 березня 1944 р.; с. Красне – 21 березня 1944 р.; с. Курилівці – 23 березня 1944 р.; с. Леляки – 19 березня 1944 р.; с. Лисянка – 18 березня 1944 р.; с. Лопатинці – 23 березня 1944 р.; с. Людавка – 18 березня 1944 р.; Людавське лісництво – 20 березня 1944 р.; с. Мала Жмеринка – 19 березня 1944 р.; с. Майдан-Головчинський – 23 березня 1944 р.; с. Мартинівка – 23 березня 1944 р.; залізн. станц. Матейково – 22 березня 1944 р.; с. Межирів – 23 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 23 березня 1944 р.; с. Могилівка – 21 березня 1944 р.; с. Москалівка – 22 березня 1944 р.; с. Новоселиця – 23 березня 1944 р.; с. Петрані – 23 березня 1944 р.; залізн. станц. Подільський Пост – 19 березня 1944 р.; с. Потоки – 18 березня 1944 р.; с. Пултівці – 18 березня 1944 р.; с. Рижавка – 18 березня 1944 р.; с. Рів – 23 березня 1944 р.; с. Рожепи – 24 березня 1944 р.; с-ще розробки цукрокаменю – 23 березня 1944 р.; с. Северинівка – 22 березня 1944 р.; с. Сербинівці – 23 березня 1944 р.; залізн. станц. Сербинівці – 23 березня 1944 р.; с. Сідава – 16 березня 1944 р.; с. Слобода-Межирівська – 23 березня 1944 р.; с. Слобода-Чернятинська – 20 березня 1944 р.; с. Стодутьці – 23 березня 1944 р.; с. Сьомаки – 22 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Сьомаки” – 22 березня 1944 р.; с. Тартак – 18 березня 1944 р.; с. Токарівка – 23 березня 1944 р.; х. Чапаєвка – 22 березня 1944 р.; с. Чернятин – 24 березня 1944 р.; с. Щучинці – 18 березня 1944 р.; с. Ярошенка – 18 березня 1944 р.

Іллінецький район ¹¹

смт Іллінци – 13 березня 1944 р.; с. Бабин – 20 березня 1944 р.; с. Борисівка – 16 березня 1944 р.; с. Болюхівка – 13 березня 1944 р.; с. Варварівка (Барбарівка) – 13 березня 1944 р.; с. Володимирівка – 14 березня 1944 р.; с. В'язовиця – 13 березня 1944 р.; с. Голики – 13 березня 1944 р.; с. Даньківка – 14 березня 1944 р.; с. Джупинівка – 13 березня 1944 р.; с. Дібровинці – 12 березня 1944 р.; с. Жорнище – 13 березня 1944 р.; с-ще Іллінецької селекційної станції – 13 березня 1944 р.; с-ще відділку “Комунар” Іллінецької селекційної станції – 13 березня 1944 р.; с. Лугова – 13 березня 1944 р.; с. Морозівка – 13 березня 1944 р.; с. Неменка – 13 березня 1944 р.; с. Павлівка – 13 березня 1944 р.; с. Паріївка – 13 березня 1944 р.; с. Райки – 13 березня 1944 р.; с. Романово-Хутір – 13 березня 1944 р.; х. Садки – 13 березня 1944 р.; с. Синарна – 11 березня 1944 р.; с-ще Синарського радгоспу – 11 березня 1944 р.; с. Скибин – 12 березня 1944 р.; с. Слобідка (Лядська Слобідка) – 13 березня 1944 р.; с. Стрижаків – 12 березня 1944 р.; с. Тягун – 13 березня 1944 р.; с. Уланівка – 13 березня 1944 р.; с. Шевченкове – 13 березня 1944 р.; с. Яблуновиця – 6 січня 1944 р.; с. Якубівка – 13 березня 1944 р.

Калинівський район ¹²

смт Калинівка – 14 березня 1944 р.; с. Антопіль – 9 березня 1944 р.; с. Байківка – 10 березня 1944 р.; х. Білецького – 8 березня 1944 р.; с. Варшиця – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Варшиця – 14 березня 1944 р.; с. Великий Чернятин – 3 лютого 1944 р.; с. Вільхова – 14 березня 1944 р.; с. Герасимівка (Еразимівка) – 8 березня 1944 р.; с. Глинськ – 5 березня 1944 р.; залізн. станц. Голендри – 3 січня 1944 р.; с. Голубівка (Леонардівка) – 3 січня 1944 р.; с. Голяки – 10 березня 1944 р.; с-ще гранкар'єру – 10 березня 1944 р.; с. Гулівці – 13 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Гулівці – 13 березня 1944 р.; с. Гушинці – 16 березня 1944 р.; х. Дубова – 15 березня 1944 р.; с. Жигалівка – 9 березня 1944 р.; с-ще Загребельня – 10 березня 1944 р.; с. Заливанщина – 8 березня 1944 р.; с. Іванів (Янів) – 10 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Калинівка Друга – 14 березня 1944 р.; с-ще Калинівського лісництва – 10 березня 1944 р.; залізн. станц. Калинівка Перша – 15 березня 1944 р.; с. Кам'яногірка – 16 березня 1944 р.; с. Корделівка – 10 березня 1944 р.; с-ще Корделівського цукрокомбінату – 13 березня 1944 р.; с-ще відділу Корделівського цукрокомбінату – 8 березня 1944 р.; с. Котюжинці – 13 березня 1944 р.; с-ще Красне – 8 березня 1944 р.; с. Курава – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Курава – 14 березня 1944 р.; с-ще Куравська Слобідка – 13 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Люлинці – 9 березня 1944 р.; с. Малий Чернятин – 15 березня 1944 р.; х. Маркіянів – 9 березня 1944 р.; с. Медвідка – 15 березня 1944 р.; с. Міз'яків – 16 березня 1944 р.; с. Міз'яківська Слобідка – 13 березня 1944 р.; с. Новий Пиків – 10 березня 1944 р.; х. Ольшевський – 9 березня 1944 р.; с. Павленки – 16 березня 1944 р.; с. Павлівка – 14 березня 1944 р.; х. Панасівка – 5 березня 1944 р.; х. Перелісок – 16 березня 1944 р.; с-ще Пиківського рибгоспу № 2 – 10 березня 1944 р.; с. Писарівка – 10 березня 1944 р.; с. Попівка – 9 березня 1944 р.; с. Радівка – 8

березня 1944 р.; с. Сальник – 15 березня 1944 р.; с. Слобідка (Янівська Слобідка) – 8 березня 1944 р.; с. Софіївка – 8 березня 1944 р.; залізн. станц. Софіївка – 8 березня 1944 р.; с. Старий Пиків – 9 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 14 березня 1944 р.; с-ще Уладово-Люлинецької селекційної станції – 9 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Холонівська – 9 березня 1944 р.; с. Хомутинці – 9 березня 1944 р.; с. Червоний Степ – 3 січня 1944 р.; с. Черепашинці – 10 березня 1944 р.; с. Шевченківка – 14 березня 1944 р.; с. Шепіївка – 9 березня 1944 р.

Козятинський район ¹³

м. Козятин – 28 грудня 1943 р.; с. Білопілля – 28 грудня 1943 р.; с. Велика (Велика Радзивилівка) – 25 грудня 1943 р.; с. Верболози – 27 грудня 1943 р.; с. Вернигородок – 28 грудня 1943 р.; с. Гурівці – 28 грудня 1943 р.; с. Держанівка – 26 грудня 1943 р.; с. Закутинці – 30 грудня 1943 р.; с. Іванківці (Янківці) – 28 грудня 1943 р.; с. Кашперівка – 28 грудня 1943 р.; с. Козятин – 28 грудня 1943 р.; залізн. станц. Козятин – 28 грудня 1943 р.; залізн. станц. Козятин Другий – 28 грудня 1943 р.; с. Малі Гадомці – 30 грудня 1943 р.; с. Махаринці (Волоські Махаринці) – 28 грудня 1943 р.; залізн. станц. Махаринці – 28 грудня 1943 р.; с. Непедівка – 28 грудня 1943 р.; с. Панасівка – 29 грудня 1943 р.; с. Пиковець – 1 січня 1944 р.; с. Пляхова – 30 грудня 1943 р.; с-ще радгоспу “Пляхова” – 30 грудня 1943 р.; с. Пузирки – 28 грудня 1943 р.; с. Пустоха – 30 грудня 1943 р.; с. Селище (Татарське Селище) – 28 грудня 1943 р.; с. Сестринівка – 29 грудня 1943 р.; залізн. станц. Сестринівка – 29 грудня 1943 р.; с-ще радгоспу “Сигнал” – 1 січня 1944 р.; х. радгоспу “Сигнал” – 1 січня 1944 р.; с. Сокоlecь – 29 грудня 1943 р.; с. Талимонівка – 29 грудня 1943 р.; с. Тітусівка – 1 січня 1944 р.

Комсомольський район ¹⁴

с. Комсомольське – 7 березня 1944 р.; с. Адамівка – 8 березня 1944 р.; с. Безіменна – 8 березня 1944 р.; с-ще Безіменського радгоспу – 8 березня 1944 р.; с. Бродецьке – 8 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Бродецьке – 7 березня 1944 р.; с. Великі Кутища – 8 березня 1944 р.; с. Вовчинець – 8 березня 1944 р.; с. Глухівці – 8 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Гулівці – 8 січня 1944 р.; с-ще радгоспу “Дубина” – 8 березня 1944 р.; с. Жежелів – 8 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Катеринівка” – 8 березня 1944 р.; с. Куманівка – 8 березня 1944 р.; с. Лемешівка – 8 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Лемешівський” – 8 березня 1944 р.; с. Листопадівка – 8 березня 1944 р.; с. Люлинці – 8 березня 1944 р.; с. Марківці – 8 березня 1944 р.; с. Мала Клітинка – 8 березня 1944 р.; с. Малі Крутища – 8 березня 1944 р.; с. Медведівка – 8 березня 1944 р.; с. Молтківці – 8 березня 1944 р.; с. Мончинці – 8 березня 1944 р.; с. Мшанець – 8 березня 1944 р.; с. Нападівка – 8 березня 1944 р.; с. Немиринці – 8 березня 1944 р.; с. Осична – 8 березня 1944 р.; с. Перемога (Вуйна) – 8 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Питомник” – 7 березня 1944 р.; с. Поличинці – 8 березня 1944 р.; с. Райки – 8 березня 1944 р.; с. Тернівка (Фридрів) – 8 березня 1944 р.; с. Туча – 8 березня 1944 р.; с. Чернички – 8 березня 1944 р.; с. Юрівка – 8 березня 1944 р.

Копайгородський район ¹⁵

с. Копайгород – 22 березня 1944 р.; с. Барок – 22 березня 1944 р.; х. Верешки – 22 березня 1944 р.; с. Вінож – 20 березня 1944 р.; с. Володіївці – 22 березня 1944 р.; х. Глибока Долина – 20 березня 1944 р.; с. Горай – 20 березня 1944 р.; с. Громівка – 20 березня 1944 р.; х. Губачівка – 22 березня 1944 р.; х. Дубина (Червона Дубина) – 22 березня 1944 р.; х. Йосипівка (Юзина) – 20 березня 1944 р.; с. Каришків – 20 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Копай – 22 березня 1944 р.; залізн. станц. Котюжани – 20 березня 1944 р.; с. Кошаринці – 22 березня 1944 р.; х. Ленінська Слобода – 20 березня 1944 р.; с. Лісове (Лісові Берлинці) – 22 березня 1944 р.; х. Лобжинщина – 22 березня 1944 р.; с. Лучинець – 20 березня 1944 р.; с. Лучинчик – 20 березня 1944 р.; с. Мар’янівка – 22 березня 1944 р.; с. Млинівка – 20 березня 1944 р.; с. Немерче – 20 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Немерче – 20 березня 1944 р.; х. Низька – 20 березня 1944 р.; х. Новосілка (нас. пункт Новозаселений) – 22 березня 1944 р.; с. Обухів – 20 березня 1944 р.; с. Перепільчинці – 20 березня 1944 р.; с. Петрівка – 20 березня 1944 р.; с. Плоске – 20 березня 1944 р.; с. Польове (Польові Берлинці) – 22 березня 1944 р.; с. Попівці – 22 березня 1944 р.; с. Степанки – 20 березня 1944 р.; х. Струсове – 20 березня 1944 р.; с. Супівка – 22 березня 1944 р.; с. Українське – 20 березня 1944 р.; с. Хрінівка – 20 березня 1944 р.; с. Червоне – 22 березня 1944 р.; с. Шевченкове – 20 березня 1944 р.; х. Шевченківський – 20 березня 1944 р.; с. Шипинки – 22 березня 1944 р.

Крижопільський район ¹⁶

смт Крижопіль – 16 березня 1944 р.; с. Андріяшівка – 16 березня 1944 р.; с. Антонів – 16 березня 1944 р.; с. Велика Тернівка – 16 березня 1944 р.; с. Вербка – 18 березня 1944 р.; х. Вербецький – 17 березня 1944 р.; х. Вигода – 16 березня 1944 р.; с. Висока Гребля – 16 березня 1944 р.; с. Вільшанка – 16 березня 1944 р.; с. Гарячківка – 16 березня 1944 р.; с. Голубече – 17 березня 1944 р.; с. Горби

(Кастанівські Горби) – 16 березня 1944 р.; с. Городківка (М'ястківка) – 17 березня 1944 р.; с. Дахталія – 16 березня 1944 р.; с. Джугастра – 17 березня 1944 р.; с. Долинка (Шмідтове) – 18 березня 1944 р.; с. Доярня – 16 березня 1944 р.; с. Жабокріч – 15 березня 1944 р.; с. Заболотне – 16 березня 1944 р.; с. Зеленянка – 16 березня 1944 р.; с. Іллівка – 17 березня 1944 р.; х. Кавків Яр – 16 березня 1944 р.; залізн. станц. Княжево – 16 березня 1944 р.; с. Красносілка – 16 березня 1944 р.; залізн. станц. Крижопіль – 16 березня 1944 р.; с. Крикливець (Волосько-Крикливець) – 15 березня 1944 р.; с. Крикливець Другий (Русо-Крикливець) – 15 березня 1944 р.; с. Криничка – 16 березня 1944 р.; с. Крупське – 13 березня 1944 р.; с. Куниче – 16 березня 1944 р.; с. Левків – 14 березня 1944 р.; с. Леонівка – 17 березня 1944 р.; с. Мала Джугастра – 17 березня 1944 р.; с. Мала Кісниця – 16 березня 1944 р.; с. Мала Тернівка – 16 березня 1944 р.; с. Мар'янівка – 18 березня 1944 р.; х. Мар'янівський – 16 березня 1944 р.; х. Одлевського Одая – 16 березня 1944 р.; х. Петровського – 15 березня 1944 р.; с. Петрунівка – 17 березня 1944 р.; с. Радянське – 15 березня 1944 р.; с. Райгород – 16 березня 1944 р.; х. Рудник (Ратунда) – 17 березня 1944 р.; с. Савчине – 16 березня 1944 р.; с. Слобода-Шарапанівська – 14 березня 1944 р.; с. Соколівка – 14 березня 1944 р.; с. Стара Шарапанівка – 15 березня 1944 р.; с. Суха Долина – 13 березня 1944 р.; с. Теклівка – 16 березня 1944 р.; с. Шуми – 17 березня 1944 р.

Липовецький район ¹⁷

смт Липовець – 12 березня 1944 р.; с. Березівка – 12 березня 1944 р.; с. Берестівка (Феліксівка) – 13 березня 1944 р.; с. Білозерівка – 14 березня 1944 р.; с. Брицьке – 13 березня 1944 р.; с. Вахнівка – 13 березня 1944 р.; с. Вербівка (Ротмистрівка) – 14 березня 1944 р.; с. Вернянка – 12 березня 1944 р.; с. Війтівці – 14 березня 1944 р.; с. Вікентіївка (Вінцентіївка) – 13 березня 1944 р.; с-ще радгоспу ім. Ворошилова – 13 березня 1944 р.; с. Гайсин – 12 березня 1944 р.; с. Ганнівка – 12 березня 1944 р.; х. Голий – 13 березня 1944 р.; с. Гордіївка – 13 березня 1944 р.; х. Гордіївський – 13 березня 1944 р.; х. Жукова – 13 березня 1944 р.; с. Журава – 14 березня 1944 р.; с. Зозів – 12 березня 1944 р.; с. Зозівка – 13 березня 1944 р.; с. Іваньки – 18 березня 1944 р.; х. Іванківський – 14 березня 1944 р.; с. Кам'янка – 13 березня 1944 р.; х. Кам'янецький – 13 березня 1944 р.; с. Конельське – 13 березня 1944 р.; с. Конюшівка – 14 березня 1944 р.; с. Королівка – 13 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Ксаверівка” – 12 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Липовець – 13 березня 1944 р.; с. Лозовата – 14 березня 1944 р.; с. Лукашівка – 12 березня 1944 р.; х. Мрачківський – 13 березня 1944 р.; с. Нападівка – 12 березня 1944 р.; с. Нарцизівка – 13 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 13 березня 1944 р.; х. Пилипенкове – 14 березня 1944 р.; с. Скакунка – 11 березня 1944 р.; с. Попівка – 12 березня 1944 р.; с. Росоша – 11 березня 1944 р.; с. Скакунка – 11 березня 1944 р.; с. Скитка – 11 березня 1944 р.; с. Славна – 13 березня 1944 р.; с. Струтинка – 11 березня 1944 р.; х. Струтинський – 11 березня 1944 р.; с. Теклинівка – 12 березня 1944 р.; с-ще радгоспу ім. Тельмана – 12 березня 1944 р.; с. Троща – 13 березня 1944 р.; с. Ульянівка – 13 березня 1944 р.; с. Хороша – 12 березня 1944 р.; с. Щаслива – 13 березня 1944 р.; х. Якубовський – 9 березня 1944 р.; с. Ясенки – 13 березня 1944 р.

Літинський район ¹⁸

смт Літин – 20 березня 1944 р.; с. Антонівка – 20 березня 1944 р.; с. Багринівці – 20 березня 1944 р.; с. Балин – 19 березня 1941 р.; с. Борків – 21 березня 1944 р.; с. Бруслинів – 20 березня 1944 р.; с. Брислинівка (Яцківці) – 22 березня 1944 р.; с. Вінниківці – 23 березня 1944 р.; с. Гавришівка – 20 березня 1944 р.; с. Горбівці – 20 березня 1944 р.; с. Городище (Вонячин) – 20 березня 1944 р.; с. Гута-Літинська – 20 березня 1944 р.; с. Дашківці – 21 березня 1944 р.; с. Дубова – 20 березня 1944 р.; с. Дяківці – 20 березня 1944 р.; с. Івча – 18 березня 1944 р.; с. Іскриня – 20 березня 1944 р.; с. Кільянівка – 19 березня 1944 р.; с. Кулига – 21 березня 1944 р.; с. Кусиківці – 15 березня 1944 р.; с. Лисогірка – 21 березня 1944 р.; с. Літинка – 20 березня 1944 р.; с. Літинські Хутори – 20 березня 1944 р.; с. Лукашівка – 20 березня 1944 р.; с. Майдан-Борківський – 23 березня 1944 р.; с. Майдан-Голосківський – 23 березня 1944 р.; с. Майдан-Грузький – 19 березня 1944 р.; с. Майдан-Курилівський – 18 березня 1944 р.; с. Майдан-Літинський – 20 березня 1944 р.; с. Майдан-Почапинецький – 21 березня 1944 р.; с. Майдан-Совин – 22 березня 1944 р.; с. Майдан-Стасів – 19 березня 1944 р.; с. Майдан-Супрунівський – 16 березня 1944 р.; с. Миколаївка – 18 березня 1944 р.; с. Микулинці – 21 березня 1944 р.; с. Новоселиця-Залужна – 21 березня 1944 р.; с. Новоселиця-Літинська – 18 березня 1944 р.; с. Осолінка – 18 березня 1944 р.; с. Пенківка – 19 березня 1944 р.; с. Почапінці – 21 березня 1944 р.; с. Ріжок-Микулинецький – 21 березня 1944 р.; с. Селище – 20 березня 1944 р.; с. Слобода-Почапинецька – 21 березня 1944 р.; с. Сосни – 20 березня 1944 р.; с. Супрунів – 18 березня 1944 р.; с. Трибухи – 20 березня 1944 р.

Могилів-Подільський район ¹⁹

м. Могилів-Подільський – 19 березня 1944 р.; х. Балки (Волохи) – 20 березня 1944 р.; с. Бандишівка – 19 березня 1944 р.; с. Борщівці – 22 березня 1944 р.; с. Бронниця – 18 березня 1944 р.; с. Вендичани – 22 березня 1944 р.; залізн. станц. Вендичани – 22 березня 1944 р.; х. Вільне – 17 березня 1944 р.; с.

Воєводчинці – 17 березня 1944 р.; с. Григорівка – 18 березня 1944 р.; с. Грушка – 19 березня 1944 р.; с. Івонівка – 19 березня 1944 р.; с. Карпівка – 20 березня 1944 р.; с. Конєва – 18 березня 1944 р.; с. Кричанівка – 22 березня 1944 р.; х. Криштофірівка – 18 березня 1944 р.; с. Матеївка (Ротмистрівка) – 18 березня 1944 р.; заліз. станц. Могилів-Подільський – 19 березня 1944 р.; с. Немія – 20 березня 1944 р.; с. Озаринці – 21 березня 1944 р.; с. Оленівка – 19 березня 1944 р.; х. Петрівка – 17 березня 1944 р.; с. Пилипи – 17 березня 1944 р.; с. Садки – 18 березня 1944 р.; с. Садківці – 19 березня 1944 р.; с. Садова – 18 березня 1944 р.; с. Серебря – 20 березня 1944 р.; с. Сказинці – 17 березня 1944 р.; с. Сліди – 22 березня 1944 р.; с. Слобода-Шлишковецька – 20 березня 1944 р.; с. Суботівка – 19 березня 1944 р.; с. Сугаки – 22 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 22 березня 1944 р.; с. Тропове – 22 березня 1944 р.; с. Шлишківці – 20 березня 1944 р.; с. Яруга – 19 березня 1944 р.

Монастирищенський район ²⁰

с. Монастирище – 10 березня 1944 р.; с. Аврамівка – 10 березня 1944 р.; х. Антоніна – 10 березня 1944 р.; с. Бачкурине – 10 березня 1944 р.; х. Буковеччина – 10 березня 1944 р.; х. Вільна – 10 березня 1944 р.; с. Владиславчик – 10 березня 1944 р.; х. Володимирівка – 10 березня 1944 р.; с. Гребля (Цеберманова Гребля) – 9 березня 1944 р.; с. Долинка (Яцковиця) – 10 березня 1944 р.; с. Дубровка – 10 березня 1944 р.; заліз. станц. Дубровка – 10 березня 1944 р.; х. Забіляни – 10 березня 1944 р.; с. Завалля – 10 березня 1944 р.; с. Зарубинці – 8 березня 1944 р.; х. Зогулинці – 9 березня 1944 р.; с. Зюбриха – 9 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Іванчик” – 10 березня 1944 р.; с. Івахни – 9 березня 1944 р.; заліз. станц. Івахни – 10 березня 1944 р.; с. Княжа Криниця – 9 березня 1944 р.; с. Княжики – 8 березня 1944 р.; с. Конельська Попівка – 9 березня 1944 р.; с. Конельські Хутори – 9 березня 1944 р.; заліз. станц. Кооперативна – 10 березня 1944 р.; с. Копівка – 9 березня 1944 р.; с. Коритня – 10 березня 1944 р.; х. Кудинів Ліс – 10 березня 1944 р.; с. Леськове – 10 березня 1944 р.; с. Летичівка – 10 березня 1944 р.; с. Лукашівка – 9 березня 1944 р.; с. Матвіївка – 9 березня 1944 р.; с. Медувата – 9 березня 1944 р.; заліз. станц. Монастирище – 10 березня 1944 р.; с. Нове Місто – 10 березня 1944 р.; с. Новосілка – 10 березня 1944 р.; с. Петрівка (Хейлове) – 10 березня 1944 р.; х. Покровка – 10 березня 1944 р.; с. Половинчик – 10 березня 1944 р.; х. Половинчицький – 10 березня 1944 р.; с. Попудня – 10 березня 1944 р.; с. Сарни – 10 березня 1944 р.; с-ще Сарнівського радгоспу – 10 березня 1944 р.; с. Сатанівка – 10 березня 1944 р.; х. Скомороха – 9 березня 1944 р.; с. Степанівка (Конельська Цеберманівка) – 9 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 9 березня 1944 р.; с. Тарнава – 10 березня 1944 р.; с. Теолин – 10 березня 1944 р.; с. Терлиця – 11 березня 1944 р.; с. Халаїдове – 11 березня 1944 р.; с. Цибулів – 9 березня 1944 р.; с. Чапєвка – 9 березня 1944 р.; с. Шабастівка – 10 березня 1944 р.; с. Шарнопіль – 9 березня 1944 р.

Мурованокуриловецький район ²¹

с. Муровані Курилівці – 25 березня 1944 р.; с. Бахтин – 25 березня 1944 р.; с. Бахтинок – 25 березня 1944 р.; с. Біляни – 23 березня 1944 р.; с. Березова – 27 березня 1944 р.; с. Богушівка – 23 березня 1944 р.; с. Вербовець – 23 березня 1944 р.; х. Вигода – 23 березня 1944 р.; с. Вище-Ольчедаїв – 22 березня 1944 р.; х. Вільшанка – 20 березня 1944 р.; х. Володимирка – 26 березня 1944 р.; с. Воронівці – 23 березня 1944 р.; с. Галайківці – 25 березня 1944 р.; с. Дерешова – 23 березня 1944 р.; х. Діброва – 22 березня 1944 р.; х. Дігтярка – 23 березня 1944 р.; с. Долиняни – 23 березня 1944 р.; с. Жван – 24 березня 1944 р.; с. Житники – 23 березня 1944 р.; х. Золотогірка – 25 березня 1944 р.; с. Калівка – 23 березня 1944 р.; с. Конищів – 25 березня 1944 р.; с. Котюжани – 22 березня 1944 р.; с. Кривохижинці – 28 березня 1944 р.; с. Курашківці – 22 березня 1944 р.; с. Михайлівці – 23 березня 1944 р.; с. Морозівка (Татариськи) – 24 березня 1944 р.; с. Новосілка – 24 березня 1944 р.; с. Перекоринці – 25 березня 1944 р.; с. Петримани – 26 березня 1944 р.; с. Погоріла – 20 березня 1944 р.; с. Попелюхи – 21 березня 1944 р.; с. Попова – 23 березня 1944 р.; с. Посухів – 23 березня 1944 р.; х. Свидова – 24 березня 1944 р.; с. Сказинці – 26 березня 1944 р.; с. Снітків – 22 березня 1944 р.

Немирівський район ²²

сmt Немирів – 15 березня 1944 р.; с. Березівка-Вовчанська – 16 березня 1944 р.; с. Березівка-Селищенська – 16 березня 1944 р.; с. Біївці – 15 березня 1944 р.; с. Блідки – 15 березня 1944 р.; с. Боблів – 14 березня 1944 р.; с. Бондурівка – 15 березня 1944 р.; с. Будки – 15 березня 1944 р.; с. Велика Бушинка – 15 березня 1944 р.; с. Вергіївка – 15 березня 1944 р.; с. Вовчок – 16 березня 1944 р.; с. Воробіївка – 16 березня 1944 р.; с. Ворошилове – 15 березня 1944 р.; с. Головеньки – 14 березня 1944 р.; с. Гунька – 16 березня 1944 р.; с. Данилки – 15 березня 1944 р.; с. Зарудинці – 15 березня 1944 р.; с. Зеленянка – 15 березня 1944 р.; с. Йосипенки – 16 березня 1944 р.; с. Кірове – 15 березня 1944 р.; с. Козаківка – 16 березня 1944 р.; с. Коровайна – 15 березня 1944 р.; заліз. станція Короліна – 14 березня 1944 р.; с. Криківці – 17 березня 1944 р.; с. Мала Бушинка – 17 березня 1944 р.; с. Мар'янівка – 14 березня 1944 р.; с. Медвежа – 15 березня 1944 р.; с. Межигірка (Фердинандівка) – 15 березня 1944 р.; с. Монастирок – 15 березня 1944 р.; с. Мухівці – 15 березня 1944 р.; с. Нова Миколаївка – 16 березня 1944 р.

р.; залізн. станц. Немирів – 15 березня 1944 р.; с. Озеро – 15 березня 1944 р.; с. Олексіївка – 15 березня 1944 р.; с. Потоки – 14 березня 1944 р.; с. Рогізна – 16 березня 1944 р.; с. Рубань – 15 березня 1944 р.; с. Сажки – 15 березня 1944 р.; с. Селевинці – 15 березня 1944 р.; с. Селище – 16 березня 1944 р.; с. Сокілець – 17 березня 1944 р.; с. Сорокотяжинці – 15 березня 1944 р.; с. Сподахи – 15 березня 1944 р.; с. Стрільчинці – 15 березня 1944 р.; с. Супрунівка – 16 березня 1944 р.; с. Хвостівці – 16 березня 1944 р.; с. Чеколапівка – 15 березня 1944 р.; с. Шолудьки – 16 березня 1944 р.; с. Язвинки – 15 березня 1944 р.; с. Яруги – 15 березня 1944 р.

Ободівський район ²³

с. Ободівка – 14 березня 1944 р.; с. Бережанка (Татарівка) – 16 березня 1944 р.; с. Бондурівка – 15 березня 1944 р.; с. Буди – 14 березня 1944 р.; с. Верхівка – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Дожно – 16 березня 1944 р.; с. Жабокричка – 15 березня 1944 р.; с. Каташин – 15 березня 1944 р.; с. Мала Стратіївка – 14 березня 1944 р.; с. Нова Ободівка – 13 березня 1944 р.; с. Нова Цибулівка – 15 березня 1944 р.; с. Павлівка – 16 березня 1944 р.; с. Стара Цибулівка – 15 березня 1944 р.; с. Торканівка – 16 березня 1944 р.

Ольгопільський район ²⁴

с. Ольгопіль – 22 березня 1944 р.; с. Берізки-Чечельницькі – 26 березня 1944 р.; с. Вовчок – 14 березня 1944 р.; с. Волова – 23 березня 1944 р.; с. Голдашівка – 14 березня 1944 р.; с. Демівка – 22 березня 1944 р.; с. Кидрасівка – 14 березня 1944 р.; с. Лісничче – 20 березня 1944 р.; х. Любашівка – 14 березня 1944 р.; с. Любомирка – 23 березня 1944 р.; х. Миколаївка – 26 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 14 березня 1944 р.; с. Рогізка – 13 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 13 березня 1944 р.; с. Стратіївка – 23 березня 1944 р.; с. Якубівка – 14 березня 1944 р.

Оратівський район ²⁵

с. Оратів – 11 березня 1944 р.; с. Балабанівка – 11 березня 1944 р.; с. Березівка – 6 січня 1944 р.; с. Бугаївка – 4 січня 1944 р.; с. Велика Ростівка – 3 січня 1944 р.; с. Гоноратка – 11 березня 1944 р.; х. Дівочина – 11 березня 1944 р.; х. Жданівка – 4 січня 1944 р.; с. Животівка – 6 січня 1944 р.; с. Заруддя – 11 березня 1944 р.; с. Каленівка – 6 січня 1944 р.; с. Клюки – 6 січня 1944 р.; залізн. станц. Коритне – 16 березня 1944 р.; залізн. станц. Кошлани – 13 березня 1944 р.; х. Лінеччина – 4 січня 1944 р.; с. Лопатинка – 6 січня 1944 р.; с. Мала Ростівка – 4 січня 1944 р.; с. Медівка – 3 січня 1944 р.; с. Мервин – 11 березня 1944 р.; залізн. станц. Мервин – 11 березня 1944 р.; с. Новий Животів – 3 січня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Оратів (Оратово) – 11 березня 1944 р.; с. Оратівка – 6 січня 1944 р.; с. Осична – 6 січня 1944 р.; с. Підвисоке – 10 березня 1944 р.; с. Прибережне (Казимирівка) – 12 березня 1944 р.; с. Рожична – 7 січня 1944 р.; с. Сабарівка – 12 березня 1944 р.; с. Сологубівка – 3 січня 1944 р.; с. Стадниця – 1 січня 1944 р.; с. Старий Животів – 2 січня 1944 р.; с. Ступки – 9 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 10 березня 1944 р.; с. Фронтівка – 9 березня 1944 р.; залізн. станц. Фронтівка – 11 березня 1944 р.; с. Хмелівка – 1 січня 1944 р.; с. Чагів – 5 січня 1944 р.; х. Чагівський – 5 січня 1944 р.; с. Юшківці – 6 січня 1944 р.; с. Якимівка – 2 січня 1944 р.

Піщанський район ²⁶

с. Піщанка – 18 березня 1944 р.; с. Батрацьке – 17 березня 1944 р.; с. Баштанків – 15 березня 1944 р.; с. Болган – 17 березня 1944 р.; с-ще Брюховичі – 16 березня 1944 р.; х. Верхня Слобідка – 20 березня 1944 р.; с. Гонорівка – 16 березня 1944 р.; с. Городище – 18 березня 1944 р.; с. Грабівка – 18 березня 1944 р.; х. Довжок – 16 березня 1944 р.; с. Дмитрашківка – 17 березня 1944 р.; с. Загнітків – 24 березня 1944 р.; х. Залісся – 17 березня 1944 р.; х. Козацьке – 16 березня 1944 р.; с. Козлівка – 17 березня 1944 р.; х. Кочмага – 20 березня 1944 р.; с. Кукули – 17 березня 1944 р.; х. Нижня Слобідка – 18 березня 1944 р.; х. Одаї – 16 березня 1944 р.; х. Полівка – 24 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Попелюхи – 16 березня 1944 р.; с. Рибки – 18 березня 1944 р.; смт Рудниця – 16 березня 1944 р.; залізн. станц. Рудниця – 17 березня 1944 р.; с. Рудницьке – 16 березня 1944 р.; с. Слобода-Попелюхи – 17 березня 1944 р.; с. Ставки – 17 березня 1944 р.; с. Старі Попелюхи – 16 березня 1944 р.; с. Студена – 16 березня 1944 р.; с. Трибусівка – 17 березня 1944 р.; х. Червона Поляна – 25 березня 1944 р.; с. Чорномин – 17 березня 1944 р.; залізн. станц. Щербакове – 16 березня 1944 р.

Плисківський район ²⁷

с. Плисків – 3 січня 1944 р.; с. Адамівка – 1 січня 1944 р.; залізн. станц. Андрусово – 3 січня 1944 р.; с. Андрушівка – 4 січня 1944 р.; с-ще Андрушівського відділу бурякорадгоспу – 4 січня 1944 р.; с. Бартошівка – 4 січня 1944 р.; с. Богданівка – 5 січня 1944 р.; залізн. станц. Богданівка – 5 січня 1944 р.; с.

Будьоннівка – 3 січня 1944 р.; с. Васильківці – 1 січня 1944 р.; с. Вербівка – 4 січня 1944 р.; с. Ганнівка – 3 січня 1944 р.; с. Дзюньків – 31 грудня 1943 р.; с. Довгалівка – 1 січня 1944 р.; с. Довжок – 3 січня 1944 р.; с. Долотецьке – 1 січня 1944 р.; с. Закриниччя – 31 грудня 1943 р.; с. Збаржівка – 1 січня 1944 р.; с. Кожанка – 4 січня 1944 р.; с. Люлинці – 5 січня 1944 р.; с. Мар'янівка – 1 січня 1944 р.; с. Млинки – 4 січня 1944 р.; с. Наказне – 1 січня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Наказний Пост – 1 січня 1944 р.; с. Обозівка – 1 січня 1944 р.; с. Очеретня – 5 січня 1944 р.; с. Очитків – 6 січня 1944 р.; с. Паріївка – 4 січня 1944 р.; залізн. станц. Плисків – 1 січня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Погребище Друге – 3 січня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Погребище Перше – 2 січня 1944 р.; с. Розкопане – 1 січня 1944 р.; залізн. станц. Розкопане – 1 січня 1944 р.; с-ще Розкопанського відділу бурякорадгоспу – 1 січня 1944 р.; с. Скала – 2 січня 1944 р.; с. Скоморошки – 1 січня 1944 р.; залізн. станц. Скоморошки – 2 січня 1944 р.; с. Спичинці – 1 січня 1944 р.; с. Травневе – 1 січня 1944 р.; с. Чернявка – 4 січня 1944 р.; с. Човновиця – 1 січня 1944 р.; с-ще Човновицького відділу бурякорадгоспу – 1 січня 1944 р.; с-ще Човновицької молочної ферми – 1 січня 1944 р.

Погребищенський район ²⁸

смт Погребище – 30 грудня 1943 р.; с. Бабинці – 31 грудня 1943 р.; с. Бистрик – 1 січня 1944 р.; с. Білашки – 31 грудня 1943 р.; с. Борщагівка – 31 грудня 1943 р.; с. Булаї – 1 січня 1944 р.; с. Бурківці – 31 грудня 1943 р.; с. Бухни – 29 грудня 1943 р.; с. Веселівка (нас. пункт радгоспу “Вацлавівка”) – 1 січня 1944 р.; с. Ворошилівка – 31 грудня 1944 р.; с. Гопчиця – 31 грудня 1943 р.; х. Григорівка – 2 січня 1944 р.; х. Дубовий – 1 січня 1944 р.; с. Іваньки – 29 грудня 1943 р.; с-ще радгоспу “Коржиха” – 22 грудня 1943 р.; с. Круподеринці – 31 грудня 1943 р.; с. Кулешів – 31 грудня 1943 р.; с. Кур'янці – 31 грудня 1943 р.; с. Левківка – 1 січня 1943 р.; с. Ліщинці – 29 грудня 1943 р.; с. Люлинці – 31 грудня 1943 р.; с. Малинки – 1 січня 1944 р.; с. Мончин – 2 січня 1944 р.; залізн. станц. Мончин – 2 січня 1944 р.; с. Морозівка – 29 грудня 1943 р.; с-ще радгоспу “Морозівка” – 29 грудня 1943 р.; х. Новий Сторожин – 31 грудня 1943 р.; с. Новий Фастів – 30 грудня 1943 р.; с-ще радгоспу “Новофастів” – 30 грудня 1943 р.; с. Озріна – 28 грудня 1943 р.; с. Ординці – 1 січня 1944 р.; с. Павлівка – 31 грудня 1943 р.; с. Педоси – 1 січня 1944 р.; залізн. станц. Ржевуська – 31 грудня 1943 р.; залізн. станц. Рось – 31 грудня 1943 р.; с. Саражинці – 30 грудня 1943 р.; с. Свитинці – 30 грудня 1943 р.; с. Скибинці – 20 грудня 1943 р.; с. Смаржинці – 30 грудня 1943 р.; с. Сніжна – 29 грудня 1943 р.; х. Соколівка – 30 грудня 1943 р.; с. Сопин – 2 січня 1944 р.; залізн. станц. Сопин – 2 січня 1944 р.; с. Соснівка – 31 грудня 1944 р.; с. Станілівка – 1 січня 1944 р.; с. Старостинці – 30 грудня 1943 р.; с. Степанки – 1 січня 1944 р.; с. Талалаї – 31 грудня 1943 р.; с. Хмелівка – 30 грудня 1943 р.; с. Чапаєвка (Жидівці) – 1 січня 1944 р.; с. Черемошне – 31 січня 1943 р.; с. Ширмівка – 30 грудня 1943 р.; с. Юнашки – 1 січня 1944 р.

Самгородоцький район ²⁹

с. Самгородок – 1 січня 1944 р.; с. Блажіївка – 1 січня 1944 р.; с. Великий Степ – 1 січня 1944 р.; с. Вівсяники – 1 січня 1944 р.; с. Вікторівка – 1 січня 1944 р.; с. Воскодавинці – 1 січня 1944 р.; с. Гермашівка – 2 січня 1944 р.; с. Губин – 1 січня 1944 р.; с. Дубові Махаринці – 1 січня 1944 р.; с. Журбинці – 1 січня 1944 р.; с-ще Загребелля (насел. пункт Юзефо-Миколаївського цукрозаводу) – 2 січня 1944 р.; с. Збараж – 1 січня 1944 р.; с. Зозулинці – 1 січня 1944 р.; с. Йосипівка (Юзефівка) – 1 січня 1944 р.; х. Красна – 3 січня 1944 р.; с. Кордишівка – 1 січня 1944 р.; залізн. станц. Кордишівка – 1 січня 1944 р.; с-ще Коритувата – 1 січня 1944 р.; с-ще радгоспу “Коритувата” – 1 січня 1944 р.; с. Королівка – 1 січня 1944 р.; с. Лозівка (Германівка) – 1 січня 1944 р.; с. Лопатин – 1 січня 1944 р.; с. Малишівка – 1 січня 1944 р.; с. Миколаївка – 2 січня 1944 р.; с. Михайлин – 1 січня 1944 р.; с. Муховата – 1 січня 1944 р.; с. Прушинка – 31 грудня 1943 р.; с. Рубанка – 1 січня 1944 р.; с-ще радгоспу “Самгородок” – 1 січня 1944 р.; х. Софіївка – 1 січня 1944 р.; с. Мошанське – 1 січня 1944 р.; с. Флоріянівка – 1 січня 1944 р.; с. Широка Гребля – 2 січня 1944 р.; с. Юзефівка – 1 січня 1944 р.

Ситковецький район ³⁰

с. Ситківці – 14 березня 1944 р.; х. Балаклії – 15 березня 1944 р.; с-ще відділу Білківського радгоспу – 14 березня 1944 р.; с. Буди – 14 березня 1944 р.; с. Василівка – 14 березня 1944 р.; х. Васильків – 14 березня 1944 р.; с. Вища Кропивна – 15 березня 1944 р.; с. Гута – 15 березня 1944 р.; Дашівське лісництво – 14 березня 1944 р.; с. Джуринці – 14 березня 1944 р.; х. Затиша – 14 березня 1944 р.; с. Кабатня – 14 березня 1944 р.; с. Косанове – 15 березня 1944 р.; с. Красеньке – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Криштопівка – 14 березня 1944 р.; с. Лиса Гора – 14 березня 1944 р.; х. Лозова – 14 березня 1944 р.; с. Лоївці – 14 березня 1944 р.; с. Мельниківці – 15 березня 1944 р.; с. Мітлинці – 14 березня 1944 р.; с. Нижча Кропивна – 15 березня 1944 р.; с. Носівці – 14 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 14 березня 1944 р.; с. Ометинці – 15 березня 1944 р.; х. Перелісок – 15 березня 1944 р.; с. Райгород – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Самчинці – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Ситківці – 14 березня 1944 р.; с. Слобідка – 15 березня 1944 р.; с. Талалаївка – 14 березня 1944 р.; х. Тітусівка – 15

березня 1944 р.; с. Трубочка – 15 березня 1944 р.; х. Цюпки – 15 березня 1944 р.; с. Червоне – 15 березня 1944 р.; с. Щурівці – 15 березня 1944 р.; х. Щуровецький Млин – 15 березня 1944 р.; с. Юрківці – 14 березня 1944 р.

Станіславчицький район ³¹

с. Станіславчик – 18 березня 1944 р.; с. Будьки – 18 березня 1944 р.; с. Вознівці – 18 березня 1944 р.; с. Гута-Мовчанська – 18 березня 1944 р.; с. Кам'яногірка (Дзялів) – 18 березня 1944 р.; с. Кацмазів – 18 березня 1944 р.; с. Кудіївці – 18 березня 1944 р.; х. Ленінка – 18 березня 1944 р.; с. Лука-Мовчанська – 18 березня 1944 р.; с. Мовчани – 18 березня 1944 р.; с. Носківці – 18 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 18 березня 1944 р.; с. Олексіївка – 18 березня 1944 р.; с. Слобода-Носковецька – 18 березня 1944 р.; с. Тарасівка – 18 березня 1944 р.; с. Телилинці – 18 березня 1944 р.

Теплицький район ³²

с. Теплик – 10 березня 1944 р.; с. Антонівка – 11 березня 1944 р.; с. Бджільна – 10 березня 1944 р.; с. Брідок – 12 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Бродок” – 12 березня 1944 р.; с. Важне – 12 березня 1944 р.; х. Ваканець – 10 березня 1944 р.; с. Велика Мочулка – 13 березня 1944 р.; с. Глибочок – 12 березня 1944 р.; х. Дубина – 11 березня 1944 р.; с-ще заліз. станц. Дукля – 12 березня 1944 р.; с. Завадівка – 13 березня 1944 р.; с. Залужжя – 10 березня 1944 р.; с. Іванів (Янів) – 10 березня 1944 р.; с. Кам'янки – 10 березня 1944 р.; с. Карабелівка – 13 березня 1944 р.; с. Кивачівка – 11 березня 1944 р.; с. Кожухівка – 10 березня 1944 р.; с. Комарівка – 10 березня 1944 р.; с-ще заліз. станц. Кублич – 13 березня 1944 р.; х. Ленінка – 11 березня 1944 р.; с. Лозовата – 7 березня 1944 р.; с. Мала Мочулка – 11 березня 1944 р.; с. Марківка – 11 березня 1944 р.; заліз. станц. Марківка – 11 березня 1944 р.; с. Метанівка – 14 березня 1944 р.; с-ще Михайлівка – 11 березня 1944 р.; с. Мишарівка – 11 березня 1944 р.; с. Орлівка – 11 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Панчишине” – 13 березня 1944 р.; с. Петрашівка – 13 березня 1944 р.; с. Побірка – 12 березня 1944 р.; с. Пологи – 11 березня 1944 р.; с. Розкошівка – 11 березня 1944 р.; заліз. станц. Розкошівка – 10 березня 1944 р.; с. Росоша – 10 березня 1944 р.; с. Саша – 11 березня 1944 р.; с. Скарженівка – 10 березня 1941 р.; х. Слупич – 11 березня 1941 р.; с. Соболівка – 12 березня 1944 р.; с. Сокиряни – 11 березня 1944 р.; с. Степанівка – 11 березня 1944 р.; с. Стражгород – 11 березня 1944 р.; с. Тополівка – 10 березня 1944 р.; с. Цвіліхівка – 11 березня 1944 р.; х. Червона Долина – 10 березня 1944 р.; х. Червоний Кут – 10 березня 1944 р.; х. Шевченка – 10 березня 1944 р.; с. Шиманівка – 12 березня 1944 р.

Тиврівський район ³³

с. Тиврів – 15 березня 1944 р.; с. Борсків – 16 березня 1944 р.; с. Бушинка – 18 березня 1944 р.; с. Василівка – 17 березня 1944 р.; с. Витава – 17 березня 1944 р.; с. Ворошилівка – 17 березня 1944 р.; смт Гнівань – 17 березня 1944 р.; заліз. станц. Гнівань – 17 березня 1944 р.; с. Грижинці – 13 березня 1944 р.; с. Гришівці – 13 березня 1944 р.; с. Гута-Бушинська – 18 березня 1944 р.; с. Гута-Шершенівська – 17 березня 1944 р.; с. Дзвониха – 17 березня 1944 р.; с. Жажнівка – 17 березня 1944 р.; с. Зарванка – 17 березня 1944 р.; с. Іванківці – 16 березня 1944 р.; с. Івонівці – 16 березня 1944 р.; с. Канава – 17 березня 1944 р.; с. Качанівка – 18 березня 1944 р.; с. Кліщів – 15 березня 1944 р.; с. Кобилецьке – 18 березня 1944 р.; с. Колюхів – 14 березня 1944 р.; с. Красне – 17 березня 1944 р.; заліз. станц. Краснівка – 20 березня 1944 р.; с. Краснянка – 8 березня 1944 р.; с. Круги – 19 березня 1944 р.; х. Курники – 17 березня 1944 р.; с. Майдан – 17 березня 1944 р.; х. Майдан – 17 березня 1944 р.; с. Маянів (Лопатинці) – 16 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 17 березня 1944 р.; с. Нове Місто – 17 березня 1944 р.; с. Онитківці – 18 березня 1944 р.; с. Пилява – 15 березня 1944 р.; с. Пирогів – 17 березня 1944 р.; с. Рахни-Польові – 17 березня 1944 р.; с. Розсошне – 17 березня 1944 р.; с. Соколинці – 9 березня 1944 р.; с. Строїнці – 18 березня 1944 р.; с. Сутиски – 16 березня 1944 р.; с. Тарабанівка – 14 березня 1944 р.; с. Уяринці – 17 березня 1944 р.; с. Черемошне – 14 березня 1944 р.; с. Швачівка – 18 березня 1944 р.; с. Шершні – 17 березня 1944 р.; с. Шостаківка – 17 березня 1944 р.

Томашпільський район ³⁴

смт Томашпіль – 16 березня 1944 р.; х. Абрамович – 16 березня 1944 р.; с. Антонівка – 16 березня 1944 р.; с. Антопіль – 16 березня 1944 р.; с. Біла – 16 березня 1944 р.; смт. Вапнярка – 15 березня 1944 р.; заліз. станц. Вапнярка – 15 березня 1944 р.; с. Вапнярки – 16 березня 1944 р.; с. Велика Русава – 16 березня 1944 р.; с. Вербова – 15 березня 1944 р.; с. Вила – 16 березня 1944 р.; с. Гнатків – 16 березня 1944 р.; с. Голово-Русава – 16 березня 1944 р.; с. Горішівка – 16 березня 1944 р.; с. Жолоби – 16 березня 1944 р.; с. Забіляни – 16 березня 1944 р.; с. Касьянівка – 15 березня 1944 р.; с. Квочківка – 16 березня 1944 р.; с. Кислицьке – 15 березня 1944 р.; с. Колоденка – 15 березня 1944 р.; с. Комаргород – 16 березня 1944 р.; с. Крижопіль – 15 березня 1944 р.; с. Липівка – 15 березня 1944 р.; с. Мала Русава – 15

березня 1944 р.; с. Марківка – 15 березня 1944 р.; с. Нетребівка – 15 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 16 березня 1944 р.; с. Паланка – 16 березня 1944 р.; с. Пенківка – 15 березня 1944 р.; с. Ракова – 15 березня 1944 р.; с. Рожнятівка – 17 березня 1944 р.; с. Русава-Радянська – 16 березня 1944 р.; залізн. станц. Русава – 16 березня 1944 р.; с. Станіславівка – 16 березня 1944 р.; с. Степанівка – 16 березня 1944 р.; с. Стіна – 17 березня 1944 р.; с. Томашпілька – 16 березня 1944 р.; х. Турич – 16 березня 1944 р.; с. Улянівка – 16 березня 1944 р.; с. Цапівка – 15 березня 1944 р.; с. Яланець – 16 березня 1944 р.; с. Яришівка – 16 березня 1944 р.

Тростянецький район ³⁵

с. Тростянець – 13 березня 1944 р.; с. Велика Стратіївка – 13 березня 1944 р.; с. Витягайлівка – 13 березня 1944 р.; х. Ворошилівка – 14 березня 1944 р.; с. Гордіївка – 13 березня 1944 р.; с. Демидівка – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Демківка – 13 березня 1944 р.; с. Демківка – 13 березня 1944 р.; с. Ілляшівка – 14 березня 1944 р.; с. Капустяни – 14 березня 1944 р.; с. Качурівка – 13 березня 1944 р.; с. Китайгород – 14 березня 1944 р.; с. Козинці – 13 березня 1944 р.; с. Красногірка – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Красногірка – 15 березня 1944 р.; с. Ладижин – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Ладижин – 13 березня 1944 р.; с. Летківка – 14 березня 1944 р.; с. Лукашівка – 14 березня 1944 р.; х. Митківка – 13 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 13 березня 1944 р.; с. Оляниця – 13 березня 1944 р.; с. Савинці – 14 березня 1944 р.; с. Северинівка – 14 березня 1944 р.; с. Скибинці – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Тростянець-Подільський – 13 березня 1944 р.; с. Тростянчик – 12 березня 1944 р.; с. Четвертинівка – 13 березня 1944 р.

Тульчинський район ³⁶

м. Тульчин – 15 березня 1944 р.; с. Білоусівка Друга – 22 березня 1944 р.; с. Білоусівка Перша – 15 березня 1944 р.; с. Василівка – 14 березня 1944 р.; с. Ганнопіль – 15 березня 1944 р.; с-ще Гуральня – 16 березня 1944 р.; с. Гути – 14 березня 1944 р.; с. Дранка – 15 березня 1944 р.; с. Журавлівка – 15 березня 1944 р.; с-ще залізн. станц. Журавлівка – 15 березня 1944 р.; х. Захоряшівка – 16 березня 1944 р.; х. Калинівка – 13 березня 1944 р.; с. Калініне – 14 березня 1944 р.; с. Кильтява – 15 березня 1944 р.; с. Кинашів – 15 березня 1944 р.; с. Кирнасівка – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Кирнасівка – 14 березня 1944 р.; с. Клебань – 15 березня 1944 р.; с. Кобилівка – 16 березня 1944 р.; с. Копіївка – 17 березня 1944 р.; с. Кришинці – 16 березня 1944 р.; с. Липівка – 15 березня 1944 р.; с. Мазурівка – 16 березня 1944 р.; с. Маньківка – 14 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 14 березня 1944 р.; с. Нестерварка – 15 березня 1944 р.; с. Нова Шура – 13 березня 1944 р.; с. Одаї – 15 березня 1944 р.; с. Орлівка – 16 березня 1944 р.; с. Паланка – 14 березня 1944 р.; с. Самгородок – 16 березня 1944 р.; с. Суворовське (Війтівка) – 15 березня 1944 р.; х. Тарасівка – 15 березня 1944 р.; с. Тиманівка – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Тиманівка – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Улянівка – 14 березня 1944 р.; с. Федьківка – 15 березня 1944 р.; с. Холодівка – 15 березня 1944 р.; с. Шура-Копіївська – 13 березня 1944 р.

Турбівський район ³⁷

с. Турбів – 14 березня 1944 р.; с. Біла – 13 березня 1944 р.; с. Кіровка – 14 березня 1944 р.; с. Кобильня – 15 березня 1944 р.; с. Козинці – 14 березня 1944 р.; залізн. станц. Козинці – 15 березня 1944 р.; с. Косаківка – 16 березня 1944 р.; с. Костянтинівка – 14 березня 1944 р.; с. Коханівка – 16 березня 1944 р.; с. Лісова Лисіївка – 14 березня 1944 р.; с. Нова Гребля – 15 березня 1944 р.; залізн. станц. Нова Гребля – 15 березня 1944 р.; с. Нова Прилука – 14 березня 1944 р.; с. Новоприлуцькі Хутори – 13 березня 1944 р.; с. Овечаче – 3 січня 1944 р.; с. Петрівка – 3 січня 1944 р.; с. Польова Лисіївка – 16 березня 1944 р.; с. Приборівка – 14 березня 1944 р.; с. Свердлівка – 16 березня 1944 р.; с. Сиваківці – 18 березня 1944 р.; с. Соболівка – 18 березня 1944 р.; с. Стара Прилука – 13 березня 1944 р.; залізн. станц. Турбів – 15 березня 1944 р.; с. Халявинці – 13 березня 1944 р.; с. Червона Трибунівка – 16 березня 1944 р.; с. Чупринівка – 15 березня 1944 р.; с. Шендерівка – 13 березня 1944 р.

Уланівський район ³⁸

с. Уланів – 8 березня 1944 р.; с. Великий Острожок – 8 березня 1944 р.; с. Вишенька – 5 березня 1944 р.; с. Воробіївка – 8 березня 1944 р.; с. Воронівці – 9 березня 1944 р.; с. Гатка – 8 березня 1944 р.; с. Гнатівка – 7 березня 1944 р.; с-ще відділу радгоспу Жданівського цукрокомбінату – 8 березня 1944 р.; с. Зозулинці – 9 березня 1944 р.; с. Клітенка – 10 березня 1944 р.; с. Крижанівка – 8 березня 1944 р.; залізн. станц. Крижанівка – 8 березня 1944 р.; с. Кропивна – 10 січня 1944 р.; с. Кустівці – 8 березня 1944 р.; х. Кустовецький – 8 березня 1944 р.; с. Лип'ятин – 8 березня 1944 р.; с. Лисогірка (Мазепинці) – 8 березня 1944 р.; с. Лозна – 8 березня 1944 р.; с. Малий Острожок – 8 березня 1944 р.; с. Маркуші – 8 березня 1944 р.; с. Мар'янівка – 8 березня 1944 р.; с. Митинці – 8 березня 1944 р.; с. Морозівка – 8 березня 1944 р.; х. Нова Сулківка – 8 березня 1944 р.; с. Пагурці – 8 березня 1944 р.; с. Петриківці – 8 березня 1944 р.;

с. Погоріла – 10 березня 1944 р.; с. Подорожня – 9 січня 1944 р.; с. Пустовійти – 9 січня 1944 р.; с. Рибчинці – 9 березня 1944 р.; с. Рогинці – 8 березня 1944 р.; с. Сальниця – 8 березня 1944 р.; с. Скаржинці – 8 березня 1944 р.; с. Слобода-Кустовецька – 8 березня 1944 р.; с. Сміла – 7 березня 1944 р.; с. Ступник – 7 березня 1944 р.; с. Сулківка – 8 березня 1944 р.; с. Тараски – 8 березня 1944 р.; с. Торчин – 7 березня 1944 р.; с. Хутори-Кривошиїнецькі – 9 березня 1944 р.; х. Чепелі – 9 березня 1944 р.; х. Червоний Степ – 5 березня 1944 р.; с. Чернятинці – 9 березня 1944 р.; с. Чеснівка – 9 березня 1944 р.

Хмільницький район ³⁹

смт Хмільник – 18 березня 1944 р.; с. Березна – 8 березня 1944 р.; с. Білий Рукав – 9 березня 1944 р.; с. Будків – 9 березня 1944 р.; с. Великий Митник – 9 березня 1944 р.; с. Вербівка – 18 березня 1944 р.; с. Вугли – 18 березня 1944 р.; с. Вугринівка – 18 березня 1944 р.; с. Голодьки – 18 березня 1944 р.; с. Гулі – 19 березня 1944 р.; с. Держанівка – 6 березня 1944 р.; с. Дубровка – 8 березня 1944 р.; с. Думенки – 19 березня 1944 р.; с. Жданівка (Війтівці) – 17 березня 1944 р.; с. Журавне – 15 березня 1944 р.; с. Забужжя – 9 березня 1944 р.; с. Іванівці (Янівці) – 19 березня 1944 р.; с. Іванопіль (Янопіль) – 19 березня 1944 р.; с. Качанівка – 8 березня 1944 р.; с. Клітища – 10 березня 1944 р.; с. Кожухів – 19 березня 1944 р.; с. Колибабинці – 9 березня 1944 р.; с. Кривошиї – 9 березня 1944 р.; с. Крупин – 8 березня 1944 р.; с. Крутнів – 18 березня 1944 р.; с. Куманівці – 9 березня 1944 р.; с. Курилівка – 18 березня 1944 р.; с. Кушелівка – 9 березня 1944 р.; с. Лелітка – 18 березня 1944 р.; с. Лисогірка – 19 березня 1944 р.; с. Лозова – 18 березня 1944 р.; с. Лука – 19 березня 1944 р.; с. Мазурівка – 10 березня 1944 р.; с. Майдан-Бобрик – 18 березня 1944 р.; с. Малий Митник – 9 березня 1944 р.; с. Медведівка – 20 березня 1944 р.; с. Нова Гута – 19 березня 1944 р.; залізн. станц. Новодубровецька – 7 березня 1944 р.; залізн. станц. Новокурилівка – 8 березня 1944 р.; с. Олександрівка – 18 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Ольгине” – 9 березня 1944 р.; с. Осічок – 19 березня 1944 р.; с. Педоси – 18 березня 1944 р.; х. Петровського – 8 березня 1944 р.; с. Пиківська Слобідка – 18 березня 1944 р.; х. Подолецький – 6 березня 1944 р.; с. Порубинці – 18 березня 1944 р.; с. Сандраки – 18 березня 1944 р.; с. Семки – 8 березня 1944 р.; с. Сербинівка – 9 березня 1944 р.; с. Сидориха – 10 березня 1944 р.; с. Слобода – 10 березня 1944 р.; с. Соколова – 10 березня 1944 р.; с. Соломірка – 10 березня 1944 р.; с. Софіївка (Зоофіполь) – 6 березня 1944 р.; с. Стара Гута – 18 березня 1944 р.; с. Сьомаки – 9 березня 1944 р.; с. Терешпіль – 6 березня 1944 р.; с. Теси – 18 березня 1944 р.; с. Томашпіль – 9 березня 1944 р.; с. Уладівка – 9 березня 1944 р.; залізн. станц. Уладівка – 9 березня 1944 р.; с-ще Уладівської гуральні – 9 березня 1944 р.; с. Філіопіль – 9 березня 1944 р.; залізн. станц. Хмільник – 9 березня 1944 р.; с. Чудинівці – 19 березня 1944 р.; с. Шевченка – 20 березня 1944 р.; с. Широка Гребля – 17 березня 1944 р.

Чернівецький район ⁴⁰

с. Чернівці – 17 березня 1944 р.; х. Абрамівська Долина – 18 березня 1944 р.; с. Бабчинці – 17 березня 1944 р.; с. Безводне (Феліціанівка) – 18 березня 1944 р.; с. Березівка – 18 березня 1944 р.; с. Біляни – 18 березня 1944 р.; с. Борівка – 18 березня 1944 р.; с. Букатинка – 17 березня 1944 р.; с. Буша – 17 березня 1944 р.; х. Вензель – 17 березня 1944 р.; с. Вила-Ярузькі – 17 березня 1944 р.; х. Вівчарня – 17 березня 1944 р.; с. Вітрівка (В'ятрівка) – 17 березня 1944 р.; с. Воловодіївці – 17 березня 1944 р.; х. Ворошиловка – 18 березня 1944 р.; с. Гамулівка – 18 березня 1944 р.; х. Гибалівка – 17 березня 1944 р.; с. Гонтівка (Серби) – 17 березня 1944 р.; с. Гоцулівка – 17 березня 1944 р.; х. Грабовець – 17 березня 1944 р.; х. Держанка – 17 березня 1944 р.; с. Довжок – 17 березня 1944 р.; х. Дубина – 18 березня 1944 р.; х. Йосипівка (Юзіна) – 18 березня 1944 р.; х. Казюрів Яр – 17 березня 1944 р.; с. Калинка (Ельжбитівка) – 17 березня 1944 р.; х. Камінський (Чубарівка) – 18 березня 1944 р.; х. Коритне – 18 березня 1944 р.; х. Котлубаївка – 18 березня 1944 р.; с. Коси – 18 березня 1944 р.; х. Лаврівка – 17 березня 1944 р.; с. Лозове (Людвиківка) – 18 березня 1944 р.; с. Лужок – 18 березня 1944 р.; с. Мазурівка – 17 березня 1944 р.; х. Майорщина – 17 березня 1944 р.; с. Мервинці – 17 березня 1944 р.; с. Моївка – 17 березня 1944 р.; х. Молотова – 17 березня 1944 р.; х. Нове Життя – 17 березня 1944 р.; с. Ново-Микольськ – 17 березня 1944 р.; с. Пелинівка – 17 березня 1944 р.; х. Петровського – 17 березня 1944 р.; с. Пилипи-Борівські – 18 березня 1944 р.; х. Садки – 17 березня 1944 р.; с. Саїнка – 17 березня 1944 р.; х. Скалопіль – 18 березня 1944 р.; х. Скоричий Яр – 17 березня 1944 р.; с. Слобода-Бушанська – 17 березня 1944 р.; с. Сокіл – 17 березня 1944 р.; х. Степок – 17 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Трактове” – 18 березня 1944 р.; с-ще радгоспу “Тростянець” – 18 березня 1944 р.; х. Тростянчик – 18 березня 1944 р.; х. Туліїв – 17 березня 1944 р.; с. Хрнівка – 17 березня 1944 р.; с. Шендерівка – 18 березня 1944 р.; х. Ясний (Голіндерна) – 17 березня 1944 р.

Чечельницький район ⁴¹

с. Чечельник – 17 березня 1944 р.; с. Анютине – 22 березня 1944 р.; с. Білий Камінь – 20 березня 1944 р.; с. Бритавка – 23 березня 1944 р.; х. Василівка – 24 березня 1944 р.; с. Вербка – 24 березня 1944 р.; с. Івашків – 20 березня 1944 р.; с. Кривецьке – 17 березня 1944 р.; с. Куренівка – 16 березня 1944 р.; с.

Липецьке – 22 березня 1944 р.; х. Ново-Українка – 22 березня 1944 р.; с. Пиріжна – 20 березня 1944 р.; с. Слободо-Луг – 16 березня 1944 р.; с. Старо-Луг – 18 березня 1944 р.; с. Тартак – 17 березня 1944 р.; с. Червона Гребля – 22 березня 1944 р.; залізн. станц. Чечельник – 17 березня 1944 р.

Шаргородський район ⁴²

смт Шаргород – 20 березня 1944 р.; с. Андріївка – 21 березня 1944 р.; х. Бабина Долина – 20 березня 1944 р.; х. Боровський – 24 березня 1944 р.; с. Будне – 21 березня 1944 р.; с. Гибалівка (х. Німців-колоністів) – 20 березня 1944 р.; х. Грелівка (Мілярівка) – 21 березня 1944 р.; с. Дерев'янки – 24 березня 1944 р.; с. Заячівка – 19 березня 1944 р.; с. Івашківці – 22 березня 1944 р.; с. Калинівка – 23 березня 1944 р.; с. Клекотина – 19 березня 1944 р.; с. Козлівка – 22 березня 1944 р.; с. Конатківці – 22 березня 1944 р.; с. Копистирин – 19 березня 1944 р.; с. Кропивня – 20 березня 1944 р.; с. Лозова – 20 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 19 березня 1944 р.; х. Мишовський – 24 березня 1944 р.; х. Млинки – 22 березня 1944 р.; с. Мурафа – 19 березня 1944 р.; с. Носиківка – 19 березня 1944 р.; с. Пасинки – 19 березня 1944 р.; с. Паціорове – 20 березня 1944 р.; с. Пенківка – 20 березня 1944 р.; с. Плебанівка – 20 березня 1944 р.; с. Розкіш – 20 березня 1944 р.; х. Роля – 20 березня 1944 р.; с. Руданське – 19 березня 1944 р.; с. Слобода-Мурафська – 19 березня 1944 р.; с. Слобода-Шаргородська – 20 березня 1944 р.; с-ще Соснівка – 20 березня 1944 р.; с. Стара Мурафа – 19 березня 1944 р.; с. Сурогатка – 20 березня 1944 р.; х. Таранове – 20 березня 1944 р.; с. Теклівка – 20 березня 1944 р.; с. Травна – 19 березня 1944 р.; с. Федорівка – 19 березня 1944 р.; х. Хутори-Проскурівські – 19 березня 1944 р.; с. Шостаківка – 20 березня 1944 р.; с. Юридинка-Шаргородська – 20 березня 1944 р.; с. Юхимівка – 18 березня 1944 р.; залізн. станц. Ярошенка – 18 березня 1944 р.

Шпиківський район ⁴³

с. Шпиків – 18 березня 1944 р.; х. Бурдії – 18 березня 1944 р.; с. Велика Вулига – 18 березня 1944 р.; с. Винокурня – 18 березня 1944 р.; х. Ворошиловка – 18 березня 1944 р.; с. Гута – 18 березня 1944 р.; с. Даньківка – 18 березня 1944 р.; с. Жабокрич – 17 березня 1944 р.; с. Замлиння – 17 березня 1944 р.; с. Зведенівка – 18 березня 1944 р.; с. Левківці – 18 березня 1944 р.; с. Лука-Жабокрицька – 16 березня 1944 р.; с. Мала Вулига – 17 березня 1944 р.; с. Петрашівка – 18 березня 1944 р.; с. Печера – 17 березня 1944 р.; х. Польова Слобідка – 18 березня 1944 р.; с. Рахни-Лісові – 18 березня 1944 р.; залізн. станц. Рахни – 18 березня 1944 р.; с. Садко-Острів – 18 березня 1944 р.; с. Сільниця – 16 березня 1944 р.; с. Сліди – 18 березня 1944 р.; с. Стояни – 18 березня 1944 р.; с. Торків – 18 березня 1944 р.; с. Шпиківка – 17 березня 1944 р.; с-ще Шпиківської МТС – 18 березня 1944 р.; с. Юліямпіль – 18 березня 1944 р.; х. Юліямпільський – 18 березня 1944 р.; с. Юрківка – 18 березня 1944 р.; залізн. станц. Юрківка – 18 березня 1944 р.; с. Ярове (Качмань) – 17 березня 1944 р.

Ямпільський район ⁴⁴

смт Ямпіль – 17 березня 1944 р.; с. Біла – 17 березня 1944 р.; с. Велика Кісниця – 17 березня 1944 р.; с. Гальжбіївка – 17 березня 1944 р.; с. Гонорівка – 17 березня 1944 р.; с. Дзигівка – 17 березня 1944 р.; х. Дзюбреве – 16 березня 1944 р.; с. Добрянка – 17 березня 1944 р.; залізн. станц. Добрянка – 17 березня 1944 р.; с. Довжок (Кетроси) – 17 березня 1944 р.; с. Дорошівка – 17 березня 1944 р.; с. Іванків (Янкулів) – 17 березня 1944 р.; с. Качківка – 17 березня 1944 р.; с. Клембівка – 17 березня 1944 р.; с. Краснодол – 17 березня 1944 р.; с. Миронівка – 17 березня 1944 р.; с. Михайлівка – 18 березня 1944 р.; с. Оксанівка (Флемінда) – 18 березня 1944 р.; с. Петрашівка – 17 березня 1944 р.; с. Петрівське – 17 березня 1944 р.; с. Писарівка – 17 березня 1944 р.; с. Підлісівка – 17 березня 1944 р.; с. Пороги – 17 березня 1944 р.; с. Придністрянське (Вольфанівка) – 17 березня 1944 р.; с. Ратуш – 17 березня 1944 р.; залізн. станц. Ратуш – 17 березня 1944 р.; с. Регляшинці – 17 березня 1944 р.; с. Русава – 17 березня 1944 р.; с. Северинівка – 17 березня 1944 р.; с. Слобода-Підлісівська – 17 березня 1944 р.; с. Тростянець – 17 березня 1944 р.; х. Улянівка – 19 березня 1944 р.; с. Франківка – 17 березня 1944 р.; с. Хмільщина – 17 березня 1944 р.; с. Цекінівка – 17 березня 1944 р.; залізн. станц. Ямпіль – 17 березня 1944 р.

Яришівський район ⁴⁵

с. Яришів – 21 березня 1944 р.; с. Бернашівка – 25 березня 1944 р.; х. Бурсачівка – 23 березня 1944 р.; х. Валки – 20 березня 1944 р.; х. Вільниця – 23 березня 1944 р.; с-ще радгоспу "18 МЮД" – 23 березня 1944 р.; с. Грабарівка (Ізраїлівка) – 22 березня 1944 р.; х. Дністровський (Ляшовецький) – 24 березня 1944 р.; с. Жеребилівка – 23 березня 1944 р.; х. Звеняга – 23 березня 1944 р.; х. Звеняче – 21 березня 1944 р.; залізн. станц. Ізраїлівка – 23 березня 1944 р.; с. Іракліївка – 23 березня 1944 р.; с. Козлів – 25 березня 1944 р.; с. Кремінне (Ляшівці) – 21 березня 1944 р.; с. Кукавка – 18 березня 1944 р.; с. Липчани – 23 березня 1944 р.; х. Лозова – 24 березня 1944 р.; с. Ломазів – 21 березня 1944 р.; с. Лядова – 22 березня 1944 р.; с. Нагоряни – 20 березня 1944 р.; с. Нижчий Ольчедаїв – 23 березня 1944 р.; с. Нишівці

– 25 березня 1944 р.; х. Під Берестом – 23 березня 1944 р.; х. Підлітки – 23 березня 1944 р.; х. Прямий Яр – 23 березня 1944 р.; с. Рівне – 25 березня 1944 р.; с. Серебринці – 22 березня 1944 р.; с. Слобода-Яришівська – 21 березня 1944 р.; х. Скакунове – 23 березня 1944 р.; х. Сніцарка – 20 березня 1944 р.; залізн. станц. Сулятицька – 22 березня 1944 р.; х. Суха – 22 березня 1944 р.; х. Теклівка – 23 березня 1944 р.; х. Турчани – 23 березня 1944 р.; х. Ферма – 22 березня 1944 р.; с. Хоньківці – 27 березня 1944 р.; х. Цукерня – 22 березня 1944 р.; х. Шуївка – 23 березня 1944 р.; с. Юрківці – 21 березня 1944 р.; Юрковецьке лісництво – 21 березня 1944 р.; с. Яструбна – 22 березня 1944 р.

Отже, першим населеним пунктом Вінниччини, визволеним від гітлерівських загарбників (до того ж остаточно), було с. Скибинці Погребищенського району (20 грудня 1943 р.), останнім – с. Кривохижинці Мурованокуріловецького району (28 березня 1943 р.). В числі перших, звільнених від ворога, також селище Коржиха Погребищенського району (22 грудня 1943 р.), с. Велика Радзивилівка Козятинського району (25 грудня 1943 р.), с. Держанівка цього ж району (26 грудня 1943 р.) та ін. Найдовше тривала окупація сіл Бригідівки, Великих Гармаків, Войнашівки, Іванівців, Комарівців, Малих Гармаків, Підлісного Ялтушкова, Слободи-Комаровецької, Слободи-Ялтушківської, Ходаків, Хутора-Комаровецького, Шершнів, Шпирків, Ялтушкова, селища радгоспу “Гармаки”, Лугового, Лядової, Слободи, Червоної, хуторів Діброви, Пляцини, Шевченка, а також залізничної станції Ялтушків Барського району, сіл Петриманів, Сказинців, хутора Володимирки Мурованокуріловецького району, с. Берізок-Чечельницьких та х. Миколаївки Ольгопільського району – по 26 березня 1944 р., с. Березової Мурованокуріловецького району, с. Хоньківців Яришівського району – по 27 березня 1944 р., а також згадуваного с. Кривохижинців – по 28 березня 1944 р.

У грудні 1943 р. – січні 1944 р. остаточно від нацистських окупантів були звільнені чотири райони Вінницької області: Козятинський, Погребищенський, Плисківський, Самгородоцький, частково – п’ять: Іллінецький, Калинівський, Комсомольський, Оратівський, Турбівський.

Решту районів області (абсолютну більшість) визволено у березні 1944 р. Найдовше у березні 1944 р. визвольні бої тривали за населені пункти Вінницького, Жмеринського, Іллінецького, Калинівського, Липовецького, Літинського, Мурованокуріловецького, Ольгопільського, Піщанського, Тиврівського, Хмільницького, Чечельницького, Яришівського районів. Наступаючим арміям долати опір ворога тут доводилось протягом 8 – 10 днів. Бершадський, Джулинський, Монастирищенський, Немирівський, Ободівський, Тростянецький, Ямпільський райони під час Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської наступальних операцій були визволені протягом чотирьох днів, Копайгородський, Томашпільський, Шпиківський – трьох, Комсомольський, Ситковецький, Чернівецький – двох днів, а Ситковецький район – за день.

Найбільше населених пунктів Вінницької області Червоною армією визволено в середині березня 1944 р.: 13 березня – 147; 14 березня – 165; 15 березня – 135; 16 березня – 123; 17 березня – 177; 18 березня – 139; 20 березня – 110. Всього у березні 1944 р. від нацистських окупантів визволено 1644 населених пункти області.

¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2, арк. 1 – 26.

² Там само; - Спр. 3, арк. 1 – 59.

³ Там само; - Спр. 4, арк. 1 – 16.

⁴ Там само; - Спр. 5, арк. 1 – 53.

⁵ Там само; - Спр. 6, арк. 1 – 34.

⁶ Там само; - Спр. 7, арк. 1 – 76.

⁷ Там само; - Спр. 8, арк. 1 – 28.

⁸ Там само; - Спр. 9, арк. 1 – 52.

⁹ Там само; - Спр. 10, арк. 1 – 40.

¹⁰ Там само; - Спр. 11, арк. 1 – 23.

¹¹ Там само; - Спр. 12, арк. 1 – 5.

¹² Там само; - Спр. 13, арк. 1 – 69.

¹³ Там само; - Спр. 14, арк. 1 – 25.

¹⁴ Там само; - Спр. 15, арк. 1 – 6.

¹⁵ Там само; - Спр. 16, арк. 1 – 17.

¹⁶ Там само; - Спр. 17, арк. 1 – 91.

¹⁷ Там само; - Спр. 18, арк. 1 – 66.

¹⁸ Там само; - Спр. 19, арк. 1 – 19.

¹⁹ Там само; - Спр. 20, арк. 1 – 11.

²⁰ Там само; - Спр. 21, арк. 1 – 16.

²¹ Там само; - Спр. 22, арк. 1 – 69.

²² Там само; - Спр. 23, арк. 1 – 15.

²³ Там само; - Спр. 24, арк. 1 – 29.

²⁴ Там само; - Спр. 25, арк. 1 – 28.

- ²⁵ Там само; - Спр. 26, арк. 1 – 69.
²⁶ Там само; - Спр. 27, арк. 1 – 53.
²⁷ Там само; - Спр. 28, арк. 1 – 31.
²⁸ Там само; - Спр. 29, арк. 1 – 91.
²⁹ Там само; - Спр. 30, арк. 1 – 33.
³⁰ Там само; - Спр. 31, арк. 1 – 14.
³¹ Там само; - Спр. 32, арк. 1 – 5.
³² Там само; - Спр. 33, арк. 1 – 54.
³³ Там само; - Спр. 34, арк. 1 – 59.
³⁴ Там само; - Спр. 35, арк. 1 – 8.
³⁵ Там само; - Спр. 36, арк. 1 – 37.
³⁶ Там само; - Спр. 37, арк. 1 – 42.
³⁷ Там само; - Спр. 38, арк. 1 – 36.
³⁸ Там само; - Спр. 39, арк. 1 – 68.
³⁹ Там само; - Спр. 44, арк. 1 – 99.
⁴⁰ Там само; - Спр. 40, арк. 1 – 80.
⁴¹ Там само; - Спр. 41, арк. 1 – 16.
⁴² Там само; - Спр. 42, арк. 1 – 65.
⁴³ Там само; - Спр. 43, арк. 1 – 38.
⁴⁴ Там само; - Спр. 45, арк. 1 – 44.
⁴⁵ Там само; - Спр. 46, арк. 1 – 20.

СЛАВА ГЕРОЇВ

На різних етапах визволення Вінниччини від нацистських загарбників брали участь тринадцять армій: 6 загальновійськових, 5 танкових, 2 повітряні. Але *армії* – це не тільки грізні “катюші” та гармати, нестримні танки та крилаті штурмовики. Це, насамперед, *люди*. *Їхній моральний стан, ідейна переконаність, патріотизм, готовність до боротьби.*

Саме цих якостей не бракувало солдатам-визволителям. У битві з ворогом вони не рахувалися із труднощами, не шкодували власної крові і, навіть, найдорожчого – життя – в ім'я перемоги. Усі, від командуючих фронтами, арміями, корпусами, командирів дивізій, полків, батальйонів, ескадрильїв, рот, взводів, батарей до рядових бійців, усвідомлювали, що визволяють рідну землю, поневолених співвітчизників, свою Батьківщину.

Причому *під Батьківщиною вони розуміли не лише землю, де народились і вирости, де на окупованій гітлерівцями території знемагають у ярмі їхні рідні й близькі, а неосяжні простори радянської країни від Карпат до Тихого океану, від Арктики до Паміру.* Будь-яка частина цієї території вважалася бійцями рідною. Тому за визволення Вінниччини *поряд з українцями проливали кров, віддавали життя росіяни, білоруси, грузини, вірмени, узбеки, азербайджанці, башкири, татари, представники чи не всіх народів і народностей СРСР. Патріотизм був багатонаціональним. Він ґрунтувався на ідеологічних, суспільно-політичних переконаннях, усвідомленні особистого місця і ролі в житті кожним солдатом зокрема, був результатом впливу цілеспрямованої радянської, більшовицько-партійної ідеології.*

Ще в 20-х – 30-х рр. в СРСР склалася своєрідна ідеологічно-духовна концепція, заснована на елементах марксизму-ленінізму, радянського патріотизму і сакралізації вождів. У суспільній свідомості вона відбилася як усвідомлення переваг соціалізму над капіталізмом, виключності Радянського Союзу як першої країни соціалізму, що реалізує засади рівності, справедливості і братерства. Суспільний оптимізм, переконаність більшості радянських людей у тому, що вони живуть у найкращій країні світу, віра у своїх лідерів перетворилися у норму світогляду і поведінки. Саме цей феномен, а також мужність, масовий героїзм, здатність до самопожертви, виявлені радянськими людьми в роки війни, були вирішальними факторами перемоги над гітлеризмом.¹

Місцем масового подвигу, героїзму стала вінницька земля в час її визволення з нацистської неволі.

Одним із перших ступив на неї як визволитель уродженець с. Жорнища Іллінецького району командир 69-го гвардійського танкового полку 21-ї гвардійської механізованої бригади 8-го механізованого корпусу 1-ї танкової армії гвардії підполковник Іван Никифорович Бойко. Причому не сам, а разом із своїм полком.

28 грудня 1943 р., коли війська 1-го Українського фронту успішно здійснювали Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію, він отримав наказ оволодіти великим залізничним вузлом і містом Козятином.

Оперативно склав план бойової операції, вміло розприділив сили, поставивши кожному підрозділу конкретні завдання. Так, роті автоматників гвардії старшого лейтенанта Манукуяна належало захопити

ворожі склади і взяти їх під охорону. Перша рота гвардії старшого лейтенанта Сулими мала перерізати залізницю Козятин – Вінниця. Третій роті ставилось завдання паралізувати дії ворога в місті, захопити пошту, телеграф, банк та інші приміщення. Друга рота гвардії капітана Науменка залишалась у резерві. Лише два її взводи виділялись для штурму гітлерівської комендатури, що знаходилась поблизу вокзалу у двоповерховому будинку. Командир роти самохідок гвардії лейтенант Пукланов отримав завдання зайняти оборону залізниці, що вела до Бердичева, і утримати бронепоезд противника. Чітко уяснили своє місце в бою командири інших підрозділів.²

Щоб дезорганізувати ворога, вирішив наступати не широким фронтом, а по залізничній колії, що вела з Києва в Козятин.

І дійсно, гітлерівці сприйняли танкову колону за залізничний ешелон. Коли ж спохватились, було пізно. Колона, в авангарді якої перебувала бойова машина командира полку, стрімко увірвалася в місто і оволоділа ним. Гітлерівці в паніці розбіглися. Проте, отямившись і підтягнувши значні сили, будь-якою ціною намагалися повернути місто під свій контроль, але воїни-визволителі вистояли, не відступивши ні на крок.

За успішне виконання бойової операції, виявлені при цьому мужність і відвагу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1944 р. І. Н. Бойку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В кінці березня того ж року подолянин командував уже бригадою. Вона під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, форсувавши р. Дністер ще до наведення переправи, стрімким 70-кілометровим маршем вийшла до р. Прут і м. Чернівців. Захопивши в адміністративному центрі Буковини залізничну станцію, з'єднання відрізало шляхи відходу ворожих ешелонів, вийшло до передвоєнного державного кордону з Румунією. І. Н. Бойка було удостоєно другої золотої Зірки Героя.

У кожному бою у лавах 18-ї армії зразки героїзму виявляв командир роти кулеметників 330-го полку 129-ї гвардійської стрілецької дивізії уродженець с. Кіблича Гайсинського району Андрій Пилипович Касян. В боях 9 – 11 березня він серед перших форсував р. Сніводу, потім – Південний Буг. Його рота забезпечила переправу стрілецьких підрозділів і відзначилася в боях за плацдарм. На рідній Вінниччині (біля с. Олександрівки Хмільницького району) майбутній Герой Радянського Союзу прийняв свій останній бій.³

Заступник командира 136-го гвардійського стрілецького полку по політичній частині 42-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, уродженець с. Скибинців Тростянецького району гвардії майор Леонтій Семенович Смавзюк відзначився в Умансько-Ботошанській наступальній операції. 6 березня 1944 р. він у числі перших перепливав р. Гірський Тікич в районі с. Антонівки (нині в межах смт Буки Черкаської області) і зайняв рубіж. В бою за плацдарм група сміливців відбила 6 контратак противника.

17 березня зав'язався жорстокий бій на околиці с. Торкова Тульчинського району. Майже добу тривала кривава сутичка. Під час однієї із ворожих контратак майор Смавзюк, який вміло керував діями воїнів-визволителів, особистим прикладом сміливо вів їх на штурм ворожих рубежів, був поранений в обличчя, втратив зір, але не залишив поля бою. Ще одна ворожа куля обірвала його життя.⁴ 13 вересня 1944 р. Батьківщина посмертно удостоїла мужнього офіцера звання Героя Радянського Союзу.

Уродженець с. Носковець Жмеринського району, командир телефонного взводу 703-ї окремої роти зв'язку 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії молодший лейтенант Іван Іванович Оленич свій ратний подвиг здійснив під час форсування Дніпра і захоплення плацдарму в районі с. Григорівки Канівського району. За проявлену мужність 10 січня 1946 р. нагороджений медаллю “Золота Зірка”. Рідну Вінниччину визволяв, уже будучи Героєм Радянського Союзу, де проявив не менший героїзм і відвагу.

Став Героєм в битві за Дніпро і лейтенант Георгій Герасимович Бондар – командир мінометного взводу 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, уродженець с. Лучинця Мурованокуріловецького району. Так само хоробро воював він і під час звільнення від ворога рідного краю. Зокрема, за визволення Вінниччини нагороджений орденом Олександра Невського.

Старший лейтенант Іван Лазарович Могильчак народився в с. Демидівці Тростянецького району. Теж відзначився у битві за Дніпро. В складі 2-ї повітряної армії визволяв від німецько-фашистських загарбників Вінницьку область. Був командиром ескадрильї 235-го штурмового авіаполку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу. В роки війни здійснив 140 бойових вильотів, бомбовими та штурмовими ударами завдав значних втрат ворогові. Брав участь у 12-и повітряних боях, знищив винищувача противника. 4 лютого 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Невдовзі зазнав важкого поранення, від якого помер. Похований у м. Вінниця у сквері ім. Г. Козицького біля Вічного вогню.⁵

Брали участь у визволенні рідного Поділля майбутні Герої Радянського Союзу уродженець с. Чорторії Дашівського району штурман ескадрильї 797-го бомбардувального авіаційного полку 202-ї бомбардувальної авіаційної дивізії 4-го бомбардувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії Василь Архипович Гелета та уродженець с. Хрінівки цього ж району старший льотчик 91-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії Георгій Лук'янович Шимко. Своїми сміливими діями вони завдали відчутних втрат противнику. Зокрема, Г. Л. Шимко здійснив понад 200 бойових вильотів на штурмовку ворожих комунікацій, техніки, живої сили. “12 березня 1944 року, – як повідомляється у бойовому донесенні генерала М. П. Каманіна, – літаючи за принципом вільного полювання, тов. Шимко побачив скупчення 130 автомашин і близько 20 танків по дорозі Вінниця – Лука-

Барська. Тов. Шимко зробив три атаки і одночасно радирував командуванню. В результаті атаки знищив 40 автомашин і 1 танк ворога, створивши пробку на шляху...”⁶

У небі Вінниччини громили ворога прославлений український ас майбутній тричі Герой Радянського Союзу командир ескадрильї 240-го винищувального авіаційного полку 302-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-ї повітряної армії Іван Микитович Кожедуб, майбутній космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу командир ескадрильї 90-го гвардійського штурмового авіаполку 4-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 5-ї повітряної армії Георгій Тимофійович Береговий, один із перших Героїв Радянського Союзу, командуючий 5-м штурмовим авіаційним корпусом генерал Микола Петрович Каманін, тричі Герой Радянського Союзу Олександр Іванович Покришкін.

Загнули смерть хоробрих під час бойових операцій по визволенню Вінниччини Герой Радянського Союзу заступник командира ескадрильї 525-го штурмового авіаційного полку 227-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії Іван Васильович Першутов та Герой Росії командир ескадрильї винищувачів гвардії капітан Михайло Іванович Мудров.

9 січня 1944 р. І. В. Першутов разом з таким же, як і він, досвідченим льотчиком Олександром Косолаповим отримав завдання відшукати і закоординувати ворожий аеродром, що функціонував неподалік від Вінниці в районі Калинівки.

Піднявшись у повітря, “...пілоти до болю в очах вдвлялися в землю, що проносилася під крилами. Аеродром знайти не вдавалося. Але несподівано зіркі очі льотчика вловили замаскований літак. Розворот – і Першутов веде машину майже біля самої землі. Тепер уже ясно видно під сітками замасковані літаки, бочки з пальним, зенітки. На рідний аеродром полетіло [повідомлення про] координати розташування фашистських стерв’ятників. Але ж не повертатися додому з повним боекомплектком. І пілоти приймають рішення атакувати. Вони скинули бомби на ангари, обстріляли ворожі бомбардувальники.

Огризулися фашистські зенітки. Та атаки двох червонозоряних літаків продовжувалися. Один із снарядів влучив у двигун машини Першутова. Загорілось пальне. Кабіну охопило полум’я. Пілот зрозумів, що до рідного аеродрому або хоча б до своєї території не дотягнути. Він наказав [Олександрю Косолапову] летіти на аеродром, а сам, набравши висоту, кинув палаючого штурмовика на аеродромні будівлі...”⁷

У свій останній політ М. І. Мудров відправився 27 січня 1944 р. з групою винищувачів Ла-5 для прикриття десяти штурмовиків 264-ї штурмової авіадивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, котрі прямували на штурм ворожих позицій в районі Липовець – Зозів. Десь над селами Спичинці – Андрушівка Плисківського району, коли штурмовики вже заходили на “обробку ворожих позицій”, у небі з’явилось близько тридцяти винищувачів противника. Аби посіяти у лавах ворога паніку, капітан Мудров одразу ж атакував їх й збив “мессершміт” ведучого (це був 30-й ворожий літак, особисто збитий відважним льотчиком; ще десять – ним збито в групових боях). У свою чергу чотири німецьких літаки атакували винищувач Мудрова. Зав’язався нерівний бій. Одна із ворожих черг прошила обшивку стрімкого Ла-5. Крилата машина загорілася. З останніх сил поранений командир ескадрильї намагався посадити її на кригу річки Рось у районі Погребища. Однак посадка виявилася невдалою. Як згадував очевидець трагедії мешканець Погребища Н. Навроцький, льотчик не приходив до свідомості, все його обличчя й руки були в запеченій крові. Того ж дня в журналі бойових донесень авіаційної частини з’явився лаконічний запис: “Гвардії капітан Мудров... з бойового завдання не повернувся. Пропав безвісти”...⁸

Віддав життя за рідну Вінниччину, здійснивши геройський подвиг, погребищанин, командир роти протитанкових рушниць 338-го гвардійського стрілецького полку 117-ї гвардійської стрілецької дивізії 18-ї армії гвардії лейтенант Микола Павлович Сьомак. 13 січня 1944 р. біля с. Кустівців Хмільницького району його рота відбила 5 ворожих контратак, знищивши 5 танків, 2 бронетранспортери, до десяти вогневих точок противника. Та гітлерівці не вгавали. Знову зав’язався жорстокий бій. У критичну його хвилину хоробрий подолянин з гранатами кинувся під ворожий танк... 25 серпня 1944 року йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Подвиг М. П. Сьомака повторили 27 січня 1944 р. під час відбиття ворожої контратаки в районі с. Балабанівки Оратівського району воїни 40-ї армії уродженець Пензенської області гвардії старший сержант Іван Іванович Жеребцов та гвардії ефрейтор Семен Володимирович Тартиков із далекого Алтаю. Ціною власного життя вони не дозволили пройти танкам противника, сприяли виконанню бойового завдання.

18 січня 1944 р. курсант учбового батальйону 8-го запасного стрілецького полку 38-ї армії ефрейтор Григорій Тихонович Ткаченко (родом із Белгородщини) в бою біля с. Попівки Липовецького району, використавши всі боєприпаси, кинувся на кулеметну точку і закрив її своїм тілом.

26 лютого 1944 р. подвиг О. Матросова здійснив у бою за с. Вишеньку Хмільницького району уродженець Тамбовської області розвідник 714-го стрілецького полку 395-ї стрілецької дивізії 18-ї армії рядовий Олексій Володимирович Полін. Теж використавши всі боєприпаси, у критичну хвилину поєдинку тілом закрив амбразуру ворожого доту.⁹

Білорус механік-водій танка 45-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії гвардії старшина Вітольд Михайлович Гінтовт був у складі роти, яка прорвалася на ділянку залізниці Вінниця – Жмеринка,

перерізала її і утримувала зайнятий рубіж 4 доби. В боях з 24.12.1943 р. по 16.01.1944 р. екіпаж танка знищив 18 гармат, 15 танків, 40 автомашин, 17 кулеметів та багато солдатів і офіцерів противника.

Тоді ж відзначився його бойовий однополчанин росіянин гвардії лейтенант Володимир Миколайович Максаков, який особисто знищив 3 ворожих танки, до 25-и автомашин та бронетранспортерів противника. 10 січня 1944 р. його взвод у взаємодії з сусідніми підрозділами розгромив ворожий ешелон і брав участь у блокуванні руху на ділянці залізниці Вінниця – Жмеринка. Обом гвардійцям, і старшині, і лейтенанту, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Росіянин гвардії старший лейтенант Іван Костянтинович Захаров командував танковим батальйоном (40-а гвардійська танкова бригада 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ї танкової армії), котрий 9 січня 1944 р. розгорнув бій за с. Комарове Вінницького району, визволивши його та знищивши значну кількість живої сили противника. Потім, командуючи рухомою групою бригади, оволодів у ворожому тилу Гніванню, захопив переправу через р. Південний Буг у районі с. Могилівки Жмеринського району, де успішно відбив численні контратаки противника. За проявлену хоробрість теж удостоєний Золотої Зірки Героя. На жаль, визволителя Вінниччини у 1947 р. у Західній Україні смертельно підкосила підступна бандерівська куля.

У боях за визволення Козятина Героями Радянського Союзу стали танкісти 1-ї танкової армії гвардії старшина Михайло Іванович Бушілов, гвардії лейтенант Петро Пилипович Гриболов, гвардії старший лейтенант Володимир Миколайович Подгорбунський.

Так само хоробро діяли воїни-визволителі в інших районах області. 19 січня 1944 р. заступник командира 322-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 8-ї гвардійської окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади 40-ї армії гвардії майор Іван Іванович Загрядський під час нічної розвідки виявив у районі с. Цибулева Монастирищенського району зосередження значної кількості бронетранспортерів із піхотою противника. Несподіваним артилерійським вогнем знищив 5 БТРів та захопив ворожий прапор. 21 січня знищив чимало бойової техніки та живої сили противника. За проявлену сміливість удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

25 січня 1944 р. закінчилася бойова біографія уродженця м. Ровеньок Луганської області командира 64-ї гвардійської танкової бригади гвардії підполковника Олександра Федоровича Бурди. У нагородному листі, яким відважний комбриг посмертно представлявся до Золотої Зірки Героя Радянського Союзу, є рядки про те, що він командував танковою бригадою в наступальних операціях на Україні під час введення 1-ї танкової армії в прорив у районі Грузького в напрямі Бердичева, Козятина та Вінниці з 23 грудня 1943 р. до 25 січня 1944 р. У період наступу О. Ф. Бурда виявляв мужність, відвагу та вміння керувати боєм у складній обстановці. За цей час бригада “пройшла понад 200 км і звільнила від противника багато населених пунктів. При цьому знищила солдатів та офіцерів – 2060, танків – 43 (з них – 14 “тигрів”), гармат різних калібрів – 126, самохідних гармат “фердинандів” – дев’ять і п’ять складів з боєприпасами та з іншим військовим майном.

У районі с. Цибулева танкова бригада відбивала численні атаки противника. 25 січня 1944 р. 12 “тигрів” підійшли до командного пункту й оточили його. Виникла загроза знищення штабу танкової бригади та захоплення цінних документів. У розпорядженні О. Ф. Бурди був лише командирський танк Т – 34. Щоб урятувати штаб, комбриг своєю “тридцятьчетвіркою” вступив у єдиноборство з 12 танками противника. У нерівному бою хоробрий командир поліг смертю героїв.

За час бою штаб був виведений у безпечне місце, цінні документи і прапор врятовані”.¹⁰

Цього дня під с. Цибулевим вів важкий поєдинок з ворожими танками і навідник гармати 322-го винищувально-протитанкового полку 8-ї окремої гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади 40-ї армії гвардії сержант Веніамін Михайлович Перм’яков. Разом із обслугою гармати він у числі перших зустрів навальну атаку німецьких танків і знищив 8 із них. Під час бою підбив ще 2 танки. Брав участь у рукопашній сутичці.

Вияткову хоробрість проявила взагалі вся бригада. Протягом доби вона стримувала шалений натиск ворога, знищивши при цьому 342 танки, 76 бронетранспортерів та 62 гармати противника. За вміле керівництво нею, особисту мужність її командирю гвардії полковнику Никифору Дмитровичу Чеволі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У березні 1944 р. під ворожим обстрілом першим у районі Ладжигина переправив свою батарею на правий берег Південного Бугу і вогнем з прямої наводки забезпечив переправу основних сил полку уродженець Орловщини командир артилерійської батареї 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії капітан Степан Микитович Воронін. Батарея брала участь у знищенні 2-тисячного угруповання гітлерівців у районі м. Тульчина. 15 березня 1944 р. відважний артилерист загинув на вінницькій землі.

Одночасно на протилежний берег Південного Бугу переправилась група розвідників згадуваного полку, до складу якої входив рядовий Іван Якович Дубинський (родом із м. Прилук Чернігівської області). В районі Ладжигина розвідники захопили плацдарм і почали бої за його розширення. Сіючи паніку в рядах ворога, бійці зуміли вийти в його тили. Того ж дня у згаданому місці форсувала річку група автоматників 529-го полку цієї ж дивізії, в якій воював земляк І. Я. Дубинського рядовий Іван Петрович Надін. Земляки-однополчани мужньо діяли в бою, прикриваючи переправу. Обидва продовжили славний бойовий шлях; перший загинув у Румунії, другий – в Угорщині. Відважні солдати посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу.¹¹

Одинадцятого березня 1944 р. у складі передового загону форсував Південний Буг у районі с. Маньківки Бершадського району командир мінометного взводу 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії сержант Микола Гаврилович Лобачов. Мінометники прицільним інтенсивним вогнем забезпечили не лише захоплення плацдарму, але й сприяли звільненню від нацистських загарбників села Маньківки. Однак ворог не змирився з втратою важливих рубежів, організував ряд навальних контратак. У розпал бою у мінометників закінчилися боеприпаси. І тоді М. Г. Лобачов підняв товаришів по зброї у штикову атаку. Плацдарм вдалося відстояти.

У критичну ситуацію у березні 1944 р. потрапив на території Вінниччини командир взводу 237-ї танкової бригади 31-го танкового корпусу 2-ї танкової армії молодший лейтенант Яків Пилипович Гаркуша. Користуючись чисельною перевагою, гітлерівці оточили позицію, що її обороняв офіцер та його бойові товариші. Але сміливці не здалися. У критичний момент Я. П. Гаркуша підняв їх в атаку на прорив смертельно небезпечного кільця. В результаті з оточення було виведено близько роти, здавалося б, приречених бійців. За цей та інші подвиги хороброму командирі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Визволителем ступав по рідній землі уродженець с. Кацмазова Жмеринського району командир 49-ї гвардійської танкової бригади 2-го Українського фронту майбутній Герой Радянського Союзу і генерал гвардії полковник Тихін Порфірович Абрамов. За успішні бойові дії при визволенні селища Вапнярки Томашпільського району та вапнярського залізничного вузла очолюваній ним бригаді присвоєно почесне найменування "Вапнярської".

Уродженець Комі-Перм'яцького автономного округу автоматник моторизованого батальйону автоматників 107-ї танкової бригади 2-ї танкової армії молодший сержант Олександр Якович Созонов, діючи 17 березня 1944 р. в складі танкового десанту в районі Томашполя, взяв у полон 5 ворожих солдатів і офіцерів, у тому числі полковника, командира полку. У сутичці, що зав'язалася, був поранений, проте доставив полонених у штаб підрозділу.

Під час переправи через Дністер у районі Цекинівка – Сороки відзначився мужнім вчинком сапер 90-го окремого саперного батальйону 2-го танкового корпусу 2-ї танкової армії адигеєць єфрейтор Алій Юсуфович Кошев. Вибухом ворожого снаряду тоді було пошкоджено канат, що з'єднував обидва береги. Паром із танками та піхотинцями втратив керованість і його стало відносити стрімкою течією в низ по річці. Щоб врятувати становище, відважний воїн, не вагаючись, пірнув у холодну воду. Кілька спроб виявилися безрезультатними. Та сміливець не відступив. Врешті, він підняв із дна ріки один із кінців пошкодженого канату і закріпив його на паромі. Танки та люди були врятовані.

Росіянин командир відділення 2-ї механізованої бригади 6-ї танкової армії рядовий Ісай Петрович Деніченко 19 березня 1944 р. з відділенням в числі перших увірвався в м. Могилів-Подільський. Наступного дня одним із перших переправився на підручних засобах через Дністер. Зайнявши оборону на висоті, відділення відбило всі контратаки противника, чим сприяло форсуванню ріки іншими підрозділами. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1944 р. І. П. Деніченка нагороджено медаллю "Золота Зірка"...

Всього за проявлену мужність у визвольних боях за Вінниччину (або ж у тому числі за неї, що особливо стосується авіаторів 2-ї та 5-ї повітряних армій) удостоєно звання Героя Радянського Союзу близько ста п'ятдесяти найхоробріших із хоробрих солдатів та офіцерів Червоної армії (у розрізі армій):

1-а танкова армія

Бойко Іван Никифорович – гвардії полковник, командир 69-го гвардійського танкового полку 21-ї гвардійської механізованої бригади 8-го гвардійського механізованого корпусу, українець;

Бурда Олександр Федорович – гвардії підполковник, командир 64-ї гвардійської танкової бригади, українець;

Бушілов Михайло Іванович – гвардії старшина, механік-водій танка 67-го гвардійського танкового полку 19-ї гвардійської механізованої бригади 8-го гвардійського механізованого корпусу, росіянин;

Гінтовт Вітольд Михайлович – гвардії старшина, механік-водій танка 45-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, білорус;

Грибольшов Петро Пилипович – гвардії лейтенант, командир взводу 67-го гвардійського танкового полку 19-ї гвардійської механізованої бригади 8-го гвардійського механізованого корпусу, росіянин;

Захаров Іван Костянтинович – гвардії старший лейтенант, командир танкового батальйону 40-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, росіянин;

Максаков Володимир Миколайович – гвардії лейтенант, командир взводу 45-ї танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, росіянин;

Подгорбунський Володимир Миколайович – старший лейтенант, командир взводу розвідувальної роти 19-ї гвардійської механізованої бригади 8-го гвардійського механізованого корпусу, росіянин;

Соколов Юрій Сергійович – гвардії лейтенант, командир танка 45-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, росіянин;

Яркін Іван Петрович – механік-водій танка 45-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, росіянин.

2-а танкова армія

Басков Михайло Миколайович – ефрейтор, механік-водій танка 51-го окремого мотоциклетного батальйону 16-го танкового корпусу, росіянин;

Гаркуша Яків Пилипович – молодший лейтенант, командир взводу 237-го танкового батальйону 31-го танкового корпусу, росіянин;

Гончарук Федір Євтихійович – капітан, командир роти 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу, українець;

Калашников Прокіп Якович – майор, командир батальйону 11-ї гвардійської танкової бригади, росіянин;

Кірпіченко Іван Платонович – молодший сержант, командир відділення автоматників 164-ї танкової бригади 16-го танкового корпусу, росіянин;

Конюша Йосип Андрійович – рядовий, автоматник 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу, українець;

Косарєв Володимир Олексійович – лейтенант, командир танка 51-го окремого мотоциклетного батальйону 16-го танкового корпусу, росіянин;

Кошев Алій Юсуфович – ефрейтор, сапер 90-го окремого саперного батальйону 2-го танкового корпусу, адигеєць;

Крупінов Петро Никифорович – старшина, командир відділення автоматників моторизованого батальйону автоматників 11-ї окремої танкової бригади, росіянин;

Мельников Віктор Іванович – гвардії старший лейтенант, командир роти 8-го гвардійського полку важких танків 3-го танкового корпусу, росіянин;

Мехнін Федір Миколайович – старшина, механік-водій танка 50-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу, росіянин;

Мирвода Семен Никифорович – полковник, командир 51-го танкового батальйону 3-го танкового корпусу;

Несветайлов Володимир Іванович – гвардії лейтенант, командир танкового взводу 11-ї гвардійської окремої бригади, росіянин;

Нікітін Іван Мойсейович – рядовий, стрілець 57-ї мотострілецької бригади 3-го танкового корпусу, росіянин;

Островерхов Іван Григорович – майор, командир батальйону 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу, українець;

Паршин Микола Іванович – гвардії лейтенант, командир взводу автоматників 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу, росіянин;

Рибін Олександр Гаврилович – капітан, командир мотострілецького батальйону 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу, росіянин;

Савін Микола Семенович – гвардії лейтенант, командир танка 8-го гвардійського окремого танкового полку 3-го танкового корпусу, росіянин;

Санайов Михайло Данилович – старший лейтенант, командир роти 94-го танкового батальйону 54-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу, росіянин;

Созонов Олександр Якович – молодший сержант, автоматник моторизованого батальйону автоматників 107-ї танкової бригади 16-го танкового корпусу, комі;

Трухін Іван Андрійович – сержант, механік-водій танка 94-го танкового батальйону 51-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу, росіянин.

Чечетко Микола Карпович – старший лейтенант, командир танкової роти 109-ї танкової бригади 16-го танкового корпусу, росіянин.

2-а повітряна армія

Ворожейкін Арсен Васильович – капітан, командир ескадрильї 728-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіакорпусу (двічі Герой Радянського Союзу), росіянин;

Виборнов Олександр Іванович – старший лейтенант, командир ескадрильї 728-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіакорпусу, росіянин;

Герасимов Іван Миколайович – капітан, заступник командира, штурман ескадрильї 809-го авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Грищенко Петро Лук'янович – лейтенант, командир ланки 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу, білорус;

Денисенко Володимир Гурійович – лейтенант, командир ланки 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіакорпусу, українець;

Добкевич Олександр Антонович – капітан, командир ескадрильї 61-го штурмового авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії, українець;

Зуділов Василь Федорович – майор, командир ескадрильї 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Ігнат'єв Микола Петрович – капітан, штурман 728-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу, росіянин;

Коняєв Аркадій Миколайович – старший лейтенант, командир ескадрильї 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії, росіянин;

Корнєв Олександр Степанович – росіянин, майор, командир ескадрильї 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії, росіянин;

Лазарєв Сергій Іванович – лейтенант, командир ланки 728-го винищувального авіаполку 256-ї авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу, росіянин;

Матвєєв Олександр Васильович – лейтенант, командир ескадрильї 241-го штурмового авіаполку 291-ї штурмової авіаційної дивізії, росіянин;

Міоков Микола Дмитрович – майор, командир ескадрильї 91-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії, українець;

Першутів Іван Васильович – лейтенант, заступник командира ескадрильї 525-го штурмового авіаційного полку 227-ї штурмової авіаційної дивізії, росіянин;

Рощепкін Василь Дмитрович – старший лейтенант, командир ескадрильї 61-го штурмового авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії, росіянин;

Сачков Михайло Іванович – капітан, командир ескадрильї 728-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу, росіянин;

Шабан Казимир Аркадійович – старший лейтенант, льотчик 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, білорус;

Шишкін Яків Васильович – капітан, командир ескадрильї 32-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу, росіянин.

5-а гвардійська танкова армія

Пономаренко Віктор Іванович – молодший лейтенант, командир взводу 170-ї танкової бригади 18-го танкового корпусу, українець.

5-а повітряна армія

Берніков Михайло Михайлович – майор, командир ескадрильї 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Бурмака Василь Антонович – лейтенант, старший льотчик 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, українець;

Горін Анатолій Сергійович – старший лейтенант, заступник командира, штурман ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Денисенко Григорій Кирилович – лейтенант, штурман ескадрильї 235-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, українець;

Зарубін Володимир Степанович – старший лейтенант, командир ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Канаєв Олексій Федорович – старший лейтенант, помічник командира по повітряно-стрілецькій службі 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Кіреєв Олексій Іванович – підполковник, командир 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Кучумов Олександр Михайлович – капітан, командир ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин;

Пещенко Андрій Семенович – лейтенант, командир ланки 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, білорус;

Чеченєв Михайло Семенович – капітан, командир ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, росіянин.

6-а танкова армія

Гранкін Павло Миколайович – рядовий, командир кулеметної обслуги мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, рядовий;

Демченко Василь Іванович – сержант, помічник командира взводу розвідки мотострілецького батальйону 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, українець;

Деніченко Ісай Петрович – рядовий, командир відділення 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Дубина Петро Прокопович – рядовий, кулеметник мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, українець;

Єлізаров Віктор Васильович – рядовий, стрілець 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Завалін Віктор Васильович – молодший сержант, командир відділення 3-го мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Колосов Віктор Іванович – гвардії лейтенант, командир танка 252-го танкового полку 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Лелеков Олександр Макарович – старший сержант, командир відділення автоматників розвідувальної роти 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Лобачов Микола Гаврилович – сержант, командир мінометного взводу 45-ї танкової бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Марачевич Микола Діонісійович – підполковник, командир 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, українець;

Матвєєв Микола Пантелеймонович – старший лейтенант, командир мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади, росіянин;

Нетьосов Василь Ульянович – лейтенант, командир мотострілецької роти 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Торнєв Іван Петрович – старшина, командир відділення 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Туфтов Іван Микитович – рядовий, кулеметник мотострілецького батальйону 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу, росіянин;

Шалімов Микола Дмитрович – сержант, командир відділення мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 15-го механізованого корпусу, росіянин.

18-а армія

Касян Андрій Пилипович – гвардії капітан, командир кулеметної роти 330-го гвардійського стрілецького полку 129-ї гвардійської стрілецької дивізії, українець;

Полін Олексій Володимирович – рядовий, розвідник 714-го стрілецького полку 395-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Сьомак Микола Павлович – гвардії лейтенант, командир роти протитанкових рушниць 338-го гвардійського стрілецького полку 117-ї гвардійської стрілецької дивізії, українець.

27-а армія

Васюк Ілля Якимович – старший лейтенант, командир батальйону 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, українець;

Голіков Григорій Іванович – старший лейтенант, командир батальйону 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Горобець Тарас Павлович – полковник, командир 337-ї стрілецької дивізії, українець;

Михайленко Василь Терентійович – сержант, командир відділення 645-го стрілецького полку 202-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Омельчук Григорій Купріянович – капітан, командир батальйону 1317-го стрілецького полку 202-ї стрілецької дивізії, українець;

Потапов Олександр Захарович – капітан, командир батальйону 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Смірнов Микола Андрійович – сержант, помічник командира взводу 748-го стрілецького полку 206-ї дивізії, росіянин;

Федоренко Василь Володимирович – сержант, помічник командира взводу 398-ї окремої розвідувальної роти 337-ї стрілецької дивізії, українець;

Шопін Борис Васильович – рядовий, командир відділення автоматників 1127-го стрілецького полку 337-ї стрілецької дивізії, росіянин.

38-а армія

Ткаченко Григорій Тихонович – єфрейтор, курсант учбового батальйону 8-го запасного стрілецького полку, росіянин.

40-а армія

Алешкевич Степан Філімонович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, білорус;

Асфандіяров Закір Лутфурахманович – гвардії старший сержант, командир гармати 322-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 8-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади, татарин;

Барков Сергій Єгорович – старший сержант, командир відділення 111-ї окремої розвідувальної роти 74-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Білаонов Павло Семенович – майор, командир 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії, осетин;

Богашев Олександр Інокентійович – старший лейтенант, командир роти автоматників 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Бойко Дмитро Дмитрович – майор, командир 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Борисюк Сергій Федорович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, українець;

Володін Олександр Федорович – гвардії капітан, старший інструктор політвідділу 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, росіянин;

Воронін Степан Микитович – капітан, командир артилерійської батареї 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Габов Микола Миколайович – гвардії рядовий, розвідник штабної батареї 1-го гвардійського артилерійського полку 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, комі;

Головко Павло Андрійович – рядовий, автоматник 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, українець;

Голубев Михайло Трохимович – гвардії лейтенант, командир взводу хімзахисту 127-го стрілецького полку 72-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Докучаєв Георгій Миколайович – гвардії молодший лейтенант, командир взводу протитанкових рушниць 127-го стрілецького полку 42-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Дубинський Іван Якович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, українець;

Жеребцов Іван Іванович – старший сержант, командир відділення 12-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, росіянин;

Загрядський Іван Іванович – гвардії майор, заступник командира 322-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 8-ї окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади, росіянин;

Зваригін Пантелей Олександрович – майор, командир батальйону 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Карлов Федір Васильович – підполковник, командир 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Козир Максим Євсейович – генерал-майор, командир 232-ї стрілецької дивізії, українець;

Комісаров Валентин Володимирович – сержант, командир відділення автоматників 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Кондратьєв Іван Дмитрович – старшина, командир кулеметної обслуги 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, білорус;

Коробов Олександр Васильович – сержант, командир відділення 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Мельников Олександр Іванович – рядовий, стрілець 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Наговіцин Пімен Миколайович – молодший сержант, командир відділення автоматників 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Надін Іван Петрович – рядовий, автоматник 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, українець;

Ніконенко Тимофій Іванович – рядовий, стрілець 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, українець;

Нестеровський Микола Семенович – рядовий, командир саперного відділення 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, українець;

Овсянніков Михайло Кузьмич – сержант, командир відділення 230-го окремого саперного батальйону 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Огньов Павло Єгорович – молодший лейтенант, командир роти 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Павлов Павло Прокопович – молодший лейтенант, командир взводу розвідки 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Перепечин Михайло Романович – сержант, помічник командира розвідувального взводу 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Перм'яков Веніамін Михайлович – гвардії сержант, навідник гармати 322-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 8-ї гвардійської окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади, росіянин;

Слепанов Олексій Сергійович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Смавзюк Леонтій Семенович – гвардії майор, заступник командира 136-го гвардійського стрілецького полку по політичній частині 42-ї гвардійської стрілецької дивізії, українець;

Тартиков Семен Володимирович – єфрейтор, снайпер 12-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, алтаєць;

Трофімов Федір Леонтійович – рядовий, розвідник 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Чевола Никифор Дмитрович – гвардії полковник, командир 8-ї гвардійської окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади, росіянин;

Шамшик Микола Юхимович – старший сержант, командир відділення взводу розвідки 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Шевченко Борис Демидович – гвардії полковник, начальник штабу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії, українець;

Щецура Дмитро Васильович – єфрейтор, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії, українець;

Щурихін Олександр Автомонович – гвардії сержант, командир відділення розвідки взводу 127-го гвардійського стрілецького полку 42-ї гвардійської стрілецької дивізії, росіянин.

52-а армія

Богдан Дмитро Пилипович – капітан, командир 565-го окремого саперного батальйону 294-ї стрілецької дивізії, українець;

Буц Андрій Федорович – рядовий, стрілець 1-го стрілецького батальйону 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії, українець;

Гуданов Євгеній Олексійович – лейтенант, командир взводу розвідки 857-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Гушчін Микола Федорович – молодший лейтенант, командир роти 857-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Запорожець Сергій Степанович – рядовий, мінометник 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, українець;

Капралов Петро Андрійович – підполковник, командир 859-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Копилов Микола Йосипович – старший сержант, командир відділення 859-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Коробейников Панас Гур'янович – старший сержант, командир гармати 1239-го стрілецького полку 273-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Короленко Григорій Федотович – полковник, командир 936-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Луценко Онуфрій Максимович – підполковник, командир 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії, українець;

Лялько Григорій Григорович – рядовий, стрілець 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії, українець;

Остапенко Йосип Васильович – лейтенант, командир мінометного взводу 859-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, українець;

Рибалко Василь Іванович – сержант, командир мінометної обслуги 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, українець;

Стрельцов Василь Дмитрович – капітан, командир мінометної батареї 75-го стрілецького полку 31-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Хоменко Іван Федотович – старшина, командир відділення 857-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, українець;

Хомушку Чургуй-оол Намгаєвич – молодший лейтенант, механік-водій танка 25-го танкового полку, тувинець;

Шувалов Микола Іванович – капітан, командир батальйону 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, росіянин; та інші.¹²

Серед згаданих вище воїнів, удостоєних високого звання Героя Радянського Союзу, найбільше росіян (95 чол.) та українців (39 чол.), а також 6 білорусів, 2 комі, адигеєць, алтаєць, осетин, татарин, тувинець. У цій когорті найбільше солдатів і офіцерів 40-ї, 2-ї танкової та 2-ї повітряної, 52-ї, 6-ї танкової армій.

Місцем наймасовішого подвигу стало правобережжя Південного Бугу. За мужність і героїзм, виявлений під час форсування ріки, захоплення, утримання та розширення на її берегах плацдармів, медаллю “Золота Зірка” нагороджено 33-х чоловік (воїнів 2-ї танкової армії: П. Н. Купрінова, В. І. Несветайлова, Т. І. Нікітіна, М. С. Савіна; 6-ї танкової армії: В. І. Колосова, М. Г. Лобачова, І. М. Туфтова; 18-ї армії: А. П. Касяна; 27-ї армії: І. Я. Васюка, Г. К. Омельчука; 40-ї армії: П. О. Зваригіна, І. Д.

Кондратьєва, П. Є. Огньова, Ф. П. Мехніна, С. Ф. Алешкевича, О. І. Богашєва, С. М. Вороніна, П. А. Головка, М. Т. Голуб'єва, Г. М. Докучаєва, І. Я. Дубинського, В. В. Комісарова, П. М. Наговіцина, І. П. Надіна, М. Р. Перепечина, О. С. Слепанова, М. Ю. Шамшика, Д. В. Щецуру; 52-ї армії: А. Ф. Буца, С. С. Запорожця, Г. Г. Лялька, В. І. Рибалка, Ч. Н. Хомушку). 34 визволителі Вінниччини свій головний подвиг здійснили під час подолання Дністра. Це, зокрема, воїни 2-ї танкової армії Й. А. Конюша, А. Ю. Кошєв, С. Н. Мирвода, І. Г. Островецький, М. І. Паршин, М. Д. Саначйов, І. А. Трухін, О. М. Лелеков, 6-ї танкової армії – П. М. Гранкін, І. П. Деніченко, П. П. Дубина, В. В. Єлізаров, В. В. Завалін, М. Д. Марачевич, М. П. Матвєєв, В. У. Нетьосов, І. П. Торнєв, М. Д. Шалімов, 27-ї армії – Г. І. Голиков, В. Т. Михайленко, М. А. Смірнов, В. В. Федоренко, 40-ї армії – П. С. Білаонов, Д. Д. Бойко, С. Ф. Борисюк, О. О. Мельников, Т. І. Ніконенко, М. К. Овсянников, П. П. Павлов, Ф. Л. Трофімов, 52-ї армії – Й. В. Остапенко, В. Д. Стрельцов, І. Ф. Хоменко, М. І. Шувалов. 13 воїнів-визволителів проявили виняткову ратну доблесть *при подоланні обох рік* (О. Г. Рибін, Ф. Є. Гончарук із 2-ї танкової армії, В. І. Демченко – з 6-ї танкової армії, О. З. Потапов, Б. В. Шопін – 27-ї армії, О. В. Коробов, О. А. Шурихін – із 40-ї армії, Д. П. Богдан, Є. О. Гуданов, М. Й. Копилов, П. Г. Коробейников, Г. Ф. Короленко, О. М. Луценко – 52-ї армії).

Серед визволителів Вінницької області були також уродженці Вінниччини старшина М. П. Костенко, старший сержант О. Й. Янковський, уродженець Черкащини єфрейтор В. Й. Кир'яновський.¹³ Усі троє під час війни стали повними кавалерами ордена Слави. Причому М. П. Костенко свій перший солдатський орден заслужив саме на рідній землі. 13 березня 1944 р. у складі 240-ї стрілецької дивізії 40-ї армії він під шквальним вогнем в районі Дашєва форсував річку Соб, що внаслідок весняної повені вийшла з берегів, брав участь у захопленні плацдарму, визволенні від ворога самого селища.¹⁴

Уславились мужністю на вінницькій землі тисячі інших солдатів і офіцерів. Так, молодший лейтенант Горбулько (13-а артилерійська дивізія прориву 38-ї армії), коригуючи дії батареї, підпалив три німецьких танки. Вибухом ворожого снаряда йому відірвало ногу, але він продовжував управляти вогнем гармат, а сам стріляв із протитанкової рушниці. Ще одним вибухом йому відірвало руку й поранило в груди. Втрачаючи свідомість, Горбулько наказав бити ворога до останнього подиху.¹⁵

Щоб переправити на плотах техніку через Південний Буг в районі с. Лаврівки Вінницького району, необхідно було закріпити трос на зайнятому противником березі. Виконати небезпечне завдання взявся рядовий Д. С. Кияшко з Полтавщини. Він сів у маленький човен і поплив до протилежного берега. Йшов сніг, незабаром сміливець зник з очей. Посередині річки боєць залишився без весла. Загрібаючи крижану воду долонями, Дмитро Семенович дістався-таки до берега і за сто кроків від ворожого дзота обережно закріпив трос. Разом з чотирма однополчанами, що прибули першим плотом, було знищено дзот і переправлено підрозділ на здобутий плацдарм.¹⁶

У бою за визволення Вінниці бронєбійник Онуфрій Войцєхівський вступив у єдиноборство з німецькими танками і вийшов переможцем. Комсомольці Кухенко, Григоріаді та інші бійці увірвались до міста, на уламках підірваного мосту перебрались на протилежний берег Південного Бугу і забезпечили переправу всього підрозділу. Лютчики авіаційних з'єднань генералів С. Я. Красовського і М. П. Каманіна, незважаючи на те, що навколо міста було сконцентровано багато зенітної артилерії і ворожих винищувачів, успішно бомбардували опорні пункти ворога...¹⁷

Високим моральним станом, ідейною переконаністю, патріотизмом, мужністю, готовністю до боротьби відзначались також партизани та підпільники, інші учасники всенародного Опору.

Не мирився з ворогом учень-старшокласник Літинської середньої школи № 1 Борис Семенович Варава. Розповсюджував повідомлення Радінформбюро, вів розвідку, здобував зброю, виконував ряд диверсійних завдань місцевих підпільників. Ставши після визволення Літина бійцем Червоної армії, відзначився особливою хоробрістю на одерському плацдармі. За виявлену відвагу посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У вкрай важких умовах створив підпільний центр у м. Вінниці Іван Васильович Бєвз. На початок 1942 р. центр об'єднував 17 підпільних антифашистських груп, мав зв'язок із підпільними організаціями та групами Немирівського, Турбівського, Погребищенського, Козятинського, Гайсинського, Дашівського районів, корегував їх діяльність, активно сприяв розгортанню боротьби з ворогом на окупованій території. У липні 1942 р. І. В. Бєвз разом із групою підпільників був схоплений гестапівцями і 13 січня 1943 р. розстріляний.

Всього два дні не дожила до визволення Вінниці (загинула від руки ворога) одна з найактивніших вінницьких підпільниць Лариса Степанівна Ратушна.

Народилась вона у Тиврові. З 1939 р. навчалась на механіко-математичному факультеті Московського університету, закінчила курси медсестер. У 1941 р. служила в Червоній армії, брала участь в обороні Москви. Потрапивши в полон у районі Смоленська, втекла, дісталася до Вінниці і стала членом підпільної організації, очолюваної І. В. Бєвзом. Брала участь в обладнанні підпільної друкарні "Україна", розповсюджувала листівки, була зв'язківцем, допомагала звільняти радянських військовополонених та переправляти їх до партизанів. Поставляла народним месникам зброю, боеприпаси, медикаменти.

Добровольцем пішов на фронт влітку 1941-го уродженець с. Павлівки Калинівського району Петро Каленикович Волинець. Брав участь у боях. Пораненим потрапив у полон, однак здійснив втечу з табору для військовополонених. У листопаді 1941 р. вдруге був схоплений ворогами. У червні 1942 р. втік із Житомирського концтабору і повернувся в рідне село, де створив комсомольсько-молодіжну підпільну

організацію. Підпільники розповсюджували листівки, знищили склад пального на залізничній станції Калинівка-2.

10 лютого 1943 р. організація у повному складі перейшла в Чорний ліс. На її базі було створено партизанський загін ім. Леніна. П. К. Волинець став його першим комісаром, брав активну участь у всіх диверсійних операціях підпільників і партизанів. На його особистому рахунку 30 убитих гітлерівців, пущений під укіс військовий ешелон противника. В одному із боїв партизанський комісар був важко поранений. Друзі перенесли його в будинок завідувача школою Івана Павловича Томчука. Дізнавшись, що в оселі знаходиться поранений партизан, гітлерівці разом із поліцаями оточили і підпалили будинок. П. К. Волинець і І. П. Томчук прийняли нерівний бій, відбиваючись до останнього патрона. Загинули в палаючій будівлі.¹⁸

За видатні заслуги, мужність, героїзм, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни, Указом Президії Верховної Ради СРСР 8 травня 1965 року І. В. Бевзу, Л. С. Ратушній, П. К. Волинцю посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У боротьбі з ворогом брала найактивнішу участь вся сім'я Волинців, зазнавши непоправних втрат. У травні 1941 р. в застінках вінницького гестапо загинули її глава Каленик Васильович та його наймолодший син Лесик. За місяць перед цим у бою з гітлерівцями біля с. Майдан-Супрунівський поліг смертю хоробрих середній із братів Волинців – Сергій. Втративши чоловіка та трьох синів, їхня ненька Лідія Леонтіївна не поривала з народними месниками, стала “партизанською матір'ю”.

Причому випадків, коли боротьба з ворогом була сімейною справою, чимало.

Одну з підпільних груп м. Вінниці очолив Олександр Іванович Побережець. Допомогали йому в нелегкій, вкрай небезпечній боротьбі з ненависним ворогом матір Параска Євстафіївна та дружина Лідія Андріївна. На квартирі, де мешкали, вони переховували радіоприймач. Під виглядом безневинних посиденьок влаштовували колективні прослуховування передач із Москви. Зміст зведень Радінформбюро швидко поширювався – і усно, і через листівки, виготовлені підпільною групою.¹⁹

Діяльним членом вінницького підпілля зарекомендував себе Борис Іванович Крижевий. Він постійно відчував розуміння та підтримку з боку батька Івана Андрійовича і матері Катерини Василівни.

Керівництво Рожнятівською антифашистською групою (Томашпільський район) здійснював Пилип Миронович Воронюк. Найактивнішими її членами були його дружина Василина Ксенофонтівна, їхні сини Сергій та Михайло.

Юний патріот Петро Демчук із с. Жаданів Іллінецького району спільно з батьками підтримував зв'язок з партизанами загону “За Батьківщину”, забезпечував охорону під час перебування їх на явочній квартирі, збирав розвіддані, розповсюджував антифашистські листівки.

Відразу три брати Шершуни (Анатолій, Володимир, Михайло) воювали у 2-й партизанській бригаді ім. Й. В. Сталіна. У партизанському загоні ім. В. І. Леніна, на базі якого згодом вирости однойменне з'єднання народних месників, а пізніше – кавалерійська бригада, боролися з нацистськими окупантами брати Андрій та Ігор Коцюбинські, Євген і Микола Муляри, Влас та Михайло Поліщуки. Активними членами Жмеринської підпільної організації “Радянські патріоти”, членами редколегії газети “Червоний партизан” були брати Віктор та Герберт Лідзіни. У важких умовах окупації діставали зброю, медикаменти і передавали партизанам, виконували інші складні і відповідальні завдання юні вінницькі підпільники брати Володимир і Микола Киянки...

Подвиги народних месників такі ж яскраві, як і ратні вчинки воїнів-визволителів на передовій.

Двадцятисемирічний партизан Юстим Іванович Карпенко напередодні війни працював головою сільської Ради в селі Торканівці Ободівського району. За рішенням місцевого райкому партії мав залишитися на окупованій території для організації підпілля і партизанської боротьби.

23 липня, після того, як радянські війська відступили, він на хвилинку забіг додому, щоб попрощатися з сім'єю. Коли виходив з хати, почув гуркіт моторів. Вихопив з-під плаща автомат, кинувся городами до головної вулиці.

В село на трьох мотоциклах в'їжджали ворожі розвідники.

Карпенко примостився за тилом і, коли мотоциклісти порівнялися з ним, випустив довгу чергу. Один із мотоциклів завмер на місці, інші круто розвернулися і подалися в протилежний бік. Біля підбитого мотоцикла валялися два трупи. Юстим нахильці підбіг, вхопив з коляски ручний кулемет, короб з патронами, гранати – і мерщій городами до лісу. Там в умовному місці на нього чекали Захар Хамлов, Петро Білокінь, Олександр Дзюбинський, які повинні були стати ядром партизанського загону. Юстим розповів товаришам про сутичку з мотоциклістами. Виявилось, що його друзі теж не байдикували. Зустріли в лісі групу червоноармійців, котрі потрапили в оточення. Зважаючи на своє безвихідне становище, ті вирішили приєднатися до новоствореного Ю. Карпенком партизанського загону. Так першого ж дня свого існування загін зріс з чотирьох до дванадцяти бійців.

Того ж дня вони дізналися про розстріл гітлерівцями групи цивільного населення в сусідньому селі Павлівці і що там зупинилась військова частина, особовий склад якої отаборився біля церкви.

Надвечір невеликий загін Юстима Карпенка вирушив до Павлівки. Розділившись на три групи, непомітно городами проникли в село, зайняли зручні позиції навколо майдану, де стояв храм. Карпенко з двома бійцями пробрався до церкви, з кулеметом засів на дзвіниці.

Коли вранці на майдані з'явився офіцер і близько сотні гітлерівців вишикувалися в шеренгу, Карпенко вдарив по них з кулемета. Десятки їх повалилися на землю. Ті, що вціліли, мерщій кинулися від церкви й потрапили під вогонь іншої групи партизанів. Деякі, зорієнтувавшись звідки стріляють, побігли до церкви, в "мертвий простір", де їх не могли б "дістати" з кулемета. Тоді з дзвіниці на голови окупантів полетіли гранати. За кілька хвилин майдан спорожнів...

Ще кілька днів сміливці наводили жах на окупантів. В ніч на 28 липня 1941 р. Юстим Іванович, пробираючись у Торканівку, потрапив у засідку. Його схопили, по-звірячому катували і живцем закопали в землі.

Лише один тиждень воював проти чужинців один із перших партизанів Вінниччини. Але його внесок у Перемогу не загубився серед інших...²⁰

У нерівний, але переможний бій вступили 30 грудня 1943 р. в с. Спичинцях Плисківського району бійці 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна В. А. Перепльотов, С. М. Крилов, Л. М. Мельник. У ньому вони підбили три німецьких бронетранспортери та автомобіль із солдатами противника.²¹ Їхній подвиг сприяв визволенню згадуваного населеного пункту від нацистських загарбників.

Критична ситуація склалася під час штурму в лютому 1944 р. народними месниками райцентру Чернівці. Головною перешкодою виявилися два мости в центрі селища. Один пролягав через дамбу, а другий – через обвідний канал, по якому вода стікала до млина. Сам будинок млина з товстезними стінами й вузькими вікнами-бійницями височів над дамбою. На протилежному березі річки Мурафи гітлерівці зосередили основні вузли оборони. Щоб штурмувати їх, партизанам треба було подолати відкритий простір, а потім пройти мостами під нищівним ворожим вогнем. Зокрема, біля першого мосту одразу за каналом було обладнано кулеметне гніздо, поряд – будинок охорони, між ними – вартові. Не знявши їх, не можна розраховувати на успіх. Виконати цю небезпечну операцію взялися комісар партизанського загону ім. М. С. Хрущова Павло Федорович Бондаренко та командир групи народних месників Степан Зубов. Їхній задум був таким: спуститися нижче за течією до каналу, під прикриттям крутого берега пройти під міст і напасти на вартових з тилу.

"Обидва (Бондаренко й Зубов) скинули шинелі, роззулись і, відійшовши від мосту, спустилися в канал, – читаємо в книзі П. Кугая та С. Калінічева "Звіра ще тільки поранено". – Босоніж рушили по крижаній лютневій воді. (Крига скресла під час ранньої відлиги).

В обох у руках – автомати й фінки. Напруження було таке велике, а подих смерті такий близький, що Степан навіть не відчув холоду. Лише спочатку різонуло по ногах, наче серпом, а далі йшов, як на протезах, балансує на слизькому дні.

Просувалися повільно, часто зупинялись, аж поки не добрели до мосту. По той бік глибокого каналу тьмяні рівний зріз берега. Зрідка доносились уривки фраз німецькою мовою. Охорона не спала. Комісар шепнув Степанові:

– Береш того, котрий виявиться ближче до будинку охорони.

Обережно стали вибиратися на берег: один правіше, другий лівіше мосту. Зубов визирнув з-під настилу, побачив Бондаренка і за його сигналом кинувся на "свого" вартового. Схопив гітлерівця за горло, й обидва повалилися на бруківку.

Комісар був уже в літах і не покладався на свою фізичну силу, тому вдарив вартового по голові прикладом..."²²

А потім він підняв партизанів в атаку.

"...По мосту попереду загону... з автоматом в руках біг комісар. Бійці мчали в єдиному пориві до протилежного берега. В кулеметне гніздо противника полетіла граната, і вогнева точка замовкла.

І враз, коли здавалося, що вже по всьому, в якийсь, може, найвищий момент ратного натхнення з-за водяного млина пролунала автоматна черга. Бондаренко хитнувся і впав, як підкошений. До нього кинулись партизани. Комісар був мертвий..."²³

Як відзначав командир кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна М. І. Владимиров, "хоробрість багатоліка. Однак першим кинутись назустріч смертельній небезпеці незрівнянно важче, ніж виявити безстрашність уже в розпалі бою. Хто був на війні, той... з цим погодиться".²⁴

У не менш складній ситуації опинився боєць загону ім. І. Богуна кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна партизан Бурцев під час атаки гітлерівців у с. Куренівці Чечельницького району.

"...Фашистська куля поранила його в голову, коли він, ще до підходу підкріплення, в числі інших стримував шалений натиск ворога. Потім друга куля влучила в руку. Але й тоді Бурцев не припинив вогонь. І лише після того, як поряд нього товариші зайняли оборону, сміливця винесли з поля бою".²⁵

Комсомолка Софія Городецька до війни закінчила перший курс Київського університету. Після довгих митарств на окупованій території восени 1943 р. дісталась до Чорного лісу, стала бійцем партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна. Перед виходом з'єднання у рейд командир партизанського загону ім. М. О. Щорса Тимофій Шкрабоцький урочисто вручив їй свій пістолет – за хоробрість у бою.

...Це сталося в с. Пеньківці Літинського району. Партизани атакували колону ворожих автомашин. Передня загорілася, в ній почали вибухати боєприпаси. Гітлерівці повистрибували з кузовів і залягли в придорожній канаві. Почали відстрілюватись.

Партизанам вдалося знищити частину окупантів, решта стала поспіхом відступати. Біля крайньої хати була яма з крутими краями, де колись гасили вапно. Туди сповзлися гітлерівці. Залишилося їх близько десятка, але позицію обрали вигідну – не підійти.

Комсорг загону Всеволод Єгоров схопив дві гранати й попластував до ями. За ним рушило ще кілька сміливців. Хлопці повзли колією, що проходила метрів за сорок від ями, – лежачи гранату не докинеш, а підвестися гітлерівці не дадуть. Паралельно з цією колією проходила інша; від неї до ями – рукою подати, але Єгоров цього не бачив.

Не гаючи й хвилини, Софія кинулась туди, де можна було непомітно для ворога дістатися до другої колії. Вона бачила, як Єгоров вихопився з укриття, щоб жбурнути гранату, і тут же впав, прошитий автоматичною чергою.

Софія поповзла вдовж колії. За кілька метрів до ями гітлерівці виявили партизанку, але глибока виїмка захищала її від куль. Раптом перед носом Городецької впала німецька граната. Дівчина вмить підхопила її і жбурнула в яму. Граната не встигла долетіти – вибухнула над головами нацистських вояків. Партизани, що зібралися біля пораненого Єгорова, кинулися до ями і перебили оглушених вибухом гітлерівців.

У рейді Софія Городецька ні в чому не поступалася хлопцям: цілу ніч в сідлі, потім короткий, “заячий” сон, бої, засідки, розвідка...²⁶

Це ж можна сказати про розвідниць згадуваного та Вінницького партизанських з'єднань Олю Слободянюк, Ганну Гончарук, Катю Кособуцьку, Дусю Краснощоківу, Олену Куксу та інших. Ризикуючи життям, вони пробиралися в зайняті ворогом села, роздобували цінні відомості.

Деяким з них судилася трагічна доля. Так, у січні 1944 р. карателі схопили та по-звірячому замучили Наталку Шморгун (посмертно вона нагороджена орденом Червоного Прапора).

Не раз опинялася в самісінькому пеклі бою, надаючи невідкладну допомогу пораненим, медсестра Катя Гуменчук (Біла).

Свідченням мужності народних месниць є також діяльність Ганни Бовкунової, яка до війни навчалась у Дніпропетровському сільськогосподарському інституті. Шлях її у партизани був типовим для багатьох евакуйованих з України. В Саратовській області Ганна працювала в колгоспі агрономом. Закінчила Саратовську спецшколу, що готувала евакуйованих до роботи в партизанському підпіллі, і разом з подругою Зіною Статиною у січні 1943 р. прибула до Москви. Там дівчата працювали в партизанській спецколі. Ця робота не задовольняла Ганну. Вона тричі подавала прохання до керівних органів направити її у тил ворога. Не отримавши відповіді, без документів, підпільниця “повітряним зайцем” прилетіла на “малу землю”. Так здійснилася мрія Г. Бовкунової: вона стала партизанкою з'єднання під командуванням Я. І. Мельника.

“У загоні я воювала рядовим бійцем, – згадувала вона, – просто виконувала свій обов'язок перед Батьківщиною. Випускала газети, бойові листки, друкувала зведення Радінформбюро, готувала їжу партизанам, під час боїв надавала їм медичну допомогу”. Разом з партизанами-побратимами пройшла бойовий шлях із Білорусії через Житомирську та Вінницьку області до Збруча.²⁷

Можна також навести чимало прикладів, коли *поруч з дорослими найактивнішу участь у боротьбі з поневолювачами брали діти та підлітки.*

Після окупації влітку 1941 р. Самгородка Тульчинського району в селі, як і скрізь, залишилися жінки, престарілі, діти, і серед них Микола Олексійович Вапнярчук (на той час: Миколка Вапнярчук), який через юний вік не “дотягнув” до мобілізації, щоб бити ненависного ворога поряд з старшими товаришами в лавах Червоної армії. Проте миритися з окупантами, виконувати їхню волю не збирався. Відразу ж став на шлях боротьби з ними.

“Ми не мали звісток із фронту. Взагалі не знали де той фронт. Це, зрозуміло, цікавило кожного односельчанина. Всі бажали почути бодай якесь слово про реальне становище у кривавій битві з гітлерівськими загарбниками. Я був переконаний, що, незважаючи на тимчасові невдачі Червоної армії, перемога буде за нею. Про це систематично говорив не лише своїм ровесникам, але й людям старшого віку, – згадував він у своїх спогадах. – Після таких бесід у них з'являлась надія, що незабаром лютий ворог буде розбитий, а батьки, брати, чоловіки повернуться додому переможцями. Говорив з людьми широко і відкрито, не сподіваючись, що серед мешканців села може виявитися зрадник-провокатор. Але такий знайшовся. Він теж досить часто мав бесіди з сільськими мешканцями, проте постійно твердив, що наші війська більше не повернуться, що перемога буде за Німеччиною. Довелось навіть сперечатись із ним, звертатись до людей, щоб вони не вірили йому”.²⁸

За доносом цього “опонента” 18 березня 1942 р. взвод румунських жандармів оточив хату, де мешкав Миколка, і арештував його. Матір, котра намагалася захистити сина, була побита ними до крові.

Арештованого доставили у примарію (щось на зразок сільської ради). Тут із неприхованою люттю офіцер допитувався через перекладача: “Кому ти говорив, що румунам і німцям тут не бути? Де партизани? Як підтримуєш зв'язок із Сталіном?”

Підліток все заперечував. Важче було пояснити наявність виявлених під час обшуку десяти патронів. Твердив, що вдома порохом із них мама розпалює дрова в печі.

Однак такі пояснення виявились непереконливими. Жандарми зв'язали йому руки. Іншою довгою мотузкою прив'язали до коня і так повели через село до Тульчина.

Тут хлопчину тримали під арештом більше тижня. Били, допитували. Матір неодноразово намагалася добитися зустрічі з сином, але її не допускали до нього. Врешті, вона довідалася, що для визволення ув'язненого потрібно дати хабаря. Продала теля і віддала жандармам всі гроші. Невільник опинився на волі.

Перебування в тюремних застінках ще більше сприяло ненависті хлопця до окупантів, рішучості до боротьби з ними. Такі погляди розділяли і ровесники Миколки Оля Гоцюк, Марія Іванченко, Петро Гасенко, Андрій Прищак, Петро Коваль, Григорій Прищак, Іван Колібабчук, Сергій Кравець. Вони теж були готові стати на боротьбу з ворогом.

У Тульчині (вже на волі) Миколка помітив, що в місті крім румунів бувають і німці, які наче б то хочуть поспілкуватись з місцевими мешканцями. Щось гелгочуть про фронт. З їхніх слів одне зрозуміло:

– Русішен – капут. Москва – капут. Ленінград – капут. Сталін – капут. Гітлер – гут, гут!

Вирішив зробити сюрприз таким “пропагандистам”. Маючи чималий хист художника, вдома намалював на аркушах паперу карикатуру, де Гітлер у петлі, а Сталін посміхається, а також друкованими літерами вивів: “Така кара чекає кожного, хто підтримує фашизм!” Всього виготовив п'ять листівок-малюнків. Показав їх друзям, ті одобрили його старання. Разом із ними знову добрався до Тульчина. Тут юні патріоти непомітно приклеїли листівки на спини гітлерівцям. Вчинився галас, але для підпільників все минуло благополучно.

Невдовзі Миколка та його друзі дізнались, що в їхню місцевість має приїхати якийсь дуже високопоставлений фашист. Старост сіл Журавлівки та Мазурівки було навіть зобов'язано встелити шосейну дорогу килимами. Потім стало відомо, що зі станції Журавлівка у бік Тульчина мав їхати румунський диктатор маршал Й. Антонеску. Підлітки вирішили здійснити на нього замах.

Для цього мали згодитись знайдені дві протитанкові міни.

“...Але як встановити їх, ми не знали, – згадував Микола Олексійович. – Довелося звернутись за порадою до Гасенка Петра Степановича, який втік з полону. Він погодився допомогти.

Для того, щоб “пекельна машина” спрацювала у чітко визначений час, довелося заpastись ще й дротом з ізольованим покриттям та непомітно зняти із трактора магнето (для іскри).

Вибухівку заклали під мостом, який місцеві жителі називали Марусенко. Доручили крутити магнето, щоб у потрібний момент пролунав вибух, мені.

Довго сиджу в куцах, хвилююся. Бачу, їде вантажівка (розставляють вартових). Зупинилися біля містка. Два румуни відразу ж почали оглядати його. Нашу бомбу виявили без будь-яких труднощів. Виявили й ізольований дрот, що тягнувся від мосту в кущі.

Я розгубився: чи крутити ручку магнето зараз, чи чекати, поки через міст проїжджатиме Антонеску? Поки я вагався, румуни виявили й мене...”²⁹

Втекти Миколці Вапнярчуку не вдалося. Солдати наздогнали і скрутили його. Спершу доставили в Тульчин, а потім у Тираспільську тюрму, де ув'язнили в одиночній камері. Розпочалися жорстокі катування, допити.

6 листопада 1943 р. над ним відбувся суд. Вирок – розстріл. Крім нього до страти засудили групу інших патріотів.

Засуджених помістили у критий вантажний автомобіль і повезли страчувати.

На околиці Тирасполя їх заставили копати на себе яму. Потім всіх поставили на край неї. Миколка опинився крайнім ліворуч.

Але кати на когось очікували, тому із розстрілом вийшла певна затримка.

“Промайнула думка, що краще вмерти тікаючи. Мабуть так думали й інші приречені на смерть. Несподівано для карателів ми кинулись навсібіч, – пише у спогадах М. О. Вапнярчук. – Прогриміли постріли. Неначе джмелі, засвистіли кулі. Я впав, притворився мертвим. Стріляти перестали. А тим часом перевіряю чи, бува, не поранений. Наче б то ні. В цей час знову почали стріляти. Оглянувся, у протилежний бік тікають ще два смертники.

Знову схопився на ноги. Добіг до якихось кущів, потім до залізничного полотна. На моє щастя, в цей час йшов товарний поїзд. Оскільки швидкість його руху була невеликою, вирішив вчепитись за край залізничної платформи. Це мені пощастило, а от вибратись на платформу не вистачало сил. Так і волівся за поїздом кількасот метрів. Проте надзусиллям волі все ж вдалося “осідлати” його”.³⁰

Так доїхав до станції Роздільня. Тут жили його далекі родичі. Переховувався в них півтора тижня, а потім знову вантажним поїздом добрався до Жмеринки.

Згодом знайшов дорогу до партизанів. Став бійцем кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна. Вже зі зброєю в руках визволяв рідну Вінниччину від німецько-румунських загарбників, брав участь у боях з ненависним ворогом (у тому числі неподалік рідного села).

20 березня 1944 р. під час мітингу та партизанського параду в м. Вінниці в урочистій обстановці йому було вручено бойову нагороду – медаль “Партизану Вітчизняної війни” другого ступеня.

Уже згадувалося (див. розділ “Боротьба народних месників”), що коли у березні 1944 р. Вінницьке партизанське з'єднання зайняло с. Михайлівці Мурованокуріловецького району, його вулицями до

будинку, де розмістився партизанський штаб, примарширувала колона підпільників Могилів-Подільського, Чернівецького та Ямпільського районів на чолі з Палладієм Пилиповичем Кучерявенком, Іваном Івановичем Рудим, Яковом Федоровичем Нагірняком. Поруч із дорослими у цій колоні з гвинтівкою на плечі крокував підліток із Чернівців Володя Римар. Незважаючи на юний вік, мав багату бойову біографію підпільника та партизанського розвідника. Не раз опинявся в небезпечних ситуаціях, вийти з яких допомагали сміливість, витримка, кмітливість, рішуче підставляв плече, коли смертельна небезпека підстерігала когось із товаришів по боротьбі.

...Гітлерівці схопили чотирьох військовополонених, котрі дивом вирвалися з “Уманської ями” і в пошуках партизанів опинилися в Чернівцях. Після допитів вночі їх повели на розстріл. Підвели до піщаного кар’єру, поставили над обривом. Прогриміли постріли – всі четверо впали на дно кар’єру. Проте серед ростріляних один виявився живим. Поранений, він прийшов до свідомості на світанку. Перемагаючи страшну слабкість, звільнився від тіл загиблих товаришів, що лежали на ньому і вибрався з смертної ями. Потім, мобілізувавши рештки сил, добрався до лісу, впав під деревом. Тут його й побачив Володя. Він перевернув пораненого на спину, розтер йому снігом обличчя й руки, а коли той відкрив очі і знову прийшов до свідомості, допоміг піднятися.

З великими труднощами привів Володя незнайомця додому. Коли поранений одужав, Володя відвів його в загін.

“...Кмітливий і надійний боєць, завжди готовий виконати найскладніше доручення... Син господарки явочної квартири, він постійно підтримував зв’язок з партизанськими групами. Володя був справжнім партизанським Гаврошем. У непогоду і мороз, вдень чи вночі він йшов виконувати доручення командування, долаючи відстань в десятки кілометрів, наряджаючись на безпеку”,³¹ – так характеризував Володю Римаря комісар Вінницького партизанського з’єднання Дмитро Тимофійович Бурченко.

У тринадцять років став бійцем 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна Володя Саморуха – син керівника підпільно-партизанської організації с. Коритні Монастирищенського району, члена міжрайонного підпільного комітету КП(б)У, колишнього політпрацівника Червоної армії, якому вдалося здійснити втечу з німецького полону, Петра Олексійовича Саморухи. Коли в командування бригади виникла необхідність встановити зв’язок з “великою землею”, в далеку небезпечну дорогу послали саме Володю. Багато важких випробувань випало на долю підлітка на цьому тернистому шляху, але він з честю виконав відповідальне завдання. В результаті вже в кінці жовтня 1943 р. з’єднання поповнилось двома десантними групами, що прибули у ворожий тил за вказівкою штабу партизанського руху.³²

З перших днів окупації боролись з ненависним ворогом юні вінницькі підпільники Павло Аникін, Жора Заболотний, Толя Березовський, Вітя Довбня, Реджик Жуковський, Володя Кадук, Сева Семенець, Юрій Курій, Сергій Мажаров, Толя Медведєв, Володя Чурсін та багато інших. Вони розповсюджували листівки, здобували зброю і передавали її партизанам, виконували інші завдання.

У знак визнання бойових заслуг багато юних патріотів відзначено ратними нагородами. Так, орденом Червоної Зірки нагороджений партизанський зв’язковий 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна Володимир Саморуха, орденом Вітчизняної війни II ступеня – член вінницької підпільної молодіжної групи, партизан-розвідник загону ім. Богуна партизанського з’єднання ім. Леніна Юрій Курій, медаллю “За відвагу” – його ровесник і товариш по підпільно-партизанській боротьбі Всеволод Семенець, вінницька підпільниця Валя Грабовська, медаллю “Партизану Вітчизняної війни” II ступеня – керівник підпільної комсомольсько-молодіжної групи “Смерть фашизму”, учень Степанківської школи Копайгородського району Петро Войтюк, член Ямпільської районної підпільної організації комсомолка Ганна Дучал, юна підпільниця із с. Скарженівки Теплицького району Галя Цимбалюк та ін.

За мужність та героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками орденами та медалями СРСР нагороджені сотні інших підпільників, бійців та командирів формувань народних месників, зокрема, орденом Леніна – Я. І. Мельник, командир Вінницького партизанського з’єднання, Д. Т. Бурченко, комісар Вінницького партизанського з’єднання, секретар Вінницького підпільного обкому КП(б)У, І. А. Рибаченко, командир партизанського загону “За Батьківщину” 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна, М. Г. Тугушов, керівник Могилів-Подільського міжрайонного підпільного комітету, орденом Червоного Прапора – А. Г. Кондратюк, командир 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна, І. Д. Мединський, комісар 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна, орденом Богдана Хмельницького I ступеня – М. І. Владимиров, командир партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна, В. Є. Нижник, комісар партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна. Уже згадувалось, що керівнику Вінницького підпільного центру І. В. Бевзу, підпільниці Л. С. Ратушній та комісару партизанського загону ім. В. І. Леніна П. К. Волинцю присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Десятки подвигів здійснили народні месники, імена яких залишилися невідомими. Один із архівних документів повідує, що 5 січня 1944 р. в районі с. Гонорівки Піщанського району в урочищі “Сінокіс” румунський каральний загін оточив трьох партизанів. Бій тривав з 10-ї год. ранку до 10-ї год. вечора. Хата, де заховались партизани, була спалена. Під час пожежі вони пробили отвір у стіні і під завісою диму вирвалися з оточення...³³ Хто конкретно був цими сміливцями, в документі не вказується.

Під час рейду кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна по ворожих тилах Вінниччини в її рядах з'явився партизан на прізвище Громов. З військовополонених. Глибокі зморшки біля вуст, важкий погляд очей свідчили, що цій людині довелося пережити чимало. Але Громов ніколи не розповідав про себе. І взагалі був мовчазний. Бійці навіть не знали його імені.

У березні 1944 р. він з невеликою групою розвідників потрапив у ворожу засідку. Зав'язався бій, під час якого був важко поранений – куля влучила йому в горло, почалася кровотеча, яку не зупинити.

– Відступайте, – прохрипів у вухо командир групи Харлампію Демку. – Триматиму їх, скільки зможу. Я вже відвоював.

Він сперся ліктями на край рову, до якого вдалося добратися розвідувальній групі, поклав перед собою автомат. Від медичної допомоги категорично відмовився. Попросив лише запасний диск з патронами. Під вогневим прикриттям бойового товариша розвідникам вдалося відірватися від гітлерівців. А тим часом все рідше бив автомат Громова. Потім він замовк.

Так загинув партизан Громов. Можливо, в цього чоловіка було інше прізвище (в'язні таборів часто приховували справжнє ім'я) і він хотів заслужити право назвати його... Не встиг...³⁴

Як і на фронті, *подвиг був багатонаціональним*. У глибокому тилу поряд з українцями билися з ворогом представники чи не всіх народів і народностей СРСР. Так, під час рейду Вінницького партизанського з'єднання по території області в період її визволення проливали кров у жорстоких сутичках з окупантами уродженці Вінниччини українці Микола Максимович Буткалюк, Віталій Ананійович Варчук, Михайло Дмитрович Гладун, Василь Миколайович Іщук, Петро Євдокимович Кузьменко, Олексій Андрійович Максименко, Андрій Федорович Стаднійчук, Микола Михайлович Терещук, росіяни Анатолій Григорович Борисов, Федір Микитович Степанов, Іван Миколайович Ушаков, білоруси Василь Антонович Іванов, Микола Йосипович Сидоренко, азербайджанці Мамед Агаджанович Аледжанов, Махарам Абдулгусейнович Гаджієв, Ібрагім Абдулович Касумов, вірмени Малас Баухт Дудулян, Гайк Гаопорович Міносян, Яків Амбарсумович Хартян, грузини Давид Васильович Дорбуашвілі, Василь Георгійович Осікашвілі, Север Малатович Пайчадзе, туркменин Михайло Михайлович Надирєв, узбеки Хасан Алімбаєвич Маміров, Мірза Рахманов, башкир Хисмат Хакасович Хакімов, даргин Алі-Век Ахмедов, ланець Ахмед Мамаєвич Ахмедов, мордвини Яків Прокопович Павлов, Іван Андрійович Яранцев, татари Іван Гнатович Жіганов, Анатолій Ібрагімович Нургагін, удмурт Микола Петрович Волков, чуваш Василь Павлович Антіпкін та ін. Всього у Вінницькому партизанському з'єднанні (напередодні зустрічі з Червоною Армією) налічувалось 900 українців, 282 росіян, 88 білорусів, 111 представників інших національностей.³⁵ У кавалерійській партизанській бригаді ім. В. І. Леніна – 504 українці, 444 росіян, 16 білорусів, 74 представники інших національностей.³⁶ У 2-й партизанській бригаді ім. Й. В. Сталіна – 1711 українців, 762-є росіян, 216 євреїв, 26 татар, 23 грузини, 22 білоруси, представники інших національностей.³⁷

Подвиг на вінницькій землі був всенародним, а битва з ненависним ворогом – кровопролитною, жертвовною. Так, у боях за визволення м. Вінниці загинули 1265 офіцерів, сержантів та солдатів Червоної армії, м. Бару – 453, селища Ялтушкова Барського району – 360, м. Калинівки – 290, селища Дашева – 155, с. Корделівки Калинівського району – 150, с. Панасівки Козятинського району – 140, селища Вапнярки Томашпільського району – 106, селища Мурованих Курилівців – 92, с. Соболівки Теплицького району – 20, хутора Якубовського Липовецького району – 28... Власне, звільнення від нацистських загартників лише незначної кількості населених пунктів Вінницької області обійшлося без жертв...

Полягли на ратному полі в боях за визволення Вінниччини Герої Радянського Союзу:

Богдан Дмитро Пилипович – капітан, командир 565-го окремого саперного батальйону 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець (загинув 28.03.1944 р., похований в с. Михайлівці Ямпільського району);

Броніцький Юліан Мар'янович – підполковник, командир 899-го артилерійського полку 337-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, поляк (загинув 15.01.1944 р., похований в с. Плискові Плисківського району);

Бурда Олександр Федорович – гвардії підполковник, командир 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії, українець (загинув 25.01.1944 р., похований в смт Ружині Житомирської області);

Володін Олександр Федорович – гвардії капітан, старший інструктор політвідділу 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 40-ї армії, росіянин (загинув 13.03.1944 р., похований на території Дашівського району);

Воронін Степан Микитович – капітан, командир артилерійської батареї 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин (загинув 15.03.1944 р., похований в с. Крищинцях Тульчинського району);

Жеребцов Іван Іванович – гвардії старший сержант, командир відділення 12-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 40-ї армії, росіянин (загинув 27.01.1944 р., похований в с. Княжа Криниця Монастирищенського району);

Захаров Олексій Архипович – гвардії рядовий, сапер 78-го гвардійського окремого саперного батальйону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин (пропав безвісти 29.01.1944 р. на території Вінницької області);

Івін Іван Іванович – сержант, командир кулеметної обслуги 838-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин (помер від ран 07.01.1944 р., похований в с. Самгородку Самгородоцького району);

Касян Андрій Пилипович – гвардії капітан, командир кулеметної роти 330-го гвардійського стрілецького полку 120-ї гвардійської стрілецької дивізії 18-ї армії, українець (загинув 11.03.1944 р., похований в с. Журавному Хмільницького району);

Коноваленко Володимир Онуфрійович – гвардії майор, командир 203-го гвардійського стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 38-ї армії, росіянин (загинув 19.03.1944 р., похований у м. Жмеринці);

Крючков Федір Антонович – рядовий, навідник станкового кулемета 659-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, росіянин (загинув 06.01.1944 р., похований в с. Осичній Іллінецького району);

Кузнєцов Сергій Трохимович – старший сержант, командир гармати 611-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 40-ї армії, мордвин (загинув 16.01.1944 р., похований у м. Жмеринці);

Мельников Віктор Іванович – гвардії старший лейтенант, командир роти 8-го гвардійського полку важких танків 2-ї танкової армії, росіянин (загинув 11.03.1944 р., похований в с. Тернівці Джулинського району);

Мехнін Федір Миколайович – старшина, механік-водій танка 50-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин (загинув 05.03.1944 р., похований в с. Берізках-Бершадських Бершадського району);

Овсянніков Михайло Кузьмич – сержант, командир відділення 230-го окремого саперного батальйону 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин (загинув 23.03.1944 р., похований в с. Кременному Яришівського району);

Першутов Іван Васильович – лейтенант, заступник командира ескадрильї 525-го штурмового авіаційного полку 227-ї штурмової авіаційної дивізії, росіянин (загинув 09.01.1944 р., похований в м. Калинівці);

Полін Олексій Володимирович – рядовий, розвідник 714-го стрілецького полку 395-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, росіянин (загинув 26.02.1944 р., похований в м. Хмільнику);

Савін Микола Семенович – гвардії лейтенант, командир танка 8-го гвардійського окремого танкового полку 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин (помер від ран 23.03.1944 р., похований в с. Дзигівці Ямпільського району);

Смавзюк Леонтій Семенович – гвардії майор, заступник командира 136-го гвардійського стрілецького полку по політичній частині 42-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, українець (загинув 17.03.1944 р., похований в с. Джурині Джуринського району);

Сордія Бондзі Авксентійович – лейтенант, командир роти 836-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, грузин (загинув 10.03.1944 р., похований в с. Фронтівці Оратівського району);

Сьомак Микола Павлович – гвардії лейтенант, командир роти протитанкових рушниць 338-го гвардійського стрілецького полку 117-ї гвардійської стрілецької дивізії 18-ї армії, українець (загинув 13.01.1944 р., похований в с. Кустівцях Уланівського району);

Тартиков Семен Володимирович – гвардії ефрейтор, сапер 12-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 40-ї армії, алтаєць (загинув 21.01.1944 р., похований в с. Цибулеві Монастирищенського району);

Ткаченко Григорій Тихонович – ефрейтор, курсант учбового батальйону 8-го запасного стрілецького полку 38-ї армії, росіянин (загинув 18.01.1944 р., похований в с. Попівці Липовецького району);

Шевченко Борис Демидович – гвардії полковник, начальник штабу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, українець (загинув 29.01.1944 р., похований в смт Липовці);

Яркін Іван Петрович – механік-водій танка 45-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, росіянин (загинув 06.01.1944 р., похований в с. Зозові Липовецького району).

Загинули тисячі їхніх однополчан.

Віддали життя сотні підпільників, партизанів. Серед них командир загону “За Батьківщину” Вінницького партизанського з’єднання П. А. Манюков і комісар загону ім. Й. В. Сталіна цього ж з’єднання В. В. Сашко, начальник зв’язку штабу кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна В. С. Муржинський, секретар міжрайонного підпільного комітету А. К. Микитенко, юні патріоти Юра Курій, Сева Семенець, Валя Грабовська, їхні ровесники по вінницькому підпіллю Вася Корчак, Володя Жеребцов, Миколка Овсянніков, брати Володя і Миколка Киянки, Лерис Лук’янівський, Володя Олексійчук, Володя Тузанкевич, Миколка Чернолуцький, зв’язківець антифашистської підпільної групи с. Ігнатівки Гайсинського району піонер Вася Бабій, учень Павлівської неповної середньої школи Крижопільського району Антон Вольський, шестикласниця Турбівської середньої школи Олена Яворська, чимало інших.

До останнього подиху вели боротьбу на незримому фронті підпільники-патріоти, які за завданням підпільних організацій проникали у ворожі ряди, при цьому змушені були демонстративно носити поліцейську форму, легально працювати в органах окупаційної влади, викликаючи до себе презирство і зневагу односельчан, поневоленого населення. Так, один із організаторів немирівського підпілля Леонід Ведибіда таким чином став заступником начальника районної поліції, член підпільної організації Анастасія Целеш працювала в габітскомісаріаті, ще одна немирівська підпільниця Алла Бриллінг була зарахована на посаду перекладача. Роздобута ними конфіденційна та оперативна інформація сприяла розгортанню боротьби проти ненависного ворога, застерігала від каральних акцій окупантів. Однак

самим патріотам вберегтися не вдалося – 13 січня 1943 р. Леонід Ведибіда та Алла Брилінг разом із товаришами по боротьбі Олександром Євдокименком і Михайлом Улановським були повішані гітлерівцями в центрі Немирова. Того ж дня гестапівці розстріляли у Вінниці ще 12 немирівських підпільників – Олексія Тура, Анатолія Муху, Анастасію Целеш...³⁸

З аналогічної причини Федір Борщевський займав посаду коменданта румунської поліції в с. Дзвонисі Тиврівського району. Він забезпечував місцевих підпільників зброєю, необхідною інформацією, разом із ними брав участь у розгромі румунського жандармського поста. Невдовзі був схоплений румунськими окупантами і страчений...³⁹

Масовий подвиг відомих і невідомих героїв, здійснений на вінницькій землі, став вагомим внеском у її визволення від нацистських загарбників, здобуту такою дорогою ціною Перемогу.

¹ Лисенко О. Є. Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 6.

² Овеянные славой имена: Герои Советского Союза – уроженцы Винниччины / [Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гальчак С. Д., Гненный Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ ст. А. Нехаевского]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса: Маяк, 1989. – С. 11.

³ Безсмертя... – С. 337.

⁴ Овеянные славой имена... – С. 238.

⁵ Там само; - С. 166 – 168.

⁶ Комсомольське плем'я. – 1971. – 8 травня.

⁷ Загалило В. І., Запорожець М. А. Калинівка: Путівник. – Одеса: Маяк, 1981. – С. 19, 20.

⁸ Чорний М. В українському небі // Вінницька правда. – 1996. – Жовтень.

⁹ Гальчак С. Д. В боях за Вінниччину... - С. 70 – 71.

¹⁰ Безсмертя... - С. 320.

¹¹ Там само; - С. 328.

¹² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – т. 1 /Абаев – Любичев/ Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – 911 с.; т. 2 /Любов – Яшук/. – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.

¹³ Гальчак С. Д. Ступені мужності. – Вінниця, 1995. – 152 с.

¹⁴ Там само; - С. 78 – 81.

¹⁵ Безсмертя... - С. 320.

¹⁶ Там само; - С. 337.

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 99.

¹⁸ Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны / Авт. кол.: В. Н. Немятый (рук.), Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. А. Замлинский. – Пер. с укр. Л. П. Шаровой. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 121 – 123.

¹⁹ Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу. – С. 117.

²⁰ Кугай П., Калінічев С. Звіра ще тільки поранено. – С. 77 – 79.

²¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 28, арк. 27.

²² Кугай П., Калінічев С. Звіра ще тільки поранено. – С. 178, 179.

²³ Владимиров М. І. Вогненна зона. – С. 76.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само; - С. 66.

²⁶ Кугай П., Калінічев С. Звіра ще тільки поранено. – С. 66, 67.

²⁷ Безсмертя. – С. 457.

²⁸ Ваняруч М. Не шкодуючи життя // Соціаліст Вінниччини. – 2004. – 9 травня.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу. – С. 226, 227.

³² Там само; - С. 203.

³³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 15 зв.

³⁴ Кугай П., Калінічев С. Звіра ще тільки поранено. – С. 188 – 190.

³⁵ Україна партизанська... - С. 72.

³⁶ Там само; - С. 118.

³⁷ Там само; - С. 112.

³⁸ Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу. - С. 130, 131.

³⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 18 зв.

ВНЕСОК АНТИФАШИСТІВ – ГРОМАДЯН ІНОЗЕМНИХ КРАЇН

У визволенні Вінниччини від німецьких загарбників певна роль належить також *воїнам-антифашистам – громадянам іноземних країн*. Зокрема, яскравою сторінкою спільної боротьби з окупантами стало бойове співробітництво радянських і чехословацьких воїнів.

Воно започатковане у березні 1943 року, коли бійці окремого Чехословацького батальйону під командуванням Людвіка Свободи у складі військ Воронежського фронту взяли участь у боях неподалік населеного пункту Соколове під Харковом. Це була перша іноземна військова частина, сформована на території СРСР, яка воювала на радянсько-німецькому фронті. (Всього ж на території СРСР було сформовано чехословацький армійський корпус, польську армію, дві румунські піхотні дивізії, югославську піхотну і танкову бригади, два авіаційні полки, а також військові частини і з'єднання інших держав¹).

Згодом батальйон реорганізовано в 1-у Чехословацьку окрему бригаду, котра брала участь у запеклих боях із гітлерівцями під Києвом, Білою Церквою, Жашковом.

Архівні документи свідчать, що 1 січня 1944 року бійці бригади вступили в бій з ворогом на вінницькій землі, визволяючи разом із радянськими воїнами с. Хмелівку Оратівського району:

“...Війська 2-го Українського фронту героїчно билися за звільнення населеного пункту Хмелівка, і упали такі бійці і офіцери: 1) гвардії старший лейтенант Бочинніков Микола Єгорович, 2) Старцев Олександр Миколайович, 3) Горбаченко Сергій Давидович, 4) гвардії лейтенант чехословак Соєка Левко Іванович...”²

5 січня 1944 р. вона зайняла бойові позиції в районі с. Будьоннівки Тетіївського району на стику двох армій. Її сусідами були: справа – 155-а стрілецька дивізія 38-ї армії, зліва – 240-а стрілецька дивізія 40-ї армії. В оперативному плані бригада підпорядковувалась командуванню 40-ї армії.³

У січні 1944 р. 1-а Чехословацька окрема бригада взяла участь у відбитті потужного контрнаступу частин вермахту під командуванням Е. Манштейна. За спогадами Л. Свободи “в цей період німецько-фашистські війська відновили наступ за участю великої кількості танків, самохідних гармат і авіації. Вони намагалися за всяку ціну відкинути радянські війська на північ... [Зав'язалися] важкі тривалі бої. Були дні, коли нас атакували 240 бомбардувальників і штурмовиків одночасно. Багато наших воїнів було поранено, частина протитанкових засобів знищена, але й ми збили немало літаків”.⁴

20 січня бригада перемістилася на південний захід, “на лінію Осична, Ключи, Стадниця [Оратівський район], а двома днями пізніше [на південь] – на лінію Ступки [Оратівський район], Новосілка, Княжа Криниця, західна частина с. Івахни”⁵ [Монастирищенський район].

26 січня за наказом командуючого 40-ю армією генерала П. Ф. Жмаченка вона зайняла бойові позиції на рубежі Оратівка, Юшківці.⁶ Переважаючим силам гітлерівців вдалося дещо відтіснити її на північ, на рубіж Рожична, Юшківці того ж Оратівського району, але це був останній успіх частин Е. Манштейна на даній ділянці фронту. Далі ворог не пройшов. Фронт стабілізувався.

Як згадував Л. Свобода, “ліворуч від нас знаходилась радянська 4-а гвардійська дивізія. Наша танкова частина була залишена в резерві на околиці населеного пункту Рожична, щоб підготуватися до контратаки.

Підходило до кінця перше півріччя наших бойових походів по Правобережній Україні. За цей час воїни бригади брали участь не лише у великих боях, але й провели значну кількість дрібних сутичок з противником... Особливо багато таких боїв випало на долю розвідників, котрі бились і вдень, і вночі.

Одним із найвідважніших розвідників був командир взводу Поздера. Одного разу очолювана ним група розвідників виявила в районі с. Рожична два ворожих доти. Поздера з групою розвідників непомітно підповзли до них, закидали гранатами, а потім увірвались у бункери. Десять убитих і поранених нацистів! А головне – піхота може йти вперед! Завдання виконано. Невдовзі Поздера знову на чолі групи пішов у розвідку і знищив декілька ворожих вогневих точок. Однак цього разу він повертався важко пораненим і вмер на руках товаришів, які несли його.

У боях біля Рожичної 23 лютого 1944 року був важко поранений учасник боїв під с. Соколове Дмитро Порада. Він був заступником командира батареї протитанкових гармат підпоручика Шчамбора, котрий прийняв командування після загибелі поручика Крапа. Артилеристи у той же день отримали завдання перемістити гармати ближче до переднього краю оборони. Водій тягача захворів, а завдання необхідно було виконати. Порада сам сів за кермо і перевіз дві гармати, проте, коли повертався за третьою, його тягач підірвався на міні. Порада зазнав важкого поранення...”⁷

Незважаючи на бойові втрати, у березні 1944 р. 1-а Чехословацька окрема бригада нараховувала 1839 військовослужбовців.⁸ 7 березня 1944 р. на контрольованій нею ділянці фронту її змінили частини Червоної армії – на прохання командування бригади за згодою Верховного Головнокомандування та уряду СРСР весь особовий склад військового формування передислоковано у Західну Україну.

“Протягом трьох днів бригада зосереджувалась у Тетіїві. Звідти залізницею через Козятин, Бердичів, Полонне, Слауту і Здолбунів вона була перекинута до міст Рівне і Луцьк”⁹ – поближче до Чехословаччини.

Влітку 1944 р. бригада ще більше зросла кількісно і реорганізована у 1-й Чехословацький армійський корпус, котрий восени того ж року спільно з радянськими військами брав участь у стратегічній Карпатсько-Дуклінській операції, потім воював у Словаччині та Моравії. Після звільнення території Чехії та Словаччини корпус став основою для створення збройних сил нової народно-демократичної Чехословаччини, а його бойовий командир генерал Людвік Свобода – Героєм Радянського Союзу.

Під час війни на Правобережній Україні розташовувались також численні гарнізони запасної словацької дивізії. Серед солдатів і деякої частини офіцерів дивізії панували антифашистські настрої. Так, словацька частина, розташована в білоруському містечку Хвойнікі, відмовилась виконувати наказ німецького командування й не виступила проти партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Федорова та Я. Мельника, які вели бій з німецьким гарнізоном у містечку Брагині. 33 партизани-словаки за їх проханням були відправлені з Овруча в діючі чехословацькі частини Людвіка Свободи.¹⁰

Чимало чехів і словаків, перейшовши до партизанів, боролись із ворогом у з'єднаннях народних месників, що діяли на Поліссі: Житомирському (під командуванням генерал-майора О. М. Сабурова), Житомирській партизанській дивізії ім. М. О. Щорса (під командуванням С. Ф. Малікова) та ін. 18 травня 1943 року у складі Житомирського партизанського з'єднання було сформовано чехословацький партизанський загін, котрий очолив майбутній Герой Радянського Союзу Ян Налєпка.¹¹

На Вінниччині з серпня 1942 року заявила про себе підпільно-диверсійна група Юзефо-Миколаївського цукрозаводу, яка на січень 1944 року виросла у партизанський загін ім. Суворова (не офіційна назва). Очолював загін колишній старший політрук 6-ї армії Василь Андрійович Меркулов. Комісаром був теж колишній політрук цієї ж армії Борис Миколайович Власов. Загін нараховував 30 чоловік, складався з 17-и українців, 7-и росіян, трьох чехів та трьох поляків.¹² Особлива роль у його становленні належала уродженцю с. Конюшівки Липовецького району Вінницької області Василю Сидоровичу Вацику – чеху за національністю.

До війни він навчався в одному з училищ м. Харкова, по закінченні якого повернувся на Вінниччину. З початком гітлерівської навали вступив у винищувальний батальйон. 7 липня 1941 року в бою з ворожою десантною групою був поранений, що змусило залишитись на окупованій території. Одужавши, твердо став на шлях боротьби з нацистськими загарбниками. Першим кроком було створення антифашистського підпілля. У Миколаївці (чеському селі на Вінниччині), Михайлині, Юзефівці, Флоріянівці, Куманівці, Мшанцю знайшов спільну мову з ровесниками-комсомольцями, які через юний вік та інші обставини залишились осторонь мобілізації в Червону армію. Свою діяльність молоді патріоти почали з антинацистської агітації серед населення, збору зброї та боєприпасів. Згодом ряди підпільників поповнили комуністи та безпартійні.

Роздобувши зброю, В. С. Вацик став на чолі бойової групи. Навесні 1942 р. власноручно вбив поліцейя, а влітку – поранив іншого. Того ж року разом із бійцями-партизанами Діденком і Боробчуком на ділянці залізниці між Голендрами і Кордишівкою демонтував рейку, внаслідок чого зазнав аварії військовий ешелон. Загинули та зазнали каліцтва більше сорока румунських солдатів. Навесні наступного року В. С. Вацик зі своєю групою роззброїв поліцейську охорону на Юзефівському цукровому заводі, а в кінці 1943 р. неподалік с. Кордишівки із засідки вбив начальника Самгородоцької жандармерії Ріхтера.¹³

Вдалу операцію народні месники, серед яких був й В. С. Вацик, здійснили в ніч на 26 жовтня 1943 року. Тоді неподалік станції Кордишівка вони знову демонтували ланку залізничної колії, через що зійшов під укіс товарний ешелон, що рухався в напрямку Києва. Причому частина задніх вагонів перегородила паралельну залізничну колію. Це призвело до аварії зустрічного поїзда. В результаті було виведено з ладу 2 паровози та 20 вагонів із різноманітним військовим вантажем.¹⁴

У грудні 1943 року бойовою групою під командуванням В. С. Вацика неподалік с. Борцагівки Погребищенського району знищено німецький військовий підрозділ, 10 гітлерівців узято в полон.¹⁵

Окремі чехи та словаки боролись в інших партизанських формуваннях, що діяли на Вінниччині: Арнашт Рудольфович Каплан, Леонід Валентинович Водишек – у Вінницькому партизанському з'єднанні,¹⁶ Віталій Францович Тіц – у кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна...¹⁷

Завдяки чеському патріоту Штеліку вінницьким підпільникам вдалося довідатися про призначення надсекретних об'єктів рейху, споруджуваних неподалік Вінниці, – ставку Гітлера “Вервольф”, а також штаб-квартиру Герінга “Штайнбрух”. Для передачі важливої інформації за лінію фронту ними було споряджено спеціальну групу. Ось що, зокрема, написав у доповідній записці від 17 лютого 1943 року один із її членів Григорій Тимофійович Прокудін, якому вдалося пробратися на “Велику землю”:

“...Бялер, який працює у підпільному комітеті, встановив зв'язок із старшим інспектором Вінницького Управління залізничних доріг Штеліком, чехом за національністю. Обставини знайомства мені невідомі. Штелік іменував себе членом чехословацької компартії, полум'яним противником німців. виявляв велику симпатію до Радянського Союзу. З Штеліком зв'язок підтримував лише Бялер і жінка, в якій жив Бялер, по імені Віра Петрівна...”

Штелік в останній час із Вінниці перед нашим відходом відбув у м. Київ до нового місця роботи на посаду старшого інспектора німецьких залізних доріг півдня. Зв'язок із ним може встановити лише Бялер чи Віра Петрівна.

Через Штеліка було встановлено, що у Вінницю мав прибути Гітлер. Це було на початку липня місяця 1942 року. Штелік дав Бялеру прочитати телеграму секретного характеру, в якій повідомлялось про

прибуття із Брест-Литовська Гітлера... В телеграмі вказувався номер ешелону (462). Під цим номером мали прослідувати два поїзди. Гітлер мав їхати другим. Попереду ж мали йти контрольні поїзди та дрезини.

На залізниці до цього часу німці організували посилену охорону...

На початку липня у Вінницю прибула штаб-квартира Гітлера, яка розмістилась у лісі, в одному кілометрі на схід від м. Стрижавка, в будівлях психіатричної лікарні, Пироговської лікарні, облвиконкому і в будинку колишнього гуртожитку Вінницького медінституту біля Пироговської лікарні.

Із особистих спостережень було встановлено, що поїзди (урядові), які прибували, частково подавались по залізничній вітці в ліс, розташований в 1 км на схід від Стрижавки. [Тут розміщувалась ставка "Вервольф". С. Д.].

З прибуттям штаб-квартири було введено кур'єрський урядовий поїзд Вінниця – Берлін – Вінниця (із повідомлення Штеліка).

Такі ж підземні споруди споруджувались у лісі біля ст. Гулівці... В цьому лісі була також прокладена залізнична вітка, а також шосе [мова йде про штаб-квартиру Герінга "Штайнбрух". С. Д.].

З прибуттям ставки у Вінницю одночасно там же на ст. Гулівці висаджувались особи офіцерського складу німецьких військово-повітряних сил. Тоді ж у Житомир прибула велика кількість офіцерів гестапо і жандармерії.

З прибуттям ставки у Вінницю офіційним наказом у районі Пироговської лікарні був закритий ринок. Автотранспорту без особливих перепусток німецького командування заборонялось їздити по дорозі Вінниця – Гнівань.

Абсолютно був закритий рух для цивільного транспорту по шосе Вінниця – Калинівка. В район Калинівки Вінницької області прибула велика кількість винищувальної авіації (приблизно до 200 машин).

Винищувальна авіація, транспортні та пасажирські машини прибули також на аеродром у Вінницю...

У більшості населених пунктів, розташованих на схід від Вінниці, обладнано німецькі пункти повітряного спостереження... До цих пунктів проведено лінії польового зв'язку..."¹⁸

Вагомий внесок у бойових операціях і польських патріотів. Вони боролися з гітлерівськими загарбниками чи не в кожному партизанському загоні, що дестабілізували ворожий тил на території Вінниччини. Найбільше їх (понад 60 чол.) нараховувалось у складі Вінницького партизанського з'єднання. Це – Бачинський Серафим Марцелович, Бачинський Станіслав Іванович, Белоцький Петро Миколайович (загинув), Богинський Станіслав Йосипович, Бодерацький Йосип Іванович, Борецький Іван Володимирович, Будорецький Йосип Іванович (загинув), Вишинський Адам Іванович, Вітавський Мар'ян Іванович (загинув), Гузовський Людвиг Янович, Добровольський Цезар Францович, Зімний Іван Францович (загинув), Змієвський Йосип Францович, Кобиланський Зигмунд Іванович, Ковалевський Казимир Антонович, Корейба Цезар Фіоріонович, Корчинський Мислав Костянтинович, Кучинський Антон Фабінович, Лащевич Реня (загинула), Лех Антон Йосипович, Лех Пилип Францович, Мальчевський Григорій Броніславович, Марцинкевич В'ячеслав Феліксевич, Медвецький Тофель Степанович, Межинський Юзик Юзикович, Мілевський Франц Камілович, Мілевський Едуард Йосипович, Михайлевський Карл Іванович, Муравський Мар'ян Карпович, Михлевський Карл Іванович, Недзвецький Леонтій Іванович, Ненцінський Стефан Пилипович, Осинський Станіслав Йосипович, Охман Леонтій Іванович, Пікульський Адам Йосипович, Подяковський Іван Віталійович, Поляковський Іван Віталійович, Райковський Зіновій Іванович, Слівінський Вацлав Йосипович, Стібель Гертуда Францівна, Субота Володимир Алушович, Субота Казимир Алунзович, Сущинський Йосип Тимофійович, Табаровський Едуард Леонідович, Туровський Віталій Вікторович, Тушевський Роман Петрович, Федоровський Станіслав Деонісович, Фіцнер Адам Казимирович, Хатинський Леонтій Іванович, Хмілевський Мар'ян Станіславович, Хамич Йосип Станіславович, Чернецький Антон Гнатович, Шмайхель Йосип Мар'янович, Юрковський Василь Сигизмундович, Янковський Микола Мар'янович, Янушевський Йосип Францович та ін.¹⁹ Чотирнадцять поляків воювали в рядах 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна (командир А. Г. Кондратюк): Васинський Яків Євтихійович, Дроздович Едмунд Костянтинович, Духевич Іван Антонович, Генігсберг Карл Адольфович, Лишебський Яків Миколайович, Маас Юзефа Леонтіївна, Рожковський Ілля Станіславович, Рублевський Броніслав В'ячеславович, Сарицький Георгій Карлович, Скибицький Михайло Казимирович, Слободяник Мартин Іванович, Станішевський Сигізмунд Адольфович, Стрижевський Альфред Мечиславович та ін.²⁰ Одинадцять поляків були бійцями партизанського з'єднання (кавалерійської бригади) ім. В. І. Леніна: Дембицький Влас Іванович, Єлен Едвард, Забоштанська Б. І., Звершановський Степан Хомич, Земляновський Роман Іпполитович, Ніколайчук Йосип Гнатович, Ніколайчук Юзеф Гнатович, Слівінський Казимир Федорович, Трахуновський Роман Іванович та ін.²¹ Поляки Вансович Станіслав Михайлович, Вансович Ян Михайлович, Домашинський Віктор Васильович воювали у складі партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна під командуванням В. Ф. Слюсаренка,²² Муравський Мар'ян Карпович, Ярчевський Йосип Наумович – у партизанському з'єднанні ім. М. С. Хрущова, Грац Антон Володимирович – у партизанському загоні ім. В. І. Леніна (командир А. А. Дідішвілі)...²³

У згадуваних партизанських формуваннях воювали також *представники інших народів поневоленої Європи, яких об'єднували незгасима ненависть до нацистів, самовідданість у боротьбі проти спільного ворога.* Зокрема, югослави Айдішек Йосип Йосипович, Водишек Леопольд, Колленц Максим

Якович, Пінтер Карл Степанович, Оружар Іван Францович, Солокар Йосип Гнатович, Солокар Йосип Іванович (Вінницьке партизанське з'єднання),²⁴ Панайотович Сретен (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна),²⁵ Мірчіч Мілован, Пісаревич Данко Маркович (партизанський загін ім. В. І. Леніна під командуванням А. А. Дідішвілі),²⁶ болгарі Карпенко Василь Makeєвич, Малашнюк Володимир Андрійович, Найбіч Семен Олексійович, Піманов Василь Іванович, Трайскулянський Василь Борисович (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна),²⁷ греки Малич Дмитро Федорович (кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна),²⁸ Імеролі Іпполит Іванович, Карпі Е. І., Кочедим Лідія Мамедова, Папандопало Георгій Антонович, Чорний Адам Маркович (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна),²⁹ австрійці Траусмут Павло, Славічек Есідо (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна),³⁰ монгол Булігін Борис Намсараєвич (кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна),³¹ румун Букур Павло Олександрович, турок Сафаров Муса Сафарович, фін Білофін Олександр (загинув) (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна),³² француз Гут Адольф (кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна).³³

Воювали в рядах вінницьких партизанів і німці. Так, Райнгольд Карлович Шварц та Арнольд Карлович Шварц (очевидно, брати-фольксдойче) свою антифашистську біографію розпочинали у Вінницькому партизанському з'єднанні. Під час рейду взимку та навесні 1944 р. народних месників у Вінницькій області, коли на базі загонів ім. Хрущова, ім. Щорса, ім. Чапаєва, ім. Богуна рішенням Вінницького підпільного обкому КП(б)У створено партизанське з'єднання ім. Хрущова (командир О. Н. Кравченко), Райнгольду Шварцу було довірено очолити партизанський загін ім. Щорса.³⁴

До цього він успішно командував ротою в загоні ім. Хрущова, про що свідчать архівні документи. Ось один із них – бойовий наказ від 4 січня 1944 р. по партизанському загону ім. Хрущова:

“...Командирам 1-ї і 3-ї рот тт. Шварцу, Спіцину висунутись у район лісу, що в 400 метрах південніше с. Голодьки, із завданням організувати засідку на противника між Хмільником і Кожуховом з метою здобуття зброї і боєприпасів, знищити мости в селах Кожухів, Голодьки, на шосе Хмільник – Новий Костянтинів...”³⁵

Із поставленим завданням народні месники впоралися з честю.

Арнольд Шварц був комісаром партизанського загону ім. Богуна...³⁶

Нелегкою виявилася життєва доля антифашиста Генріха Шаубе.

Народився він у 1918 році в Бремени. Батька – робітника, котрий симпатизував комуністам, – ледве пам'ятав, оскільки той загинув під час класової сутички з фашистськими молодчиками в 1923 році. Мати померла від непосильної праці коли Генріху виповнилося вісім років. Залишився на утриманні бабусі. Однак через два роки не стало і її. Певну роль в житті безпритульного підлітка відіграв Август Колбер – суднобудівник гамбурзької верфі, котрий, аби уникнути арешту, переїжджав із місця на місце, людина, яка пізнала всі труднощі окопного солдатського життя, пройшла сувору школу боротьби і стала комуністом. Він привів одинадцятирічного Генріха в майстерні, навчив тримати в руках молоток і напильник, пояснив підлітку хто його справжні друзі, а хто вороги.

У 1936 році ім'я Шаубе було відоме не лише робітникам Бремена, але й за його межами. Від тюрми його врятував призов в армію: Генріх, що присвятив себе боротьбі проти фашизму, за іронією долі став солдатом фюрера.

Щоденна муштра, непривітне казармене середовище і постійне стеження за ним не зламали юнака. І тут він залишався переконаним комуністом. Це обернулося арештом та судом, який, як форму покарання, визначив річну службу в штрафному батальйоні. Навесні 1939-го – повторний арешт – і двохрічне перебування у штрафниках.

Таких, як Шаубе, в завойовницькі походи по країнах Західної Європи не брали. Неугодні нацистам німецькі громадяни під конвоєм прорубували тунелі в скелях, будували підземні заводи, аеродроми. Лише після розгрому німецько-фашистських військ на берегах Волги гітлерівські заправили кинули “неблагонадійних” на східний фронт. Генріх вирішив перейти на бік Червоної армії у першому ж бою. Однак потрапив в одну із охоронних частин тилу, основним завданням якої була боротьба з наростаючим партизанським рухом. Невдовзі частину перекинули під Вінницю – для посилення охорони польової ставки Гітлера.

Розчарований таким розвитком подій, Генріх Шаубе з не меншою твердістю вирішив перейти до партизанів, щоб разом з ними воювати і за звільнення своєї батьківщини, яку він бачив очищеною від “коричневої чуми”, демократичною..

Знав, що в разі невдалої втечі буде розстріляний, що місцеве населення може поставитись до нього цілком вороже, усвідомлював які труднощі належало перенести. І все ж пішов на це. Майже без сну і їжі, ретельно уникаючи співвітчизників, не один день наполегливо шукав зустрічі з партизанами.³⁷

В кінці вересня 1943 року переховувався у с. Лисогірці Літинського району. Тоді ж про його перебування в населеному пункті стало відомо розвідникам партизанського загону ім. Сталіна під командуванням В. Ф. Слюсаренка.

Як згадував у своїх спогадах комісар Вінницького партизанського з'єднання Д. Т. Бурченко, вигляд Генріха під час зустрічі з партизанами був жалюгідним. “...Одяг – суцільне лахміття. На ногах щось подібне до черевиків, стягнутих кусками дроту, з яких виглядали пальці. Обличчя землистого кольору, заросле, брудне.

Ні російською, ні українською мовами він не володів, а на всі запитання схвильовано твердив німецькою:

- Партизан гут! Камрад! Брудер! Іх бін Генріх Шаубе...

Виснаженість його тіла різко впадала в очі. Очевидно тривалий час голодував..."³⁸

Спершу партизани поставились до нього з деякою недовірою, але згодом переконались у щирості його слів і намірів.

"...Пройшов місяць. Генріх став своєю людиною серед партизанів. Вони дали більш-менш пристойний одяг, добре годували, вчили українській і російській мовам. З дозволу командира Шаубе став ходити на завдання. І потрібно було бачити з яким завзяттям брав він на себе найвідповідальніші завдання. Його мужності і безстрашності дивувались навіть найбільш хоробрі розвідники, про яких в загонах ходили легенди. Часто у супроводі бійців, переодягнених у форму німецьких солдатів, Генріх з'являвся у населених пунктах, вчиняв "рознос" поліціям, дізнавався від них про задуми карателів. Завдячуючи цьому, народні месники завжди своєчасно вислазили з-під удару. Не раз Шаубе бував з розвідниками в районних центрах Літині, Жмеринці, Бару. Цінні дані про противника передавались в Український штаб партизанського руху.

Виконуючи повсякденні бойові завдання, Генріх затримував і роззброював патрулів, знімав вартових. Знання статутів, субординації, звичаїв і психологічних особливостей вояків гітлерівського вермахту допомагало йому в цій ризикованій справі..."³⁹

Напередодні нового 1944 року командування загону вирішило здійснити чергову бойову операцію. Була підтримана ідея Генріха Шаубе: на шосе Вінниця – Бар "осідлати" ділянку в два кілометри завдовжки між Людавським і Демидівським лісами.

31 грудня 1943 року близько півсотні кращих бійців загону на чолі з Володимиром Федоровичем Слюсаренком, і серед них Генріх Шаубе, приступили до реалізації наміченого.

Операція почалася вдало: за перших сорок хвилин бою понад десяток фашистських машин з вантажами спалахнули на шосе, а довкола них зарясніли трупи ворожих солдатів.

Подальший перебіг операції описано в нарисі Дмитра Бурченка та Володимира Маняка "Пам'ять не заросте травною забуття":

"...Повітря наповнилось... порохом димом... Гуркотня моторів долинала то зліва, то справа, йшли машини безперервно – від Бару й Вінниці. Наткнувшись на несподівану заграду з обгорілої техніки та вогню, потрапляли під разючий, нищівний вогонь партизанів. Молочно-іскристий сніг по обидва боки шосе раз у раз брався плямами: сизими від кіптяви, рудими – від мазуту, червоними – від крові. Лункі вибухи струшували повітря. Дві-три вдало кинуті гранати – і ось автобус пішов шкереберть, перевернувся колесами догори. За ним причаїлось кільканадцять гітлерівців. Б'ють, відстрілюються. В них автомати й ручний кулемет..."

- Генріх! Відверни їхню увагу! – гукнув Лисенко [*командир групи партизанських розвідників. С. Г.*], відповзаючи по-пластунськи трохи праворуч...

Переждавши якийсь момент, Шаубе щосили крикнув погрозливо:

- Сто чортів вашій матері, куди стріляєте?! Вам що – заступило? Не бачите, що свої? Пождіть-но, доберуся до вас, дістанете прочухана!

Ворожа група припинила вогонь. Долинув вимогливий голос:

- Назвіть себе! Якої частини? Чому стріляєте по нас?

- Не будь дурнем! Не стану ж я розголошувати на весь ліс військову таємницю! Навколо партизани! Чи забув зі страху військовий статут?

З-за перекинутого автобуса визирнула чиясь голова. Майже одночасно пролунала довга автоматна черга: Лисенко, що вже зайшов у тил гітлерівцям, дав про себе знати в такий спосіб. Генріх з Яном Вонсовичем [*поляком за національністю, колишнім військовим льотчиком, чий літак було підбито на початку війни, через непогане знання німецької мови був у загоні не лише бійцем, а й перекладачем. С. Г.*] метнули по гранаті... В повітря злетіли уламки автобуса. Ворожу групу було знищено. Збуджені, розпашілі Лисенко і Шаубе принесли командирові перші трофеї – цілісінський кулемет і три диски з патронами...

А тим часом з Вінниці наспів новий військовий підрозділ на автомашинах, підійшли три танки з бронетранспортером... Танки й розгорнута в цеп ворожа піхота рушили в наступ обочиною шосе. Ситуація ускладнилася, сили були далеко не рівні. Командир загону Слюсаренко віддав наказ в організованому порядку відходити до Людавського лісу.

Шаубе заліг в укритті, вів прицільний вогонь, прикриваючи відхід партизанів. Настала мить, якої він чекав, можливо, не день, не тиждень і не місяць. Як раптовий сплеск, майнув у свідомості здогад: серед безлічі ворожих облич він вирізнув одне. Саме те, що навіки застряло в пам'яті. Дивовижна й одчайдушна звага опанувала Генріха, пронизала всю його істоту, зірвала на ноги.

- Це він! – зловтішно вигукнув Шаубе.

Скинув автомат, натиснув на спуск і всадив у ворога чергу. Розметалися поля чорної есесівської шинелі на білому снігу..."⁴⁰

Тієї ж миті Генріх упав, смертельно підкошений ворожою кулею. У цьому бою загинув також його кращий друг українець Омелян Лисенко...

На початку січня 1944 року на вінницькій землі під час виконання бойового завдання загинув ще один антифашист – німець Ліпфернер – боєць 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна...

Проявом інтернаціональної підтримки радянських воїнів-визволителів став благородний вчинок населення Монгольської Народної Республіки. На зібрані ним кошти було побудовано танкову колону "Революційна Монголія" у складі 83-х бойових машин. Причому кожна мала свою назву: "Від Ради Міністрів МНР", "Сухе-Батор", "Маршал Чойбалсан", "Від інтелігенції МНР"... На початку 1943 року делегацією трудящих Монголії на чолі з маршалом Чойбалсаном колону було передано 112-й танковій бригаді (пізніше – 44-й гвардійській) під командуванням генерала Йосипа Іраклієвича Гусаковського.⁴¹

Під кінець 1943 р. бригада у складі танкового корпусу генерала Андрія Лаврентійовича Гетьмана (1-а танкова армія; командуючий генерал Михайло Юхимович Катуків), громлячи ворога, вступила у межі Вінниччини. В ніч на 29 грудня 1943 року танкова група на чолі з комбригом Й. Г. Гусаковським "з боями вийшла на станцію Глухівці, забезпечуючи успішні дії підполковника Івана Бойка, що раптово своїм гвардійським полком захопив Козятин...

Саме в цей час екіпаж танка "Маршал Чойбалсан" у складі лейтенанта Леушина, старшини Токарева і сержанта Окунєва та екіпаж танка "Від Ради Міністрів МНР" під командуванням Героя Радянського Союзу майора Орехова особливо відзначилися в боях за Плисків..."⁴²

Діяльність антифашистів – громадян іноземних країн сприяла визволенню Вінниччини від гітлерівських загарбників. Разом з тим вона спрямовувалася й на звільнення від нацизму країн поневоленої Європи, самої Німеччини.

Сприяла звільненню Подільського краю також безкорислива матеріально-технічна підтримка Червоної армії-визволительки народом братньої Монголії, народами інших країн світу.

¹ Бухонський В. В. Співдружність радянських і чехословацьких воїнів у боях за визволення України // Український історичний журнал. – 1979. - № 7. – С. 45 – 52.

² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 56.

³ Свобода Л. От Бузулука до Праги / Перевод с чешского С. Грачева и Ф. Петрова. – М.: Воениздат, 1969. – С. 242.

⁴ Комсомольське плем'я. – 1971. – 8 травня.

⁵ Свобода Л. От Бузулука до Праги... - С. 242.

⁶ Там само; - С. 246.

⁷ Там само; - С. 247.

⁸ Там само; - С. 253.

⁹ Там само; - С. 249.

¹⁰ Чумак В. А. Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1973. - № 5. – С. 45.

¹¹ Україна партизанська... - С. 55.

¹² ЦДАГО України, ф. 130, оп. 1, спр. 360, арк. 1.

¹³ ДАВО, ф. 425, оп. 1, спр. 9, арк. 47.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 130, оп. 1, спр. 360, арк. 8.

¹⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 47.

¹⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 509.

¹⁷ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 518.

¹⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 114, арк. 9 – 11.

¹⁹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 509.

²⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 497.

²¹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 518.

²² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 554.

²³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 534.

²⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 509.

²⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 497.

²⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 534.

²⁷ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 497.

²⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 518.

²⁹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 497.

³⁰ Там само.

³¹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 518.

³² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 497.

³³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 518.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 5, арк. 21.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

³⁷ Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1978. – С. 160, 161.

³⁸ Там само; - С. 159.

³⁹ Там само; - С. 161, 162.

⁴⁰ Бурченко Д., Маняк В. Пам'ять не заросте травною забуття // Братерство, народжене в боях / Упорядник В. Л. Грузін. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 87, 88.

⁴¹ ЦАМО РФ, ф. 9, оп. 5, спр. 308, арк. 1, 2.

⁴² Комсомольське плем'я. – 1974. – 28 листопада.

ПОДВИГ НАСЕЛЕННЯ

Особливе значення у визволенні Вінниччини від німецько-румунських загарбників мала *активна допомога Червоній армії, патріотичному підпіллю, народним месникам цивільного населення*, що опинилося на окупованій ворогом території. В трагічно-кривавий час нацистської неволі воно не корилося загарбникам. Найпоширенішою формою його супротиву, причому протягом усього періоду окупації, став пасивний опір – приховане чи напіввідкрите невизнання окупаційної влади, саботування її політичних та економічних розпоряджень, незмиренність із рабським становищем, яке вона намагалася повсюдно запровадити на подільській (українській) землі.

У зародженні та розгортанні Опору (і не лише пасивного) визначальними були ідеологічні мотиви, що корінилися на прищепленому радянською владою та виплеканому нею патріотизмі, несприйнятті нацизму абсолютною більшістю поневоленого населення.

Найяскравіше патріотизм у поєднанні з природною волелюбністю подолян проявився під час їхньої збройної боротьби з гітлерівськими загарбниками – якісно вищої, більш ефективної, організованої форми опору, яка серйозно дестабілізувала ворожий тил, стала важливою складовою загальної перемоги над новоявленими претендентами на світове панування (див. розділ “Боротьба народних месників”). Без патріотизму, самовідданості, безкорисливості, масової підтримки населення не було б масштабності партизанського руху, патріотичного антифашистського підпілля, врешті, яскравих перемог Червоної армії.

Зрозуміло, що крім ідеологічних існували й інші мотивації протестних вчинків людей, позбавлених загарбниками усяких прав і свобод, – скажімо, економічні, побутово-психологічні. Зокрема, непоодинокі випадки, коли протидія велася на спонтанному, малоусвідомленому рівні. Наприклад, “...розкрадання матеріальних цінностей, з одного боку, викликалося прагненням завдати збитків окупантам, а з іншого – прагненням забезпечити своє власне існування. Небажання продуктивно працювати на німців викликалося як свідомим небажанням підтримувати нацистів, так і матеріальною незацікавленістю в результатах своєї праці...”¹

Проте наймасовішим, визначальним був саме осмислений опір, свідома боротьба з ненависним ворогом, котра вимагала і мужності, і мобілізації сил, і самопожертви, котра приносила зримі плоди, надихала на нові діяння в смертельному двобої з гітлерівськими загарбниками. Так, саботуючи економічні заходи окупантів, робітники Уладівського цукрозаводу робили все, щоб більша частина виготовленої продукції потрапляла у відходи. В результаті ворог протягом виробничих сезонів недоотримував до 45 тисяч тонн цукру. Взимку 1943/1944 року вони вдалися до ще більш ефективного шкідництва – максимально затримали ремонт обладнання, а потім пустили у виробництво підгнилі буряки, внаслідок чого через 8 днів устаткування вийшло з ладу, і виробництво припинилось...²

Досить часто форми та мотивації боротьби поєднувались, переплітались, доповнювали одна одну, збагачуючи і розширюючи прояви всенародного Опору, перед яким виявились безсилями і вермахт, і каральні структури Третього рейху...

Супротив місцевого населення почався з моменту окупації. Першим його проявом стала *допомога пораненим червоноармійцям*.

...Велика Вітчизняна війна застала командира кулеметного взводу лейтенанта Юсуфалі Завкієва – таджика за національністю – у м. Вінниці, де проходив військову службу. 22 червня 1941 року його військова частина була піднята по тривозі і перекинута у Західну Україну назустріч гітлерівським загарбникам, котрі, маючи перевагу в живій силі та техніці, нестримно рвалися вперед. За таких умов радянським військам довелося відступати. Вони зазнавали колосальних втрат. Зокрема, “за три тижні війни Червона Армія втратила 850 тис. чоловік особового складу, близько 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 20 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 дивізій (3/5 військ, які перебували у західних прикордонних округах). До ворога потрапила половина складів, розташованих у цих округах, в т. ч. і стратегічного значення. Тому солдатам видавалося на день активних боїв півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. Крім того, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один з трьох бійців, а інколи один з п'яти (адже фашисти захопили на складах 5,4 із 7,6 мільйона гвинтівок, 191 з 240 тис. кулеметів”).³

З боями відходила на схід й військова частина лейтенанта Завкієва, опинившись, врешті, знову на Вінниччині. В кінці липня 1941 р. група бійців, і серед них Ю. Завкієв, неподалік с. Васильківець Плисківського району потрапила в оточення.

Нерівний то був поєдинок. П'ять днів чотирнадцять червоноармійців чинили гідний опір. А коли загрозливо стала відчуватись нестача боєприпасів, вранці 30 липня пішли в останню атаку. З оточення вирвалися не всі. В бою загинув політрук Васильєв. Лейтенанта Завкієва підкосила автоматна черга. Сім куль прошили його тіло.

До свідомості прийшов наступного дня в хаті мешканки села Васильківець Марії Яківни Дигас. Ця жінка, а також її односельчанка Любов Дмитрівна Рохманчук та Параска Петрівна Черкас наткнулись на нього випадково. Лежав під кущем, як здавалось спершу, без будь-яких ознак життя. На щастя, жінкам вдалося почути ледь вловимий стогін, що вирвався з його грудей. Вночі перенесли пораненого в село. Бинтів під руками не було, а тому замість них перев'язували рани полотняними рушниками. Лікували саморобними ліками – настоями із трав, які самі ж збирали. І життя не покинуло воїна.⁴

До останнього подиху захищали 26 липня 1941 року с. Борсуки Гайсинського району воїни-червоноармійці Курбан Раїмов, Бозар Тангіров, Іван Зайцев. Перші двоє полягли смертю хоробрих, Івана Зайцева ж було важко поранено. Усіх трьох гітлерівці вважали мертвими, а тому не стали витратити на них зайвих куль на добивання, пішли далі. Захисників села підібрали місцеві жителі. Загиблих таємно від ворога поховали, а Івана Зайцева повернули до життя, тривалий час лікуючи в одній із сільських осель. Загоївши рани, воїн щиро подякував рятівникам і пішов у партизани...⁵

Багатьом пораненим зберегла життя мешканка с. Олексіївки Дашівського району М. М. Вербина. В перші дні нацистської окупації вона з своєю дочкою Ганною розшукувала поранених червоноармійців, переховувала їх, надавала необхідну допомогу. Серед врятованих нею бійців – офіцер Червоної армії, поет Євген Долматовський.

Знайшов порятунок у хаті колгоспниці с. Сосонки Вінницького району Фросини Собко поранений офіцер Микола Дяченко.⁶

Рятували поранених вінницькі лікарі Л. Й. Кручинська, С. П. Белканія, М. М. Мазанік, мешканці м. Вінниці Н. Д. Хоменко, Я. А. Коваленко, С. З. Ружицький та ін.⁷

В жахливому становищі опинилися військовополонені. Після поразки 6-ї та 12-ї радянських армій, що з боями відступали через Вінниччину, їх кількість значно зросла. Один за одним на території області виникають концентраційні табори: у Вінниці, Вороновиці, Брацлаві, Гайсині, с. Тернівці Джулинського району, Калинівці, Козятині, Літині, Немирові, Гнівані, Вапнярці, Уланові, Хмільнику, в інших населених пунктах. Ставлення до бранців з боку загарбників було нелюдським, винятково жорстоким. Їх морили голодом, холодом, інфекційними хворобами, непосильною працею, просто вбивали. Так, у листопаді 1941 р., переганяючи колону радянських військовополонених із с. Михайлівки до Гайсина, на 12-кілометровому відрізку шляху конвоїри пристрелили 30 невільників.⁸

В той же час в перші місяці війни гітлерівці стали відпускати з неволі окремих військовополонених-українців. Цим “жестом” окупанти намагалися наче б то продемонструвати благородність нового режиму (крім того, робочі руки могли б згодитися для збору врожаю сільськогосподарських культур, адже неодмінною умовою звільнення була робота полоненого до призову в армію в сільському господарстві, а також його проживання в районах, уже окупованих вермахтом). Проте основна мета, яку переслідували гітлерівці, – вбити клин у єдність народів СРСР. Відпускаючи невільників з полону, загарбники настирливо поширювали міф про так звану “лояльність” українців до німецького окупаційного режиму.

В ряді випадків їхні твердження справді не розходились із дійсністю. Україна найбільше потерпіла від насильницького розкуркулювання і такої ж колективізації, голодомору 1932 – 1933 років, політичних репресій. Тому далеко не всі громадяни лояльно ставилися до радянської влади. Були й такі, хто затаїв приховану ворожість та чекав слушної нагоди, щоб поквитатись. Відомо ряд фактів, коли в деяких населених пунктах гітлерівців зустрічали із хлібом-сіллю. Пізніше ці “хлібосоли”, як правило, ставали старостами чи поліцаями, вірою і правдою служили загарбникам.

Офіційною підставою для звільнення військовополонених-українців став наказ головнокомандувача вермахту від 25 липня 1941 р.⁹ Щасливцям видавалась спеціальна “Посвідка про звільнення з полону”, де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено на волю. Основними з них були відмова від збройної боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі за місцем проживання протягом восьми днів з часу звільнення.¹⁰

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки – під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної армії (причому не лише української національності), багато яких згодом стали організаторами підпільних патріотичних осередків.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

“Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, – згадувала Анастасія Назарівна. – “Легенду” придумували таку, щоб німці не могли “підкопатись”. Якби виявилась “підставка”, то це загрожувало б смертю: за “благодійність” кожного я відповідала головою”.¹¹

“Часто липівчанки, – за словами її землячки Н. М. Личак, – не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: “Це мій чоловік!” і визволяли їх з лабетів смерті...”¹²

Коли ж загарбники переконалися, що задуманої мети досягти не вдалося, від “лояльності українців” не залишилося й сліду. Директивним листом від 7 листопада 1941 р. рейхсмаршал Г. Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився “не ставити [їх] в особливе становище та не виділяти серед інших”.¹³

А тим часом наближалась сувора зима. Становище військовополонених ставало ще нестерпнішим. Щоб хоч якось допомогти бранцям, місцеве населення, незважаючи на заборону, старалось поближче підійти до місць ув'язнення, перекинути через колючий дріт печену картоплю, яблука, шматки хліба чи щось інше їстівне. Причому це потрібно було робити непомітно від табірної охорони, оскільки будь-яке спілкування з невільникми заборонялось. Так, у концентраційному таборі, розташованому в с. Тернівці Джулинського району, “червоноармійців за приймання їжі від населення розстрілювали...”¹⁴

При першій же нагоді населення намагалось звільнити невільників з полону, а всіх втікачів – переховати, обігріти, підлікувати, одягнути, нагодувати. Тому зовсім не випадковою була масова поява грізних застережень окупаційної влади:

“28 травня 1942 р.

До голови управи м. Літина.

Відносно: підтримки збіглих військово-полонених.

За останній час виявлено багато випадків, коли населення підтримує російських військово-полонених. Багато разів я звертав увагу письмово та усно на те, що суворо забороняється в будь-якій формі подавати підтримку російським військово-полоненим з приводу їх втечі...

Одноразово звертаю увагу на те, що особи, які дадуть підтримку збіглим військово-полоненим, будуть каратись каторжною тюрмою або смертю.

Обл. комісар по замісництву Гітілов”.¹⁵

Таким же людяним було ставлення населення до оточенців, що, зокрема, відмічалось 15 листопада 1941 року в повідомленні політуправління радянського Південного фронту: військовослужбовці, “які виходять з ворожого оточення, зустрічають скрізь співчуття і допомогу з боку населення”.¹⁶ “...Потрапивши в оточення, червоноармійці швидко зуміли замаскуватись серед свого народу, чекаючи слушного часу, щоб допомогти... частинам Червоної армії у знищенні ворога”,¹⁷ – повідується в іншому архівному документі.

Вириваючи з лабет смерті поранених захисників Вітчизни, переховуючи військовополонених та оточенців, допомагаючи їм налагодити зв'язки з партизанськими загонами та антифашистським патріотичним підпіллям, їхні рятівники серйозно ризикували власним життям, життям і безпекою своїх рідних та близьких.

“17 липня 1941 року, коли вступили німці, мешканець с. Носківці Станіславчицького району... Манілко Сидір Артемович, народження 1903 року, безпартійний, зустрів пораненого червоноармійця і надав йому допомогу... Німці, дізнавшись про це, негайно арештували Манілка С. А. і почали по-звірячому бити. Після цього вивели на город громадянина с. Носковець Дехтярука, заставили викопати для себе могилу. Коли могила була готова, німці розстріляли його...”¹⁸

За аналогічний вчинок така ж доля спіткала мешканця с. Любомирки Ольгопільського району Олександра Івановича Січкаря,¹⁹ а жителя с. Чечелівки Гайсинського району Михтода Міщенка есесівець убив лише за те, що той поховав полеглого радянського солдата.²⁰ За переховування військовополонених німці розстріляли мешканців Гнівани Тиврівського району Д. П. Некрута та його дружину.²¹ У березні 1943 року в с. Будках Немирівського району гітлерівцями “спалено хату громадянки Євдокії Яремко, де було виявлено і вбито гвардійця танкіста Дмитра Дронова”.²²

Лісник Авксентій Бурмій із с. Олександрівки Тростянецького району тривалий час переховував радянських парашутистів. Був викритий і заарештований румунськими жандармами. Самому главі сім'ї пощастило втекти під час етапування, а от її членам довелося зазнати тривалих знущань у Тираспільській тюрмі...²³

Багато хто з населення, рятуючи та надаючи допомогу червоноармійцям, керувався не лише патріотичними почуттями, але й звичайним співчуттям до “наших”, сподіванням на те, що власний син або чоловік, який теж знаходиться в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших “добрих людей”.²⁴ Ця “доброта” була мотивацією багатьох гуманних вчинків громадян, які волею обставин опинились на захопленій ворогом території, змушені були мужньо переносити усі труднощі окупації. Відірвані від “Великої землі”, вони, в той же час, усвідомлювали себе нерозривною частиною радянського народу, вірили, що рано чи пізно настане час їх звільнення. А тому намагалися бути максимально корисними для Батьківщини, допомогти “своїм”, внести бодай невелику особисту частку у всенародну боротьбу з ворогом.

Ці почуття особливо зросли, коли фронт перемістився на Вінниччину, розгорілись бої за її звільнення.

10 січня 1944 року передовий загін 1-ї танкової армії підійшов у Тиврівському районі до Південного Бугу, принісши невимовну радість мешканцям прибережних населених пунктів.

“– Таке ніколи не забудеться, – згадувала тиврівчанка Олександра Тлока. – Зібралася на ярмарок купити склянку солі. Поспішаю шляхом. Коли це слух вловив важкий гуркіт з мосту через Південний Буг.

Зупинилась, зацікавилась. Раптом з-за повороту біля дитбудинку (тепер лицей-інтернат) виїжджає танк. Відкривши люк, один із солдатів неочікувано звернувся рідною мовою: “Добридень, жіночки!”

Як почули тиврівчанки цю мову, як побачили червоні зірочки на головних уборах танкістів, – мало не зомліли від радості. Наші прийшли! Але бронемашини поїхали далі в бік села Красного...”²⁵

На жаль, танкістам не вдалося закріпитися на даному рубежі. Ворог організував потужний контрнаступ. Багато бойових машин було знищено ним, інші з боями відійшли у власний тил.

“...Минуло майже десять днів. Вночі повз струмок, зарослий вільхами й верболозом, обережно йшли слід у слід шестеро обідраних, голодних чоловіків у шломофонах. Невдовзі тихий стукіт в шибку насторожив Олександрю Тлоку. Як з’ясувалось, то були недавно бачені танкісти. Вони здійснили рейд у тил ворога, але неподалік Жмеринки їх розбили... “Хочемо схватись, відігритись. Не виженете?...” – перепитали господино. “Та хіба можна, – заметушилась. – Чоловік Афанасій воює, брат Клим теж. Сідайте...,” – і взялася чистити картоплю. Нагодувала, випрала одяг, поклала ночувати на горищі. Та ще взуття “їсти просить” – справи складніші: лише три шевці в Тиврові, то ж кожному майстру вигадувала якусь легенду про гостей – далеких родичів, аби лише ніхто нічого не запідозрив.

Разом з Олександрою Яківною на тиврівській вівцефермі працював солдат, що вирвався з оточення і в тилу ворога видавав себе за місцевого “колгоспника”, – Павло Лосєв. Дуже допомагав харчами. Отож якось обходилося. Допоки... [не приїхали в Тиврів] кілька машин з фашистами... Вирішили помитися. Двоє забігло до Олександри Яківни в пошуках балії. Почали на подвір’ї гріти воду, а в хаті хлюпатись у ній. Можна лише здогадатися, що довелось пережити жінці і танкістам, котрі причаїлися на горищі...

Наступного дня прийшов Павло Лосєв, довго шептався з [новими] товаришами, а потім, попрощались, канули вони у ніч...

Настав березень. Вісімнадцятого числа Слободу, Пінжарівку (житлові масиви) заповнили кінні й піші озброєні люди: із тилу ворога поверталися партизани. Коли раптом високого росту чоловік завертає до хвіртки Олександри Тлоки й вітається:

– Доброго дня, Олександрю Яківно! З визволенням!

Голос знайомий. Обличчя теж... Упізнала!

– Чи всі живі zostалися? – найперше зірвалося з уст.

– Пам’ятаєте невеликого ростом хлопця – Грицька Яструбова? Відважним, сміливим був. Кілька ешелонів пустив під укіс. Похований у Вороновиці біля церкви... Колись ще зустрінемося..., – побіг доганяти колону.

Яка доля та імена інших п’яти танкістів – не встигла спитати...”²⁶

Тоді ж, у перші місяці 1944 року, переховували та виходжували поранених танкістів мешканці Гнівані Степан Адамович Гулько, Галина та Ірина Мудрики.²⁷

10 січня 1944 року в с. Лип’ятині Уланівського району розвідник-червоноармієць Іван Ширшов, прагнучи не потрапити на очі есесівцям, забіг у двір Василя Євтихійовича Демчука, в хаті якого в цей час перебувало сімнадцять... тих же есесівців. Господар двору не розгубився. Не зважаючи на смертельну небезпеку, він швидко переправив несподіваного гістя на горище, де бійцеві довелося прожити 23 дні. Коли ж німці виселяли з села всіх його мешканців, він разом із сім’єю свого рятівника, офіційно рахуючись її членом, перебрався в с. Сальницю, де провів ще п’ять тижнів. Вороги так і не дізналися ким же насправді був Іван Ширшов, котрий з приходом військ визволителів повернувся в бойовий стрій.²⁸

Протягом семи тижнів рятували поранених червоноармійців, ховаючи їх у своїх домівках від німців, жителі с. Зозова Липовецького району Меланка Ковбасюк, Олена Вдовиченко, Марія Андрусина.²⁹

Мешканець с. Красносілки Гайсинського району Ф. Я. Яковенко врятував взимку 1944 року пораненого військового пілота, чия крилата машина була підбита в подільському небі.³⁰

Драматичною виявилася спроба передових підрозділів 3-ї гвардійської танкової армії (загону в складі 18-и танків з десантом автоматників і саперів під командуванням Героя Радянського Союзу підполковника Д. Г. Суховарова) визволити в другій декаді січня 1944 року Уланів та ряд населених пунктів району.

Скориставшись снігопадом, вони прорвали ворожу оборону. В Морозівці, яка лежала на їхньому шляху, знищили більше тридцяти вантажних автомашин, 4 гармати, розгромили фашистські штаби, що розміщувались у селі. А на світанку – були вже в Уланові. Розгорівся запеклий бій, в ході якого учасники цього героїчного рейду знищили багато техніки та живої сили противника.

Вибивши гітлерівців з райцентру, загін зайняв кругову оборону, чекаючи підходу основних сил.

В полудень ворог піддав село запеклому бомбардуванню. Ще через чотири години загін атакували великі сили противника. Підтягнувши до 50-и танків, штурмових гармат і мотопіхоту, гітлерівці завдали дуже сильного удару по групі Д. Г. Суховарова.³¹ Танкісти боролися відважно, але сили були нерівними, і загін почав відходити на схід, у бік с. Пагурців.

Німці відкрили інтенсивний вогонь з танкових гармат та кулеметів, розпочали переслідування відступаючих. Червоноармійці протягом двох годин відповідали організованим кулеметно-автоматним вогнем. Проте опір ставав все слабшим: закінчувалися боєприпаси, ріділи ряди захисників. Чимало червоноармійців загинули під гусеницями ворожих танків. До останнього подиху билися старший сержант Федір Нефедов, старший лейтенант Демчук (обидва поховані в братській могилі в с. Пагурцях) та інші. Однак багатьом учасникам рейду все ж вдалося врятуватися.

Через 12 днів після бою пішла в поле до скирти, щоб набрати соломи, мешканка Пагурців Наталія Гудзь і побачила в ній вісім радянських бійців. Вночі вона перевезла їх в село. Переодягнули їх селяни, тримали в себе за синів, братів. Загалом мешканці населеного пункту вберегли життя 25-и червоноармійцям.³²

В Уланові останнім відбивався від наседаючого ворога танк лейтенанта Лукіна. Та ось снаряд 88-міліметрової гармати “тигра” пробив і його броню. Із членів екіпажу залишилися живими лише радист Герасим Дуркін і баштовий стрілець Василь Іващенко. Обережно вибравшись із підбитої машини, користуючись вечірніми сутінками, вони відповзли в найближче подвір’я. Згодом опинилися в погребі, що видінівся за кілька метрів. Тут переховувалася від вибухів снарядів і господарка двору, котра назвалась бабою Катериною.

У сховищі танкістам довелося провести дві доби, а на третю – бабуса перевела їх у більш безпечне місце – в с. Чернятинці, що лежало в німецькому тилу на межі Уланівського і Хмільницького районів.³³

Одночасно рятував від загибелі учасників рейду й мешканець Уланова Максим Корчевський, який взяв опіку над шістьма пораненими бійцями та неушкодженим молодшим сержантом Петром Єрмаковим. З 14 січня по 13 лютого 1944 р. забезпечував їхню безпеку, а потім теж переправив у с. Чернятинці до надійних людей.³⁴

Герасим Дуркін став жити в солдатської вдови Параски Остропович, Василь Іващенко – в Семена Сенчука, Петро Єрмаков – у Софії Ткачук. Тут же знайшов надійний притулок Василь Поривай. Днями й ночами просиджувала над ліжком важкопораненого Олексія Комісарова Ксеня Шикер. Допомагав рятувати його і місцевий лікар Іван Сливинський.³⁵

Самостійно добрався до Чернятинців старший лейтенант Пилип Шангін. Чотири доби просидів він у старій скирті соломи, їв жито і сніг. У нього були обморожені ноги та пошкоджена осколком рука. Він постукав у вікно хати Катерини Дробицької, яка, не вагаючись, надала притулок офіцерові.

Пройшов ще один день, із Пагурців у Чернятинці привели червоноармійців Дмитра Єськіна та Олександра Лоноєва. У Пагурцях була облава. Німці виловлювали чоловіків на риття окопів. По хатах шастали поліцаї. Водночас вони шукали й червоноармійців. Потрібно було відшукати більш надійне місце, і чернятинці прийняли ще двох.

Все село брало участь у врятуванні танкістів. 12 військовослужбовців переховували в себе чернятинці і всіх 12 врятували від німців.

“Дві Катерини – Глушук і Дробицька, – не вагаючись, прийняли у свої домівки танкістів й сміливо видавали їх за братів і синів; Кващуки і Червінські переховували поранених та обморожених; сільський фельдшер... взявся їх лікувати і холоднокрівно пояснював німцям, що несподівано з’явилися: “Син господаря на печі валяється. Поморозив на окопах ноги”; Іван Виноградов зберігав обмундирування та зброю танкістів; діти вибігали на вулицю дивитись, чи не їдуть поліцаї; Степанова щоночі до світанку ходила навколо своєї хати – стерегла сон Дмитра Єськіна; Фастіон Хрищук готував вареники з ряжанкою на весь “гарнізон”, а Марійка Вознюк переховувала в хліві під соломою казаха Джамбулая Ісанкулова. Його не можна було видати за брата чи сина, і потрібно було переховувати особливо ретельно. Все село охороняло бійців, все село давало їм притулок, і кожен знав, що у випадку невдачі поділить спільну долю...”³⁶

Частина червоноармійців опинилася також у с. Чеснівці, куди знову повернулися німці. Вони відразу ж влаштували розправу. Виявивши деяких танкістів, гітлерівці розстріляли їх, а також ряд місцевих мешканців. Особливо жорстоко мордували сільських чоловіків, вимагаючи видачі танкістів. Але селяни, незважаючи на смертельну небезпеку, не видали жодного червоноармійця... Коли ж завойовники вигнали з села усіх його мешканців, разом із ними перебравшись у сусідні населені пункти (Сальницю, Рибчинці та ін.) врятовані танкісти...³⁷

З такою ж прихильністю ставилося населення Вінниччини до *радянських підпільників і партизанів*. *Дана прихильність була чи не найважливішим чинником розгортання та активізації самого партизанського руху*. Без підтримки населення він приречений на поразку (з цих причин серйозні труднощі у поєднанні з широкомасштабними каральними заходами окупаційних властей виникли навіть у прославленого партизанського з’єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака під час рейду в Західній Україні, де місцеве населення більше симпатизувало українським повстанцям, ніж червоним партизанам).

Допомога вінничан народним месникам була широкою і різноманітною. Це – і збір та передача в загоны зброї і боеприпасів, знайдених на місцях боїв під час відступу Червоної армії влітку 1941 року, і забезпечення продуктами харчування, тягловою силою, гужовим транспортом, і ремонт одягу та взуття, і надання власних осель для відпочинку та лікування поранених партизанів, і забезпечення їх розвідувальними даними про наявність, наміри та переміщення ворога, і виконання окремих доручень народних месників, і суворе збереження партизанської таємниці, і готовність зі зброєю в руках стати на місце полеглих бійців... Допомога надавалася як колективно (цілими селами), так і на індивідуальному рівні.

Всім, чим лише могли, підтримували народних месників мешканці с. Бугаївки Оратівського району. “Багато чоловіків села брали безпосередню участь у партизанських боях. Інші селяни допомагали

продуктами харчування, кормом для коней, надавали власне житло, попереджали про наближення німецьких частин”.³⁸

З такою ж прихильністю ставилося до радянських партизанів населення сіл Тишківки Гайсинського,³⁹ Василівки Жмеринського,⁴⁰ Струтинки Липовецького,⁴¹ Скарженівки Теплицького,⁴² Тиманівки Тульчинського,⁴³ Білого Рукава Хмільницького,⁴⁴ Пеленівки Чернівецького⁴⁵ районів, багатьох інших населених пунктів області, забезпечуючи партизанів не лише продуктами харчування, але й одягом та взуттям, медикаментами, надаючи необхідну медичну допомогу.

Певна “спеціалізація” по наданню допомоги партизанам існувала в с. Баштанкові Піщанського району.⁴⁶ Координував нею Федір Заєць. Дем’ян Кирилишин надавав свою оселю для розміщення в ній партизанського штабу. Франя Пташнюк за дорученням народних месників розповсюджувала листівки на місцевій залізниці, Ганна Карман, Поліна Кришнюк, Трохим Кирилишин, Степан Рафина, Михайло Підлісний, Йосип Сокотило, Наталія Кирилишина забезпечували їх житлом, Василь Бакан організовував охорону, Кирило Дяченко, Матей Писанюк, Іван Кирилишин заготовляли продукти харчування (останній переправляв заготовлені припаси в розташування загону), Параска Цимбалюк прала та ремонтувала одяг партизанам, Микола Корчинський доставляв у село поранених бійців, Ксеня Заєць лікувала їх, Костянтин Пелих та Федосія Люблінська роздобували оперативні розвідувальні дані.⁴⁷

В с. Новоселиці-Літинській Літинського району функціонував підпільний партизанський госпіталь, що розміщувався в оселі сільського фельдшера Олександра Гуриївича Турчина, тривалий час обслуговуючи партизанське з’єднання ім. В. І. Леніна.⁴⁸ Тут, а також у с. Вонячині Літинського району, було розміщено поранених та хворих партизанів, котрі перебували під охороною новосформованого загону ім. Леніна після його вимушеної передислокації в лютому 1944 року з Чорного лісу.⁴⁹

28 лютого 1944 р. згадуваний загін вів важкий бій з карателями в лісовому масиві Згарського лісництва на півдні Літинщини. В сутичці загинув його командир Василь Григорович Должніков (після чого загін очолив Артем Антонович Дідішвілі), серйозне поранення отримав комісар Дмитро Данилович Садовник. Було поранено ряд партизанів. Усіх їх аж до приходу Червоної армії переховували і лікували жителі с. Слободи-Почапинецької Літинського району.⁵⁰

А ще раніше, 9 – 10 лютого, оточений під час облави гітлерівців загін, вдалося врятувати завдяки мужності та кмітливості партизанських провідників – уродженців с. Уладівки Юхима Федоровича Коновала, його дочки Віри та мешканця с. Майдану-Куриловецького Михайла Васильовича Молостова. Добре знаючи Чорний ліс, чудово орієнтуючись у ньому, вони забезпечили бездоганне маневрування партизанського формування, вказали найперспективніші місця виходу з оточення.⁵¹

Восени 1943 р. нелегкий екзаме́н на мужність довелося витримати жителям с. Вербівки Липовецького району Ользі Василівні Бабич. Тоді з метою виявлення партизанів у село вдерся загін поліцаїв та жандармів, який оточив і її оселю, де в цей час переховувався народний месник Василь Коваленко. Незважаючи на погрози та побиття, вона не видала партизана.⁵²

Таке ставлення з боку населення було повсюдним, де лише заявляли про себе народні месники. Як відзначається у бойовому і політичному звіті партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна, “населення надавало винятково велику допомогу і підтримку партизанам, як-то – продуктами, приготуванням їжі, одягом, взуттям, транспортом, цінними даними про противника. Селяни охоче йшли в провідники. Майже не було такого випадку, щоб була відмова від виконання того чи іншого завдання...”⁵³

Прихильне ставлення до партизанів не могли змінити навіть щедрі обіцянки окупантів. Так, мешканцям Турбівського району за видачу народних месників вони обіцяли 5 га землі, пару коней, лісоматеріали на побудову нової хати, грошову винагороду. Особливо велику суму грошей мав отримати той, хто видасть керівників підпілля, партизанських командирів. Тим же, хто залишить “бандитські” заго́ни, гітлерівці обіцяли помилування, роботу.⁵⁴

Допомагаючи партизанам (як і червоноармійцям), населення свідомо наражало себе на смертельну небезпеку, втрату майна, адже зловісними були погрози окупаційної влади.

“На смертну кару буде віддано кожного, хто посередньо чи безпосередньо підтримує або переховує члена банди, саботажників, бродягу, втікача-полоненого, або дасть кому-небудь допомогу. Все його майно буде конфісковано, – наголошувалось в директивних вказівках за підписом рейхскомісара Е. Коха, що поширювались в окупованих областях України. – Та ж доля спіткає того, хто не повідомить негайно свого старости або найближчого поліцейного керівника, або військову команду, або німецького сільськогосподарського керівника, що з’явилися банди або члени будь-якої банди, саботажники, або втікачі-полонені...”⁵⁵

У Барській газеті “Барський вісник” від 25 лютого 1944 окупанти помістили такий наказ:

“За останній час в окрузі з’явилися радянські банди і місцеве населення надає їм притулок, їжу, транспорт. Наказую: всім старостам негайно доносити гебітскомісаріату про появу бандитів. Той, хто надає допомогу бандитам, буде повішаний, будинок спалений, а майно конфісковане”.⁵⁶

Проте, найжахливішими були реальні дії карателів.

За переховування партизанів гітлерівці схопили мешканців с. Бугаївки Оратівського району Опанаса Марченка, Юхима Гецька, Микиту Наражайка, Меланію Серединську, Лідію Лібомудру і піддали їх звіринному катуванню, після чого розстріляли,⁵⁷ а в самому Оратові за аналогічну причину 27 грудня 1943 року повішали біля будинку районного клубу двох жінок із с. Гоноратки.⁵⁸ За це ж були розстріляні

жителі с. Лукашівки Монастирищенського району Федір Морозов та Євгенія Соколовська,⁵⁹ сотні інших мешканців Вінниччини.

Без всякого жалю нацисти знищували партизанські села, а разом з ними – їхніх мешканців – жінок, дітей, стариків. Трагічної долі білоруської Хатині зазнали села Вінницької області Сталінка Бершадського району, Мар'янівка – Брацлавського, Пархомівка, Криштопівка, Чортория, Шабельня – Дашівського, Василівка – Іллінецького, Брусинів, Пеньківка, Супрунів, Яцківці – Літинського, Павлівка – Ободівського, Мітлинці – Ситковецького, Майдан-Бобрик, Матяшівка, Уладівка – Хмільницького. Частково було спалено ряд інших сіл, населення яких активно підтримувало народних месників.

Нерідко карателі розправлялися з родинами партизанів та підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільників с. Підвисокого, спалено їхні хати, а майно – розграбовано.⁶⁰ У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківців Гайсинського району.⁶¹

Широко застосовувалися й інші методи розправ над населенням та його залякування. Так, кілька днів німецькі жандарми возили по селах Турбівського району взятого в полон члена партизанської групи ім. Чапаєва мешканця с. Нова Гребля цього ж району П. І. Рябоконея, представляючи його населенню як “бандита”, а після нелюдських катувань прилюдно стратили.

Щоб залякати населення, загарбники привозили у Брацлав трупи вбитих ними партизанів і ставили їх біля стін тюрми. Так вони зробили взимку 1944 року з тілом юного партизана Володі Мазура.⁶²

Траплялись випадки, коли карателі використовували населення як живий щит. Зокрема, у грудні 1943 року в с. Хрінівці Дашівського району під час бою з партизанами вони погнали попереду себе 50 беззбройних місцевих жителів, а самі заховалися за їхніми спинами, сподіваючись таким чином не лише уберегти себе, але й викликати в населення зневагу до партизанів – адже хтось із мешканців обов'язково мав бути убитим партизанськими кулями.⁶³

У розбої та жорстокості мало чим поступалися німцям й румунські загарбники.

За підтримку народних месників та масове поповнення їхніх рядів в кінці 1943 р. в с. Поташню Бершадського району вдерся румунський каральний загін. Зігнавши людей до церкви та заблокувавши їх там, карателі вдалися до тотального пограбування залишених без нагляду осель. Крім того, від будинків громадян, запідозрених в симпатіях до партизанів, залишили одне попелище.⁶⁴

Незадовго до визволення Піщанки за зв'язок з партизанами румунські жандарми схопили трьох мешканців райцентру і живими спалили їх у місцевій тюрмі...⁶⁵

Серйозно ризикувало населення, рятуючи також *громадян єврейської національності* (як місцевих, так і етапованих нацистами з Буковини, Бессарабії, Молдавії, Західної України). До них, як до “політичних ворогів рейху”, гітлерівці ставилися особливо безпощадно – масово розстрілюючи їх, морячи нелюдськими умовами існування в гетто, чисельність котрих досягла на Вінниччині 126-и, в таборах примусової праці для євреїв, трудових таборів.

“У кінці вересня 1942 року до нас в гетто вночі пробрався друг нашої сім'ї на прізвище Васюковський, українець. Він вирішив попередити нас, що повинен бути погром. Він сказав нам, що потрібно якомога швидше звідси вибратись, – читаємо в спогадах в'язня Барського гетто Аркадія Соболя. – ...Наступного вечора знову прийшов до нас Васюковський і запропонував вивести нас на “румунську” територію. Дав він нам по шматку хліба і ми пішли. Було нас чоловік 20. Перевів він нас, попрощався і пішов. Пішли ми в с. Паліївку. Там у мого батька жив друг, з яким він колись служив. Звали його Петро Слободянюк. Була в нього дружина Ганна і син Віктор. Прийшли ми туди приблизно о 2-й годині ночі. Нас батько заховав у клуні, а сам пішов у дім до Слободянюків. Петро зрадив, що ми врятувались. Вони з дружиною надали нам притулок, нагодували. Щоб хтось доніс про нас, всіх неодмінно розстріляли б...”⁶⁶

“...З кожним днем наростала тривога. До нас доходили слухи про те, що [німці] ловлять і вбивають євреїв, котрі залишились, що незабаром наше гетто⁶⁷ буде ліквідоване, – згадувала вінничанка Лідія Левіт (Мільготіна). – І ми стали думати про втечу, щоб уникнути смерті. Однієї ночі мені вдалося через непримітний люк вибратися на волю, і я пішла до доброї пожилої жінки – прізвище її Федотова. Вона жила [у Вінниці] неподалік вулиці Свердлова. Ця жінка мене відмила, нагодувала... Я переховувалась у неї. З будинку довго не виходила, але коли зрозуміла, що мене не шукають, стала обережно виходити... Ця жінка допомогла мені влаштуватися у пральню під прізвищем Лужанська...”⁶⁸

Ще одного уродженця Вінниці Юрія Рахмана та його батька, котрі були в'язнями єврейського трудового табору і, як всі невольники – приречені на неминучу смерть, врятувала сім'я Бочкових.

“...Нас стали виводити в місто на ремонт будинків, одного – по вулиці Ширшова, іншого – по вулиці Котовського. Там нас і побачили наші довоєнні сусіди – українська сім'я Бочкових: тітка Євгенія, Георгій, Міла і Борис. Як вони підтримували нас, приносячи їжу і таємно передаючи її нам! З ними, – за спогадами Юрія Рахмана, – ми з батьком і домовились про втечу... В серпні 1942 року колону в'язнів знову вивели на будівельні роботи в місто і нам вдалося втекти... Бочкови переховували нас в своєму будинку по вулиці Поліни Осипенко... Вони свідомо ризикували своїм життям...”⁶⁹

Багатьом євреям допомогли пережити страшний Холокост український селянин Петро Бачек із с. Красного Тиврівського району, мешканка с. Швачівки цього ж району Антоніна Липа, хмільничанка Олександра Поліщук, чимало інших, хто, незважаючи на смертельну небезпеку, надавав приреченим притулок, оберігав їх від злого ока, ділився з ними останнім шматком хліба, теплом свого благородного серця.

Певна частина вінничан співчувала *борцям за національну незалежність України*, теж оберігала їх від посягань гітлерівців, зазнала переслідувань з боку нацистської окупаційної влади.

Тому з такою *невимовною радістю населення області зустріло свою визволительку – Червону армію*.

У с. Шурі-Бондурівській Дашівського району змучені війною люди зустріли воїнів-визволителів із хлібом-сіллю.⁷⁰ В с. Жаданах того ж району “червоноармійців і офіцерів приймали, як найрідніших, наймиліших і довгожданих”.⁷¹ У с. Краснопілці Крижопільського району “і малі, і дорослі, всі виходили назустріч частинам [Червоної армії], виходили з хлібом, квітами, подарунками, влаштовували мітинги, грала музика. Червоноармійців запрошували в оселі, пригощали, розповідали їм і розпитували їх”.⁷² В с. Ясенках Липовецького району “люди вибігали на вулицю, зустрічали бійців, цілувались із ними, пригощали хто чим міг. Свято було великим до самого ранку”.⁷³ В с. Губнику Гайсинського району “радянська частина населення зустрічала червоних [воїнів], як братів, як рідних, годували, поїли незнайомих і плакали від радості. Всюди було свято. Чоловіки повиходили з сховищ і почали готуватись до поповнення рядів Червоної армії. Це були радісні, незабутні дні...”⁷⁴

В окремих населених пунктах визволителів зустрічали із збереженими наперекір всім заборонам та погрозам окупантів символами радянської влади. Так, житель с. Стрижакова Іллінецького району Р. І. Павлишин зберіг червоний прапор Центральної комісії сприяння держкредиту та ощадсправі,⁷⁵ немирівчанка В. П. Завадська – прапор Немирівського райкому профспілки працівників освіти,⁷⁶ комсомолец П. С. Мацера із с. Потоків Жмеринського району – колгоспний прапор...⁷⁷

Щиро вітаючи визволителів, мешканці населених пунктів намагалися надати їм *максимальну допомогу*.

У весняне бездоріжжя машини, техніка нездатні були своєчасно доставляти в бойові порядки боєприпаси: патрони, снаряди, міни. Ці військові турботи в значній мірі взяло на свої плечі населення. Жінки, підлітки, діти йшли до близьких тилів і доставляли на передові позиції буквально все, що здатні були донести, – снаряди, міни, патрони, гранати, продукти харчування. Додавали й від себе: хліб, печену й варену картоплю, овочі, криничну воду, окріп.⁷⁸ Коли ж відставала польова кухня, взагалі брали на себе вирішення проблеми харчування, як це робили, скажімо, мешканці с. Губника Гайсинського району.⁷⁹

Поскільки в умовах бездоріжжя у військових частинах широко використовувався гужовий транспорт та систематично виникала необхідність перековувати бойових коней, відремонтувати вози, привести до порядку упряж, завше в тих клопотах надавали необхідну допомогу сільські ковалі, шорники, умільці лагодити зброю.⁸⁰

Повсюдно місцеві жителі вказували наступаючим частинам Червоної армії найбільш безпечні і раціональні шляхи для подальшого руху, проводили їх через ліси, заболочені місцевості, сприяли порадами в доланні бездоріжжя, складнощів рельєфу. Особливо цінними були їхні повідомлення, як, наприклад, жителів с. Коло-Михайлівки Вінницького району Дмитра Мельника, Каленя Василюка, про дислокацію німців, розташування мінних полів.⁸¹

Було чимало випадків, коли місцеве населення у тій чи іншій мірі брало участь у бойових діях. Так, мешканець с. Лаврівки того ж району Григорій Тимофійович Рибаченко особистим прикладом надихав бійців на штурм ворожих укріплень, а коли “німці вдалися до контратаки, власноруч знищив 9-х загарбників, багатьох допоміг взяти в полон”.⁸²

Уродженець с. Зозова Липовецького району Сергій Федорович Пивовар, “переодягнувшись у жіноче плаття, з відрами подався наче б то по воду. Проходячи мимо відступаючих німців, метнув у них гранати, якими поранив та вбив чимало солдатів противника, а сам непомітно зник”.⁸³

Відважними вчинками відзначались навіть люди старшого віку. “Коли німецька розвідка йшла в с. Сороку [Дашівського району], 65-річний колгоспник Іванець Данило направив її в руки [червоноармійців]. Тих, що поверталися з розвідки, сам побив...”⁸⁴

Особливо вагомою була допомога місцевого населення під час форсування наступаючими військовими частинами водних перешкод. Мешканці с. Губника Гайсинського району охоче передали їм свої човни, вказували найзручніші місця для переправи, райони зосередження німців.⁸⁵ Майже цілодобово переправляли через Південний Буг воїнів-червоноармійців жителі с. Коло-Михайлівки Янко Козловський та Дмитро Мельник.⁸⁶ Все працездатне населення с. Писарівки Ямпільського району, очолене командиром партизанської групи Йосипом Омеляновичем Паламарчуком, вийшло 17 березня 1944 року на спорудження моста через Дністер.⁸⁷ Не раз під ворожим вогнем переправляли радянських бійців на протилежний берег Дністра мешканці с. Великої Кісници того ж району Федір Лаврентійович Стариш, Арсеній Васильович Вознюк, Григорій Федик. За проявлену мужність всі троє відзначені бойовими нагородами: Ф. Л. Стариш – орденом Червоної Зірки, А. В. Вознюк та Г. Федик – медалями “За відвагу”.⁸⁸

Місцеве населення активно поповнювало ряди Червоної армії. До 136866-и мешканців Вінниччини, мобілізованих в період з 23 червня по 21 липня 1941 року, навесні 1944 р. додалося ще понад сто тисяч чоловік. Усі вони воювали на славу, не шкодуючи в ім'я перемоги ні крові, ні сил, ні життя, відзначившись на ратному полі мужністю, відвагою, яскравими подвигами. Так, Юзеф Іванович Балабух із с. Довжку Ямпільського району, Пилип Якович Бондарчук із с. Кобелівки (Зарічного) Тульчинського району, Ісаак

Юхимович Бурлака з с. Пеньківки Літинського району, Антон Гнатович Бурлачук із с. Морозівки Погребищенського району, Борис Семенович Варава з Літина, Микола Якович Васишин із с. Писарівки Ямпільського району, Сергій Васильович Клименко із с. Зозова Липовецького району, Микола Данилович Кучерявий з с. Мазурівки Тульчинського району, Михайло Іванович Надутий з с. Старої Цибулівки Ольгопільського району стали Героями Радянського Союзу, а Федір Альбінович Вітомський з с. Браїлова Жмеринського району, Іван Климентійович Гаврилук із с. Лозової Шаргородського району, Яків Лук'янович Гладкий із с. Соломірки Хмільницького району, Володимир Антонович Горобець із с. Капустян Тростянецького району, Григорій Петрович Грабовляк із с. Маньківки Барського району, Тимофій Омелянович Грубий із с. Савинців Тростянецького району, Леонтій Платонович Гук із с. Красного Самгородоцького району, Андрій Романович Дудник із с. Лозової Шаргородського району, Корній Андрійович Зозуля з с. Михайлівки Тульчинського району, Василь Касянович Люлько із с. Стратіївки Ольгопільського району, Андрій Кузьмич Мороз із с. Чернявки Плисківського району, Павло Софроневич Потапенко з с. Кузьминців Гайсинського району, Федір Купріянович Шевчук із с. Флориного Бершадського району, Олександр Йосипович Янковський з с. Брицького Липовецького району, Михайло Савович Яровий із с. Садків Могилів-Подільського району – повними кавалерами ордена Слави. М. С. Яровий, крім того, у післявоєнний час удостоївся високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Чимало із числа мобілізованих не встигли проявити себе героїськими вчинками. Не маючи військового досвіду та відповідних навичок, вони падали у перших же боях, скошені ворожими кулями, осколками бомб, снарядів і мін. Але зробили все можливе, аби наблизити жадану перемогу.

Певна частина мешканців та уродженців Вінницької області на початку війни була евакуйована в радянський тил – райони Сибіру, Уралу, Середньої Азії, Казахстану. Туди ж було переправлено найцінніше устаткування вінницьких мотороремонтного та суперфосфатного заводів, взуттєвої фабрики, Глуховецького каолінового комбінату, Жмеринського та Козятинського вагоноремонтних депо, ряду інших підприємств. З районів Вінниччини перебазували на схід автотранспорт, машинно-тракторні станції, колгоспну худобу...

Трудовий подвиг працівників тилу такий же яскравий, як і ратний подвиг фронтовиків.

У малообжитих районах, позбавлених нерідко найнеобхіднішого для проживання, люди працювали з подвоєною, потроєною енергією. “Працювали при крайній напрузі духовних і фізичних сил, часто в умовах голоду і холоду. Але вони були свідомі того, що від їхньої праці залежить збільшення випуску зброї і боєприпасів”,⁸⁹ які так необхідні були на фронті.

І не лише зброя. Необхідне було таке ж велике постачання техніки, оснащення, амуніції, одягу, взуття, продовольства. “Щоб забезпечити всі запити воїна на фронті, згодом, щонайменше сім чоловік-робітників інтелігенції мусило наполегливо працювати в тилу”.⁹⁰

Особливою постаттю на трудовому фронті тилу був уродженець селища Томашполя Вінницької області, Герой Соціалістичної Праці, кавалер багатьох високих нагород Вітчизни Ісаак Мойсейович Зальцман. Це його неофіційно називали “танковим королем” країни.

В 1920-х роках він працював секретарем Тростянецького і Брацлавського райкомів комсомолу, керуючим справами Тульчинського окружного комсомолу, в 1930-х – закінчив Одеський політехнічний інститут, отримав призначення на посаду майстра Кіровського заводу м. Ленінграда. За п'ять років роботи пройшов шлях до директора підприємства.

У передвоєнний період завод успішно освоїв виробництво танків. Коли ж після віроломного нападу на СРСР гітлерівці стали бомбити місто на Неві, керівництвом держави було прийнято рішення про евакуацію заводу на Урал.

У жовтні 1941 р. Ісаак Зальцман разом із головним конструктором Жозефом Котіним стали заступниками наркома танкової промисловості, а І. М. Зальцман ще й директором своєрідного “Танкограда”.

“Танкоград. Він розкинувся на околиці Челябінська в кінці 1941 року на декількох десятках гектарів. Кістяк його складали кіровці... Працювали цілодобово... Під відкритим небом встановлювали верстати – прямо на промерзлу землю... Будівельники тим часом споруджували навколо цехів стіни. Виробництво танків почали з одного за добу, а невдовзі довели до дванадцяти...”

У погано опалюваних цехах, недоїдаючи і недосипаючи, люди працювали по шістнадцять, вісімнадцять годин на добу. Ісаак Мойсейович був з усіма...

Коли готувався наступ під Москвою, Сталін звернувся до кіровців з проханням виготовити додатковий ешелон танків КВ. Кіровці виконали це прохання, однак в останню мить сталася затримка із поставкою на завод стартерів для двигунів, які виготовляв підмосковний завод. І тоді Зальцман прийняв сміливе рішення [направити ешелон із танками до лінії фронту, а стартери поставити на двигуни в дорозі, оскільки вагон із недостаючим обладнанням уже рухався назустріч]. В кінці шляху... грізні машини прямо з платформи вступили в бій за Москву.

За цю операцію велика група робітників отримала бойові ордени, [І. М. Зальцман нагороджений орденом Суворова I ступеня]...

Йому неодноразово доводилось виконувати особисті доручення ДКО по організації танкового виробництва... [Коли] Сталіну стали надходити скарги з фронтів на те, що сильно горять танки, обладнані бензиновими двигунами, Зальцману було доручено виїхати в Свердловськ і організувати виробництво

дизелів на місцевому турборемонтному заводі. Він на місці розібрався зі станом справ, і через три місяці Свердловський завод відправляв на комплектацію танків необхідні дизельні двигуни. Потім [І. М. Зальцман] за розпорядженням Сталіна відправився виводити з прориву Харківський танковий завод, евакуйований у Нижній Тагіл...

Використовуючи своє фантастичне працелюбство, високу вимогливість, величезний досвід організаторської роботи, він зміг за чотири місяці налагодити випуск 20 танків щоденно. Це були на той час небувалі темпи. Пізніше завод випускав і по двадцять п'ять танків у день.

Про цей період Ісаак Мойсейович розповідав: "Танкоград з кожним днем збільшував випуск танків. Вперше в світі ми поставили виробництво на конвейєр. Без відпочинку працював весь багатотисячний колектив Танкограду, від рядового до керівника. Ми були єдині в праці, і в цьому запорука Перемоги"...

В липні 1942 року Сталін особисто зателефонував Зальцману в Свердловськ і повідомив, що той призначений наркомом танкової промисловості. В цій же розмові Сталін поставив завдання: збільшити випуск "тридцятьчетвірок" на всіх заводах країни... За час керівництва [І. М. Зальцмана] наркоматом виробництво "тридцятьчетвірок" стрімко зросло... Промисловість підійшла до заповітного рубежу – сто бойових машин на добу. В результаті цього ставка Верховного Головнокомандування отримала можливість формувати танкові корпуси і армії..."⁹¹

Чимало сил і енергії вкладав в організацію виробництва директор Барського машзаводу В. С. Тарашевський. За успішне освоєння випуску боєприпасів на Ішимському заводі його удостоєно ордена "Знак Пошани".⁹²

Особливо відзначились самовідданою працею в тилу вінницькі залізничники, які доставляли на військові заводи необхідну техніку та устаткування, а звідти на фронт – грізну зброю, виконували інші відповідальні завдання. За виявлене виняткове сумління О. М. Чухнюку⁹³ та І. Й. Бубчикову⁹⁴ в роки війни присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Трудового Червоного Прапора в 1942 – 1943 рр. нагороджено їхніх колег М. В. Гребенщикова, М. В. Бутка, В. А. Гутковського, В. О. Конька, орденом "Знак Пошани" – О. І. Рожкова, А. І. Байду,⁹⁵ М. С. Волчкова.⁹⁶ В. С. Боборицький відзначений медаллю "За трудову доблесть".⁹⁷ Всього за успішне виконання завдань Радянського уряду і військового командування на перевезенні народногосподарських і військових вантажів у період Великої Вітчизняної війни Указом Президії Верховної Ради СРСР орденами і медалями нагороджені 83 вінницькі залізничники.⁹⁸

Тил постійно забезпечував потреби фронту. Солдати на передовій знали, що тиловики не підведуть. Це додавало їм сил у важкій, кровопролитній битві з ворогом.

Однак війна сувора – розгортаючи визвольні операції, наступаючі частини Червоної армії зазнавали бойових втрат. Серед воїнів-визволителів було багато поранених. Поряд з армійськими санітарними частинами турботу про них брало на свої плечі також місцеве населення. Воно намагалось надати їм максимально можливу допомогу. *Прояви людської теплоти* визначалися вагомою соціальною формулою: "Доля пораненого воїна – наша турбота". Цей високий громадянський обов'язок став справою честі тисяч мешканців Вінниччини.

Значну *допомогу пораненим* населення надавало в ході боїв або ж відразу після них: перев'язували потерпілих, доставляли їх у безпечні місця, поїли чаєм, трав'яними настоями.

Предметом особливої уваги місцевих жителів стали тиллові військові госпіталі, що організовувалися в уцілілих будівлях визволених міст, сіл, селищ. У звільненій від окупантів Вінницькій області до жовтня 1944 року їх нараховувалось 36: дванадцять у Вінниці, сім – в Гайсині, п'ять – в Могилеві-Подільському, дванадцять – в Тульчині.⁹⁹ Функціонували також тимчасові польові госпіталі: у Бершаді, Станіславчику, Шпикові, в ряді інших населених пунктів. Над усіма ними населення Вінниччини здійснювало шефство.

У Вінниці, наприклад, опіку над госпіталем № 2284 проявляли трудові колективи плодозаводу, водоканалу, кондитерської фабрики, торгового технікуму, шостої та восьмої середніх шкіл, управління залізниці; над госпіталем № 2661 – колективи обласного фінансового відділу, електростанції, цегельного та насінневого заводів, П'ятничанського колгоспу; над госпіталем № 5965 – службовці апаратів обкому КП(б)У, облторгу, міськради, цукротресту, колективи сільгоспбанку, третьої та четвертої середніх шкіл, медшколи...¹⁰⁰ Решта колективів підприємств, установ, організацій міста виявляли свою турботу про поранених бійців інших госпіталів.

Форми шефства були різноманітними. Так, колективом взуттєвої фабрики зібрано 700 крб. На них закуплено фрукти і овочі. Прийнято замовлення на виготовлення 150 пар тапочок. Роботу виконано безкоштовно. На прохання керівництва госпіталю виділено 8 чоловік для надання практичної допомоги...¹⁰¹

"Колективом облфінвідділу під час відвідувань [підшефного] госпіталю передано пораненим бійцям 200 кг вишень, 200 кг смородини, 2000 аркушів паперу для листів, 25 олівців, 40 букетів квітів. Придбано і передано посуд: 30 тарілок, 20 ложок, 20 виделок, 10 стаканів. Зібрано і передано госпіталю 48 книжок і декілька десятків газет. Під час відвідин госпіталю (як правило, з 7 до 11 години вечора) члени колективу писали для бійців листи до рідних, читали газети, брали участь у проведенні вечорів самодіяльності..."¹⁰²

"Шефами-колгоспниками Вінницького району, які виявляли виняткове піклування про поранених бійців і командирів, крім значної кількості продуктів харчування у госпіталь доставлено понад 900 подушок".¹⁰³

Мешканці Калинівського, Немирівського та Хмільницького районів потурбувались, щоб їхні підшефні (поранені, які лікувалися у госпіталі № 1410) не мали проблем з харчуванням, передавши лікувальній

установі значну кількість м'яса, яєць, масла, цибулі, круп, а також кухонного посуду. Артисти Вінницького обласного українського музично-драматичного театру влаштували в цьому ж госпіталі три концерти.¹⁰⁴

Жителі Шаргородського району відправили в госпіталі для поранених 1113 індивідуальних посилок.¹⁰⁵

У Бершаді, де було чимало поранених, ініціаторами створення польового госпіталю виступили місцеві лікарі. Вони надавали потерпілим кваліфіковану медичну допомогу. Медиків активно підтримували працівники підприємств та установ селища, трудівники колгоспів та радгоспів, які потурбувалися про створення матеріальної бази госпіталю, забезпечення його медикаментами, продуктами харчування.¹⁰⁶

Населення Піщанського району успішно вирішило питання харчування поранених, котрі лікувалися в місцевих Піщанському та Чорноминському госпіталах.¹⁰⁷

Почуття патріотизму і вдячності визволителям знаходили свій вияв також в широкому донорському русі. На сторінках обласної газети "Більшовицька правда", що з 1 квітня 1944 року відновила свій вихід у світ, з'явилися матеріали під заголовками "Записуйтеся в ряди донорів", "Активний донор" та ін. В них містилися заклики віддати донорську кров для врятування життя бійцям, які потерпіли в боротьбі з ворогом. Вже через кілька місяців після визволення міська станція переливання крові заготовила 172 літри донорської крові. Активними донорами стали 3 тисячі мешканців Вінниці.¹⁰⁸

Турботу було проявлено і про інвалідів. Ними опікувалися, насамперед, органи соціального забезпечення. У перші місяці після визволення цій категорії потерпілих відділами соцзабезу передано 40 тисяч карбованців одноразової допомоги.¹⁰⁹ Грошові, продуктові, матеріальні фонди для інвалідів війни створювалися на підприємствах області.¹¹⁰

Не було забуто про сім'ї фронтовиків, дітей-сиріт. В містах та районах Вінниччини організовувалися місячники, декадники, недільники на допомогу сім'ям військовослужбовців, інвалідам, дітям, що залишилися без батьків, здійснювалось добровільне відрахування зароблених коштів. Так, робітники й службовці Хмільника деякий час відраховували щомісяця у фонд допомоги сімей фронтовиків п'ятиденний заробіток.¹¹¹ Робітники Барського спиртового заводу внесли в червні 1944 року триденний заробіток на користь родин фронтовиків, забезпечили їх на зиму паливом, допомогли хлібом...¹¹²

Проте *основна турбота була про зміцнення могутності Червоної армії, забезпечення її потреб.*

Дбаючи про продовольче забезпечення армії, колгоспи організовували "червоні обози" з продовольством, колгоспники здавали хліб, м'ясо, картоплю, інші продукти. Зокрема, трудівники Піщанського району здали в 1944 році у фонд армії 3 тис. центнерів хліба, відправили в діючі військові частини 1170 посилок, 850 кілограмів фруктів. Крім того, робітники місцевого промкомбінату відремонтували понад 5 тис. пар взуття; жінки випрала 37 тис. пар обмундирування.¹¹³

Кілька тисяч посилок адресували воїнам-фронтовикам жителі Томашпільського району.¹¹⁴

Вагомою виявилася допомога хліборобів Джуриного району, які з першого післявоєнного врожаю здали у фонд Червоної армії понад 800 центнерів хліба.¹¹⁵ Ще вагомішим став внесок хмільничан – 900 тонн хліба...¹¹⁶

Широкого розмаху набрав патріотичний рух по збиранню коштів на озброєння Червоної армії. Трудівники колгоспу "Ленінський шлях" Жмеринського району виступили ініціаторами збору коштів на побудову ескадрильї літаків "Прапор перемоги". На їх заклик одними із перших відгукнулись мешканці Джуриного району, які зібрили грішми 27700 крб. та цінностей на суму 73180 крб.¹¹⁷ Активність проявили також жителі Барського,¹¹⁸ Тиврівського,¹¹⁹ ряду інших районів. Всього на будівництво ескадрильї "Прапор перемоги" трудящі області внесли із своїх заощаджень 15 мільйонів карбованців.¹²⁰

Мешканці с. Вінницькі Хутори Вінницького району подарували своєму земляку штурману 270-го винищувально-авіаційного полку 203-ї винищувально-авіаційної дивізії 1-го штурмового авіаційного полку 5-ї повітряної армії Герою Радянського Союзу майору Петру Андрійовичу Матієнку купленого на зібрані кошти літака, на якому той громив ворога в повітряних боях.¹²¹

100 тисяч карбованців зібрав із власної ініціативи колектив Немирівського маслозаводу. На них немирівчани придбали бойового літака військовій частині, що визволяла їхнє селище. 23 листопада 1944 року Верховний Головнокомандуючий у своїй телеграмі на ім'я заводчан передав їм "братерський привіт і подяку Червоній Армії".¹²²

Особливо активно населення області збирало кошти на побудову танкових колон: жителі с. Бродецького Комсомольського району – на колону "Робітник машинно-тракторної станції",¹²³ Гайсинського району – на колону "Цукровик Вінниччини", перевівши на спеціальний рахунок 85435 крб.,¹²⁴ Шпиківського – на колону "За розгром ворога",¹²⁵ залізничники Вінницької залізниці – на танкову колону "Вінницький залізничник", зібравши для цієї мети 5000000 крб.¹²⁶

З успіхом пройшов збір грошей серед вчителів Шаргородського району на танкову колону "Народний вчитель". Найбільше зібрали вчителі Калитинської школи – 15440 крб. облігаціями і 2562 крб. грішми. Понад 2 тисячі карбованців грішми і на 12645 крб. облігацій дали вчителі Михайлівської школи. Всього по району на танкову колону "Народний вчитель" зібрано 36817 крб. і на 91705 крб. облігацій.¹²⁷

Мешканці Ямпільського району збирали кошти на будівництво танкової колони "Патріот Ямпільщини". Ініціатором руху виступив голова Ямпільського колгоспу ім. Ворошилова С. Г. Жарський, котрий особисто вніс 2 тис. крб. За його ініціативою кожен колгосп району взяв зобов'язання збудувати на свої кошти один танк.¹²⁸

Колгоспники колгоспу ім. Сталіна Козятинського району стали організаторами збору коштів на побудову танкової колони “Колгоспник Вінниччини”, особисто зібравши 130000 крб.¹²⁹ Ініціаторів почину активно підтримало населення Погребищенського району, котре збило 1 мільйон 214 тисяч карбованців.¹³⁰ Майже такого показника (1,2 млн. крб.) домоглися робітники, службовці, колгоспники Тиврівського району. Зібрані гроші вони передали військам 3-го Українського фронту, яким командував Р. Я. Малиновський, чиї дитячі роки пройшли в с. Кліщеві на Тиврівщині.¹³¹

Жителі Шаргородського району зібрали 973 тис. крб.,¹³² Томашпільського – 740 тис. крб.,¹³³ Піщанського – 460 тис. крб.¹³⁴ Загалом на будівництво танкової колони “Колгоспник Вінниччини” населенням області в умовах післявоєнної розрухи, коли доводилось жити впроголодь, відмовляти собі в найнеобхіднішому, було внесено 27 мільйонів карбованців!¹³⁵

Танкісти військової частини, якою командував гвардії полковник Ф. Жилін, у листі до трудящих Вінниччини писали: “Сьогодні в нас, фронтовиків, велике свято. Ми приймаємо грізні танки, збудовані на зібрані вами кошти... Висловлюючи велику подяку за бойові машини, запевняємо вас, що скоро прапор перемоги, який несе наступаюча Червона Армія, буде піднято над Берліном”...¹³⁶

Як бачимо, суттєве значення у визволенні Вінниччини від німецько-румунських загарбників мала активна допомога Червоної армії, патріотичному підпіллю, народним месникам населення, яке опинилося на окупованій території. Відірване від “Великої землі”, воно усвідомлювало себе нерозривною частиною багатонаціонального радянського народу, вірило у перемогу над ворогом, прагнуло бути максимально корисним Батьківщині. Складовими його патріотизму, громадянської позиції стали пасивний і активний опір окупантам, материнська турбота про поранених солдатів і офіцерів-червоноармійців, всебічна підтримка наступаючих військ під час визволення, значне поповнення рядів Червоної армії, а після вигнання нацистських загарбників – шефство над госпіталями, інвалідами, сім'ями фронтовиків, піклування про зміцнення Збройних Сил країни. Масовий подвиг населення виявився запорукою масштабності розгортання партизанського руху, патріотичного антифашистського підпілля, яскравих перемог Червоної армії.

¹ Слободянюк М. А. Пасивний супротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 299, 300.

² Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 401.

³ Ніколаєць Ю. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників: Дезертирство та боротьба з ним. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – С. 19.

⁴ Колос (м. Погребище). – 1983. – 29 вересня.

⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 36.

⁶ Зінько Ю. До питання про надання вінничанами допомоги пораненим воїнам Червоної Армії на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доповідей 5-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 32.

⁷ Зінько Ю. Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною // Матеріали 2-ї історико-краєзнавчої конференції “Вінниця: минуле і сучасне”. – Вінниця, 1995. – С. 78.

⁸ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38 а, арк. 15.

⁹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України... – С. 14.

¹⁰ ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45.

¹¹ Роговий О. Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – С. 11.

¹² Там само; - С. 12.

¹³ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29, 30.

¹⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 20 зв.

¹⁵ ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 4, спр. 36, арк. 150.

¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 253, арк. 19.

¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25, арк. 17.

²⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 71.

²¹ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 567.

²² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 8.

²³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 31.

²⁴ Слободянюк М. А. Пасивний супротив населення України... – С. 300.

²⁵ Подолія (м. Вінниця). – 2004. – 26 березня.

²⁶ Там само.

²⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 5.

²⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 29 зв.

²⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 32 зв.

³⁰ Громовий Н. Пілотський шолом // Вінницька правда. – 1983. – 5 жовтня.

- ³¹ *Бранько Я.* Рейд на Уланів // Робітничка газета. – 1984. – 11 жовтня.
- ³² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 6 зв., 7.
- ³³ *Верховский В., Галанов Б.* Чернятинцы – село патріотів // Правда. – 1944. – 20 марта.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 9 зв.
- ³⁵ *Гребельський С.* Село патріотів // Вінницька правда. – 1974. – 19 лютого.
- ³⁶ Правда. – 1944. – 20 марта.
- ³⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 52 зв.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 5.
- ³⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 69, 69 зв.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 535, арк. 9.
- ⁴¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 16 зв.
- ⁴² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33, арк. 33.
- ⁴³ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 646.
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 8.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 40, арк. 50.
- ⁴⁶ 04.01.1965 р. село передано у Кодимський район Одеської області.
- ⁴⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 8 – 10.
- ⁴⁸ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 343.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 535, арк. 1.
- ⁵⁰ Там само; - Арк. 9.
- ⁵¹ Там само; - Арк. 3; 14.
- ⁵² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 21.
- ⁵³ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 100.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 39, 40.
- ⁵⁵ Державний архів Чернігівської області, ф.Р – 3540, оп. 1, спр. 8, арк. 6.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 101.
- ⁵⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 5 зв.
- ⁵⁸ Там само; - Арк. 6 зв.
- ⁵⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 10.
- ⁶⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.
- ⁶¹ Там само; - Арк. 108.
- ⁶² Шлях Ілліча (с. Брацлав). – 1961. – 23 лютого.
- ⁶³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 26 зв.
- ⁶⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр.3, арк. 40.
- ⁶⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 5 зв.
- ⁶⁶ Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і опір: Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби / Під загальною редакцією П. Агмона, А. Степаненка. Упорядники: Й. Мальяр, Ф. Винокурова. – Тель-Авів – К.: Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1994. – С. 29, 30.
- ⁶⁷ Згідно архівних документів у м. Вінниці не було жодного гетто. Були табір примусової праці для євреїв, численні трудові табори. Очевидно, мова йде про трудовий табір.
- ⁶⁸ Там само; - С. 58.
- ⁶⁹ Там само; - С. 63.
- ⁷⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 12 зв.
- ⁷¹ Там само; Арк. 13 зв.
- ⁷² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 49 зв.
- ⁷³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 60 зв.
- ⁷⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ⁷⁵ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 269.
- ⁷⁶ Там само; - С. 477.
- ⁷⁷ Там само; - С. 238.
- ⁷⁸ Безсмертя. – С. 496.
- ⁷⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ⁸⁰ Безсмертя. – С. 498.
- ⁸¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 15.
- ⁸² Там само; - Арк. 18 зв.
- ⁸³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр.18, арк. 32 зв.
- ⁸⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 13 зв.
- ⁸⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
- ⁸⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 15.
- ⁸⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 30 зв.
- ⁸⁸ Там само; - Арк. 11.

⁸⁹ *Першина Т. С.* До питання про вклад евакуйованих продуктивних сил в розгортання воєнно-промислової бази на Сході Радянського Союзу // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 243.

⁹⁰ Безсмертя. – С. 496.

⁹¹ *Винокурова Ф.* Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации: В 3 т: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница: Антекс, 2000. – С. 311, 312.

⁹² ДАВО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 137, арк. 1.

⁹³ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 164.

⁹⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 133, арк. 12.

⁹⁵ Там само; - Арк. 1 – 11.

⁹⁶ ДАВО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 137, арк. 49.

⁹⁷ Там само; - Арк. 41.

⁹⁸ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – С. 219.

⁹⁹ ДАВО, ф. П – 87, оп. 3, спр. 3628, арк. 16.

¹⁰⁰ ДАВО, ф. П – 87, оп. 3, спр. 169, арк. 11 – 33.

¹⁰¹ Там само; - Арк. 27.

¹⁰² Там само; - Арк. 29.

¹⁰³ Там само; - Арк. 7, 7 зв.

¹⁰⁴ Там само; - Арк. 3.

¹⁰⁵ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 706.

¹⁰⁶ ДАВО, ф. П – 39, оп. 2, спр. 1, арк. 10.

¹⁰⁷ ДАВО, ф. П – 65, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

¹⁰⁸ *Зінько Ю.* Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною... – С. 79.

¹⁰⁹ *Зінько Ю.* Піклування партійних організацій Вінниччини про інвалідів Великої Вітчизняної війни в 1944 – 1945 рр. // Тези доповідей 7-ї Вінницької обласної конференції. – Вінниця, 1989. – С. 38.

¹¹⁰ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 706.

¹¹¹ ДАВО, ф. П – 532, оп. 2, спр. 5, арк. 13.

¹¹² Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 122.

¹¹³ ДАВО, ф. П – 65, оп. 2, спр. 1, арк. 14.

¹¹⁴ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 581.

¹¹⁵ ДАВО, ф. Р – 3375, оп. 4, спр. 80, арк. 472.

¹¹⁶ ДАВО, ф. П – 532, оп. 2, спр. 5, арк. 1; 13.

¹¹⁷ ДАВО, ф. Р – 3375, оп. 4, спр. 80, арк. 388; 395.

¹¹⁸ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 122.

¹¹⁹ Там само; - С. 561.

¹²⁰ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – С. 220.

¹²¹ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 187.

¹²² Зоря. – 1944. – 25 листопада.

¹²³ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 316.

¹²⁴ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 6, арк. 21.

¹²⁵ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 654.

¹²⁶ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – С. 220.

¹²⁷ Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня.

¹²⁸ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 372.

¹²⁹ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 6, арк. 8.

¹³⁰ Вінницька правда. – 1944. – 29 серпня.

¹³¹ ДАВО, ф. Р – 1174, оп. 2, спр. 30, арк. 1, 2.

¹³² Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 706.

¹³³ Там само; - С. 581.

¹³⁴ Там само; - С. 512.

¹³⁵ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – С. 220.

¹³⁶ Там само.

ВИТОКИ ТА ВЕЛИЧ ПОДВИГУ (ВИСНОВКИ)

Як і всі окуповані німецькими загарбниками території України, Вінниччина вкрай потерпала від розв'язаного окупаційною владою геноциду проти місцевого населення. Запроваджений на ній окупаційний режим був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування всього Подільського краю, ліквідацію в ньому будь-яких ознак національної державності, культури та духовності. За планами гітлерівців на території області передбачалось створення спеціальних районів типу "Хагевальд", "Форстенштадт", заселених виключно так званими "народними" німцями. Більшість місцевого населення, в першу чергу комуністи, партійно-радянські та комсомольські активісти, "політичні вороги" рейху – громадяни єврейської національності, цигани, мали бути фізично знищені. Решті "недолюдей" відводилась роль рабів німецьких колонізаторів. Всього під час окупації загарбники знищили 169260 мирних жителів, а із замученими у вінницьких концтаборах військовополоненими мартиролог жертв становить понад 205 тис. чол.

Виняткова жорстокість окупаційної влади зумовлювалась також наявністю на вінницькій землі надсекретних нацистських об'єктів – ставок А. Гітлера "Вервольф" та Г. Герінга "Штайнбрух". Прилегли до них райони були перенасичені охоронними та каральними підрозділами СД, СС, гестапо, вермахту. Найменший супротив нещадно придушувався.

Обезлюднюючи території, гітлерівці спалювали цілі села (16 із них зазнали трагічної долі білоруської Хатині), насильно вивезли на нацистську каторгу 78650 мешканців області. При цьому "полювання" за людьми зумовлювалась рядом мотивацій:

- депортоване цивільне населення з окупованих територій розглядалось як дармова робоча сила, що в значній мірі мала ліквідувати загрозливий дефіцит робочих рук у мілітаристській економіці рейху, націленій на ведення війни за світове панування;

- вигнані до рейху люди позбавлялися б можливості брати участь у партизанській боротьбі;

- кожна працездатна людина, яка залишиться після відступу вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисловості СРСР.

Кривавий розбій та насилля нацистські загарбники поєднували з вандалізмом, руйнуванням, грабежами виробничо-господарських, соціально-культурних об'єктів.

Економічне пограбування гітлерівцями загарбаних територій почалося з першого дня війни і поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;

- 2) тривале пограбування.

Тривале пограбування здійснювалось шляхом запровадження рабсько-кріпосницької праці в колективних господарствах області, цілковитій реквізиції виробленої у них продукції, позбавлення членів обшин справедливої оплати праці, обкладання населення численними податками, запровадження обов'язкового страхування, застосування різноманітних штрафів, інших фіскальних заходів.

З наближенням фронту гітлерівці вдалися до тотального мародерства. В грабінницьких посяганнях та безчинствах вони не рахувалися навіть із своїми сателітами.

Значна частина Вінниччини в межах штучного адміністративно-територіального утворення, що отримало назву "Трансністрія", перебувала під контролем Румунії – німецького спільника в агресивній війні. Хоч румунський окупаційний режим у порівнянні з німецьким був дещо ліберальнішим, проте у грабунках, жорстокому ставленні до поневоленого населення він мало чим відрізнявся від порядків, встановлених на територіях, контрольованих гітлерівцями. Для пограбування захоплених територій румунські окупанти також зберегли колективну систему господарювання. Абсолютна більшість виробленої в обшинних господарствах продукції вилучалась "губернаторством". Саме ж населення окупаційна влада примушувала каторжно працювати, не переміщуючи його з обжитих місць. Теж запровадила обов'язкову трудову повинність.

Крім організованого грабежу, здійснюваного цивільною окупаційною адміністрацією, існував і так званий "неорганізований". Особливо інтенсивно грабувалися обшини напередодні відступу румунсько-німецьких загарбників. Причому як румунами, так і німцями. Протягом усього періоду окупації нещадно грабувалось також цивільне населення, доведене до цілковитих злиднів, голодного існування.

В кожному населеному пункті мали численні прояви жорстокості та свавілля окупантів.

Людиноненависницька політика, безчинства німецько-румунських загарбників продовжувались до останніх днів окупації області. Нацизм на вінницькій землі проявився у своїх крайнощах.

Тому визволення Вінниччини від німецько-фашистських та румунських окупантів Червоною армією було сприйняте мешканцями області з невимовною радістю, сердечною вдячністю.

Визвольні бої на території Вінницької області тривали 99 днів (з 20 грудня 1943 р. по 28 березня 1944 р. включно). Визволення відбувалось у два етапи. Під час першого – в період проведення Червоною армією Житомирсько-Бердичівської наступальної операції – військами 1-го Українського фронту в кінці грудня 1943 р. – у першій половині січня 1944 р. від гітлерівців були звільнені північно-східні райони області. В середині січня – на початку лютого ворог перейшов у контрнаступ, переслідуючи мету: завдати Червоній армії важких втрат несподіваними ударами, розчленуванням частини військ і швидким знищенням їх, відновити втрачені позиції, не дати з'єднатися сусіднім флангам 1-го та 2-го Українських фронтів, допомогти уникнути катастрофи німецьким дивізіям, що потрапили в оточення в районі Корсуня-

Шевченківського. Єдине, що вдалося досягти гітлерівцям, – дещо відтіснити наступаючі війська від Вінниці.

Другий, заключний етап визволення Вінниччини від нацистських окупантів, припав на проведення в березні 1944 р. військами 1-го Українського фронту Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, а військами 2-го Українського фронту – Умансько-Ботошанської, і став результатом їх успішного здійснення. Всього у боях за визволення Вінницької області, включаючи Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію, безпосередньо чи частково брали участь війська тринадцяти армій обох фронтів: 6-и загальновійськових, 5-х танкових, 2-х повітряних. Пліч-о-пліч з ними проливали кров у визвольних боях бійці і командири 1-ї Чехословацької бригади під командуванням Героя Радянського Союзу Л. Свободи.

Найбільш кровопролитні бої точилися за переправи через ріки Південний Буг та Дністер, за стратегічно важливі Козятинський, Жмеринський, Вапнярський залізничні вузли, населені пункти Вінницю, Бар, Берізки-Бершадські, Гайсин, Дашів, Джулинку, Жмеринку, Калинівку, Комсомольське, Немирів, Ладижин, Уланів, Хмільник, Цибулів, під Липовцем, де в другій половині січня 1944 р. відбулася найбільша на території області танкова битва.

Незважаючи на весняне бездоріжжя та водопілля, що додали труднощів у наступі, моральний дух воїнів-визволителів був високим, вони сміливо йшли в бій, були готовими до самопожертви.

Вінницька земля стала місцем масового героїзму. За ратні подвиги, проявлені під час її звільнення від нацистських загарбників, майже 150 солдатів і офіцерів-червоноармійців удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а двоє визволителів – Героями Російської Федерації (посмертно). Найбільше серед Героїв Радянського Союзу росіян і українців, в тому числі п'ятеро уродженців Вінницької області. В когорті нагороджених також 6 білорусів, 2 – комі, один адигеєць, алтаєць, осетин, татарин, тувинець. Тому подвиг на вінницькій землі багатонаціональний.

Особливо багато удостоєних медалі “Золота Зірка” солдатів та офіцерів 40-ї та 52-ї загальновійськових, 1-ї, 2-ї, 6-ї танкових, 2-ї та 5-ї повітряних армій.

Ряду військових частин та з'єднань, що особливо відзначились у боях за Вінниччину, присвоєно почесне найменування “Вінницьких”, “Жмеринських”, “Вапнярських”, “Дністровських”. На честь подвигу визволителів Вінницької області, визнання їх заслуг перед Вітчизною столиця СРСР Москва 5 разів салютувала від імені Батьківщини.

Невід'ємною частиною Великої Вітчизняної війни і Другої світової війни, складовою частиною визволення Вінниччини з нацистської неволі стала підпільно-партизанська боротьба.

Масовий збройний опір загарбникам був не лише результатом людинаєнєнависницької політики окупаційної влади, а, насамперед, ґрунтувався на волелюбності, нескороєності, патріотизмі подолян, для яких захист Вітчизни, безпощадна, безкомпромісна боротьба з ворогом були велінням серця, священним обов'язком. Патріотичне партійно-комсомольське підпілля, народні месники відчутно дестабілізували ворожий тил, завдали значних втрат ворогові, чим сприяли діючій армії у проведенні визвольно-наступальних операцій.

Окрім суто військових завдань підпільно-партизанський рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку він засвідчив волю населення області до організованого супротиву “новому порядку”, а з другого – підтримав у людях переконання в справедливому, визвольному характері цієї боротьби. До того ж, на окупованих землях народні месники та підпільники були єдиними носіями радянської ідеології, через них здійснювався своєрідний зв'язок із “Великою землею”.

Боротьба проти нацистського окупаційного режиму, особливо в період визволення Вінниччини, набрала в області справді всенародного характеру. У ній взяли участь представники різних соціальних груп і вікових категорій населення, в тому числі діти і підлітки. Юні громадяни були досить активними учасниками антинацистського руху Опору, нерідко демонстрували неабияку мужність і героїзм, гідну подиву витримку і силу, гинули в боротьбі з окупантами.

Подвиг партизанів теж був багатонаціональним. Так, у складі трьох найбільших на Вінниччині партизанських з'єднань билися з ворогом (напередодні зустрічі з Червоною армією): у кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна – 504 українці, 444 росіян, 16 білорусів, 74 представників інших національностей; у 2-й партизанській бригаді ім. Й. В. Сталіна – 1711 українців, 762-є росіян, 216 євреїв, 28 татар, 23 грузини, 22 білоруси, 4 поляки, представники деяких інших національностей; у Вінницькому партизанському з'єднанні: 900 українців, 282-є росіян, 88 білорусів, 111 представників інших національностей.

Стихийно зростаючий протест і опір населення політичним, економічним та іншим заходам окупантів не зміг би самостійно похитнути позиції загарбників, якби антифашистський рух не набув організованих форм. І в цьому процесі провідна роль належала комуністичній партії, яка, переборюючи існуючі труднощі і допущені на початковому етапі війни прорахунки, зуміла все-таки консолідувати більшість населення на окупованій території, залучити його до активної боротьби з гітлерівськими загарбниками.

Крім радянських партизанів та підпільників в області періодично заявляла про себе ще одна політична сила – націоналістичне підпілля, яке розраховувало на руїнах СРСР здійснити українську національну революцію, домогтися незалежності України. На Вінниччині воно виявило себе перш за все як антирадянське і лише у вузькому сегменті діяло як антинацистське.

Певна частка у боротьбі з гітлеризмом антифашистів – громадян інших країн.

Досить вагомим є внесок місцевого населення, яке, сповідуючи принципи патріотизму, й на окупованій території усвідомлювало себе невід'ємною частиною радянського народу. Воно не скорилося ворогові: саботувало заходи окупантів, самовіддано рятувало поранених та полонених воїнів-червоноармійців, ризикуючи власною безпекою, надавало найширшу підтримку підпільникам та партизанам, активно примножувало їхні ряди. Всіляко допомагало Червоній армії. Безпрецедентною виявилася його турбота про армію-визволительку після звільнення області від нацистських загарбників.

Патріотизм радянських людей у поєднанні з мужністю, масовим героїзмом, здатністю до самопожертви виявились вирішальними факторами перемоги над гітлеризмом.

Боротьба з ворогом була жертвовною. У ній гинули як ті, хто йшов у бій під червоними знаменами та комуністичними переконаннями в серці, так і ті, хто сповідував ідеї соборності України. Особливо багато серед полеглих солдатів-визволителів. Двадцять п'ять Героїв Радянського Союзу, два Герої Російської Федерації віддали своє життя за визволення Вінниччини. Полягли у битві з ворогом за свободу рідного краю також місцеві герої-підпільники І. В. Бевз, Л. С. Ратушна, партизанський комісар П. К. Волинець.

Визволення Вінниччини не було її новою окупацією Червоною армією, а стало світлою сторінкою її історії, вікопомною для всіх мешканців області радісною, щасливою подією.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Історична література (загальні праці)

Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. Редакция Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.

Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. ред. колегія: Герасимов І. О. (голова), Муковський І. Т., Панченко П. П. (заступники голови), Вишневський Р. Г. (відповід. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 6-и т / Ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.

История второй мировой войны, 1939 – 1945. – В 12-и т / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.

История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т / Главн. редакция: П. Н. Поспелов (пред.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Книга первая (1938 – 1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.

Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (Інститут історії АН УРСР), 1972. – 778 с.

История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1942 – 1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А. С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.

Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відп. редактор, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін.]; Ред. колегія: В. М. Таратута (відп. ред.) та ін.]. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 3-х т / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.

Збірники документів і матеріалів

Визволителі Вінниччини: Фотоальбом / Ред. колегія: Татусяк С. П. (гол.), Лазаренко В. І. (заст. голови), Азаров С. І., Будьонна Л. Г., Буренніков А. П., Гальчак С. Д., Кароева Л. Р., Космина Н. М. та ін. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2004. – 65 с.

Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і опір: Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби / Під загальною редакцією П. Агмона, А. Степаненка. Упорядники: Й. Мальяр, Ф. Винокурова. – Тель-Авів – К.: Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1994. – 192 с.

Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Хроніка подій. – К.: Наукова думка, 1965. – 144 с.

- Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: А. Ф. Олійник (відповід. редактор), М. Л. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.
- Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – т. 1 /Абаев – Любичев/ Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – 911 с.; т. 2 /Любов – Яшук/. – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.
- Дзвони пам'яті: Художні та документальні твори. – Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами в роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей /Упорядн.: М. Ф. Каменюк та ін. – К.: Радянський письменник, 1990. – 206 с.
- “Історія застерігає”: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1988. – 264 с.
- Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3 – 8 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редакція головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.
- Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1 / Гол. редколегії Шестопалюк О. В., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін.; Вступ. стаття Гальчака С. Д. – Вінницька обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – 456 с.
- Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944. – В 2-х кн.. – К., 1985.
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.
- Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. - В 2-х т / Под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954 – 1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 – 1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.
- Овеянные славой имена: Герои Советского Союза – уроженцы Винниччины / [Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гальчак С. Д., Гненний Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ ст. А. Нехаевского]. – 2-и изд., перераб. и доп. – Одесса: Маяк, 1989. – 312 с.
- Переписка Председателя Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) / Комиссия по изданию дипломатических документов при МИД СССР: А. А. Громько (пред.) и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 406 с.
- Подвигом прославленные: Герои Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны / Авт. кол.: В. Н. Немятый (рук.), Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. А. Замлинский. – Пер. с укр. Л. П. Шаровой. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 382 с.
- Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
- Сборник приказов РВСР, РВС СССР, НКО и Указов ПВС о награждении орденами частей, соединений и учреждений ВС СССР / Управление делами МО СССР. – Часть I. – Москва, 1967. – С. 289; 293; 300.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы. – В 3-х т / Гл. редколегия: В. И. Юрчук (пред.), Ю. В. Бойко, В. Ф. Возианов и др. – К.: Наукова думка, 1980.
- Сообщения Советского информбюро. – Т. 6. – М., 1944. – С. 12, 13
- СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: краткая хроника / Под ред. С. М. Кляцкина, А. М. Синицина. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. – 856 с.
- Сторінки історії Компартії України. – К., 1990. – С. 52.
- Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.
- Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. – К., 1985. – 618 с.
- Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 1945 bis. 1. Oktober 1946. – Nürnberg, 1947 – 1949. – Bd. XXXIX. – S. 432.
- International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – Bd. XXXX. – Nürnberg, 1946. – S. 269 – 270.
- Internationaler Militärgerichtshof in Nürnberg. – Band VIII. – S. 31.

Монографії, наукові, науково-красьнаві праці, мемуари

Алетіано-Попівський Є. З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – 419 с.

- Бабій М. Л.* Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1967. – 284 с.
- Бабій М., Кравчук В.* Партизанськими стежками Вінниччини: Путівник. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.
- Береговой Г. К.* Три висоти / Лит. запись Г. А. Сомова. – М.: Воениздат, 1968. – 374 с.
- Будьонна Л.* Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.
- Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1978. – 207 с.
- Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Лит. запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. – 208 с.
- Бурченко Д., Маняк В.* Пам'ять не заросте травом забуття // Братерство, народжене в боях / Упорядник В. Л. Грузін. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 59 – 92.
- Бухонський В. В.* Співдружність радянських і чехословацьких воїнів у боях за визволення України // Український історичний журнал. – 1979. - № 7. – С. 45 – 52.
- Василевський О. М.* Справа всього життя / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1989. – 590 с.
- Винокурова Ф.* Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. – В 3 т. – Т. 3: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница: Антекс, 2000. – 336 с.
- Владимиров М. І.* Вогненна зона / Літ. запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. – 100 с.
- Вородейкин А. В.* Над волчьим логовом. – В кн.: Последние атаки. – М.: Изд-во ДСААФ, 1979. – 184 с.
- Гальчак С. Д.* Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства // Книга Скорботи України. Вінницька область: Історико-меморіальне видання / Гол. обласної ред. колегії О. В. Шестопалюк. – Т. 1. – Вінниця, 2001. – С. 5 - 23.
- Гальчак С. Д.* Ступені мужності. – Вінниця, 1995. – 152 с.
- Гальчак С. Д.* “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Вінолблдрукарня”, 2004. – 344 с.
- Гальчак С. Д.* У боях за Вінниччину: Збірник документів. – Вінниця, 1994. – 96 с.
- Гетман А. Л.* Танки идут на Берлин. – 2-е изд. – М., 1976.
- Гудеріан Х. В.* Воспоминания солдата. – М., 1954.
- Гудеріан Г.* Танки – вперед. – М., 1957.
- Демет'єв В. Т.* Визволення Української РСР від фашистських загарбників – видатний подвиг радянських Збройних Сил // Український історичний журнал. – 1979. - № 10. – С. 17 – 28.
- Жуков Г. К.* Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
- Загалило В. І., Запорожець М. А.* Калинівка: Путівник. – Одеса: Маяк, 1981. – 44 с.
- Загородній І.* Руїни “Вервольфу” свідчать. – Вінниця: Консоль, 2002. – 208 с.
- Загорулько М., Юденков А.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, пер. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 378.
- Зінько Ю.* Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною // Матеріали 2-ї історико-краєзнавчої конференції “Вінниця: минуле і сучасне”. – Вінниця, 1995. – С. 78.
- Зінько Ю.* До питання про надання вінничанами допомоги пораненим воїнам Червоної Армії на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доповідей 5-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 78.
- Зінько Ю.* Піклування партійних організацій Вінниччини про інвалідів Великої Вітчизняної війни в 1944 – 1945 рр. / Тези доповідей 7-ї Вінницької обласної конференції. – Вінниця, 1989. – С. 38.
- Каманин Н. П.* Летчики и космонавты. – М.: Политиздат, 1971. – 488 с.
- Карасевич А. О., Лисенко Л. Г.* Умансько-Ботошанська операція 2-го Українського фронту (перший етап – 5 – 10 березня 1944 року) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 147 – 149.
- Катуков М. Е.* На острие главного удара. – 2-е изд. – М., 1976.
- Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видав. АН УРСР, 1983. – 220 с
- Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
- Кожежуб І. Н.* Верность Отчизне: Рассказы летчика-истребителя / Лит. запись А. Худадовой. – М.: Воениздат, 1971. – 519 с.
- Конев І. С.* Записки командующего фронтом. 1943 – 1945 / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.
- Красовский С. А.* Жизнь в авиации. – М.: Воениздат, 1968. – 374 с.
- Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – 659 с.
- Кугай П., Калінічев С.* Біля вовчого лігва. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – 232 с.
- Кугай П., Калінічев С.* Звіра ще тільки поранено. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 206 с.

Лисенко О. Є. Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 6 – 9.

Лисенко О. Є. Людський фактор Перемоги // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 14 – 22.

Маништейн Э. Утерянные победы / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.

Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 36 с.

Москаленко К. С. На південно-західному напрямі. 1943 – 1945: Спогади командарма. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 672 с.

Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с.

Нагрєбський А. Н. Моя Плебанівка: Історико-етнографічний нарис / 2-е вид.: доп. і переробл. – Вінниця, 2004. – 230 с.

Ніколаєць Ю. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників: Дезертирство та боротьба з ним. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 60 с.

Панасенко А. Боротьба українського народу з другою більшовицькою окупацією [1944] // Український ідеал і чин. – 1988. – № 9. – С. 15 – 21.

Першина Т. С. До питання про вклад евакуйованих продуктивних сил в розгортання воєнно-промислової бази на Сході Радянського Союзу // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 238 – 258.

Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

Попель Н. К. Танки повернули на запад. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2001. – С. 430.

Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України в нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 49 с.

Рендулич Л. Партизанская война. – Итоги второй мировой войны. – М., 1957. – С. 247.

Роговий О. Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – 72 с.

Свобода Л. От Бузулука до Праги // Перевод с чешского С. Грачева и Ф. Петрова. – М.: Воениздат, 1969. – 434 с.

Слободянюк М. А. Пасивний супротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 298 – 306.

Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.

Стафійчук І. П. Комсомол Украины в партизанском движении: Политическая работа среди населения оккупированных районов. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

Субтельний О. Україна: історія / Пер. англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

Типпельскірх К. История Второй мировой войны 1939 – 1945 / Пер. с нем. М. А. Захарченко и Л. К. Камоловой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 795 с.

Чумак В. А. Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1973. – № 5. – С. 39 – 46.

Dallin A. J. Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Dusseldorf: Droste Verlag, 1958. – S. 447.

Краєзнавчі публікації

Асаулюк О. Йшли у бій патріоти // Вінницька правда. – 1984. – 12 квітня.

Барабан В. Слава героїв // Вінницька правда. – 1979. – 13 лютого.

Бень А. Чорний сніг на Різдво // Дзвони пам’яті... – С. 30 – 37.

Бранько Я. Рейд на Уланів // Робітничка газета. – 1984. – 11 жовтня.

Бранько Я. Хроніка визволення Вінниччини // Хімік (м. Вінниця). – 1999. – 8; 22 квітня.

Вапнярчук М. Не шкодуючи життя // Соціаліст Вінниччини. – 2004. – 9 травня.

Вербицький М. Двобій // Вінницька правда. – 1973. – 8 квітня.

Верховський В., Галанов Б. Чернятинці – село патріотів // Правда. – 1944. – 20 марта.

Волошенюк І. Пронизливий зойк війни // Дзвони пам’яті... – С. 11 – 23.

Гордійчук П. І світли тумани // Дзвони пам’яті... – С. 53 – 65.

Гребельський С. Село патріотів // Вінницька правда. – 1974. – 19 лютого.

Громовий Н. Пілотський шолом // Вінницька правда. – 1983. – 5 жовтня.

Дикий К., Ткаченко П. Спалах зірки // Вінницька правда. – 1969. – 13 червня.

Дідик В. Сліди кованого чобота // Подільська зоря (м. Вінниця). – 2001. – 2 серпня.
Залюбівський Б. Знаменна дата // Вогні комунізму (м. Бершадь). – 1984. – 13 березня.
Іванов Г. Бій над Вінницею // Вінницька правда. – 1982. – 20 березня.
Криводубський Н. Так кувалася перемога // Колос (сmt Погребише). – 1983. – 29 грудня.
Кушнір І. Герої Сталінграда – визволителі Вітчизни // Комсомольське плем'я (м. Вінниця). – 1983. – 1 лютого.
Литвинюк І. У вінницькому небі // Комсомольське плем'я. – 1970. – 7 квітня.
Малінський А. Ім'я її “Вінницька” // Вінницька правда. – 1983. – 27 грудня.
Мініна А., Ярошевич В. Весняний наступ // Вінницька правда. – 1982. – 14 жовтня.
Муляр Я. Дорогами 3-ї гвардійської // Вінницька правда. – 1982. – 10 березня.
Нехонов Г. Переправа // Вінницька правда. – 1973. – 23 березня.
Оберемок І. І озвались спомином ті дні // Комсомольське плем'я. – 1984. – 26 квітня.
Подольн І. На підступах до Гайсина // Комсомольське плем'я. – 1971. – 14 березня.
Санкін М. На підступах до Вінниці // Вінницька правда. – 1971. – 5 травня.
Сахневич Л. Коли Буг виходив з берегів // Комсомольське плем'я. – 1967. – 19 березня.
Ткачук П. Вони звільняли наш край // Радянське життя (сmt Літин). – 1984. – 22 березня.
Ткачук П. Хмари над селом // Дзвони пам'яті... - С. 24 – 29.
Червонолюк І. Попереду – Дністер // Вінницька правда. – 1970. – 14 жовтня.
Чорний М. В українському небі // Вінницька правда. – 1996. – Жовтень.
Шлапак Я. Останні бої // Комсомольське плем'я. – 1969. – 20 березня.
Штейнман Б. На безіменній висоті // Комсомольське плем'я. – 1969. – 20 березня.
Юрков В. Імені почесного громадянина // Вінницька правда. – 1984. – 6 квітня.

Архівні джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1, оп. 9, спр. 302, арк. 7
Ф. 1, оп. 9 а, спр. 52, арк. 14
Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25
Ф. 1, оп. 22, спр. 156, арк. 34
Ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153, 154
Ф. 54, оп. 4, спр. 377, арк. 27
Ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 6
Ф. 76, оп. 1, спр. 5, арк. 21
Ф. 96, оп. 1, спр. 14
Ф. 118, оп. 1, спр. 1, арк. 107
Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 25, 28, 64, 100, 101, 106, 128, 130
Ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 21, 24
Ф. 130, оп. 1, спр. 360, арк. 1, 8

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)

Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 123
Ф. КМФ – 8, оп. 4, спр. 36, арк. 150
Ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 2 – 5
Ф. 3206, оп. 1, спр. 7, арк. 2, 12, 23
Ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41
Ф. 4620, оп. 3, спр. 245, арк. 4, 5, 13, 26
Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29, 30
Ф. 4620, оп. 3, спр. 253, арк. 19

Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України

Інвент. № 3285
Інвент. № 3697

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

ф. 7021, оп. 54, спр. 1245, арк. 67, 148, 148 зв, 171, 171 зв
ф. 7021, оп. 54, спр. 1272, арк. 182
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131, 244

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ)

Ф. 9, оп. 5, спр. 308, арк. 1, 2
Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 36, арк. 61
Ф. 236, оп. 2673, спр. 974, арк. 248
Ф. 236, оп. 2673, спр. 477, арк. 4, 5
Ф. 236, оп. 2673, спр. 494, арк. 3, 53
Ф. 236, оп. 2712, спр. 36, арк. 115
Ф. 236, оп. 13315, спр. 112, арк. 107, 153
Ф. 302, оп. 4198, спр. 63, арк. 18
Ф. 371, оп. 8821, спр. 3, арк. 60, 61, 63, 64
Ф. 371, оп. 8821, спр. 6, арк. 208, 209
Ф. 371, оп. 8821, спр. 9, арк. 37
Ф. 371, оп. 20740, спр. 7, арк. 165
Ф. 381, оп. 8378, спр. 121, арк. 98
Ф. 381, оп. 8378, спр. 347, арк. 57
Ф. 393, оп. 5179, спр. 31, арк. 15
Ф. 393, оп. 9005, спр. 167, арк. 1, 4, 184, 208
Ф. 393, оп. 9005, спр. 185, арк. 16
Ф. 393, оп. 9005, спр. 216, арк. 2
Ф. 393, оп. 9005, спр. 221, арк. 4, 6, 7, 11, 13, 15, 18 – 20
Ф. 393, оп. 9005, спр. 257, арк. 12
Ф. 395, оп. 5179, спр. 36, арк. 15
Ф. 395, оп. 9136, спр. 318, арк. 26, 47, 48, 51

Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини, м. Кобленц)

R 28 / 216. – F. 20
R 58 / 222. – F. 103
R 59 / 698. – F. 110

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург)

RH 2/V 2560. - F/ 3 ff
RW 19. – Nr. 738

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

Ф. П – 39, оп. 2, спр. 1, арк. 10
Ф. П – 65, оп. 2, спр. 1, арк. 14, 39
Ф. П – 87, оп. 3, спр. 169, арк. 3, 7, 7 зв, 11 – 33
Ф. П – 87, оп. 3, спр. 3628, арк. 16
Ф. Р – 130, оп. 1, спр. 533, арк. 15
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 6, арк. 8, 21
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 96, арк. 5
Ф. П – 136, оп. 15, спр. 12, арк. 5
Ф. П – 136, оп. 21, спр. 133, арк. 1 – 12
Ф. П – 136, оп. 21, спр. 137, арк. 41, 49
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 5 – 7
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21, 36
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2, 22
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 8, арк. 1
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 47, 290, 343, 348
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 130 – 132
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 22 – 24, 39, 40, 60 – 64, 69 – 71, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 84 – 86, 89, 99, 100, 103, 104, 108, 130, 131, 140 – 145, 147, 183, 191, 209, 211, 218, 229
ф. П – 425, оп. 1, спр. 36, арк. 1 – 8
ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 13, 51
ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 3, 6, 50, 51
ф. П – 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27

ф. П – 425, оп. 1, спр. 47, арк. 2
ф. П – 425, оп. 1, спр. 114, арк. 9 – 11
ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72
ф. П – 425, оп. 1, спр. 497
ф. П – 425, оп. 1, спр. 509
ф. П – 425, оп. 1, спр. 518
ф. П – 425, оп. 1, спр. 534, арк. 20, 21
ф. П – 425, оп. 1, спр. 535, арк. 1, 3, 9, 14
ф. П – 425, оп. 1, спр. 552, арк. 3
ф. П – 425, оп. 1, спр. 554
ф. П – 425, оп. 1, спр. 622, арк. 2
ф. П – 425, оп. 1, спр. 642, арк. 3
ф. П – 425, оп. 1, спр. 647, арк. 1
ф. П – 425, оп. 1, спр. 660, арк. 9 – 11, 13
ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1
ф. П – 535, оп. 2, спр. 5, арк. 1, 13
ф. Р – 1174, оп. 2, спр. 30, арк. 1, 2
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5
ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 8, 24, 36, 57
ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 125
ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 3, арк. 63
ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 438
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 4, арк. 723, 751, 953
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 10, 117, 118, 405, 406
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 19, арк. 51
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 116, 186
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 2, 4 – 7, 48, 64
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19, 20, 24, 27, 29, 36, 45
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 138, арк. 85
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 74, 75, 99, 276, 316
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431
ф. Р – 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 22
ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 81
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 10, арк. 220, 277
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 11, 15, 168, 259, 359, 385, 467
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38 а, арк. 15
ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5
ф. Р – 2355, оп. 4, спр. 60, арк. 10
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 71
ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 29, 370
ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 24, арк. 7
ф. Р – 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20
ф. Р – 3375, оп. 4, спр. 80, арк. 388, 395, 472
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 77
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2, арк. 1 – 26
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 1 – 59
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 4, арк. 1 – 16
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5, арк. 1 – 53
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 34
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 1 – 76
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 1 – 28
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 1 – 52
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 10, арк. 1 – 40
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11, арк. 1 – 23
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12, арк. 1 – 5
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13, арк. 1 – 69
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14, арк. 1 – 25
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15, арк. 1 – 6

ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 16, арк. 1 – 17
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17, арк. 1 – 91
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 1 – 66
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 19, арк. 1 – 19
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 20, арк. 1 – 11
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 1 – 16
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22, арк. 1 – 69
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 1 – 15
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 24, арк. 1 – 29
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25, арк. 1 – 28
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 1 – 69
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 1 – 53
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 28, арк. 1 – 31
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 1 – 91
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 1 – 33
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 31, арк. 1 – 14
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 32, арк. 1 – 5
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33, арк. 1 – 54
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 1 – 59
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 35, арк. 1 – 8
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 1 – 37
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 37, арк. 1 – 42
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 38, арк. 1 – 36
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 1 – 68
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 40, арк. 1 – 80
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41, арк. 1 – 16
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 42, арк. 1 – 65
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 38
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44, арк. 1 – 99
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45, арк. 1 – 44
ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46, арк. 1 – 20
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1
ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

Ф. Р – 3540, оп. 1, спр. 8, арк. 6

Журнали

Український ідеал і чин. – 1988. - № 9

Український історичний журнал. – 1973. - № 5; - 1979. - № 7; № 10

Газети

Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня; 2 лютого; 6 лютого

Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня; 29 серпня; – 1969. – 13 червня; – 1970. – 14 жовтня; – 1971. – 5 травня; – 1973. – 23 березня; 8 квітня; – 1974. – 19 лютого; – 1979. – 13 лютого; – 1982. – 10 березня; 20 березня; 10 квітня; – 1983. – 27 січня; 5 жовтня; – 1984. – 12 січня; 6 квітня; – 1996. – Квітень

Вогні комунізму (м. Бершадь). – 1984. – 13 березня

Життєві обрії (м. Хмільник). – 1995. – 25 січня

Зоря (смт Немирів). – 1944. – 25 листопада; – 1945. – 8 грудня

Колос (смт Погребище). – 1983. – 22 березня; 29 вересня

Комсомольське плем'я (м. Вінниця). – 1967. – 19 березня; – 1969. – 20 березня; – 1970. – 7 квітня; – 1971. – 8 травня; – 1974. – 14 березня; 28 листопада; – 1977. – 19 березня; – 1983. – 1 лютого; – 1984. – 26 квітня

Красная звезда. – 1944. – 3 январа; 11 январа; 17 марта; 21 марта

Нове життя (м. Козятин). – 1942. – 15 серпня

Подільська зоря (м. Вінниця). – 2001. – 2 серпня
Подолія (м. Вінниця). – 2004. – 26 березня
Правда. – 1944. – 20 марта
Правда України. – 1944. – 23 февраля
Радянське життя (сміт Літин). – 1984. – 22 березня
Робітнича газета. – 1984. – 11 жовтня
Соціаліст Вінниччини. – 2004. – 9 травня
Хімік (м. Вінниця). – 1999. – 8 квітня; 22 квітня.
Шлях Ілліча (с. Брацлав). – 1961. – 23 лютого

ЗМІСТ

Вступ	
Історіографія, джерельна база дослідження	
Зимовий наступ	
Контрнаступ ворога	
Насильство, вандалізм, грабунок	
Боротьба народних месників	
Опір націоналістичного підпілля	
Весна визволення	
Хроніка визволення	
Слава героїв	
Внесок антифашистів – громадян іноземних країн	
Подвиг населення	
Витоки та велич подвигу (висновки)	
Список літератури та джерел	

ББК 63.3 (4УКР – 4 ВІН) 624
УДК 94 (477.44) “19”
Г 17

Гальчак Сергій Дмитрович

ВИЗВОЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

(20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.)

У монографії аналізується період з 20 грудня 1943-го по 28 березня 1944 року – час визволення Вінницької області від нацистських загарбників, йдеться про бойові дії на фронті, внесок у визволення Вінниччини народних месників та підпільників, участь в опорі загарбникам сил національно-визвольного спрямування, антифашистів, цивільного населення, розповідається про подвиги героїв, безчинства окупантів на заключному етапі їхнього перебування на вінницькій землі.

Для широкого кола читачів.

Г 17 **Гальчак С. Д.** Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) /2-е вид.: доповн., перероб. – Вінниця: “Книга-Вега” ВАТ “Віноблдрукарня”, 2005. – 000 с.; іл.

ОПІР НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ВІННИЧЧИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Події Великої Вітчизняної війни зайняли чільне місце в дослідженнях істориків та краєзнавців. Завдяки їх зусиллям висвітлено чи не усі найважливіші аспекти найкривавішої із воєн, що палахкотіла на українській землі. Проте інтерес до подій того трагічного й героїчного минулого не спадає й досі. Одним з найпріоритетніших завдань і напрямків сучасної вітчизняної науки стало дослідження історії українського національно-визвольного руху середини ХХ століття.

Воно виявилось можливим після здобуття Україною реальної незалежності, зняття грифу “таємно” з багатьох архівних документів. Нові політичні реалії, розширення джерельної бази сприяють об’єктивному погляду на події, що відбувались на українських землях під час Другої світової війни, і які в силу пануючих в суспільстві ідеологічних догм та стереотипів або ж свідомо замовчувались, або ж висвітлювались підкреслено однобоко. Це, в першу чергу, стосується діяльності сил національно-визвольного спрямування, ставлення до яких протягом багатьох десятиріч характеризувалося двома крайнощами – від презирства до возвеличування.

Брак архівних документів й по-нині не дозволяє дослідникам неупереджено підійти до розв’язання проблеми. Однак у роки незалежності ними зроблено чимало. По крупинці збираючи невідомі раніше факти, вони зуміли в значній мірі відтворити мозаїку суперечностей, розставити важливі акценти.

У цьому плані заслуговують на увагу колективні доробки українських вчених “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.”,¹ підсумковий том “Книги Пам’яті України” “Безсмертя”,² праці М. В. Ковалю “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах”,³ А. В. Кентія “Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр.”,⁴ “Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 р.)”,⁵ “Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр.”,⁶ “Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр.”⁷ та ін. У них найбільш повно розкрито діяльність ОУН-УПА на теренах України.

В той же час помітний потяг численних науковців дослідити “білі плями” історії на регіональному рівні.

Відтворюючи діяльність сил національно-визвольного спрямування на території Вінниччини, їм не в меншій мірі довелося зіткнутися з проблемою дефіциту джерельно-фактологічної бази. Тому напрацювання у більшості випадків зводилось до тезисних повідомлень на наукових та історико-краєзнавчих конференціях, що, проте, дозволяє деталізувати напрямки майбутніх більш ґрунтовних досліджень. Так, М. Кравець акцентував увагу на діяльності під час гітлерівської окупації осередків ОУН у Вінниці,⁸ О. Костюк – у Калинівському районі та в м. Хмільнику,⁹ В. Бабицький – у с. Кисляку Гайсинського району,¹⁰ Д. Червінський – на змісті газети “Відродження” (“Калинівські вісті”), коли її редагував районний і надрайоновий керівник Лященко,¹¹ Ю. Ніколаєць – на зіткненні підрозділів УПА з радянськими партизанами у Чорному лісі наприкінці 1943 р.,¹² М. Вороліс – збройних сутичках підрозділів групи “УПА-Південь” з радянськими партизанами та військами НКВС під час рейдів вліку – восени 1943 р. через Гайсинський, Жмеринський, Літинський райони на територію Кам’янець-Подільщини та сутичках навесні 1944 р.¹³ В. Вовкодав присвятив своє дослідження створенню похідною групою “УПА-Південь” мережі підпільних осередків та трьох повстанських загонів,¹⁴ Г. Малигін – діям ОУН – УПА на Східному Поділлі.¹⁵ Вдалу спробу виділити особливості діяльності УПА на Вінниччині зробив П. Григорчук.¹⁶ До найбільш суттєвих з них дослідник відніс відсутність широкої соціальної бази опору. Ця обставина, як підкреслюється в дослідженні, викликана політикою радянської влади в довоєнні роки, зокрема, репресіями. Також не сприяла розгортанню дій УПА на теренах краю в 1943 р. відсутність організаційної

мережі ОУН. Діяльність же осередків, що діяли під орудою ОУН влітку 1942 р., була підірвана арештами органами німецької окупаційної влади. Іншим чинником, що негативно впливав на поширення ідей ОУН та розгортання боротьби УПА, було домінування в регіоні радянських партизанів та організацій комуністичного підпілля.

Узагальнена оцінка здобутку згадуваних дослідників міститься в історіографічній статті С. Л. Калитка та І. В. Мазила “Діяльність ОУН – УПА на Східному Поділлі в історико-краєзнавчих публікаціях”.¹⁷

Певним внеском у висвітлення проблеми стали окремі науково-аналітичні публікації автора даного дослідження.¹⁸

Проте, розкрито ще далеко не все. Тому метою даного дослідження є спроба поглиблення аналізу реалізації на Вінниччині програмних цілей Організації українських націоналістів найбільш радикальним бандерівським крилом ОУН, його соціальної бази в області, основних форм діяльності, братовбивчого протистояння з радянськими партизанами та комуністично-комсомольським антифашистським підпіллям, протидії заходам німецької окупаційної влади по вивезенню на нацистську каторгу цивільного населення окупованих територій, співробітництва з гітлерівцями.

Публікація сприятиме розширенню вивчення проблеми діяльності ОУН – УПА на Східному Поділлі, висвітленню маловідомих сторінок історії України.

Як засвідчують численні науково-документальні джерела,¹⁹ найважливішою формою народного опору в тилу ворога на Вінниччині під час її окупації німецько-фашистськими загарбниками були патріотична діяльність партійно-комсомольського підпілля та збройна боротьба радянських партизанів. Крім них на теренах області час від часу заявляла про себе ще одна політична сила – *Організація Українських Націоналістів (ОУН)*. Щоправда, тут вона не користувалась таким авторитетом, як радянські партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки, як, скажімо, у Західній Україні.

Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців області. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, більшість мешканців Вінниччини два десятиліття жила під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення Радянського Союзу як “Російської імперії” – відкритого “ворога незалежності українського народу”, визволення з “більшовицького рабства” українців, створення “Самостійної Соборної Української держави”.

Абсолютна ж більшість вінничан (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу СРСР. Напрочуд зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п’ятирічок, а під час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей і народностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної армії, партійно-комсомольського патріотичного підпілля, партизанських загонів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подоляни лояльного ставлення націоналістів до гітлерівців, котре виявилось спершу зовсім невинуватим. І бандерівці, і мельниківці намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної Української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР “української революції”. Для її успішного проведення, найголовніше було підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думою про Соборну Українську державу більш радикальне бандерівське крило Організації (ОУН-Б) навіть проявило політичну нетерпимість. Оволодівши після захоплення гітлерівцями

Львова місцевою радіостанцією, воно проголосило через неї в ефір “Акт про відновлення Української держави”.

“ОУН-Б, – як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував із безрозсудством, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем’єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення”.²⁰

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що “відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації”, що “Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі”,²¹ ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в’язниці С. Бандеру та його прибічників. *Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: “Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями”.*²² Тобто самими гітлерівцями та їхніми союзниками. Нацизм нікому на давав свободи. Не міг він принести волю й Україні. Більше того, за планами нацистів, з людської свідомості, пам’яті прийдешніх поколінь населення, що з споконвіків заселяло цю землю, мало щезнути навіть саме поняття “Україна” – вже в 1942 році в навчальних закладах генерального округу “Житомир” з шкільної програми було вилучено предмет “Історія України”.

Однак націоналісти не змирилися з таким розвитком подій. Використовуючи створені ними ж похідні групи, що з’являлись у населених пунктах услід за наступаючими гітлерівцями, вони намагалися проникнути і захопити у свої руки створювані окупаційною владою міські і сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо.²³ В одному з німецьких донесень сказано, що “вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спробу пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України. Свій вплив особливо намагалися поширити на населення територій, що знаходились на схід від Західної України, а тому доклали зусиль, щоб пошвидше добратися туди. Це їм у значній мірі вдалося. Вже в кінці липня 1941 р. вони з’явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, в деяких інших населених пунктах Вінниччини.

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН (Бандери) інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь “створення незалежної і соборної Української держави” в центрі України, зокрема, в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також в районах Умані й Могилева-Подільського. В донесеннях з місць підкреслювалось, що тон пропаганди цієї організації ставав усе більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення “Української революційної армії”.²⁴

Це теж не сподобалось гітлерівцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, дала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату “Україна” (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН (Бандери):

“Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники...”²⁵

Наказ айнзацкоманди Ц/5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувався проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

“...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям.., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі помагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення...”²⁶

Не менш промовистий і інший документ:

“4.XI.41 р.

Таємно.

До коменданта с. Губник [Гайсинського району] п. Ткаченку.

Останніми днями стало виявлятися підпільне розповсюдження листівок партії Бандери.

Вживіт[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політ-відділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає сувора кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк.

Начальник Політ-відділу Романюк”.²⁷

Немало зусиль доклали бандерівці до створення підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі теж вдалося. При цьому ставку було зроблено на осіб, незадоволених чи ображених радянською владою, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їхніх сімей та родичів, місцеву інтелігенцію, молодь. За словами колишнього окружного провідника, військового референта обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівського, “основна засада була така: приймати до ОУН людей національно-свідомих, витривалих, випробуваних. Перш за все колишніх учасників полку та клубу ім. гетьмана Павла Полуботка (в 1917 – 1919 рр.), членів “Оборони України” М. Міхновського, УВО, СБУ, СУМ-у, колишніх вояків Дійової Армії УНР, “Вільного Козацтва”, колишніх вояків УГА, що були залишилися на Надністрянщині, розкуркулених і репресованих, їх дітей та членів родини. Далі – тих національно-свідомих українців, що чесно й віддано готові були служити визвольній справі українського народу. Загально було застережено супроти членів і кандидатів компартії і членів комсомолу та советських активістів...”²⁸

Як відзначається в одному з архівних документів, “в м. Вінниці, а також в ряді районів, існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. “Спілка українського націоналістичного студентства”...

Існує націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам’янець-Подільської області”.²⁹

Крім згадуваних навчальних закладів націоналісти мали свої осередки в структурі обласної організації “Заготзерно”, у Вінницькій насіннево-дослідній станції, директор якої “Репуленко, колишній старшина української армії, багато допомагав [їм], особливо документацією, зв’язками, приміщеннями та друкарськими засобами...”³⁰

Проте, за словами того ж Є. Алетіяно-Попівського, “найсильніша і найкраще поставлена сітка [мережа] ОУН була в Калинівському районі”.³¹ Її керівником був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями). Інші націоналістичні осередки в районі очолювали: в с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний радянськими партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинець – прибулий із Західної України піп Мороз...³²

У Калинівці було обладнано першу в області підпільну друкарню ОУН (друга згодом почала функціонувати у Вінниці, третя – в с. Сороці Дашівського району). У ній друкувалися примірники газети “Калинівські вісті” (відомої ще під назвою “Відродження”), націоналістична література. Так, завдяки зусиллям редактора “Калинівських вістей” Ляценка (до війни учителя

військової підготовки у Львові), а також провідника ОУН у Хмельницькому районі Купрієвича (до війни – директора Хмельницької середньої школи) “...в Калинівці побачили світ передруки “Катехізму ОУН”, “Постанова Другого Великого Збору ОУН”, українські націоналістичні співанки, брошура “Нація – спецієс”, “Мала історія України” (І. Крип’якевича) та чергові числа [номери] підпільного органу Крайового Проводу ОУН Осередньо-Східних Українських Земель “За Самостійну Україну...” В Калинівці Лященко видав і працю Могили під назвою “Якою Україна є, була й буде”.³³

Крім Вінниці, Калинівки, Хмельника, підпільні організації ОУН було створено також у Вороновицькому, Іллінецькому, Дашівському, Липовецькому, Немирівському, Турбівському, Гайсинському, Козятинському, деяких інших районах.

Створювалися такі осередки також у “Трансністрії”, до якої відійшла ледь не половина Вінниччини (південні та південно-західні райони):

“Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева[-Подільського].

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604.

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують націоналістичні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батківський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могильова”.³⁴

Крім підпільних осередків члени ОУН намагалися створити мережу громадських організацій: Жіночої Служби України (ЖСУ), Союзу Українського Націоналістичного Студентства (СУНС), організувати осередки “Просвіти” (у створенні останніх особливу активність проявили мельниківці, що ворогували з бандерівським крилом ОУН).

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників “Просвіти” та існуючих осередків ОУН.

Націоналісти пішли в підпілля.

Будучи на нелегальному становищі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували листівки, продовжували працювати на впливових посадах у міській управі. Причому, до весни 1943 р., коли “весь склад [міської] управи в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина... чиновників арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Гапій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін.)”.³⁵

“Не зважаючи на репресії, ще цілу осінь, зиму і весну... була обсажена з ініціативи ОУН активним національно-свідомим українським апаратом”³⁶ редакція місцевої газети “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”), яка всіляко возвеличувала агресивну, людиноненависницьку політику Третього рейху і, навіть, проголошувала, що “тільки запорожці за свою волю билися самі, а за нас б’ється німецьке військо, як оборонець нового, справедливого ладу від прибою темних сил. Ми – нарід, що його червона Москва двадцять два роки топтала і нищила, проте знищити не могла... Ми даємо святу клятву, що покладемо всі свої сили на допомогу німецькому народові, його збройним силам та його великому Фюрерові Адольфові Гітлеру...”³⁷ Недарма вінничани називали її “німецькою газетою з українським шрифтом”.

Крім того, в Липовецький, Турбівський, Гайсинський і Немирівський райони проникли бойові оунівські групи.³⁸ Очевидно, це були так звані групи самооборони, які почали з'являтися навесні 1942 р. на Волині та Поділлі.

В березні 1943 р. “у закутку трьох районів – Уланівського, Хмільницького” і Калинівського [в документі: Пиківського] в області організовано “перший кіш-загін українських повстанців” імені отамана Шепеля. До кінця року було створено ще два таких загони – імені отамана Гальчевського у Літинському районі, імені отамана Волинця – в Гайсинському.³⁹

Однак вістря їхньої боротьби спрямовувалось не проти гітлерівських загарбників. І не тому, що ці формування були нечисленними і могли зазнати поразки у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їхнього керівництва, в якій вказувалось, як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

“...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких німецьких військ

а) не вести жодних засідних бойових акцій

б) примірно карати за виступ проти народу

в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів”.⁴⁰

Про те, що ця настанова ретельно виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

“...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями”.⁴¹

У ще одній інструкції, котра з'явилася дещо пізніше, говорилося, що німецьке командування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН”.⁴²

Ці інструктивні настанови теж ретельно втілювалися в життя. Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення (“7 серпня 1942 р.: ...У Вінниці знову виявили листівки українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого...”),⁴³ зазнаючи арештів (25 вересня 1943 р.: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали”),⁴⁴ бандерівці, попри це, особливу увагу проявили до партійно-комсомольського підпілля, партизанів – авангарду радянської влади, яку вважали ворогом української самостійності.

Як повідують архівні документи, націоналісти були причетні до знищення ряду членів та окремих керівників більшовицько-комсомольського підпілля у Калинівському, Турбівському, Ободівському районах.⁴⁵ Ними вбиті член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворозюк, зв'язковий партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна В. В. Вовк, член Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші.

В серпні 1943 р. оунівці (очевидно, кіш-загін імені отамана Шепеля) поставили вимогу перед партизанським загonom ім. В. І. Леніна (з 23 листопада 1943 р. – з'єднання ім. В. І. Леніна) звільнити Чорний ліс, оскільки згідно з планами їхнього командування він мав належати українським повстанцям, на що червоні партизани відповіли погрозою, що в разі коли хтось із

націоналістів потрапить їм у руки, буде знищений на місці. Більше того, свою обіцянку підкріпили конкретними діями, підстерігши та знищивши 6-х оунівців.⁴⁶

Про декілька дрібних сутичок націоналістів з радянськими партизанами, що мали місце в Дашівському районі, згадує у своїх спогадах Є. Алетіяно-Попівський⁴⁷ та про загибель трьох партизанів направлено у розвідку загону “За Батьківщину” Вінницького партизанського з’єднання під час його “зустрічі” з “куреном” (очевидно, кошем-загоном імені отамана Гальчевського) в районі Майдана-Почапинецького (Літинський район) – комісар з’єднання Д. Т. Бурченко.⁴⁸

Однак крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі в північній частині Літинського району в грудні 1943 р. появилася рейдуюче добре озброєне формування оунівців чисельністю більше 500 чоловік. Його поява помітно ускладнила становище партизанського з’єднання ім. В. І. Леніна, на яке гітлерівці готували облогу, підтягуючи в район його дислокації крупні сили жандармерії, козаків, частин СС.

Загроза нависла й над щойно прибулим у Чорний ліс Вінницьким партизанським з’єднанням. Щоб уточнити “поведінку націоналістів на випадок каральної операції гітлерівців”, партизани провели з ними переговори. Причому зацікавленість у діалозі виявили обидві сторони. З боку націоналістів інтерес ґрунтувався на прагненні розширення свого впливу на місцеве населення, а також на самих партизанів. Із розвідувального донесення партизанського з’єднання ім. В. І. Леніна, датованого 28 груднем 1943 р. відомо, що “загони українських націоналістів.., які розташувалися у селах Бруслинів, Яцківці і Супрунів Літинського району”, мають на меті “з’єднатися з частинами Червоної армії [що не відповідало реальним намірам, а було лише тактичним ходом з метою ввести противника в оману]. В результаті переговорів [домовлено] про взаємну допомогу в боротьбі з німецькими окупантами”.⁴⁹

Однак про перемир’я було забуто, як тільки фронт наблизився до Вінниці. З його стрімким просуванням відпала загроза спланованої каральної операції – гітлерівці терміново почали перекидати з тилу на передову наявні військові контингенти, намагаючись не допустити виходу Червоної армії на Південний Буг. Про зміну настрою, всупереч прийнятим домовленостям, повідує наступне розвідзведення, датоване 2 січнем 1944 р.:

“...Командуванню з’єднання націоналістів 31.12.43 р. надійшло ряд заяв від націоналістів з протестом, чому командування націоналістів веде переговори з командуванням партизанських загонів і чому націоналістичні листівки не поширюються в цих районах?.. В результаті 31.12.43 р. був мітинг націоналістів у с. Яцківці Літинського району. На мітингу виступив командир сотні № 1 Довбуш, який заявив: “Від нині, зустрічаючись на шляху з червоними партизанами, вступаю з ними в бій і закликаю вас підтримати мене”. Встановлено, що націоналісти не зацікавлені в здійсненні диверсій проти німців, а напрочуд, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним доставленням боєприпасів і спорядження на фронт. У бій з німцями вступають у виняткових випадках, тільки для поповнення боєприпасів та зброї. Склад [чисельність] з’єднання націоналістів – 510 чоловік. Озброєння: 40 кулеметів [системи] Дегтярьова і “Кольт”, у середньому на кулемет – 120 патронів, на гвинтівку – 30 патронів. Розташування на 2.1.44 р. – с. Бруслинів Літинського району.”⁵⁰

Оцінивши нову розстановку сил, що змінилася на користь червоних партизанів, оунівці непомітно зникли.

Проте, за словами командира партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна М. І. Владимірова, бій між націоналістами та загоном “За Батьківщину” Вінницького партизанського з’єднання все ж стався. Відбувся він приблизно о шостій годині ранку 5 січня 1944 р. в районі с. Бруслинова. В ньому 27 націоналістів були убиті, а 54 – потрапили в полон.⁵¹ На їхньому допиті з’ясувалося, що основні сили рейдуючого загону ОУН вирушили в Тернопільську область, а дві сотні його бійців тимчасово залишилися неподалік села, щоб рано-вранці раптовим наскоком розправитись з партизанським загоном, захопити зброю, боєприпаси, коней, майно і продукти.⁵²

Так під час Великої Вітчизняної війни (а для українського народу вона була саме такою) на Вінниччині мало місце братовбивче протистояння, причиною якого став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Що стосується збройного протистояння на території Вінниччини між націоналістами і німецькими загарбниками, то архівних документів, які підтверджували б це, майже не виявлено. Проте, за даними, які дійшли до нас, окремі сутички все ж мали місце. Про них, зокрема, повідується у спогадах Є. Алетіяно-Попівського:

“...Пам’ятаю провідника ОУН Хмельницького [слід читати: Хмільницького] району Купрієвича. Вчитель, директор Хмельницької середньої школи... По професії історик і літературознавець. Мав жінку і дітей, але жив тільки для української визвольної справи, всіма силами працював для здійснення ідей ОУН-УПА. З приходом німців спочатку був інспектором шкільництва і позашкільної освіти Хмельницького району, але потім... німці усунули його з цього становища за друкування в місцевій друкарні... націоналістичної літератури. Пізніш, улітку 1943 року, ...його оточила німецька жандармерія з допомогою їх вислужників – місцевих поліцистів-зрадників. Разом з бойовиками УПА, членами і симпатиками ОУН, він загинув у полум’ю запаленого будинку. Відбивались вони до останнього набоя, не здавшись німцям...”⁵³

На жаль, автор спогадів не уточнює скільки ж у тому бою було знищено ворогів.

Деякі інші збройні сутички з гітлерівцями відбувались з метою визволення з неволі соратників та схопленої під час облав молоді для відправки в Німеччину на нацистську каторгу:

“...З Дашівського району настягали до тимчасового перехідного табору чимало молоді, попали туди і деякі члени ОУН. Однієї ночі наші бойовики напали на цей табір, стероризували пляшковими “бомбами” німецьку охорону і щасливо випустили на волю приречені жертви на каторгу до Третього рейху. Такі самі акції ми провели в Оратові, Улянові [мабуть: Уланові], Липівцях, Браїлові й Пикові...”⁵⁴

За словами автора спогадів, націоналісти здійснили акти розплати над прислужниками гітлерівців: “у 1942 році революційне підпілля покарало смертю” голову Хмільницької районної управи Чорнія,⁵⁵ а “липневої ночі (1943)” – “начальника Лінецького [Ллінецького] уряду праці, що нещадно поведився з населенням, здирав з нього величезні хабарі, ловив і вислав на каторжну працю до Німеччини нашу молодь”.⁵⁶

Окремі націоналісти навіть перебували в рядах радянських партизанів. Так, у кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна їх було двоє. Один із них вступив до неї в січні 1944 р., коли бригада (на той час: партизанське з’єднання і. В. І. Леніна) перебувала в Чорному лісі, інший – в березні 1944 р. в Деражнянському районі. Бажання останнього стати партизаном командуванням бригади було розцінено як намагання врятувати себе від розплати, оскільки до цього він очолював націоналістичний загін. Після зустрічі бригади з Червоною армією його було арештовано і передано слідчим органам.⁵⁷

Однак існує чимало архівних документів про прислужництво націоналістів окупантам. Так, окремі з них мали причетність до розстрілів гітлерівцями єврейського населення у Мурованих Курилівцях,⁵⁸ у с. Брицькому Липовецького району, займаючи посади старости та його заступника, зловживали становищем: жорстоко ставились до місцевих комуністів і комсомольців, сім’їв червоноармійців, всіляко знущаючи над ними, віддаючи їх у відповідальники;⁵⁹ проявляли зверхність до даної категорії населення в с. Вацлавівці Погребищенського району...⁶⁰

Масштабне збройне протистояння гітлерівцям мало розпочатися лише у визначений головним Проводом ОУН час, адже найголовнішим своїм завданням націоналісти вважали саме підготовку до збройного виступу за Самостійну Соборну Україну. Як згадував той же Є. Алетіяно-Попівський (колишній окружний провідник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини), ще у першій половині 1942 року оунівці “...почали підготовку, щоб створити т. зв. південно-західний фронт; осідком його головного командування мала бути Вінниця. [Вони] робили облік усіх матеріалів і резервів, потрібних для мілітарної справи.

Вивчали також обставини, враховуючи завдання військової Округи р. Бога і південного Подністров'я. А завдання... на випадок повстання було таке:

1) Роззброїти війська окупантів, у потребі навіть збройною силою, та звільнити від них наш терен дії;

2) Перешкодити активній дії будь-яких “автономістів” чи “федералістів”, себто, малоросів, під тим чи іншим прапором;

3) Обсадити своїми збройними силами всі важливі об'єкти, щоб зберегти їх незнищеними для потреб української держави;

4) У воєнно-визвольний час поставити все життя нашого краю під контроль військової національно-революційної української адміністрації, при збереженні та активізації органів місцевого українського самоврядування;

5) Діяти між р. Богом і Південним Дунаєм на теренах, що замешкані переважно українським населенням.

У другій половині 1942 року, починаючи з місяця липня, [націоналісти] розпочали такі підготовчі роботи:

1) Накреслення планів;

2) Підбір людей та командування головної військової Округи, що потім мала розширитися в оперативний штаб Південнозахідного фронту, з відділами і підвідділами технічних і інженерних служб, авіації, панцирних частин і інтендатури;

3) Облік воєнних резервів і матеріалів та магазинування.

Особливу увагу [вони] звернули на підшукування спеціалістів авіаційних і панцирних частин, бо в наших околицях влітку перебувало головне командування німецького східного фронту і було чимало авіаційних і танкових частин, що їх [націоналісти] мали намір раптово захопити під час повстання. Цю зброю [вони] мали використати в боротьбі з ворожими силами”⁶¹.

Однак потенційні повстанці так і не дочекались відповідної команди головного Проводу ОУН: ні в час, коли Вінниччина стогнала, стікала кров'ю під ногами супостатів, ні в період її визволення від коричневої чуми. Ідеологічні засади (бажання дочекатися розгрому СРСР та помітного ослаблення Німеччини – основної умови для здійснення “української революції”) виявились сильнішими нагальних потреб історичного моменту, не дозволили полум'яним прихильникам реалізації національної ідеї об'єктивно збагнути трагічні суперечності суворой дійсності.

Отже, на теренах області періодично нагадувала про себе ще одна важлива політична сила – Організація українських націоналістів (ОУН). Вона намагалася прищепити подолянам ідею створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях реалізації мети схематично націоналісти бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної “української революції”. Ось чому, співробітничавши з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

Але основне вістря спрямовувалося проти радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю у цьому плані відзначалися бандерівці, що проявили найбільший радикалізм.

Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Сили національно-визвольного спрямування внесли всій внесок у боротьбу по перешкоді вивезення гітлерівцями цивільного населення краю на німецьку каторгу.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію і практику німецького нацизму щодо інших народів, зокрема, слов'ян.

У плані подальшого розвитку теми цікавим бачиться наукове осмислення діяльності сил національно-визвольного спрямування у Північній “Трансністрії”, що займала значну частину Вінниччини, встановлення справжніх імен полеглих за волю України, дослідження нових невідомих сторінок боротьби за її соборність і незалежність, об’єктивна оцінка героїки та трагізму цієї боротьби.

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.; іл.

² Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941 – 1945 / Гол. ред. колегія: Герасимов І. О. (голова), Муковський І. Т., Панченко П. П. (заступники голови), Вишневський Р. Г. (відповід. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000. – 944 с.

³ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

⁴ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. – Кн. 2. – К., 1999. – 201 с.

⁵ Кентій А. В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 р.) // Проблема ОУН – УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 43 – 95.

⁶ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – 287 с.

⁷ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999. – 219 с.

⁸ Кравець М. ОУН у Вінниці (1941 – 1944) // Тези доповідей 13-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 78 – 80.

⁹ Костюк О. Діяльність Організації українських націоналістів на Вінниччині в 1941 – 1943 рр. // Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 57 – 59.

¹⁰ Бабицький В. Організація ОУН у с. Кисляку на Гайсинщині (1941 – 1944) // Тези доповідей і повідомлення 18-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1998. – С. 77 – 78.

¹¹ Червінський Д. Газета “Відродження” (“Калинівські вісті”) в 1942 – 1943 рр. // Тези доповідей 13-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 85 – 86.

¹³ Вороліс М. “УПА-Південь” на Вінниччині // Тези доповідей 13-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 77 – 78.

¹⁴ Вовкодав В. Національно-визвольний рух на Вінниччині в 1941 – 1951 рр. // Тези доповідей 13-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 74 – 75.

¹⁵ Малигін Г. ОУН – УПА на Вінниччині (1941 – 1946) // Тези доповідей 13-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 76 – 77.

¹⁶ Григорчук П. УПА на Вінниччині: специфіка та особливості боротьби (1943 – 1944) // Тези доповідей та повідомлення 18-ї Вінницької обласної науково-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1998. – С. 75 – 76.

¹⁷ Калитко С. Л., Мазило І. В. Діяльність ОУН – УПА на Східному Поділлі в історико-краєзнавчих публікаціях // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вип. 5. – Вінниця, 2003. – С. 258 – 262.

¹⁸ Гальчак С. Д. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вип. 4. – Вінниця, 2002. – С. 136 – 146.; Гальчак С. Д. Боротьба подолян за державне відродження України під час нацистської окупації краю // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 263 – 267.

¹⁹ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.; Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під ред. М. І. Мехеди; упорядники: В. Г. Абрамова, Г. В. Вітряна та ін. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы. – В 3-х т. / Гл. редколегия: В. И. Юрчук (пред.), Ю. В. Бойко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович, М. С. Грушецкий и др. – К.: Наукова думка, 1980; Бабій М. Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1967. – 284 с.; Бабій М., Кравчук В. Партизанськими стежками Вінниччини. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.; Будьонна Л. Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.; Будьонна Л. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.) // Український історичний журнал. – 1970. - № 7. – С. 104 – 105; та ін.

²⁰ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 568.

²¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з француз. Р. Осадчука. Париж; Нью-Йорк; Львів. 1993. – С. 504.

²² Цитується за книгою “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941 – 1945”. – С. 176.

- ²³ Там само; - С. 113.
- ²⁴ Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини, м. Кобленц). – R 28 / 216. – F. 20.
- ²⁵ International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – Bd. XXXX. – Nürnberg, 1946. – S. 269 – 270.
- ²⁶ Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, інвент. № 3285.
- ²⁶ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
- ²⁸ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – С. 17.
- ²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153, 154.
- ³⁰ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 24.
- ³¹ Там само.
- ³² ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.
- ³³ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 21.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370.
- ³⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.
- ³⁶ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 26.
- ³⁷ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153.
- ³⁹ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 67 – 68.
- ⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 54, оп. 4, спр. 377, арк. 27.
- ⁴¹ *Маништейн Э.* Утерянные победы / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – С. 632.
- ⁴² *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 242.
- ⁴³ Bundesarchiv, Koblenz. – R 59 / 698. – F. 110.
- ⁴⁴ Bundesarchiv, Koblenz. – R 58 / 222. – F. 103.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 144; - Спр. 43, арк. 6; – Спр. 26, арк. 147.
- ⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 18.
- ⁴⁷ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 114 – 116, 119, 120.
- ⁴⁸ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Лит. запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. - С. 180.
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 21.
- ⁵⁰ Там само; - Арк. 24.
- ⁵¹ *Владимиров М. И.* Вогненна зона / Літ. запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. - С. 47.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 21.
- ⁵⁴ Там само; - С. 124.
- ⁵⁵ Там само; - С. 18.
- ⁵⁶ Там само; - С. 124.
- ⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 106.
- ⁵⁸ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 22, арк. 16.
- ⁵⁹ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14.
- ⁶⁰ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 8.
- ⁶¹ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 17.

Гальчак Сергій Дмитрович,

кандидат історичних наук,
 заслужений працівник культури України,
 директор Державного архіву Вінницької області,
 старший викладач Вінницького державного педагогічного
 університету імені Михайла Коцюбинського
 (21050, м. Вінниця, вул. Соборна, 17;
 тел.: 35-13-27, 32-20-92, моб.: 80503127606)

Сергій ГАЛЬЧАК

(м. Вінниця)

**ОПР НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ВІННИЧЧИНІ В РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Основними формами народного опору в тилу ворога на Вінниччині під час її окупації німецько-фашистськими загарбниками були патріотична діяльність партійно-комсомольського підпілля та збройна боротьба радянських партизанів. Крім них на теренах області час від часу заявляла про себе ще одна політична сила – *Організація Українських Націоналістів (ОУН)*. Щоправда, тут вона не користувалась таким авторитетом, як радянські партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки, як, скажімо, у Західній Україні.

Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців області. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, більшість мешканців Вінниччини два десятиліття жила під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення Радянського Союзу як “Російської імперії” – відкритого “ворога незалежності українського народу”, визволення з “більшовицького рабства” українців, створення “Самостійної Соборної Української держави”.

Абсолютна ж більшість вінничан (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу СРСР. Напрочуд зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п’ятирічок, а під час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей і народностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної армії, партійно-комсомольського патріотичного підпілля, партизанських загонів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подолання лояльного ставлення націоналістів до гітлерівців, котре виявилось спершу зовсім невинуватим. І бандерівці, і мельниківці намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатобіцяючу можливість встановлення незалежної Української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР “української революції”. Для її успішного проведення, найголовніше було підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думкою про Соборну Українську державу більш радикальне бандерівське крило Організації (ОУН-Б) навіть проявило політичну нетерпимість. Оволодівши після захоплення гітлерівцями Львова місцевою радіостанцією, воно проголосило через неї в ефір “Акт про відновлення Української держави”.

“ОУН-Б, – як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував із безрозсудством, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем’єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення”.¹

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що “відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації”, що “Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі”,² ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в’язниці С. Бандеру та його прибічників. *Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: “Немає ніякої*

України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями”.³ Тобто самими гітлерівцями та їхніми союзниками. Нацизм нікому на давав свободи. Не міг він принести волю й Україні. Більше того, за планами нацистів, з людської свідомості, пам’яті прийдешніх поколінь населення, що з споконвіків заселяло цю землю, мало щезнути навіть саме поняття “Україна” – вже в 1942 році в навчальних закладах генерального округу “Житомир” з шкільної програми було вилучено предмет “Історія України”.

Однак націоналісти не змирилися з таким розвитком подій. Використовуючи створені ними ж похідні групи, що з’являлись у населених пунктах услід за наступаючими гітлерівцями, вони намагалися проникнути і захопити у свої руки створювані окупаційною владою міські і сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо.⁴ В одному з німецьких донесень сказано, що “вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спробу пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України. Свій вплив особливо намагалися поширити на населення територій, що знаходились на схід від Західної України, а тому доклали зусиль, щоб пошвидше добратися туди. Це їм у значній мірі вдалося. Вже в кінці липня 1941 р. вони з’явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, в деяких інших населених пунктах Вінниччини.

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН (Бандери) інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь “створення незалежної і соборної Української держави” в центрі України, зокрема, в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також в районах Умані й Могилева-Подільського. В донесеннях з місць підкреслювалось, що тон пропаганди цієї організації ставав усе більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення “Української революційної армії”.⁵

Це теж не сподобалось гітлерівцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, дала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату “Україна” (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН (Бандери):

“Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники...”⁶

Наказ айнзацкоманди Ц/5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувався проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

“...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям..., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі помагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення...”⁷

Не менш промовистий і інший документ:

“4.XI.41 р.

Таємно.

До коменданта с. Губник [Гайсинського району] п. Ткаченку.

Останніми днями стало виявлятися підпільне розповсюдження листівок партії Бандери.

Вживіт[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політ-відділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає суворая кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк.

Начальник Політ-відділу Романюк”.⁸

Немало зусиль доклали бандерівці до створення підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі теж вдалося. При цьому ставку було зроблено на осіб, незадоволених чи ображених

радянською владою, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їхніх сімей та родичів, місцеву інтелігенцію, молодь. За словами колишнього окружного провідника, військового референта обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівського, “основна засада була така: приймати до ОУН людей національно-свідомих, витривалих, випробуваних. Перш за все колишніх учасників полку та клубу ім. гетьмана Павла Полуботка (в 1917 – 1919 рр.), членів “Оборони України” М. Міхновського, УВО, СВУ, СУМ-у, колишніх вояків Дійової Армії УНР, “Вільного Козацтва”, колишніх вояків УГА, що були залишилися на Надністрянщині, розкуркулених і репресованих, їх дітей та членів родини. Далі – тих національно-свідомих українців, що чесно й віддано готові були служити визвольній справі українського народу. Загально було застережено супроти членів і кандидатів компартії і членів комсомолу та советських активістів...”⁹

Як відзначається в одному з архівних документів, “в м. Вінниці, а також в ряді районів, існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. “Спілка українського націоналістичного студентства”...

Існує націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам’янець-Подільської області”¹⁰

Крім згадуваних навчальних закладів націоналісти мали свої осередки в структурі обласної організації “Заготзерно”, у Вінницькій насіннево-дослідній станції, директор якої “Репуленко, колишній старшина української армії, багато допомагав [їм], особливо документацією, зв’язками, приміщеннями та друкарськими засобами...”¹¹

Проте, за словами того ж Є. Алетіяно-Попівського, “найсильніша і найкраще поставлена сітка [мережа] ОУН була в Калинівському районі”.¹² Її керівником був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями). Інші націоналістичні осередки в районі очолювали: в с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний радянськими партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинцях – прибулий із Західної України піп Мороз...¹³

У Калинівці було обладнано першу в області підпільну друкарню ОУН (друга згодом почала функціонувати у Вінниці, третя – в с. Сороці Дашівського району). У ній друкувалися примірники газети “Калинівські вісті” (відомої ще під назвою “Відродження”), націоналістична література. Так, завдяки зусиллям редактора “Калинівських вістей” Ляценка (до війни учителя військової підготовки у Львові), а також провідника ОУН у Хмільницькому районі Купрієвича (до війни – директора Хмільницької середньої школи) “...в Калинівці побачили світ передруки “Катехізму ОУН”, “Постанова Другого Великого Збору ОУН”, українські націоналістичні співанки, брошура “Нація – спецієс”, “Мала історія України” (І. Крип’якевича) та чергові числа [номери] підпільного органу Крайового Проводу ОУН Осередньо-Східних Українських Земель “За Самостійну Україну...” В Калинівці Ляченко видав і працю Могили під назвою “Якою Україна є, була й буде”¹⁴

Крім Вінниці, Калинівки, Хмільника, підпільні організації ОУН було створено також у Вороновицькому, Іллінецькому, Дашівському, Липовецькому, Немирівському, Турбівському, Гайсинському, Козятинському, деяких інших районах.

Створювалися такі осередки також у “Трансністрії”, до якої відійшла ледь не половина Вінниччини (південні та південно-західні райони):

“Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева[-Подільського].

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604.

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звітти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують націоналістичні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батківський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могильова”¹⁵

Крім підпільних осередків члени ОУН намагалися створити мережу громадських організацій: Жіночої Служби України (ЖСУ), Союзу Українського Націоналістичного Студентства (СУНС), організувати осередки “Просвіти” (у створенні останніх особливу активність проявили мельниківці, що ворогували з бандерівським крилом ОУН).

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників “Просвіти” та існуючих осередків ОУН.

Націоналісти пішли в підпілля.

Будучи на нелегальному становищі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували листівки, продовжували працювати на впливових посадах у міській управі. Причому, до весни 1943 р., коли “весь склад [міської] управи в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина... чиновників арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Гапій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін.)”¹⁶

“Не зважаючи на репресії, ще цілу осінь, зиму і весну... була обсажена з ініціативи ОУН активним національно-свідомим українським апаратом”¹⁷ редакція місцевої газети “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”), яка всіляко возвеличувала агресивну, людиноненависницьку політику Третього рейху і, навіть, проголошувала, що “тільки запорожці за свою волю билися самі, а за нас б’ється німецьке військо, як оборонець нового, справедливого ладу від прибою темних сил. Ми – нарід, що його червона Москва двадцять два роки топтала і нищила, проте знищити не могла... Ми даємо святу клятву, що покладемо всі свої сили на допомогу німецькому народові, його збройним силам та його великому Фюрерові Адольфові Гітлеру...”¹⁸ Недарма вінничани називали її “німецькою газетою з українським шрифтом”.

Крім того, в Липовецький, Турбівський, Гайсинський і Немирівський райони проникли бойові оунівські групи.¹⁹ Очевидно, це були так звані групи самооборони, які почали з’являтися навесні 1942 р. на Волині та Поділлі.

В березні 1943 р. “у закутку трьох районів – Уланівського, Хмільницького” і Калинівського [в документі: Пиківського] в області організовано “перший кіш-загін українських повстанців” імені отамана Шепеля. До кінця року було створено ще два таких загони – імені отамана Гальчевського у Літинському районі, імені отамана Волинця – в Гайсинському.²⁰

Однак вістря їхньої боротьби спрямовувалось не проти гітлерівських загарбників. І не тому, що ці формування були нечисленними і могли зазнати поразки у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їхнього керівництва, в якій вказувалось, як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

“...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких німецьких військ

- а) не вести жодних засідних бойових акцій
- б) примірно карати за виступ проти народу
- в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів”.²¹

Про те, що ця настанова ретельно виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

“...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями”.²²

У ще одній інструкції, котра з’явилася дещо пізніше, говорилося, що німецьке командування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об’єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН”.²³

Ці інструктивні настанови теж ретельно втілювалися в життя. Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення (“7 серпня 1942 р.: ...У Вінниці знову виявили листівки українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого...”),²⁴ зазнаючи арештів (25 вересня 1943 р.: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали”),²⁵ бандерівці, попри це, особливу увагу проявили до партійно-комсомольського підпілля, партизанів – авангарду радянської влади, яку вважали ворогом української самостійності.

Як повідують архівні документи, націоналісти були причетні до знищення ряду членів та окремих керівників більшовицько-комсомольського підпілля у Калинівському, Турбівському, Ободівському районах.²⁶ Ними вбиті член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворозюк, зв’язковий партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна В. В. Вовк, член Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші.

В серпні 1943 р. оунівці (очевидно, кіш-загін імені отамана Шепеля) поставили вимогу перед партизанським загonom ім. В. І. Леніна (з 23 листопада 1943 р. – з’єднання ім. В. І. Леніна) звільнити Чорний ліс, оскільки згідно з планами їхнього командування він мав належати українським повстанцям, на що червоні партизани відповіли погрозою, що в разі коли хтось із націоналістів потрапить їм у руки, буде знищений на місці. Більше того, свою обіцянку підкріпили конкретними діями, підстерігши та знищивши 6-х оунівців.²⁷

Про декілька дрібних сутичок націоналістів з радянськими партизанами, що мали місце в Дашівському районі, згадує у своїх спогадах Є. Алетіяно-Попівський²⁸ та про загибель трьох партизанів направлено у розвідку загону “За Батьківщину” Вінницького партизанського з’єднання під час його “зустрічі” з “курнем” (очевидно, кошем-загоном імені отамана Гальчевського) в районі Майдана-Почапинецького (Літинський район) – комісар з’єднання Д. Т. Бурченко.²⁹

Однак крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі в північній частині Літинського району в грудні 1943 р. появилася рейдуюче добре озброєне формування оунівців чисельністю більше 500 чоловік. Його поява помітно ускладнила становище партизанського з’єднання ім. В. І. Леніна, на яке гітлерівці готували облаву, підтягуючи в район його дислокації крупні сили жандармерії, козаків, частин СС.

Загроза нависла й над щойно прибулим у Чорний ліс Вінницьким партизанським з’єднанням. Щоб уточнити “поведінку націоналістів на випадок каральної операції гітлерівців”, партизани провели з ними переговори. Причому зацікавленість у діалозі виявили обидві сторони. З боку націоналістів інтерес ґрунтувався на прагненні розширення свого впливу на місцеве населення, а також на самих партизанів. Із розвідувального донесення партизанського з’єднання ім. В. І.

Леніна, датованого 28 груднем 1943 р. відомо, що “загони українських націоналістів.., які розташувалися у селах Бруслинів, Яцківці і Супрунів Літинського району”, мають на меті “з’єднатися з частинами Червоної армії [що не відповідало реальним намірам, а було лише тактичним ходом з метою ввести противника в оману]. В результаті переговорів [домовлено] про взаємну допомогу в боротьбі з німецькими окупантами”.³⁰

Однак про перемир’я було забуто, як тільки фронт наблизився до Вінниці. З його стрімким просуванням відпала загроза спланованої каральної операції – гітлерівці терміново почали перекидати з тилу на передову наявні військові контингенти, намагаючись не допустити виходу Червоної армії на Південний Буг. Про зміну настрою, всупереч прийнятим домовленостям, повідує наступне розвідзведення, датоване 2 січнем 1944 р.:

“...Командуванню з’єднання націоналістів 31.12.43 р. надійшло ряд заяв від націоналістів з протестом, чому командування націоналістів веде переговори з командуванням партизанських загонів і чому націоналістичні листівки не поширюються в цих районах?.. В результаті 31.12.43 р. був мітинг націоналістів у с. Яцківці Літинського району. На мітингу виступив командир сотні № 1 Довбуш, який заявив: “Від нині, зустрічаючись на шляху з червоними партизанами, вступаю з ними в бій і закликаю вас підтримати мене”. Встановлено, що націоналісти не зацікавлені в здійсненні диверсій проти німців, а напрочуд, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним доставленням боєприпасів і спорядження на фронт. У бій з німцями вступають у виняткових випадках, тільки для поповнення боєприпасів та зброї. Склад [чисельність] з’єднання націоналістів – 510 чоловік. Озброєння: 40 кулеметів [системи] Дегтярьова і “Кольт”, у середньому на кулемет – 120 патронів, на гвинтівку – 30 патронів. Розташування на 2.1.44 р. – с. Бруслинів Літинського району.”³¹

Оцінивши нову розстановку сил, що змінилася на користь червоних партизанів, оунівці непомітно зникли.

Проте, за словами командира партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна М. І. Владимірова, бій між націоналістами та загonom “За Батьківщину” Вінницького партизанського з’єднання все ж стався. Відбувся він приблизно о шостій годині ранку 5 січня 1944 р. в районі с. Бруслинова. В ньому 27 націоналістів були убиті, а 54 – потрапили в полон.³² На їхньому допиті з’ясувалося, що основні сили рейдуєчого загону ОУН вирушили в Тернопільську область, а дві сотні його бійців тимчасово залишилися неподалік села, щоб рановранці раптовим наскоком розправитись з партизанським загonom, захопити зброю, боєприпаси, коней, майно і продукти.³³

Так під час Великої Вітчизняної війни (а для українського народу вона була саме такою) на Вінниччині мало місце братовбивче протистояння, причиною якого став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Що стосується збройного протистояння на території Вінниччини між націоналістами і німецькими загарбниками, то архівних документів, які підтверджували б це, майже не виявлено. Проте, за даними, які дійшли до нас, окремі сутички все ж мали місце. Про них, зокрема, повідується у спогадах Є. Алетіяно-Попівського:

“...Пам’ятаю провідника ОУН Хмельницького [слід читати: Хмельницького] району Купрієвича. Вчитель, директор Хмельницької середньої школи... По професії історик і літературознавець. Мав жінку і дітей, але жив тільки для української визвольної справи, всіма силами працював для здійснення ідей ОУН-УПА. З приходом німців спочатку був інспектором шкільництва і позашкільної освіти Хмельницького району, але потім... німці усунули його з цього становища за друкування в місцевій друкарні... націоналістичної літератури. Пізніш, улітку 1943 року, ...його оточила німецька жандармерія з допомогою їх вислужників – місцевих поліцистів-зрадників. Разом з бойовиками УПА, членами і симпатиками ОУН, він загинув у полум’ю запаленого будинку. Відбивались вони до останнього набоя, не здавшись німцям...”³⁴

На жаль, автор спогадів не уточнює скільки ж у тому бою було знищено ворогів.

Деякі інші збройні сутички з гітлерівцями відбувались з метою визволення з неволі соратників та схопленої під час облав молоді для відправки в Німеччину на нацистську каторгу:

“...З Дашівського району настягали до тимчасового перехідного табору чимало молоді, попали туди і деякі члени ОУН. Однієї ночі наші бойовики напали на цей табір, стероризували пляшковими “бомбами” німецьку охорону і щасливо випустили на волю приречені жертви на каторгу до Третього рейху. Такі самі акції ми провели в Оратові, Улянові [мабуть: Уланові], Липівцях, Браїлові й Пикові...”³⁵

За словами автора спогадів, націоналісти здійснили акти розплати над прислужниками гітлерівців: “у 1942 році революційне підпілля покарало смертю” голову Хмельницької районної управи Чорнія,³⁶ а “липневої ночі (1943)” – “начальника Лінецького [Ллінецького] уряду праці, що нещадно поводився з населенням, здирав з нього величезні хабарі, ловив і висилав на каторжну працю до Німеччини нашу молодь”.³⁷

Окремі націоналісти навіть перебували в рядах радянських партизанів. Так, у кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна їх було двоє. Один із них вступив до неї в січні 1944 р., коли бригада (на той час: партизанське з’єднання і. В. І. Леніна) перебувала в Чорному лісі, інший – в березні 1944 р. в Деражнянському районі. Бажання останнього стати партизаном командуванням бригади було розцінено як намагання врятувати себе від розплати, оскільки до цього він очолював націоналістичний загін. Після зустрічі бригади з Червоною армією його було арештовано і передано слідчим органам.³⁸

Однак існує чимало архівних документів про прислужництво націоналістів окупантам. Так, окремі з них мали причетність до розстрілів гітлерівцями єврейського населення у Мурованих Курилівцях,³⁹ у с. Брицькому Липовецького району, займаючи посади старости та його заступника, зловживали становищем: жорстоко ставились до місцевих комуністів і комсомольців, сім’їв червоноармійців, всіляко знущаючись над ними, віддаючи їх у відповідальники,⁴⁰ проявляли зверхність до даної категорії населення в с. Вацлавівці Погребищенського району...⁴¹

Масштабне збройне протистояння гітлерівцям мало розпочатися лише у визначений головним Проводом ОУН час, адже найголовнішим своїм завданням націоналісти вважали саме підготовку до збройного виступу за Самостійну Соборну Україну. Як згадував той же Є. Алетіяно-Попівський (колишній окружний провідник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини), ще у першій половині 1942 року оунівці “...почали підготовку, щоб створити т. зв. південно-західний фронт; осідком його головного командування мала бути Вінниця. [Вони] робили облік усіх матеріалів і резервів, потрібних для мілітарної справи. Вивчали також обставини, враховуючи завдання військової Округи р. Бога і південного Подністров’я. А завдання... на випадок повстання було таке:

1) Роззброїти війська окупантів, у потребі навіть збройною силою, та звільнити від них наш терен дії;

2) Перешкодити активній дії будь-яких “автономістів” чи “федералістів”, себто, малоросів, під тим чи іншим прапором;

3) Обсадити своїми збройними силами всі важливі об’єкти, щоб зберегти їх незнищеними для потреб української держави;

4) У воєнно-визвольний час поставити все життя нашого краю під контроль військової національно-революційної української адміністрації, при збереженні та активізації органів місцевого українського самоврядування;

5) Діяти між р. Богом і Південним Дунаєм на теренах, що замешкані переважно українським населенням.

У другій половині 1942 року, починаючи з місяця липня, [націоналісти] розпочали такі підготовчі роботи:

1) Накреслення планів;

2) Підбір людей та командування головної військової Округи, що потім мала розширитися в оперативний штаб Південнозахідного фронту, з відділами і підвідділами технічних і інженерних служб, авіації, панцирних частин і інтендатури;

3) Облік воєнних резервів і матеріалів та магазинування.

Особливу увагу [вони] звернули на підшукування спеціалістів авіаційних і панцерних частин, бо в наших околицях влітку перебувало головне командування німецького східного фронту і було чимало авіаційних і танкових частин, що їх [націоналісти] мали намір раптово захопити під час повстання. Цю зброю [вони] мали використати в боротьбі з ворожими силами”⁴²

Однак потенційні повстанці так і не дочекались відповідної команди головного Проводу ОУН: ні в час, коли Вінниччина стогнала, стікала кров'ю під ногами супостатів, ні в період її визволення від коричневої чуми. Ідеологічні засади (бажання дочекатися розгрому СРСР та помітного ослаблення Німеччини – основної умови для здійснення “української революції”) виявилися сильнішими нагальних потреб історичного моменту, не дозволили полум'яним прихильникам реалізації національної ідеї об'єктивно збагнути трагічні суперечності суворой дійсності.

¹ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 568.

² Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з француз. Р. Осадчука. Париж; Нью-Йорк; Львів. 1993. – С. 504.

³ Цитується за книгою “Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945” / Гол. ред. колегія: Герасимов І. О. (голова), Муковський І. Т., Панченко П. П. (заступники голови), Вишневецький Р. Г. (відповід. секретар). – К.: Пошуково-видавничче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 176.

⁴ Там само; - С. 113.

⁵ Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини, м. Кобленц). – R 28 / 216. – F. 20.

⁶ International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – Bd. XXXX. – Nürnberg, 1946. – S. 269 – 270.

⁷ Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, інвент. № 3285.

⁸ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

⁹ Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – С. 17.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153, 154.

¹¹ Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці... – С. 24.

¹² Там само.

¹³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.

¹⁴ Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці... – С. 21.

¹⁵ ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370.

¹⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

¹⁷ Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці... – С. 26.

¹⁸ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153.

²⁰ Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці... – С. 67 – 68.

²¹ ЦДАГО України, ф. 54, оп. 4, спр. 377, арк. 27.

²² Маништейн Э. Утерянные победы / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – С. 632.

²³ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 242.

²⁴ Bundesarchiv, Koblenz. – R 59 / 698. – F. 110.

- ²⁵ Bundesarchiv, Koblenz. – R 58 / 222. – F. 103.
- ²⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 144; - Спр. 43, арк. 6; – Спр. 26, арк. 147.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 18.
- ²⁸ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 114 – 116, 119, 120.
- ²⁹ *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Лит. Запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. - С. 180.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 21.
- ³¹ Там само; - Арк. 24.
- ³² *Владимиров М. І.* Вогненна зона / Літ. Запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. - С. 47.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 21.
- ³⁵ Там само; - С. 124.
- ³⁶ Там само; - С. 18.
- ³⁷ Там само; - С. 124.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 106.
- ³⁹ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 22, арк. 16.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 14.
- ⁴¹ ДАВО, ф. 4422, оп. 1, спр. 29, арк. 8.
- ⁴² *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці... – С. 17.

Гальчак Сергій Дмитрович,

кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України,
директор Державного архіву Вінницької області,
старший викладач Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

ВИЖИЛИ СЕРЕД НЕЛЮДІВ ЗАВДЯКИ ПОДЯКОСТІ

(На матеріалах Вінницької області)

Подвиг народу безмірний і багатолитий. В період лихоліття він проявлявся не лише на полях битв. Нарівні з безпосередньою боротьбою з ворогом на фронті, в загонах народних месників чи патріотичного підпілля, не менш цінною була і допомога тим, хто на окупованій території потрапив у критичне становище, зумів вижити лише завдяки мужності, безкорисливості, співчуттю інших, – хто надавав таку допомогу нерідко ціною власного життя. Таким масовим героїзмом уславилось населення міст і сіл України, що опинились під владою нацистських окупантів.

У перші місяці війни ним стала *допомога пораненим червоноармійцям*.

...Велика Вітчизняна війна застала командира кулеметного взводу лейтенанта Юсуфалі Завкієва – таджика за національністю – у м. Вінниці, де проходив військову службу. 22 червня 1941 року його військова частина була піднята по тривозі і перекинута у Західну Україну назустріч гітлерівським загарбникам, котрі, маючи перевагу в живій силі та техніці, нестримно рвалися вперед. За таких умов радянським військам довелося відступати.

З боями відходила на схід й військова частина лейтенанта Завкієва, опинившись, врешті, знову на Вінниччині. В кінці липня 1941 р. група бійців, і серед них Ю. Завкієв, неподалік с. Васильківець Плисківського району потрапила в оточення.

Нерівний то був поєдинок. П'ять днів чотирнадцять червоноармійців чинили гідний опір. А коли загрозливо стала відчуватись нестача боєприпасів, вранці 30 липня пішли в останню атаку. З оточення вирвалися не всі. В бою загинув політрук Васильєв. Лейтенанта Завкієва підкосила автоматна черга. Сім куль прошили його тіло.

До свідомості прийшов наступного дня в хаті мешканки села Васильківець Марії Яківни Дигас. Ця жінка, а також її односельчанка Любов Дмитрівна Рохманчук та Параска Петрівна Черкас наткнулись на нього випадково. Лежав під кущем, як здавалось спершу, без будь-яких ознак життя. На щастя, жінкам вдалося почути ледь вловимий стогін, що вирвався з його грудей. Вночі перенесли пораненого в село. Бинтів під руками не було, а тому замість них перев'язували рани полотняними рушниками. Лікували саморобними ліками – настоями із трав, які самі ж збирали. І життя не покинуло воїна.¹

До останнього подиху захищали 26 липня 1941 року с. Борсуки Гайсинського району воїни-червоноармійці Курбан Раїмов, Бозар Тангіров, Іван Зайцев. Перші двоє полягли смертю хоробрих, Івана Зайцева ж було важко поранено. Усіх трьох гітлерівці вважали мертвими, а тому не стали витратити на них зайвих куль на добивання, пішли далі. Захисників села підібрали місцеві жителі. Загиблих таємно від ворога поховали, а Івана Зайцева повернули до життя, тривалий час лікуючи в одній із сільських осель. Загоївши рани, воїн щиро подякував рятівникам і пішов у партизани...²

Багатьом пораненим зберегла життя мешканка с. Олексіївки Дашівського району М. М. Вербина. В перші дні нацистської окупації вона з своєю дочкою Ганною розшукувала поранених червоноармійців, переховувала їх, надавала необхідну допомогу. Серед врятованих нею бійців – офіцер Червоної армії, поет Євген Долматовський.

Знайшов порятунок у хаті колгоспниці с. Сосонки Вінницького району Фросини Собко поранений офіцер Микола Дяченко.³

Рятували поранених вінницькі лікарі Л. Й. Кручинська, С. П. Белканія, М. М. Мазанік, мешканці м. Вінниці Н. Д. Хоменко, Я. А. Коваленко, С. З. Ружицький та ін.⁴

В жажливому становищі опинилися військовополонені. Після поразки 6-ї та 12-ї радянських армій, що з боями відступали через Вінниччину, їх кількість значно зросла. Один за одним на території області виникають концентраційні табори: у Вінниці, Вороновиці, Брацлаві, Гайсині, с. Тернівці Джулинського району, Калинівці, Козятині, Літині, Немирові, Гнівані, Вапнярці, Уланові, Хмільнику, в інших населених пунктах. Ставлення до бранців з боку загарбників було нелюдським, винятково жорстоким. Їх морили голодом, холодом, інфекційними хворобами, непосильною працею, просто вбивали. Так, у листопаді 1941 р., переганяючи колону радянських військовополонених із с. Михайлівки до Гайсина, на 12-кілометровому відрізку шляху конвоїри пристрелили 30 невольників.⁵

В той же час в перші місяці війни гітлерівці стали відпускати з неволі окремих військовополонених-українців. Цим “жестом” окупанти намагалися наче б то продемонструвати благородність нового режиму (крім того, робочі руки могли б згодитися для збору врожаю сільськогосподарських культур, адже неодмінною умовою звільнення була робота полоненого до призову в армію в сільському господарстві, а також його проживання в районах, уже окупованих вермахтом). Проте основна мета, яку переслідували гітлерівці, – вбити клин у єдність народів СРСР. Відпускаючи невольників з полону, загарбники настирливо поширювали міф про так звану “лояльність” українців до німецького окупаційного режиму.

Офіційною підставою для звільнення військовополонених-українців став наказ головнокомандувача вермахту від 25 липня 1941 р.⁶ Щасливцям видавалась спеціальна “Посвідка про звільнення з полону”,

де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено на волю. Основними з них були відмова від збройної боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі за місцем проживання протягом восьми днів з часу звільнення.⁷

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки – під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної армії (причому не лише української національності), багато яких згодом стали організаторами підпільних патріотичних осередків.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

“Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, – згадувала Анастасія Назарівна. – “Легенду” придумували таку, щоб німці не могли “підкопатись”. Якби виявилась “підставка”, то це загрожувало б смертю: за “благодійність” кожного я відповідала головою”.⁸

“Часто липівчанки, – за словами її землячки Н. М. Личак, – не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: “Це мій чоловік!” і визволяли їх з лабетів смерті...”⁹

Коли ж загарбники переконалися, що задуманої мети досягти не вдалося, від “лояльності українців” не залишилося й сліду. Директивним листом від 7 листопада 1941 р. рейхсмаршал Г. Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився “не ставити [їх] в особливе становище та не виділяти серед інших”.¹⁰

А тим часом наближалась сувора зима. Становище військовополонених ставало ще нестерпнішим. Щоб хоч якось допомогти бранцям, місцеве населення, незважаючи на заборону, старалось поближче підійти до місць ув'язнення, перекинути через колючий дріт печену картоплю, яблука, шматки хліба чи щось інше їстівне. Причому це потрібно було робити непомітно від табірної охорони, оскільки будь-яке спілкування з невірниками заборонялось. Так, у концентраційному таборі, розташованому в с. Тернівці Джулинського району, “червоноармійців за приймання їжі від населення розстрілювали...”¹¹

При першій же нагоді населення намагалось звільнити невірників з полону, а всіх втікачів – переховати, обігріти, підлікувати, одягнути, нагодувати. Тому зовсім не випадковою була масова поява грізних застережень окупаційної влади:

“28 травня 1942 р.

До голови управи м. Літина.

Відносно: підтримки збіглих військово-полонених.

За останній час виявлено багато випадків, коли населення підтримує російських військово-полонених. Багато разів я звертаю увагу письмово та усно на те, що суворо забороняється в будь-якій формі подавати підтримку російським військово-полоненим з приводу їх втечі...

Одноразово звертаю увагу на те, що особи, які дадуть підтримку збіглим військово-полоненим, будуть каратись каторжною тюрмою або смертю.

Обл. комісар по замісництву Гітілов”.¹²

Таким же людяним було ставлення населення до оточенців, що, зокрема, відмічалось 15 листопада 1941 року в повідомленні політуправління радянського Південного фронту: військовослужбовці, “які виходять з ворожого оточення, зустрічають скрізь співчуття і допомогу з боку населення”.¹³ “...Потрапивши в оточення, червоноармійці швидко зуміли замаскуватись серед свого народу, чекаючи слушного часу, щоб допомогти... частинам Червоної армії у знищенні ворога”,¹⁴ – повідується в іншому архівному документі.

Виринаючи з лабет смерті поранених захисників Вітчизни, переховуючи військовополонених та оточенців, допомагаючи їм налагодити зв'язки з партизанськими загонами та антифашистським патріотичним підпіллям, їхні рятівники серйозно ризикували власним життям, життям і безпекою своїх рідних та близьких.

“17 липня 1941 року, коли вступили німці, мешканець с. Носківці Станіславчицького району... Манілко Сидір Артемович, народження 1903 року, безпартійний, зустрів пораненого червоноармійця і надав йому допомогу... Німці, дізнавшись про це, негайно арештували Манілка С. А. і почали по-звірячому бити. Після цього вивели на город громадянина с. Носковець Дехтярука, заставили викопати для себе могилу. Коли могила була готова, німці розстріляли його...”¹⁵

За аналогічний вчинок така ж доля спіткала мешканця с. Любомирки Ольгопільського району Олександра Івановича Січкаря,¹⁶ а жителя с. Чечелівки Гайсинського району Михтода Міщенка есесівець убив лише за те, що той поховав полеглого радянського солдата.¹⁷ За переховування військовополонених німці розстріляли мешканців Гнівані Тиврівського району Д. П. Некрута та його дружину.¹⁸ У березні 1943 року в с. Будках Немирівського району гітлерівцями “спалено хату громадянки Євдокії Яремко, де було виявлено і вбито гвардійця танкіста Дмитра Дронова”.¹⁹

Лісник Авксентій Бурмій із с. Олександрівки Тростянецького району тривалий час переховував радянських парашутистів. Був викритий і заарештований румунськими жандармами. Самому главі сім'ї пощастило втекти під час етапування, а от її членам довелося зазнати тривалих знущань у Тираспільській тюрмі...²⁰

Багато хто з населення, рятуючи та надаючи допомогу червоноармійцям, керувався не лише патріотичними почуттями, але й звичайним співчуттям до “наших”, сподіванням на те, що власний син або чоловік, який теж знаходиться в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших “добрих людей”.²¹ Ця “доброта” була мотивацією багатьох гуманних вчинків громадян, які волею обставин опинились на захопленій ворогом території, змушені були мужньо переносити усі труднощі окупації. Відірвані від “Великої землі”, вони, в той же час, усвідомлювали себе нерозривною частиною радянського народу, вірили, що рано чи пізно настане час їх звільнення. А тому намагалися бути максимально корисними для Батьківщини, допомогти “своїм”, внести бодай невелику особисту частку у всенародну боротьбу з ворогом.

Ці почуття особливо зросли, коли фронт перемістився на Вінниччину, розгорілись бої за її звільнення.

10 січня 1944 року передовий загін 1-ї танкової армії підійшов у Тиврівському районі до Південного Бугу, принісши невимовну радість мешканцям прибережних населених пунктів.

“– Таке ніколи не забудеться, – згадувала тиврівчанка Олександра Тлока. – Зібралася на ярмарок купити склянку солі. Поспішаю шляхом. Коли це слух вловив важкий гуркіт з мосту через Південний Буг. Зупинилась, зацікавилась. Раптом з-за повороту біля дитбудинку (тепер ліцей-інтернат) виїжджає танк. Відкривши люк, один із солдатів неочікувано звернувся рідною мовою: “Добридень, жіночки!”

Як почули тиврівчанки цю мову, як побачили червоні зірочки на головних уборах танкістів, – мало не зомліли від радості. Наші прийшли! Але бронемашина поїхала далі в бік села Красного...”²²

На жаль, танкістам не вдалося закріпитися на даному рубежі. Ворог організував потужний контрнатуп. Багато бойових машин було знищено ним, інші з боями відійшли у власний тил.

“...Минуло майже десять днів. Вночі повз струмок, зарослий вільхами й верболозом, обережно йшли слід у слід шестеро обідраних, голодних чоловіків у шломофонах. Невдовзі тихий стукіт в шибку насторожив Олександрю Тлоку. Як з’ясувалось, то були недавно бачені танкісти. Вони здійснили рейд у тил ворога, але неподалік Жмеринки їх розбили... “Хочемо схватись, відігритись. Не виженете?...” – перепитали господиню. “Та хіба можна, – заметушилась. – Чоловік Афанасій воює, брат Клим теж. Сідайте...” – і взялася чистити картоплю. Нагодувала, випрала одяг, поклала ночувати на горищі. Та ще взуття “їсти просить” – справи складніші: лише три шевці в Тиврові, то ж кожному майстру вигадувала якусь легенду про гостей – далеких родичів, аби лише ніхто нічого не запідозрив.

Разом з Олександрю Яківною на тиврівській вівцефермі працював солдат, що вирвався з оточення і в тилу ворога видавав себе за місцевого “колгоспника”, – Павло Лосєв. Дуже допомагав харчами. Отож якось обходилось. Допоки... [не приїхали в Тиврів] кілька машин з фашистами... Вирішили помитися. Двоє забігло до Олександри Яківни в пошуках балії. Почали на подвір’ї гріти воду, а в хаті хлюпатися у ній. Можна лише здогадатися, що довелось пережити жінці і танкістам, котрі причаїлися на горищі...

Наступного дня прийшов Павло Лосєв, довго шептався з [новими] товаришами, а потім, попрощались, канули вони у ніч...

Настав березень. Вісімнадцятого числа Слободу, Пінжарівку (житлові масиви) заповнили кінні й піші озброєні люди: із тилу ворога поверталися партизани. Коли раптом високого росту чоловік завертає до хвіртки Олександри Тлоки й вітається:

– Доброго дня, Олександрю Яківно! З визволенням!

Голос знайомий. Обличчя теж... Упізнала!

– Чи всі живі zostалися? – найперше зірвалося з уст.

– Пам’ятаєте невеликого ростом хлопця – Грицька Яструбова? Відважним, сміливим був. Кілька ешелонів пустив під укіс. Похований у Вороновиці біля церкви... Колись ще зустрінемося..., – побіг доганяти колону.

Яка доля та імена інших п’яти танкістів – не встигла спитати...”²³

Тоді ж, у перші місяці 1944 року, переховували та виходжували поранених танкістів мешканці Гнівані Степан Адамович Гулько, Галина та Ірина Мудрики.²⁴

10 січня 1944 року в с. Лип’ятині Уланівського району розвідник-червоноармієць Іван Ширшов, прагнучи не потрапити на очі есесівцям, забіг у двір Василя Євтихійовича Демчука, в хаті якого в цей час перебувало сімнадцять... тих же есесівців. Господар двору не розгубився. Не зважаючи на смертельну небезпеку, він швидко переправив несподіваного гістя на горище, де бійцеві довелося прожити 23 дні. Коли ж німці виселяли з села всіх його мешканців, він разом із сім’єю свого рятівника, офіційно рахуючись її членом, перебрався в с. Сальницю, де провів ще п’ять тижнів. Вороги так і не дізналися ким же насправді був Іван Ширшов, котрий з приходом військ визволителів повернувся в бойовий стрій.²⁵

Протягом семи тижнів рятували поранених червоноармійців, ховаючи їх у своїх домівках від німців, жителі с. Зозова Липовецького району Меланка Ковбасюк, Олена Вдовиченко, Марія Андрусина.²⁶

Мешканець с. Красносілки Гайсинського району Ф. Я. Яковенко врятував взимку 1944 року пораненого військового пілота, чия крилата машина була підбита в подільському небі.²⁷

Драматичною виявилася спроба передових підрозділів 3-ї гвардійської танкової армії (загону в складі 18-и танків з десантом автоматників і саперів під командуванням Героя Радянського Союзу підполковника Д. Г. Суховарова) визволити в другій декаді січня 1944 року Уланів та ряд населених пунктів району.

Скориставшись снігопадом, вони прорвали ворожу оборону. В Морозівці, яка лежала на їхньому шляху, знищили більше тридцяти вантажних автомашин, 4 гармати, розгромили фашистські штаби, що розміщувались у селі. А на світанку – були вже в Уланові. Розгорівся запеклий бій, в ході якого учасники цього героїчного рейду знищили багато техніки та живої сили противника.

Вибивши гітлерівців з райцентру, загін зайняв кругову оборону, чекаючи підходу основних сил.

В полудень ворог піддав село запеклому бомбардуванню. Ще через чотири години загін атакували великі сили противника. Підтягнувши до 50-и танків, штурмових гармат і мотопіхоту, гітлерівці завдали дуже сильного удару по групі Д. Г. Суховарова.²⁸ Танкісти боролися відважно, але сили були нерівними, і загін почав відходити на схід, у бік с. Пагурців.

Німці відкрили інтенсивний вогонь з танкових гармат та кулеметів, розпочали переслідування відступаючих. Червоноармійці протягом двох годин відповідали організованим кулеметно-автоматним вогнем. Проте опір ставав все слабшим: закінчувалися боеприпаси, ріділи ряди захисників. Чимало червоноармійців загинули під гусеницями ворожих танків. До останнього подиху билися старший сержант Федір Нефедов, старший лейтенант Демчук (обидва поховані в братській могилі в с. Пагурцях) та інші. Однак багатьом учасникам рейду все ж вдалося врятуватися.

Через 12 днів після бою пішла в поле до скирти, щоб набрати соломи, мешканка Пагурців Наталія Гудзь і побачила в ній вісім радянських бійців. Вночі вона перевезла їх в село. Переодягнули їх селяни, тримали в себе за синів, братів. Загалом мешканці населеного пункту вберегли життя 25-и червоноармійцям.²⁹

В Уланові останнім відбивався від навідаючого ворога танк лейтенанта Лукіна. Та ось снаряд 88-міліметрової гармати “тигра” пробив і його броню. Із членів екіпажу залишилися живими лише радист Герасим Дуркін і баштовий стрілець Василь Іващенко. Обережно вибравшись із підбитої машини, користуючись вечірніми сутінками, вони відповзли в найближче підвір’я. Згодом опинилися в погребі, що виднівся за кілька метрів. Тут переховувалася від вибухів снарядів і господарка двору, котра назвалась бабою Катериною.

У сховищі танкістам довелося провести дві доби, а на третю – бабуся перевела їх у більш безпечне місце – в с. Чернятинці, що лежало в німецькому тилу на межі Уланівського і Хмільницького районів.³⁰

Одночасно рятував від загибелі учасників рейду й мешканець Уланова Максим Корчевський, який взяв опіку над шістьма пораненими бійцями та неушкодженим молодшим сержантом Петром Єрмаковим. З 14 січня по 13 лютого 1944 р. забезпечував їхню безпеку, а потім теж переправив у с. Чернятинці до надійних людей.³¹

Герасим Дуркін став жити в солдатської вдови Параски Остропович, Василь Іващенко – в Семена Сенчука, Петро Єрмаков – у Софії Ткачук. Тут же знайшов надійний притулок Василь Поривай. Днями й ночами просиджувала над ліжком важкопораненого Олексія Комісарова Ксеня Шикер. Допомагав рятувати його і місцевий лікар Іван Сливинський.³²

Самостійно добрався до Чернятинців старший лейтенант Пилип Шангін. Чотири доби просидів він у старій скирті соломи, їв жито і сніг. У нього були обморожені ноги та пошкоджена осколком рука. Він постукав у вікно хати Катерини Дробицької, яка, не вагаючись, надала притулок офіцерові.

Пройшов ще один день, із Пагурців у Чернятинці привели червоноармійців Дмитра Єськіна та Олександра Лоноєва. У Пагурцях була облава. Німці виловлювали чоловіків на риття окопів. По хатах шастали поліцаї. Водночас вони шукали й червоноармійців. Потрібно було відшукати більш надійне місце, і чернятинці прийняли ще двох.

Все село брало участь у врятуванні танкістів. 12 військовослужбовців переховували в себе чернятинці і всіх 12 врятували від німців.

“Дві Катерини – Глушук і Дробицька, – не вагаючись, прийняли у свої домівки танкістів й сміливо видавали їх за братів і синів; Кващуки і Червінські переховували поранених та обморожених; сільський фельдшер... взявся їх лікувати і холоднокровно пояснював німцям, що несподівано з’явилися: “Син господаря на печі валяється. Поморозив на окопах ноги”; Іван Виноградов зберігав обмундирування та зброю танкістів; діти вибігали на вулицю дивитись, чи не їдуть поліцаї; Степанова щонаочі до світанку ходила навколо своєї хати – стерегла сон Дмитра Єськіна; Фастіон Хрищук готував вареники з ржанкою на весь “гарнізон”, а Марійка Вознюк переховувала в хліві під соломою казаха Джамбулая Ісанкулова. Його не можна було видати за брата чи сина, і потрібно було переховувати особливо ретельно. Все село охороняло бійців, все село давало їм притулок, і кожен знав, що у випадку невдачі поділить спільну долю...”³³

Частина червоноармійців опинилася також у с. Чеснівці, куди знову повернулися німці. Вони відразу ж влаштували розправу. Виявивши деяких танкістів, гітлерівці розстріляли їх, а також ряд місцевих мешканців. Особливо жорстоко мордували сільських чоловіків, вимагаючи видачі танкістів. Але селяни, незважаючи на смертельну небезпеку, не видали жодного червоноармійця... Коли ж завойовники вигнали з села усіх його мешканців, разом із ними перебрались у сусідні населені пункти (Сальницю, Рибчинці та ін.) врятовані танкісти...³⁴

З такою ж прихильністю ставилося населення Вінниччини до радянських підпільників і партизанів. Дана прихильність була чи не найважливішим чинником розгортання та активізації самого партизанського руху.

В с. Новоселиці-Літинській Літинського району функціонував підпільний партизанський госпіталь, що розміщувався в оселі сільського фельдшера Олександра Гурійовича Турчина, тривалий час обслуговуючи партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна.³⁵ Тут, а також у с. Вонячині Літинського району, було розміщено поранених та хворих партизанів, котрі перебували під охороною новосформованого загону ім. Леніна після його вимушеної передислокації в лютому 1944 року з Чорного лісу.³⁶

28 лютого 1944 р. згадуваний загін вів важкий бій з карателями в лісовому масиві Згарського лісництва на півдні Літинщини. В сутичці загинув його командир Василь Григорович Должніков (після чого загін очолив Артем Антонович Дідішвілі), серйозне поранення отримав комісар Дмитро Данилович Садовник. Було поранено ряд партизанів. Усіх їх аж до приходу Червоної армії переховували і лікували жителі с. Слободи-Почапинецької Літинського району.³⁷

Восени 1943 р. нелегкий екзаме́н на мужність довелося витримати жителі с. Вербівки Липовецького району Ользі Василівні Бабич. Тоді з метою виявлення партизанів у село вдерся загін поліцаїв та жандармів, який оточив і її оселю, де в цей час переховувався народний месник Василь Коваленко. Незважаючи на погрози та побиття, вона не видала партизана.³⁸

Таке ставлення з боку населення було повсюдним, де лише заявляли про себе народні месники. Як відзначається у бойовому і політичному звіті партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна, "населення надавало винятково велику допомогу і підтримку партизанам, як-то – продуктами, приготуванням їжі, одягом, взуттям, транспортом, цінними даними про противника. Селяни охоче йшли в провідники. Майже не було такого випадку, щоб була відмова від виконання того чи іншого завдання..."³⁹

Прихильне ставлення до партизанів не могли змінити навіть щедрі обіцянки окупантів. Так, мешканцям Турбівського району за видачу народних месників вони обіцяли 5 га землі, пару коней, лісоматеріали на побудову нової хати, грошову винагороду. Особливо велику суму грошей мав отримати той, хто видасть керівників підпілля, партизанських командирів. Тим же, хто залишить "бандитські" заго́ни, гітлерівці обіцяли помилування, роботу.⁴⁰

Допомагаючи партизанам (як і червоноармійцям), населення свідомо наражало себе на смертельну небезпеку, втрату майна, адже зловісними були погрози окупаційної влади.

"На смертну кару буде віддано кожного, хто посередньо чи безпосередньо підтримує або переховує члена банди, саботажників, бродягу, втікача-полоненого, або дасть кому-небудь допомогу. Все його майно буде конфісковано, – наголошувалось в директивних вказівках за підписом рейхскомісара Е. Коха, що поширювались в окупованих областях України. – Та ж доля спіткає того, хто не повідомить негайно свого старости або найближчого поліцейного керівника, або військову команду, або німецького сільськогосподарського керівника, що з'явилися банди або члени будь-якої банди, саботажники, або втікачі-полонені..."⁴¹

У Барській газеті "Барський вісник" від 25 лютого 1944 окупанти помістили такий наказ:

"За останній час в окрузі з'явилися радянські банди і місцеве населення надає їм притулок, їжу, транспорт. Наказую: всім старостам негайно доносити гебітскомісаріату про появу бандитів. Той, хто надає допомогу бандитам, буде повішаний, будинок спалений, а майно конфісковане".⁴²

Проте, найжахливішими були реальні дії карателів.

За переховування партизанів гітлерівці схопили мешканців с. Бугаївки Оратівського району Опанаса Марченка, Юхима Гецька, Микиту Наражайка, Меланію Серединську, Лідію Лібомудру і піддали їх звіринному катуванню, після чого розстріляли,⁴³ а в самому Оратові за аналогічну причину 27 грудня 1943 року повішали біля будинку районного клубу двох жінок із с. Гоноратки.⁴⁴ За це ж були розстріляні жителі с. Лукашівки Монастирищенського району Федір Морозов та Євгенія Соколовська,⁴⁵ сотні інших мешканців Вінниччини.

Без всякого жалю нацисти знищували партизанські села, а разом з ними – їхніх мешканців – жінок, дітей, стариків. Трагічної долі білоруської Хатині зазнали села Вінницької області Сталінка Бершадського району, Мар'янівка – Брацлавського, Пархомівка, Криштопівка, Чорторія, Шабельня – Дашівського, Василівка – Іллінецького, Брусинів, Пеньківка, Супрунів, Яцківці – Літинського, Павлівка – Ободівського, Мітлинці – Ситковецького, Майдан-Бобрик, Матяшівка, Уладівка – Хмільницького. Частково було спалено ряд інших сіл, населення яких активно підтримувало народних месників.

Нерідко карателі розправлялися з родинами партизанів та підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільників с. Підвисокого, спалено їхні хати, а майно – розграбовано. У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківців Гайсинського району.⁴⁷

Траплялись випадки, коли карателі використовували населення як живий щит. Зокрема, у грудні 1943 року в с. Хривівці Дашівського району під час бою з партизанами вони погнали попереду себе 50 беззбройних місцевих жителів, а самі заховалися за їхніми спинами, сподіваючись таким чином не лише уберегти себе, але й викликати в населення зневагу до партизанів – адже хтось із мешканців обов'язково мав бути убитим партизанськими кулями.⁴⁸

У розбої та жорстокості мало чим поступалися німцям й румунські загарбники.

За підтримку народних месників та масове поповнення їхніх рядів в кінці 1943 р. в с. Поташню Бершадського району вдерся румунський каральний загін. Зігнавши людей до церкви та заблокувавши їх там, карателі вдалися до тотального пограбування залишених без нагляду осель. Крім того, від будинків громадян, запідозрених в симпатіях до партизанів, залишили одне попелище.⁴⁹

Незадовго до визволення Піщанки за зв'язок з партизанами румунські жандарми схопили трьох мешканців райцентру і живими спалили їх у місцевій тюрмі...⁵⁰

Серйозно ризикувало населення, рятуючи також *громадян єврейської національності* (як місцевих, так і етапованих нацистами з Буковини, Бессарабії, Молдавії, Західної України). До них, як до “політичних ворогів рейху”, гітлерівці ставилися особливо безпощадно – масово розстрілюючи їх, морячи нелюдськими умовами існування в гетто, чисельність котрих досягла на Вінниччині 126-и, в таборах примусової праці для євреїв, трудових таборах.

“У кінці вересня 1942 року до нас в гетто вночі пробрався друг нашої сім’ї на прізвище Васюковський, українець. Він вирішив попередити нас, що повинен бути погром. Він сказав нам, що потрібно якомога швидше звідси вибратись, – читаємо в спогадах в’язня Барського гетто Аркадія Соболя. – ...Наступного вечора знову прийшов до нас Васюковський і запропонував вивести нас на “румунську” територію. Дав він нам по шматку хліба і ми пішли. Було нас чоловік 20. Перевів він нас, попрощався і пішов. Пішли ми в с. Паліївку. Там у мого батька жив друг, з яким він колись служив. Звали його Петро Слободянюк. Була в нього дружина Ганна і син Віктор. Прийшли ми туди приблизно о 2-й годині ночі. Нас батько заховав у клуні, а сам пішов у дім до Слободянюків. Петро зрадив, що ми врятувались. Вони з дружиною надали нам притулок, нагодували. Щоб хтось доніс про нас, всіх неодмінно розстріляли б...”⁵¹

“...З кожним днем наростала тривога. До нас доходили слухи про те, що [німці] ловлять і вбивають євреїв, котрі залишились, що незабаром наше гетто⁵² буде ліквідоване, – згадувала вінничанка Лідія Левіт (Мільготіна). – І ми стали думати про втечу, щоб уникнути смерті. Однієї ночі мені вдалося через непримітний люк вибратися на волю, і я пішла до доброї пожилої жінки – прізвище її Федотова. Вона жила [у Вінниці] неподалік вулиці Свердлова. Ця жінка мене відмила, нагодувала... Я переховувалась у неї. З будинку довго не виходила, але коли зрозуміла, що мене не шукають, стала обережно виходити... Ця жінка допомогла мені влаштуватися у пральню під прізвищем Лужанська...”⁵³

Ще одного уродженця Вінниці Юрія Рахмана та його батька, котрі були в’язнями єврейського трудового табору і, як всі невольники – приречені на неминучу смерть, врятувала сім’я Бочкових.

“...Нас стали виводити в місто на ремонт будинків, одного – по вулиці Ширшова, іншого – по вулиці Котовського. Там нас і побачили наші довоєнні сусіди – українська сім’я Бочкових: тітка Євгенія, Георгій, Міла і Борис. Як вони підтримували нас, приносячи їжу і таємно передаючи її нам! З ними, – за спогадами Юрія Рахмана, – ми з батьком і домовились про втечу... В серпні 1942 року колону в’язнів знову вивели на будівельні роботи в місто і нам вдалося втекти... Бочкови переховували нас в своєму будинку по вулиці Поліни Осипенко... Вони свідомо ризикували своїм життям...”⁵⁴

Багатьом євреям допомогли пережити страшний Холокост український селянин Петро Бачек із с. Красного Тиврівського району, мешканка с. Швачівки цього ж району Антоніна Липа, хмільничанка Олександра Поліщук, чимало інших, хто, незважаючи на смертельну небезпеку, надавав приреченим притулок, оберігав їх від злого ока, ділився з ними останнім шматком хліба, теплом свого природного серця...

¹ Колос (м. Погребище). – 1983. – 29 вересня.

² ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 36.

³ *Зінько Ю.* До питання про надання вінничанами допомоги пораненим воїнам Червоної Армії на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доповідей 5-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 32.

⁴ *Зінько Ю.* Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною // Матеріали 2-ї історико-краєзнавчої конференції “Вінниця: минуле і сучасне”. – Вінниця, 1995. – С. 78.

⁵ ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38 а, арк. 15.

⁶ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України... – С. 14.

⁷ ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45.

⁸ *Роговий О.* Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – С. 11.

⁹ Там само; - С. 12.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29, 30.

¹¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 20 зв.

¹² ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

¹³ ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 4, спр. 36, арк. 150.

¹⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 253, арк. 19.

¹⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25, арк. 17.

¹⁷ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 71.

¹⁸ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – С. 567.

¹⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 8.

²⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 31.

²¹ *Слободянюк М. А.* Пасивний супротив населення України... – С. 300.

- ²² Подолія (м. Вінниця). – 2004. – 26 березня.
- ²³ Там само.
- ²⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 5.
- ²⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 29 зв.
- ²⁶ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 32 зв.
- ²⁷ *Громовий Н.* Пілотський шолом // Вінницька правда. – 1983. – 5 жовтня.
- ²⁸ *Бранько Я.* Рейд на Уланів // Робітничка газета. – 1984. – 11 жовтня.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 6 зв., 7.
- ³⁰ *Верховський В., Галанов Б.* Чернятинці – село патріотів // Правда. – 1944. – 20 марта.
- ³¹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 9 зв.
- ³² *Гребельський С.* Село патріотів // Вінницька правда. – 1974. – 19 лютого.
- ³³ Правда. – 1944. – 20 марта.
- ³⁴ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 52 зв.
- ³⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 343.
- ³⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 535, арк. 1.
- ³⁷ Там само; - Арк. 9.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 21.
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 100.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 39, 40.
- ⁴¹ Державний архів Чернігівської області, ф.Р – 3540, оп. 1, спр. 8, арк. 6.
- ⁴² ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 101.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 5 зв.
- ⁴⁴ Там само; - Арк. 6 зв.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 10.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.
- ⁴⁷ Там само; - Арк. 108.
- ⁴⁸ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 26 зв.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр.3, арк. 40.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 5 зв.
- ⁵¹ Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і опір: Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби / Під загальною редакцією П. Агмона, А. Степаненка. Упорядники: Й. Маляр, Ф. Винокурова. – Тель-Авів – К.: Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1994. – С. 29, 30.
- ⁵² Згідно архівних документів у м. Вінниці не було жодного гетто. Були табір примусової праці для євреїв, численні трудові табори. Очевидно, мова йде про трудовий табір.
- ⁵³ Там само; - С. 58.
- ⁵⁴ Там само; - С. 63.